निबंधसंग्रह

अथवा

कै. प्रि. गोपाळ गणेश आगरकर

यांचे सुधारकांत प्रसिद्ध झालेले

सामाजिक, धार्मिक व राजकीय
विषयांवरील निवडक निबंध.

भाग १ ला.

शिराळकर आणि कंपनी पुणें.

किंमत सव्वा रुपया.

सुधारकाच्या वर्गणीदारांस एक रुपया.

" आर्यविजय " छापखान्यांत छापिलें.

प्रस्तावना.

कै. प्रि. गोपाळ गणेश आगरकर यांचे सुधारकांतून प्रसिद्ध झालेले जे मुद्देसूत, जोरदार व मनावर ठसा उमटविणारे लेख महाराष्ट्रांतील, किंबहुना सर्व मुंबई इलाख्यांतील, लोकांच्या विचारांत विलक्षण क्रांति करण्यास कारणीभूत झाले, ते तसेच सुधारकाच्या फाइलींत राहूं न देतां त्यांची पुस्तकरूपानें पुनरावृत्ति करणें अत्यंत आवश्यक आहे, अशा अनेकांकडून सूचना झाल्या, व खुद्द गोपाळरावजींचाही तसें करण्याचा विचार असल्याचें त्यांनीं आपल्या विविध विषयसंग्रहांत मागेंच सूचित केलेलें आहे; या दोनही गोष्टी ध्यानांत धरून आम्ही प्रस्तुत पुस्तकाच्या प्रकाशनाचें काम आपल्या हातीं घेतलें आहे हें येथें वेगळें सांगण्याची मुळींच जरूरी नाहीं. या पुस्तकांत गोपाळरावजींच्या सामाजिक, धार्मिक व राजकीय विषयांवरील ज्या निवडक लेखांचा समावेश केला आहे, ते त्यांच्या विविध विषयसंग्रहांतील लेखांप्रमाणें सर्वांसच सारखे प्रिय होणें जरी कदाचित शक्य नसलें तरी जो कोणी या पुस्तकांतील निबंध लक्षपूर्वक वाचील, तो निसर्गतः सुधारणेस कितीही प्रतिकूल असला, तथापि त्यांत ग्राह्य असा पुष्कळच भाग त्यास सांपडेल. निदान आपल्या सद्यःस्थितिसंबंधानें विचार करण्याकडे तरी त्याची प्रबल प्रवृत्ति झाल्यावांचून रहाणार नाहीं अशी आम्हास पूर्ण आशा आहे; व गोपाळरावजींनीं आपल्या विविध विषयसंग्रहाच्या प्रस्तावनेंत म्हटल्याप्रमाणें "ती पूर्ण झाल्यास म्हणजे ही आवृत्ति लौकर खलास झाल्यास, याची पुनरावृत्ति काढण्याला किंवा त्यांच्या राजकीय, सामाजिक व धार्मिक विषयांचा दुसरा भाग छापण्यास आम्हास उमेद येईल हें उघड आहे. काय होतें तें पहावें!"

प्रकाशक.

अनुक्रमणिका.

निबंधसंग्रह.

भाग १ ला.

सुधारक काढण्याचा हेतु.

पर्वत, नद्या, सरोवरें, झाडें, पाणी, रानें, समुद्रकिनारे, हवा, खाणी, फुलें व जनावरें ज्यांत स्पष्टपणें दाखविलीं आहेत असा एक, व ज्यांत पारधी व पारधीचीं हत्यारें, शेतकरी व शेतकीचीं अवजारें, बाजार व त्यांतील कोट्यावधि कृत्रिम जिन्नस, न्यायसभा व त्यांत येणारे शेंकडों लोक, राजसभा व त्यांत बसणारे—उठणारे सचीव, मंत्री वगैरे प्रमुख पुरुष, भव्य मंदिरें व उत्तुंग देवालयें, बागा व शेतें, झोंपड्या व गोठे, अनेक पदवीचे व अनेक धंदे करणारे पुरुष व स्त्रिया आणि त्यांचीं अर्भकें, हीं ज्यांत व्यवस्थित रीतीनें काढिलीं आहेत असा एक, मिळून प्रत्येक खंडांतील ठळक देशाचे दोन दोन चित्रपट तयार करून ते पुढें ठेवले, आणि त्यांकडे निःपक्षपातबुद्धीनें कांहीं वेळ पहात बसलें, तर विचारी पुरुषाच्या मनावर काय परिणाम होतील बरें? प्रथम सृष्ट पदार्थांच्या चित्रपटांचें अवलोकन केलें तर त्यावरून असें दिसून येईल कीं, विस्तृतता, बहुविधता, मनोरमता, अद्भुतता, उपयुक्तता, व विपुलता यांपैकीं कोणत्याही गुणांत या भरतखंडाचा त्रिकोणाकृति पट ग्रीस, इटली, ऐर्लंड, युनायटेड स्टेट्स्, आस्ट्रेलिया यांपैकीं पाहिजे त्या रमणीय देशाच्या चित्रपटापाशीं तुलना करण्याच्या हेतूनें मांडिला तर असें ह्मणावें लागेल कीं, आमच्या वांट्यास सर्वोत्तम न ह्मटला तरी उत्तमापैकीं एक देश आला आहे. सह्य, विंध्य व कैलास

यांसारख्या प्रचंड पर्वतांनीं ज्याची तटबंदी झाली आहे; सिंधु, भागीरथी, नर्मदा, तापी, कृष्णा इत्यादि नदांनीं व नद्यांनीं ज्यांतील क्षेत्रें सिंचण्याचें व उतारूंचीं व व्यापाराचीं गलबतें व आगबोटी वाहण्याचें काम पत्करलें आहे; हिंदिमहासागरानें ज्याला रशना होऊन शेंकडों बंदरें करून दिलीं आहेत; गुजराथ, माळवा, बंगाल, वऱ्हाड, खानदेश इत्यादि सुपीक प्रांतांनीं ज्यास हवें इतकें अन्नवस्त्र पुरविण्याची जबाबदारी घेतली आहे; ज्याच्या उदरांत कोठें ना कोठें तरी हवा तो खनिज पदार्थ पाहिजे तितका सांपडण्यास पंचाईत पडत नाहीं; ज्याच्या रानांत पृथ्वीवरील सर्व प्रकारच्या वनस्पति वाढत आहेत, व सर्व प्रकारचे पशुपक्षी संचार करीत आहेत; ज्यांत कोठें उष्ण कटिबंधांतली, कोठें शीत कटिबंधांतली व कोठें समशीतोष्ण कटिबंधांतली हवा खेळत आहे; सारांश, ज्यांतील कित्येक अत्यंत रमणीय प्रदेशांस ‘ अमरभूमि, ’ ‘ नंदनवन, ’ ‘ इंद्रभुवन, ’ ‘ जगदुद्यान ’ अशा संज्ञा प्राप्त झाल्या आहेत; असा हा आमचा हिंदुस्थान देश आधिभौतिक संपत्तींत कोणत्याही देशास हार जाईल, किंवा यांतील सृष्ट पदार्थांचा चित्रपट दुसऱ्या कोणत्याही देशाच्या चित्रपटापेक्षां कमी मनोरम ठरेल असें वाटत नाहीं.

याप्रमाणें सृष्ट पदार्थांच्या चित्रपटांचें अवलोकन करून पूर्ण समाधान पावल्यावर दुसऱ्या पटांकडे वळल्याबरोबर चित्तवृत्तींत केवढा बदल होतो पहा ! या दुसऱ्या ऐतिहासिक चित्रपटाच्या केवळ लांबीचाच विचार केला तर कदाचित् आमच्या पटाची लांबी सर्वांत अधिक भरण्याचा संभव आहे. वैदिक कालापासून आजतारखेपर्यंत आह्मांस जितकीं शतकें मोजतां येणार आहेत, तितकीं बहुशः दुसऱ्या कोणत्याही देशास मोजतां येणार नाहींत. या विस्तीर्ण कालावधींत अनेक राष्ट्रांची उत्पत्ति, अभिवृद्धि व लय होऊन तीं प्रस्तुत नामशेष मात्र राहिलीं आहेत; कांहींचा मुळींच मागमूस नाहींसा झाला आहे; व कांहींचा ऱ्हास झाला तरी त्यांनीं संपादिलेल्या विद्यांचीं व कलांचीं रूपांतरें कोटकोटें अद्यापि दृष्टीस पडत अस-

त्यामुळें तीं त्यांच्या गत वैभवाची साक्ष देत आहेत. ज्याप्रमाणें कांहीं वनस्पति व कीटक परिणतावस्था प्राप्त झाली असतां, आपलें तेज नूतनोत्पन्न अंकुरांत ठेवून आपण पंचत्वाप्रत पावतात, त्याप्रमाणें अमेरिकेंतील व आशियांतील आणि विशेषतः युरोपांतील पुष्कळ राष्ट्रांची स्थिति झाली. ग्रीक विद्या आणि कला रोमन लोकांच्या हातीं पडून ग्रीस देशाचा अंत झाला. रोमन लोकांची सुधारणा अर्वाचीन यूरोपीय राष्ट्रांकडे येऊन रोमन लोक नष्ट झाले. आशिया व अमेरिका यांतील जुन्या राष्ट्रांचीही कांहीं-अंशीं अशीच स्थिति झाली, व त्यांच्या सुधारणेच्या कांहीं खुणा अद्यापि कोठकोठें दृष्टीस पडतात. चीन व हिंदुस्थान हे दोन देश मात्र खूप जुने असून काळाच्या जबड्यांतून वांचले आहेत, व कदाचित् आणखीही अनेक शतकें वांचण्याचा संभव आहे. पण अशा प्रकारच्या केवळ वांचण्यांत विशेष पुरुषार्थ आहे कीं काय हा मोठा विचारणीय प्रश्न आहे. अशा प्रकारचें केवळ वांचणें ह्मणजे बऱ्याच अंशीं योगनिद्रेंत प्राण धरून राहिलेल्या योग्याच्या जगण्यासारखें होय. हिंदुस्थानच्या अस्तित्वाशीं तोलून पहातां, जुन्या ग्रीक व रोमन लोकांचें अस्तित्व कांहींच नाहीं असें ह्मणतां येईल. पण तेवढ्या स्वल्प काळांत त्यांनीं केवढाले पराक्रम केले व केवढी अमर कीर्ति संपादिली ! भाषापरिज्ञानप्रवीणांनीं अलीकडे असा सिद्धांत केला आहे कीं, हिंदुलोक, ग्रीक लोक व रोमनलोक व जर्मन शाखेपासून निघालेले अर्वाचीन युरोपांतील इंग्लिश, डच वगैरे लोक एकाच पूर्वजांपासून झालेले असावे. या सर्वांस ते आर्य-कुलोद्भव राष्ट्रें ह्मणतात. हें खरें असेल तर काय सिद्ध होतें कीं, एकाच झाडाचें बीं चार प्रकारच्या जमिनींत पडून त्यापासून चार प्रकारच्या वृक्षांचा उद्भव व्हावा, व प्रत्येकाला निराळ्या तऱ्हेची वाढ लागून त्यांचा शेवटही निराळ्या तऱ्हेचा व्हावा, त्याप्रमाणें एकाच आर्यकुलापासून उत्पन्न झालेले आह्मी सर्व खरे, पण स्थानांतराप्रमाणें आह्मा सर्वांचा इतिहास निराळ्या प्रकारचा झाला ! आर्य लोकांची युरोपांत जी शाखा गेली, तीपासून ग्रीस देशांत एक उत्तम राष्ट्र उद्भवलें. त्याचीच एक मुळी इताली देशांत जाऊन

तीपासून जो नवीन अंकुर उत्पन्न झाला, त्यानें मातृवृक्षास नाहींसें करून आपला विस्तार बराच दूरवर नेला. पुढें त्यालाही वार्धक्यावस्था येऊन त्याचा ऱ्हास होण्याच्या सुमारास त्यापासून बरींच नवीन रोपें अस्तित्वांत आलीं. तीं हीं अर्वाचीन यूरोपांतील राष्ट्रें होत.

इकडे हिंदुस्थानांत आर्यलोकांची जी शाखा आली, तिचा निराळ्याच तऱ्हेचा इतिहास झाला. तिकडे जुन्या वृक्षानें नव्या अंकुरांत आपले गुण ठेवून आपण नाहींसें व्हावें, पुनः त्या नवीन अंकुरानें तसेंच करावें व प्रत्येक नवीन राष्ट्रोद्भव पहिल्यापेक्षां बहुतेक गुणांत वरिष्ठ व्हावा, असा प्रकार झाला. इकडे अशा प्रकारची राष्ट्रोद्भवपरंपरा अस्तित्वांत आली नाहीं. मूळ आर्यशाखा येथें येऊन तिच्यापासून जें झाड येथें लागलें, तेंच आजमित्तीपर्यंत अस्तित्वांत आहे, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. ग्रीक, रोमन, सिथियन, तार्तर, मोगल, अफगाण वगैरे लोकांच्या ज्या वावटळी त्यावर आल्या, त्यांमुळें त्याला बराच त्रास झाला. कधीं त्याच्या कांहीं फांद्या मोडून पडल्या; कधीं तें मुळापासून उपटून पडत आहे कीं काय असें वाटलें; पण कर्मधर्मसंयोगानें यूरोपांतील ग्रीक व रोमन शाखांवर आणि इकडील इराणी शाखेवर जो प्रसंग गुदरला, तो या भारतीय आर्यशाखेवर गुदरला नाहीं ! यामुळें हें जरठ झाड कसें तरी अजून उभें आहे ! पण त्यांत कांहीं त्राण उरलेलें नाहीं ! तें आंतून अगदीं शुष्क होत आलें आहे, व त्याचें खोड व फांद्या डळमळूं लागल्या आहेत. याला आतां असेंच उभें ठेवण्यास व यापासून नवीन शाखांचा उद्भव होऊन यास फिरून नवीनावस्था आणण्यास एकच उपाय आहे. तो कोणता ह्मणाल तर त्याची खूप खच्ची करून त्यास अर्वाचीन कल्पनांचें भरपूर पाणी द्यावयाचें ! असें केलें तरच त्याचें पूर्वस्वरूप पूर्ण नष्ट न होतां, त्यापासून नूतन शाखावृत वृक्ष अस्तित्वांत येईल; पण तसें न केलें तर त्यावर प्रस्तुतकालीं चोहोंकडून जे तीव्र आघात होत आहेत, त्यांखालीं तें अगदीं जेर होऊन अखेरीस जमिनीवर उलथून पडेल.

हिंदुस्थानचा पूर्व इतिहास व सांप्रत स्थिति सुधारकाच्या वाचकांच्या लक्षांत थोडक्यांत यावी, यासाठीं वर ज्या रूपकाचें साहाय्य घेतलें आहे, त्यापासून लेखकाचा भाव त्यांच्या मनांत उतरला असेल अशी त्याची आशा आहे. त्याचें स्पष्ट ह्मणणें असें आहे कीं, हिंदू लोक रानटी अवस्थेंतून निघाल्यावर कांहीं शतकेंपर्यंत राज्य, धर्म, नीति वगैरे कांहीं शास्त्रें, वेदांत, न्याय, गणितादि कांहीं विद्या, व काव्य, गीत, नर्तन, वादनादि कांहीं कला—यांत त्यांचें पाऊल बरेंच पुढें पडल्यावर त्यांच्या सुधारणेची वाढ खुंटली, व तेव्हांपासून इंग्रजी होईपर्यंत ते कसें तरी राष्ट्रत्व संभाळून राहिले! यामुळें त्यांचा इतिहासपट इतर देशांच्या इतिहासपटांहून फारच कमी मनोवेधक झाला आहे. आमची गृहपद्धति, आमची राज्यपद्धति, आमचीं शास्त्रें, आमच्या कला, आमचे वर्णसंबंध, आमच्या राहण्याच्या चाली, आमच्या वागण्याच्या रीति—सारांश इंग्रजी होईपर्यंत आमचें सारें व्यक्तिजीवित्व व राष्ट्रजीवित्व, ठशांत घालून ओतलेल्या पोलादासारखें, किंवा निबिड शृंखलाबद्ध बंदिवानासारखें, अथवा उदकाच्या नित्य आघातानें दगडाप्रमाणें कठिण झालेल्या लांकडासारखें किंवा हाडकासारखें शेंकडों वर्षे होऊन राहिलें, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं.

ही आमची शिलावस्था आह्मांस पाश्चिमात्य शिक्षण मिळूं लागल्यापासून बदलूं लागली आहे. आजमित्तीस या शिक्षणाच्या टांकीचे आघात फारच थोड्यांवर घडत आहेत. पण दिवसेंदिवस ते अधिकाधिकांवर घडूं लागतील असा अजमास दिसत आहे. ज्यांना या टांकीपासून बराच संस्कार झाला आहे, ते समुदायापासून अगदीं विभक्त झाल्यासारखे होऊन उभयतांत सांप्रत कालीं एका प्रकारचें वैषम्य उत्पन्न झालें आहे. या वैषम्यास विशेष कारण कोण होत आहेत हें येथें सांगण्याची गरज नाहीं. येथें एवढेंच सांगितलें पाहिजे कीं, मूळ प्रकृति ह्मणजे भारतीय आर्यत्व न सांडतां, या पाश्चिमात्य नवीन शिक्षणाचा, व त्याबरोबर ज्या नवीन कल्पना येत आहेत त्यांचा आह्मी योग्य रीतीनें अंगीकार करीत गेलों, तरच आमचा निभाव लागणार आहे. या कल्पना

आमच्या राज्यकर्त्यांकडून येत आहेत ह्मणून त्या आह्मीं स्वीकाराव्या असें आमचें ह्मणणें नाहीं. त्यांचें अभिनंदन करून त्यांचा आपण अंगीकार केला पाहिजे, असें जें आह्मी ह्मणतों तें अशासाठीं कीं त्या शिक्षणांत व त्या कल्पनांत मनुष्य-सुधारणेच्या अत्यवश्य तत्वांचा समावेश झाला आहे. ह्मणून ज्या लोकांस लयास जावयाचें नसेल त्यांनीं त्यांचें अवलंबन केलेंच पाहिजे. त्याशिवाय गत्यंतर नाहीं. समाजाचें कुशल राहून त्यास अधिकाधिक उन्नतावस्था येण्यास जेवढीं बंधनें अपरिहार्य आहेत तेवढीं कायम ठेवून बाकी सर्व गोष्टींत व्यक्तिमात्रास (पुरुषास व स्त्रीस) जितक्या स्वातंत्र्याचा उपभोग घेतां येईल तितका द्यावयाचा, हें अर्वाचीन पाश्चिमात्य सुधारणेचें मुख्य तत्व आहे, व हें ज्यांच्या अंतःकरणांत बिंबलें असेल त्यांना आमच्या समाजव्यवस्थेंत अनेक दोषस्थलें दिसणार आहेत, हें उघड आहे. हीं दोषस्थलें वारंवार लोकांच्या नजरेस आणावीं, तीं दूर करण्याचे उपाय सुचवावे, आणि यूरोपीय सुधारणेंत अनुकरण करण्यासारखें काय आहे, तें पुनः पुनः दाखवावें, यास्तव हें सुधारक पत्र काढलें आहे. कोणत्याही वादग्रस्त प्रश्नाविषयीं जें लोकमत असेल तें पुढें आणणें हेंच काय तें पत्रकर्त्याचें कर्तव्य असें जे मानीत असतील, ते तसें खुशाल मानोत. लोकमत अमुक टप्प्यापर्यंत येऊन पोंचलें आहे, सबब कोणत्याही व्यक्तीनें किंवा सरकारानें त्यापुढें जाऊं नये असें ह्मणणें ह्मणजे झाली आहे तेवढी सुधारणा बस आहे, पुढें जाण्याची गरज नाहीं, असेंच ह्मणण्यासारखें होय. व्यक्तीनें किंवा सरकारानें साधारणपणें लोकमतास धरून वर्तन करणें किंवा कायदे करणें हें सामान्य गोष्टींत ठीक आहे; पण कांहीं प्रसंगीं लोकांच्या गाढ अज्ञानामुळें किंवा दुराग्रहामुळें व्यक्तीस लोकांची पर्वा न करितां स्वतंत्रपणें वर्तावें लागतें व सरकारास लोकमताविरुद्ध कायदे करावे लागतात. बारकाईचा विचार केला तर असें दिसून येईल कीं, प्रजासत्ताक राज्यांत सुद्धां अनेकदां बहुमताविरुद्ध अधिकृत लोकांचें ह्मणजे सरकाराचें वर्तन होत असतें. तथापि सामान्यतः सरकाराचें वर्तन लोकमतास धरून असेल

तितकें बरें. पण जे लोक हा सिद्धांत कबूल करितात ते लोकमत दिवसेंदिवस सुधारत चाललें आहे असें समजतात. तेव्हां आतां असा प्रश्न उत्पन्न होतो कीं, लोकमताची सुधारणा व्हावी तरी कशी? जो तो अस्तित्वांत असलेल्या लोकमतापुढें जाण्यास भिईल तर त्यांत बदल व्हावा कसा? लोकाग्रणींनीं हें काम पत्करलें नाहीं तर तें कोणी पतकरावयाचें? जो तो या लोकमताच्या बागुलबोवाला भिऊन दडून बसेल तर कोणत्याही समाजाला उन्नतावस्था येणार नाहीं इतकेंच नाहीं, तर त्याची चालू स्थितिसुद्धां कायम न राहतां उलट त्यास उतरती कळा लागून अखेर त्याचा र्‍हास होईल. ह्मणून कोणीं तरी अस्तित्वांत असलेल्या लोकमतांतील दोषस्थलें दाखविण्याचें, व समाजांतील बहुतेक लोकांस अप्रिय परंतु पथ्यकारक असे विचार त्यांच्यापुढें आणण्याचें, अनभिमत काम करण्यास तयार झालेंच पाहिजे. असें करण्यास लागणारें धैर्य ज्या समाजांतील कांहीं व्यक्तींच्या सुद्धां आंगीं नसेल त्या समाजांनीं वर डोकें काढण्याची आशा कधींही करूं नये.

हे विचार बरोबर असतील तर त्यांवरून हें दिसून येईल कीं, जे कोणी कोणत्याही मिषानें किंवा रूपानें लोकांपुढें लोकाग्रणी ह्मणून मिरवूं लागले असतील त्यांनीं लोकांची मर्जी संपादण्यासाठीं, अथवा त्यांजकडून आपली पाठ थोपटून घेण्यासाठीं, किंवा परोपकाराचें ढोंग करून स्वहित साधण्यासाठीं त्यांच्या दोषांचें किंवा दुराग्रहांचें संवरण किंवा मंडन करणें अत्यंत लज्जास्पद होय. असे लोकाग्रणी त्यांस सुमार्ग न दाखवितां केव्हां एखाद्या खड्यांत नेऊन घालतील हें सांगवत नाहीं. प्रस्तुत स्थितींत अशा लोकाग्रणींचें वर्तन आमच्या देशास फारच विघातक होणार आहे. ज्यांना समाजाच्या घटनेचीं, अभिवृद्धीचीं, व लयाचीं कारणें ठाऊक नाहींत; कदाचित् पितृतर्पणापुढें ज्यांचें ज्ञान गेलेलें नाहीं; विषयोपभोगाशिवाय अन्य व्यवसाय ज्यांना अवगत नाहीं; वरिष्ठाची प्रशंसा आणि कनिष्ठाशीं गर्वोक्ति यांहून अन्य प्रकारचें भाषण ज्यांस फारसें माहीत नाहीं; अनेक देशांतील उद्योगी

पुरुषांनीं अहर्निश परिश्रम करून पदार्थधर्माचें केवढें ज्ञान संपादिलें आहे, विपद्विनाशक व सुखवर्धक किती साधनें शोधून काढिलीं आहेत, व राज्य, धर्म, नीति वगैरे विषयांतील विचार किती प्रगल्भ झाले आहेत हें ज्यांना ऐकून सुद्धां ठाऊक नाहीं अशा गृहस्थांनीं आह्मी हिंदु लोक नेहमीं परतंत्रच असलों पाहिजे; कांहीं केलें तरी अधिक राज्याधिकार उपभोगण्याची पात्रता आमच्या आंगीं यावयाची नाहीं; राष्ट्रीय स्वातंत्र्याचा विचार आह्मीं कधीं स्वप्नांत सुद्धां आणूं नये; स्थानिक स्वराज्य, राष्ट्रीय परिषद्, कायदेकौन्सिलांत लोकनियुक्त सभासद, स्वसंतोषानें शिपाईगिरी करण्याची इच्छा धरणें—या व या तऱ्हेच्या दुसऱ्या उठाठेवींत आह्मीं पडणें हें शुद्ध मूर्खपण होय. अशा प्रकारचें प्रतिपादन करणाऱ्या लोकांस लोकाग्रणी न ह्मणतां लोकशत्रु ह्मटलें असतां वावगें होणार नाहीं. तसेंच जेवढीं जुनीं शास्त्रें तेवढीं सारीं ईश्वरप्रणीत, त्यांना हात लावणें हें घोर पातक, अशी ज्यांची समजूत; जगत्कारणाच्या तोंडांतून, हातांतून, मांडींतून व पायांतून एकेक वर्ण निघाला अशी ज्यांची वर्णोत्पत्तीविषयीं कल्पना; पंचामृतानें व धूपदीपानें केलेली पूजा मात्र ईश्वरास मान्य, याहून ईशपूजेचा विशेष प्रशस्त मार्ग नाहीं, असे ज्यांचे धर्मविचार; आहे ही सामाजिक स्थिति अत्युत्तम, हींत फिरवाफिरव करण्यास कोठेंही अवकाश नाहीं; सध्या येथें स्त्रियांचे पुरुषांशीं, मुलांचे आईबापांशीं, जे संबंध चालत आहेत तेच उत्तम आहेत व अनंत काल तेच चालले पाहिजेत; ज्ञान संपादणें हें पुरुषांचें कर्तव्य, शिशुसंगोपन हें स्त्रियांचें कर्तव्य; पुरुष स्वामी, स्त्री दासी; स्वातंत्र्य पुरुषांकडे, पारतंत्र्य स्त्रियांकडे; विवाहाशिवाय स्त्रीस गति नाहीं, व गृहाशिवाय तिला विश्व नाहीं; वैधव्य हें तिचें महाव्रत व ज्ञानसंपादन हा तिचा मोठा दुर्गुण; अशा प्रकारच्या ज्यांच्या धर्मविषयक व समाजविषयक कल्पना—असे लोकाग्रणी काय कामाचे? अशांच्या उपदेशानें व उदाहरणानें आह्मांस चांगलें वळण कसें लागणार व इतर सुधारलेल्या राष्ट्रांस होत असणाऱ्या सुखाचा लाभ आह्मांस कशानें होणार?

निदान सुधारकास तरी असले लोकाग्रणी व त्यांचें वर्तन मान्य नाहीं. ज्या तत्वाचें अवलंबन केल्यामुळें इतर राष्ट्रें अधिकाधिक सुधारत चाललीं आहेत त्या तत्वांचा स्वीकार करण्यास आह्मी आनंदानें तयार झालें पाहिजे. तीं तत्वें हा सुधारक महाराष्ट्र लोकांपुढें वारंवार आणील. असें करण्यांत त्यास, आज ज्याचा जारीनें अंमल चालत आहे त्या लोकमताविरुद्ध बरेंच जावें लागणार असल्यामुळें, फार त्रास पडणार आहे. पण त्याची तो पर्वा करीत नाहीं; कारण ज्या लोकमताचा पुष्कळांस बाऊ वाटतो, त्याचा सूक्ष्म दृष्टीनें विचार केला असतां असें दिसून येईल कीं, बऱ्याच बाबतींत त्याचा आदर करण्यापेक्षां अनादर करणें हाच श्लाघ्यतर मार्ग होय. कोट्यावधी अक्षरशत्रु व विचारशून्य मनुष्यांनीं आपल्या अडाणी समजुतीप्रमाणें चांगलें ह्मटलें किंवा वाईट ह्मटलें; अज्ञान व धर्मभोळ्या लोकांच्या अचरट धर्मकल्पनांची व वेडसर सामाजिक विचारांची प्रशंसा करून, त्यापासून निघेल तेवढी माया काढणाऱ्या स्वार्थपरायण उदरंभरू हजारों टवाळांनीं शिव्यांचा वर्षाव केला किंवा छीः-थूः करण्याचा प्रयत्न केला; शेंकडों अविचारी व हेकड लोकांनीं नाकें मुरडलीं किंवा तिरस्कार केला—सारांश ज्यांना मनुष्याच्या पूर्णावस्थेचें रूप बिलकुल समजलेलें नाहीं किंवा ती घडून येण्यास काय केलें पाहिजे हें ठाऊक नाहीं—अशांच्या पर्वतप्राय झुंडीच्या झुंडी तुटून पडल्या तरी—जो खरा विचारी आहे, ज्याला लोककल्याणाची खरी कळकळ आहे, सत्य बोलणें व सत्यास धरून चालणें यांतच ज्याचें समाधान आहे—अशानें वरच्यासारख्या क्षुद्र लोकांच्या अवकृपेला, रागाला किंवा उपहास्यतेला यत्किंचित् न भितां आपल्या मनास योग्य वाटेल तें लिहावें, बोलावें व सांगावें हेंच त्यास उचित होय. त्याच्या अशा वर्तनांतच जगाचें हित आणि त्याच्या जन्माची सार्थकता आहे.

आमचें काय होणार ?

(प्रस्तावना.)

राज्य, धर्म, व्यवहार इत्यादि सामाजिक गोष्टींच्या संबंधानें सध्या या देशांत ज्या पद्धति, जे पंथ, आणि जे आचार रूढ आहेत त्यांपैकीं कांहीं हळू हळू नाहींतसे व्हावे, कांहींत थोडाबहुत फेरफार व्हावा, व कांहीं अगदीं नवीन अस्तित्वांत यावे असें अलीकडे पुष्कळांस वाटूं लागलें आहे, आणि त्यांचा स्थलावकाशाप्रमाणें सुधारकासारख्या पत्रांत अवश्य विचार झाला पाहिजे, व होईल. पण तो करूं लागण्यापूर्वी एक गोष्ट करणें फार जरूर आहे. ती ही कीं, सामाजिक सुधारणेच्या ज्या तत्वांच्या अनुरोधानें आह्मी सध्या येथें रूढ असलेल्या राजकीय, धार्मिक किंवा व्यावहारिक संस्थांत फेरफार करावा, अथवा त्यांपैकीं कांहीं मुळींच नाहींशा करून त्यांच्या ठिकाणीं नवीनांची स्थापना करावी, असें ह्मणणार, तीं तत्वें कोणतीं हें अगदीं थोडक्यांत कां होईना, पण प्रथम सांगितलें पाहिजे. त्याशिवाय पुढील लेख नीट समजणार नाहींत. तारवास जसें सुकाणूं, समुद्रपर्यटण करणाऱ्यांस जसें दिङ्निर्णायक यंत्र, सुवर्णकारास जशी निकषशिला, अंधास जशी यष्टी, व इमारतीस जसा पाया तशी सामाजिक रचनेस, व्यवस्थेस व स्थित्यंतरास हीं तत्वें आहेत. ऐरिश लोकांस स्वतंत्र पार्लमेंट सभा स्थापूं देण्यासाठीं मि. ग्लाडस्टन यानें ब्रिटिश पार्लमेंटांत आणिलेलें बिल बऱ्याच प्रतिनिधींस नापसंत झालें, तेव्हां तो असें ह्मणूं लागला कीं " या माझ्या बिलांतील पुष्कळ कलमें किंवा सारीं कलमें जरी तुह्मांस नापसंत झालीं तरी त्याबद्दल माझें कांहींएक ह्मणणें नाहीं. त्यांच्या जागीं मला किंवा तुह्माला दुसरीं घालतां येतील. माझी सध्या तुमच्यापुढें एवढीच प्रार्थना आहे कीं, ज्या तत्वावर हें बिल रचिलें आहे त्या तत्वास तुह्मी आपली संमति द्या. " तात्पर्य काय कीं, कोणत्याही कामास हात घालण्यापूर्वी त्याचें पर्यवसान कोठें आहे, हें अगोदर स्पष्टपणें पाहिलें पा-

हिजे. आपणांस अमुक गोष्ट अमुक वळणावर न्यावयाची आहे,
किंवा नेली पाहिजे, असें एकदां कळून आलें ह्मणजे त्या वळणा-
वर ती गोष्ट नेण्याचे बरे वाईट उपाय ठरविण्यांत ह्मणण्यासारखा
त्रास पडत नाहीं. आमची तर अशी समजूत आहे कीं, आज
ज्या कित्येक सामाजिक गोष्टींविषयीं आमच्या लोकांत विशेष
मतांतर दिसत आहे तें अस्तित्वांत येण्यास पुष्कळ अंशीं सामा-
जिक सुधारणेच्या मूल तत्त्वांचें अपूर्ण आकलन कारण होत आहे.
कोणत्याही प्रयत्नानें जर त्यांस त्यांचें पूर्ण आकलन होईल तर
सामाजिक सुधारणा अडथळा न होतां मोठ्या झपाट्यानें होऊं
लागेल. रोगाचें निदान झाल्यावर औषधांची योजना करणें, अर्थ
समजल्यावर त्याचें स्पष्टीकरण करणें, व उत्तर समजल्यावर रीति
बसाविणें फार कठीण जात नाहीं !

तेव्हां आतां 'आमचें काय होणार ?' किंवा 'आमची भावी
स्थिति काय होणार ?' या प्रश्नास उत्तर देण्यापूर्वी एकंदर मनुष्य-
सुधारणेचा कल कोणीकडे आहे हें पाहिलें पाहिजे. तर मग आतां
आह्मी या छोटेखानी पत्राच्या चार दोन कालमांत मानवी सुधा-
रणेचा ओघ कोणीकडे आहे हें ठरविणार ! **मिल्ल, कोंट, स्पे-
न्सर** यांसारख्या प्रचंड तत्त्ववेत्त्यांस ज्या गोष्टीचा निर्णय पांच
पांचशें पानांच्या स्वतंत्र ग्रंथांत बरोबर करतां आला नाहीं, तो हे
फिनिक्सवृत्ति **सुधारक**बोवा एक दोन आर्टिकलांत करणार !
अशा प्रकारचा उपहास कोणी केल्यास त्यास आह्मी पात्र नाहीं,
असें ह्मणतां येणार नाहीं. तथापि ज्याप्रमाणें मुंगीपासून हत्ती-
पर्यंत जीवकोटींतल्या प्रत्येक प्राण्यास जीवरक्षणासाठीं कसल्या
तरी प्रकारच्या अन्नाची अवश्यकता आहे, आणि ह्मणून ज्याप्र-
माणें त्यानें तें संपादण्याचा आणि सेवन करण्याचा प्रयत्न करणें
वास्तविक रीत्या उपहासास्पद नाहीं, त्याप्रमाणें थोडाबहुत विचार
करून, अनुकूलता असल्यास, तो आपल्या बांधवांपुढें मांडणें हें
प्रत्येक सुशिक्षित मनुष्याचें कर्तव्य होय, व तो तसें करूं लागेल
तर त्यांत उपहास करण्यासारखें कांहीं नाहीं. कवीनें ह्मटलें आहे,

आकाशअंत न कळोनिहिं अंतरिक्षीं ।
आकाश आक्रमिति शक्त्यनुसार पक्षी ॥

शिवाय दुसरी आणखी एक गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे ती हीं कीं, कोणत्याही विकट कूटाचें उत्तर काढणें व काढलेलें उत्तर समजून घेऊन तें दुसऱ्यास थोडक्यांत सांगणें, या दोहोंत फार अंतर आहे. कमींत कमी शेंकडा नव्याण्णव लेखकांचा व्यवसाय दुसऱ्या प्रकारचा असतो, आणि **सुधारका**चा कर्ता त्यांतच मोडतो, हें कांहीं सांगायला पाहिजे असें नाहीं! असो; आतां मनुष्यसुधारणेच्या मुख्य तत्वांची कोणती दिशा आहे, हें प्रथम पहावयाचें.

या दिवसांत संध्याकाळीं सात वाजण्याचे सुमारास आकाशाकडे पाहिलें असतां त्यांत एक दक्षिणोत्तर पसरणारा पट्टा दृष्टीस पडेल. या पट्ट्यास आमचे लोक 'आकाशगंगा' किंवा 'स्वर्नदी' ह्मणतात. इंग्लिश लोक त्याला 'क्षीरपथ' (Milky Way) ह्मणतात. नग्न चक्षूनें या क्षीरपथाकडे पाहिलें असतां, चोहोंकडे धुकें पसरलें आहे कीं काय असा भास होतो. पण याच धुक्यावर मोठीशी दुर्बीण लाविली, आणि तिच्या भिंगांतून त्याकडे पाहिलें ह्मणजे धुकें नाहींसें होऊन आकाशांतील इतर प्रदेशांत उपनेत्रांच्या साहाय्याशिवाय स्पष्ट दिसणाऱ्या मोठमोठ्या तारकावृंदांप्रमाणें नवीन तारकावृंद दिसूं लागतात, व त्यांपलीकडे दुसरें एक धुकें दिसतें! या धुक्यावर पुनः आणखी मोठी दुर्बीण लाविली असतां तसाच परिणाम होतो! ह्मणजे या दुसऱ्या धुक्यांत चकचकणारा नवीन तारकावृंद दिसूं लागून त्यापलीकडे तिसरें धुकें दिसतें! अशा रीतीनें क्षीरपथाचें अवलोकन ज्यानें एकवार केलें आहे तो या विश्वांतील कोणत्याही गोष्टीचा अंत आपणास स्पष्टपणें दिसून आला आहे असें ह्मणण्यास धजणार नाहीं. तथापि कोणत्याही समंजस मनुष्यास ही गोष्ट कबूल केली पाहिजे कीं, ज्याला दुर्बिणीचें किंवा सूक्ष्मदर्शक यंत्राचें साहाय्य आहे त्याला ज्या गोष्टी स्पष्ट दिसतात, त्या ज्याला त्यांचें साहाय्य नाहीं, त्याला दिसत नाहींत; तसेंच, ज्यानें शास्त्राभ्यास केला आहे, ज्यानें इतिहास वाचला आहे, ज्यानें

जगाचा पुष्कळ अनुभव घेतला आहे, व ज्यानें विचारांत दीर्घ काल घालविला आहे, अशा तत्त्ववेत्त्यास मनुष्यप्रवृत्तीची दिशा जितकी नीट समजणार आहे, तितकी अशिक्षितास समजण्याचा संभव नाहीं. ज्याप्रमाणें अंधारांत सगळ्या रंगांचा लोप होतो, त्याप्रमाणें फार दूरच्या भविष्यकालाविषयीं विद्वान् आणि अविद्वान् यांचें सारखेंच अज्ञान असतें. तथापि ज्याप्रमाणें दुर्बिणवाल्यास त्या यंत्राच्या साहाय्यामुळें दूरस्थ तारकसमूहाविषयीं दुसरें कांहीं समजलें नाहीं, तरी त्याच्या अनंतत्वाविषयीं खात्री होते, त्याप्रमाणें विद्यारूप दुर्बिण ज्या विद्वानास प्राप्त झाली आहे त्याच्या ज्ञानचक्षूंस फार दूरची मनुष्यावस्था नीट रीतीनें न्याहाळतां आली नाहीं, तरी तिच्या उन्नतीला सीमा नाहीं, येवढें पक्कें दिसून येतें. अशिक्षिताची तशी खात्री होत नाहीं. ज्याप्रमाणें साधारण मनुष्यास आकाश जसें दिसतें तसेंच तें असेल असें वाटतें, त्याप्रमाणें सामाजिक स्थित्यंतराविषयीं ज्यानें ह्मणण्यासारखा विचार केलेला नाहीं, त्याला समाजाच्या स्थितींत विशेष बदल होईल असें वाटत नाहीं. या विश्वांतील कोणतीही सचेतन किंवा अचेतन वस्तु स्थिर नाहीं; प्रत्येक क्षणास प्रत्येकींत दृश्य किंवा अदृश्य फेरफार होत आहेत, असें एकदां कळून येणें फार महत्वाचें आहे. कारण जग सारखें बदलत चाललें आहे अशी खात्री झाल्यानें विचारी मनुष्यास येवढाच विचार येतो कीं, ज्याअर्थी स्थित्यंतराचें रहाटगाडगें सदां फिरत राहणार; त्याच्या गतीस कोणीही प्रत्यवाय करूं शकत नाहीं; त्याअर्थी जेणेंकरून त्याची गति आपणास सुखावह होईल असें वर्तन करणें आपल्या ताब्यांत असल्यास निदान तसें तरी करावें, ह्मणजे बरेंच सुख मिळेल. सध्या पृथ्वीवर जे ज्ञानी पुरुष आहेत त्या सर्वांच्या अंतःकरणाची अलीकडे अशी खात्री होत चालली आहे कीं, जगाचीं स्थित्यंतरें अनादि व अनंत आहेत. तस्मात् आपणास अनुकूल अशा स्थित्यंतरांस आपण सहायभूत व्हावें, हें आपणास योग्य आहे.

वरील सर्व लेखावरून वाचकांच्या ही गोष्ट ध्यानांत येऊन

चुकली असेल कीं, मनुष्यसुधारणेचा ओघ कोणीकडे वहात आहे, हें प्रथम दाखविण्यांत आमचा इतकाच हेतु आहे कीं त्या ओघापुढें जशी इतर देशांची, तशी आमच्या या हिंदुस्थानदेशाचीही प्रतिष्ठा बिलकुल चालणार नाहीं. त्याच्या जुंवास ज्याप्रमाणें इतर देशांतील लोकांनीं आपले खांदे विनतक्रार लाविले आहेत त्याप्रमाणें आजउद्यां आह्मासही तसें केलें पाहिजे. जर आह्मी अगदीं नष्ट न झालों तर तो प्रवाह आह्मास जिकडे घेऊन जाईल तिकडे जाण्याचा धीर केला पाहिजे; आणि याप्रमाणें बुद्धीची जर एकवार खात्री झाली, तर पुढला मार्ग फारच सोपा आहे. तेव्हां मनुष्यसुधारणेचा अनिवार्य कल कोणीकडे आहे हें दाखवूं लागण्यांत सांप्रत विषयाचा खरा आरंभ आहे. आतांपर्यंत फक्त प्रस्तावना झाली.

विषयप्रवेश.

मागल्या अंकांत फक्त प्रस्तावना झाली; आज विषयप्रवेश करावयाचा. तो करतांना मनुष्यसुधारणेचा अनिवार्य कल कोणीकडे आहे, हें प्रथम पहावयाचें.

मनुष्यसुधारणेचा ओघ कोणीकडे वहात आहे हें थोडक्यांत समजण्यास मनुष्यांच्या व्यवहाराच्या मुख्य शाखांचा उगम कसा व कोठें झाला; पुढें त्यांत काय काय फेरफार होत गेले; त्यांची सांप्रत स्थिति कशी आहे; व या स्थितीवरून पुढें त्यास कोणत्या प्रकारचें स्वरूप येण्याचीं चिन्हें दिसत आहेत;—हें पाहिलें पाहिजे.

सुलभ रीतीनें विषयाचें प्रतिपादन व आकलन होण्यासाठीं मनुष्यांच्या सामान्य सामाजिक व्यवहारांचे राज्यविषयक, धर्मविषयक, व अवांतर असे तीन वर्ग कल्पून क्रमानें प्रत्येकाचा थोडाथोडा विचार करूं.

पृथ्वीवरील अगदीं रानटी लोकांशिवाय बाकी सर्व लोकांत कशा प्रकारची तरी राज्यव्यवस्था स्थापित होऊन 'राजा' आणि 'प्रजा', 'शास्ता' आणि 'शासित', असे दोन भेद दृष्टीस पडूं

लागतात. मनुष्यजातींतील व्यक्तींचे असे दोन वर्ग होणें अगदीं स्वाभाविक आहे. अशा वर्गांशिवाय मनुष्यसमाज अस्तित्वांतच फार वेळ रहाणार नाहीं. रानटी देशांत राजापासून प्रजेस केवढाही त्रास होत असो, ही गोष्ट निर्विवाद आहे कीं, तशा स्थितींत पराकाष्ठेचा क्रूर व जुलमी असा राजा जरी असला तरी त्यापासून समाजाला नुकसानाहून अधिक फायदा होतो; कारण ज्या स्थितींत साधल्यास प्रत्येक मनुष्य दुसऱ्या मनुष्यास मारण्यास व लुटण्यास टपलेला असतो, त्या स्थितींत एकंच इसम अरेराव होऊन पाहिजे त्यास मारील व लुटील, पण तसें करण्यांत बाकीच्यांची आपआपसांतील मारामार व लुटालूट होऊं देणार नाहीं; तर त्या एकस्याच्या जुलमापासून समाजास होणारी पीडा एकंदरीनें अधिक हितावह होते. अशा स्थितींत व्यक्तिमात्राचा किती छळ होतो, हें पहात बसून चालावयाचें नाहीं. सारी दृष्टि समाजाच्या अस्तित्वावर दिली पाहिजे. कसा तरी तो चालेल तरच व्यक्तिमात्राचे हाल कमी होत जाण्याचा संभव असतो. मनुष्यासारख्या बलहीन प्राण्यास क्रूर पशूंच्या व आपल्या जातींतील पशुतुल्य व्यक्तींच्या त्रासांतून सुटण्यास कसा तरी समाज करून राहणें, व आपल्याचपैकीं एखाद्या बलवंताच्या छत्राचा आश्रय करणें, याहून स्वसंरक्षणाचा दुसरा मार्ग नसतो. व्याघ्रसिंहादि जे सामर्थ्यवान व क्रूर हिंस्रपशु आहेत, ते एकमेकांच्या सहवासाची मुळींच पर्वा करीत नाहींत. किंबहुना एकांतवासच त्यांना विशेष प्रिय असतो. भूक लागेल तेव्हां एखाद्या सावजावर झडप घालावी, तहान लागली ह्मणजे एखाद्या डबक्यांत तोंड घालावें, व या दोहोंपासून पीडा होत नसली ह्मणजे एखाद्या वळींत, झाडींत, किंवा गुहेंत स्वस्थ झोंप घेत पडून रहावें, असा त्यांचा आयुष्यक्रम असतो ! तीव्र दाढा, प्रखर नखें, आणि प्रचंड शक्ति यांच्या जिवावर त्यांना आपल्या जातभाईंची किंवा दुसऱ्या कोणत्याही प्राण्यांची मैत्री करण्याची इच्छाच होत नाहीं ! कळप करणें, समाज करणें, एके ठिकाणीं रहाणें, एकमेकांस मदत करणें, शत्रूवर साऱ्यांनीं जमून जाणें, किंवा त्याचा हल्ला आला असतां एका जुटीनें वागून स्वसं-

रक्षण करणें—हीं सारीं लचांडें बलहीन किंवा, बल असून संरक्षणाचें कोणतेंही साधन नाहीं अशा जनावरांच्या पाठीमागें लागलीं आहेत. ज्या मानानें स्वसंरक्षणाचीं साधनें अधिक त्या मानानें समाजाचा जास्त तिटकारा व एकांतवासाची जास्त आवड जनावरांत दिसून येतात. मुंगीसारख्या क्षुद्र कीटकापासून हत्तीसारख्या धिप्पाड पशूपर्यंत हा नियम लागू पडण्यासारखा आहे. याला कदाचित् एखादा दुसरा अपवाद असेल; पण त्यानें या स्थूल नियमास क्षीणता न येतां उलट बळकटी येते. मनुष्य तरी संगमनशील होण्याचें हेंच कारण. राजानें किंवा त्याच्या अधिकाऱ्यांनीं कितीहीं त्रास दिला तरी तो सहसा बंड करावयास प्रवृत्त होत नाहीं, याचेंही मुख्य कारण हेंच आहे. उद्यां जर मनुष्याला एकाएकीं सिंहाच्या दाढा आणि पंजे येऊन त्यांचा उपयोग करण्यासारखें सामर्थ्यही प्राप्त होईल तर तो आतां जसा समाजप्रिय आहे तसा मुळींच रहाणार नाहीं. तात्पर्य काय कीं मनुष्य जात्या बलहीन असल्यामुळें राजापासून कितीही त्रास झाला तरी तो सोसून समाजांत राहणें यांतच त्याचें अधिक कल्याण आहे. तो तशा रीतीनें राहत आला आहे हेंच त्या गोष्टीचें प्रमाण होय. एकंदरीनें अशा स्थितींत त्याला अधिक सुख न होतें तर तो समाज करून रहाताचना.

एकदां समाज होऊन आपआपसांतील तंटे बंद झाल्यावर, राजापासून व त्याच्या अधिकाऱ्यांपासून होणारी पीडा कशी टळेल इकडे लोकांचें लक्ष लागतें.

या संकटांतून ते लवकर पार पडत नाहींत. तसें न होण्यास अनेक कारणें होतात. मनुष्यांच्या निरनिराळ्या समाजाला कुटुंब, टोळी, जात, रा ् वगैरे विशेष कारणासाठीं पृथक् संज्ञा देण्यांत आल्या आहेत. या संज्ञांनीं निर्देश होत असलेल्या मनुष्यसमूहांत वारंवार तंटेबखेडे व मारामाऱ्या होत असतात. त्यांतून आपला बचाव होण्यासाठीं कुटुंबांतील माणसें त्यांतील प्रौढ व सामर्थ्यवान् इसमाच्या अंकित होऊन रहातात, व ज्याअर्थीं इतर कुटुंबांच्या त्रासापासून त्यांचें संरक्षण करण्यास कुटुंबाधीश आपला प्राण

धोक्यांत घालण्यास तत्पर असतो इतकेंच नाहीं, तर तें काम त्याकडूनच होण्यासारखें असतें, त्याअर्थी तीं सारीं त्याच्या तंत्रानें वागतात, आणि त्यानें हवातसा अंमल चालविला तरी तो निमूटपणें सोसून घेतात. ज्या रीतीनें एका कुटुंबांत एका मनुष्याचें वर्चस्व होतें त्याच रीतीनें एका टोळींत, जातींत, व राष्ट्रांत एका पुरुषाचें आणि त्याच्या आप्तांचें वर्चस्व स्थापित होऊन त्याला 'राजा', 'लोकपाल', 'लोकनियंता', 'प्रजापति' अशीं नांवें प्राप्त होतात, आणि तो सांगेल तें करण्याची आणि तो वागवील तसें वागण्याची सवय लागते. अशा रीतीनें जे एकवार परवश झाले त्यांना तीच स्थिति बरी वाटूं लागते. बुद्धिबल किंवा शरीरबल, ऐश्वर्य, आणि सौंदर्य, यांबद्दल मनुष्यांच्या अंतःकरणांत जन्मतः पूज्यबुद्धीचीं बीजें असतात. पिढ्यानुपिढ्या यांचें संगोपन करीत गेलें असतां तीं इतकीं दृढ होऊन जातात कीं, पुढें ज्यांना एकदां पूज्य मानण्याची मनाला सवय लागली ते त्या पूज्यतेस मुळींच पात्र नसले तरी त्यांचा अवमान किंवा धिक्कार करणें बरें वाटत नाहीं. ही पूज्य मानणारांची गोष्ट झाली. दुसऱ्या पक्षींही बऱ्याच अंशीं असाच प्रकार घडतो. ज्यांना नेहमीं प्रशंसा करून घेण्याची सवय असते त्यांच्या मनांत आपण त्या प्रशंसेस पात्र आहों अशी वृत्ति उद्भवून, तीं पुढें इतकी दृढ होऊन जाते कीं, कांहीं राजकुलांतील व उच्च कुलांतील स्त्रीपुरुषांच्या अंगीं कोणत्याही प्रकारचा प्रशंसनीय गुण नसतां, त्यांस आपण परमपूज्य आहों, असें वाटूं लागतें, आणि लोकांनीं आपण होऊन मान दिला नाहीं तर, त्यांना दंडून त्यांच्याकडून तो घेण्याचा ते प्रयत्न करितात ! या रीतीनें एका पक्षाकडून स्तुति करून घेण्याविषयीं उत्सुकता, व दुसऱ्या पक्षाकडून ती करण्याविषयीं उत्कंठा असल्यामुळें थोड्या वर्षांच्या आंत राजघराण्यांतील पुरुषांस, विशेषतः सिंहासनस्थ राजास 'ईश्वरांश', 'ईश्वरावतार', 'कालकारण', 'न्यायमूर्ति', 'सद्गुणनिधान', 'कृपासागर' अशीं विशेषणें लावण्याचा प्रघात पडतो, व अज्ञान लोकांच्या मनांत त्यांविषयीं असल्या कल्पना पूर्णपणें

फिरून जातात. या अतिशयोक्तिमुळें राजे उद्धट व क्रूर आणि प्रजा नीच व भेकड होत जातात. राजाचा जुलूम प्रजेस दुःसह होऊं लागतो. जोंपर्यंत हा राजकीय जुलूम शस्त्रहीन अनाथ प्रजेवर होत असतो तोंपर्यंत तिची दाद कोठेंही लागत नाहीं. पण तोच राज्यांतील मोठमोठ्या कुलांवर होऊं लागला ह्मणजे राज्यांत दुफळ्या होऊं लागतात. राजा आणि त्याच्या पक्षास अनुकूल असलेल्या सरदारांचीं घराणीं एकीकडे आणि गांजलेले सरदार व प्रजा दुसरीकडे, असे दोन तट होऊन तंट्यास आरंभ होतो. ह्या तंट्याचा परिणाम भांडणारांच्या मगदुराप्रमाणें कोठें राजांच्या अनियंत्रित सत्तेची छाटाछाट, व कोठें तिची अधिक वृद्धि असा होतो. जेथें राजसत्तेचा अंमल कमी होतो, व मोठ्या कुलांतील पुरुष पुढें सरसावतात, तेथें पुढें पुढें त्यांचीच सत्ता प्रबल होत जाऊन राजसत्ता संपुष्टांत येते, किंवा मुळींच लयास जाते. कालेंकरून राज्य करणारीं श्रीमंतांचीं कुळेंही पूर्वींच्या राजांप्रमाणें जुलमी होत जातात, व पुनः सामान्य लोकांत आणि त्यांत तंटे होऊन लोक आपली सत्ता चालवूं लागतात. अशा रीतीनें ज्या लोकांच्या अंगीं कांहीं नैसर्गिक ओज आहे ते हळू हळू राजांच्या, व श्रीमंत किंवा लढाऊ सरदारकुळांच्या जुलमांतून सुटून अखेरीस राज्याधिकार आपल्या हातांत घेतात. यूरोपांतील मोठमोठ्या जुन्या व नव्या देशांत राज्यक्रांत्या होऊन क्रमानें वर सांगितल्याप्रमाणें स्थित्यंतरें घडून आलीं आहेत. ज्या लोकांत ह्मणण्यासारखा तत्त्वा नसतो, ते फार त्रास झाला असतां थोडीशी धडपड करतात, आणि फिरून आपल्या अनादिसिद्ध पद्धतीप्रमाणें वर्तूं लागतात! आह्मी हिंदूलोक, मुसलमानलोक, चिनी लोक हे सारे या दुसऱ्या कोटींतले लोक आहों.

राजसत्तेंत होणाऱ्या रूपांतराच्या या ऐतिहासिक स्वरूप विवेचनावरून असें दिसून येईल कीं, राजसत्ता कधीं एकाच्या व कधीं अनेकांच्या हातीं असते. ज्या देशांत ती अनेकांच्या हातीं असेल तेथें ती त्यांतील मोठमोठ्या सरदारकुलांच्या, लोकांच्या, किंवा त्यांनीं निवडलेल्या प्रतिनिधींच्या हातांत असते. जेथें

ती राजाकडून निघून श्रीमंत कुलांकडे येते, तेथें ती कालांतरानें लोकांकडे कोणत्या तरी रूपानें गेल्याशिवाय रहात नाहीं. तेव्हां आतां थोडक्यांत येवढेंच ध्यानांत ठेवावयाचें कीं, कांहीं राष्ट्रांत राजसत्ता एकाच्या व कांहींत अनेकांच्या हातीं असते. यूरोपांतील बहुतेक राष्ट्रांत ती कांहीं अंशीं तरी अनेकांच्या ह्मणजे लोकांच्या हातांत, व आशियाखंडांत ती बहुतेक पूर्णपणें एकाच्या ह्मणजे राजाच्या हातांत आहे. दोहोंतील हा भेद त्यांतील लोकांच्या प्रकृतींतील मूळ भेदामुळें झाला आहे असें वाटतें, व हा, कांहीं केलें तरी, समूळ नाहींसा होईल किंवा नाहीं याची शंका आहे.

राष्ट्र एकसत्तात्मक असो, किंवा अनेकसत्तात्मक असो, विवक्षित स्थितींत त्याला दुसऱ्या राष्ट्रावर स्वारी करून त्यावर आपला अंमल बसवितां येतो. वास्तविक पाहिलें असतां अनेकसत्तात्मक राष्ट्राचा दुसऱ्या राष्ट्रावरील अंमल त्यांतील लोकांस एकसत्तात्मक राष्ट्राच्या अमलापेक्षां अधिक सुखावह व्हावा, असें प्रथमदर्शनीं वाटतें. पण सर्व बाबतींत तसा प्रकार घडून येईलच असें खात्रीनें सांगतां येत नाहीं.

येथपर्यंत राजसत्तेच्या आद्य स्थितीचें आणि सांप्रत स्थितीचें आणि तींत होणाऱ्या फेरफारांचें स्वल्प दिग्दर्शन झालें. तिच्या भावी स्थितीविषयीं व तींत होणाऱ्या फेरफारांविषयीं विशेष लिहिण्यांत अर्थ नाहीं; कारण या प्रकरणाच्या संबंधानें आजपर्यंत जे असल्या भविष्यकथनांत पडले त्यांस फारसें यश आलेलें नाहीं. तथापि विषयपूर्ततेसाठीं यासंबंधानें मोठमोठ्या तत्ववेत्त्यांनीं जें लिहिलें आहे त्याचा पांचचार वाक्यांत गोषवारा देऊन या मुद्याचा निरोप घेतों. त्यांच्या विचारांचा असा झोंक आहे कीं, पृथ्वीवर राजकीय घडामोडी होतां होतां तींत अखेरपर्यंत जीं राष्ट्रें टिकतील, त्या सर्वांत हरएक प्रकारचा राज्यव्यवहार अगदीं सौम्य अशा लोकसत्तात्मक राजसभेकडून होत जाईल; ह्मणजे सर्व देशांत राजसत्ता लोकांच्या किंवा लोकांनीं निवडलेल्या प्रतिनिधींच्या हातांत असून तिची मर्यादा अंत्यंत संकुचित असेल, व तिचा अंमल अतिशय सुखदायक व सौम्य असेल. प्रथम यूरोपखंडांतील

सर्व देशांत लोकसत्तात्मक राज्यांची दृढ स्थापना होईल, व पुढें आशिया, आफ्रिका, दक्षिण अमेरिका, आस्ट्रेलिया, आस्ट्रेलेशिआ वगैरे सर्व लहान थोर खंडांत व बेटांत लोकसत्ताक राज्यें स्थापण्यांत येतील; हें झाल्यावर ज्या ज्या लोकसत्तात्मक राष्ट्रांची कांहीं कारणांमुळें विशेष मैत्री झाली असेल त्यांचे पृथक् राष्ट्रीय समूह होतील; व असें होतां होतां अखेरीस पृथ्वीवरील सर्व लोकसत्तात्मक राष्ट्रांचें एक राष्ट्र झाल्यासारखें होऊन सर्व देशांतील सर्व प्रकारचे लोक एकमेकांशीं सहोदरांप्रमाणें वागूं लागतील !

तत्ववेत्त्यांच्या या स्वप्नसृष्टीवरून, व सांप्रतकाळीं राजसत्तेस जें स्वरूप प्राप्त झालें आहे त्यावरून, राजकीय उठाठेवींत पडलेल्या किंवा राजकीय विषयांविषयीं चर्चा करून सामान्य जनांस बुद्धिवाद सांगणाऱ्या आमच्या देशांतील लोकाग्रणींनीं येवढीच गोष्ट ध्यानांत आणावयाची कीं, जीवनार्थ कलहांत भारतीय आर्यांचा शेवटपर्यंत निभाव लागावा हें इष्ट असेल, तर ज्या उपायांनीं राजसत्ता त्यांच्या हातीं येईल ते आपण करीत असलों ह्मणजे आपलें कर्तव्य झालें, असें समजून स्वस्थ वसतां कामा नये; तर ज्या उपायांनीं राजसत्ता प्राप्त झाली असतां तिचें संरक्षण व तिचा सदुपयोग करतां येईल, असें शिक्षण त्यांस अगोदर दिलें पाहिजे, हें ध्यानांत आणून त्या कामास अगोदर लागलें पाहिजे.

धर्मविचार.

मागल्या अंकांत राज्यविषयक विचार कोठपर्यंत येऊन ठेपला आहे, हें सांगितलें. आज धर्मविचारांचा इतिहास थोडक्यांत सांगावयाचा.

धर्मसंबंधानें लिहिणाऱ्या कोणत्याही मनुष्याचे तद्विषयक विचार कसेही असोत, त्यानें ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे कीं, ज्या विषयाचें आकलन फक्त मनुष्यासच होत आहे इतकेंच नाहीं, तर जो विषय मनुष्याच्या डोक्यांत विचारवृत्ति उद्बुद्ध झाल्यापासून कोणत्या तरी रूपानें येऊं लागतो, व त्याच्या स्थितींत कितीही

बदल झाला तरी त्याच्या डोक्यांतून जो समूळ निघत नाहीं, अशा विषयाविषयीं लिहितांना पराकाष्ठेच्या शांततेचें आणि समीक्षतेचें अवलंबन केलें पाहिजे. काम, क्रोध, मद, मत्सर, दया, अनुकंपा, लोभ वगैरे बऱ्यावाईट मनोवृत्ति जशा मनुष्यांत नैसर्गिक आहेत तशी धर्मवृत्तीही नैसर्गिक आहे. जशा इतर वासना किंवा वृत्ति, तशी धर्मवृत्ति किंवा धर्मवासना समजली पाहिजे. मनुष्याच्या मनोवृत्तींपैकीं कांहीं स्वाभाविक व कांहीं आगंतुक असें कधींही ह्मणतां येणार नाहीं. आतां ज्या वृत्तीपासून मनुष्यास सामाजिक स्थितींत विशेष सुखप्राप्ति होत असेल, किंवा होण्याचा संभव असेल तिचें काळजीपूर्वक संगोपन करून ती होईल तितकी दृढ व विस्तृत करणें, व ज्या वृत्तिमुळें समाजास पीडा होत असेल किंवा होण्याचा संभव असेल तिची वाढ खुंटवून ती हळू हळू समूळ नाहींशी करून टाकण्याचा प्रयत्न करणें, या अगदीं निराळ्या गोष्टी आहेत. यांचा त्या त्या वृत्तींच्या अस्तित्वाशीं कांहींएक संबंध नाहीं. त्या आपल्या मनुष्याच्या विवक्षित स्थितींत अस्तित्वांत यावयाच्याच.

धर्मसंबंधानें लिहितांना समता ठेवण्याचें आणखी एक मोठें कारण असें आहे कीं, दुसऱ्या कोणत्याही वृत्तीपेक्षां या वृत्तीपासून मनुष्याच्या आचरणावर व विचारावर विशेष महत्वाचे परिणाम घडले आहेत. अंतःकरणावर ज्या वृत्तिचा पक्का अंमल बसला असतां, सिंहासनस्थ राजांना अधिकार व ऐश्वर्य यांचा त्याग करून, व आप्तमित्रांस सोडून देऊन, अरण्यांत संचार करणें व फलमूलांवर आहार करणें यांत कांहींच कठिण वाटेनासें होतें; ज्या वृत्तीमुळें विवाहित स्त्रियांनीं आपले पति व विवाहित पुरुषांनीं आपल्या स्त्रिया यांबद्दल पर्वा न करतां आपल्या मनास शुद्ध वाटलेलें वर्तन करण्यास मागेंपुढें पाहिलें नाहीं; ज्या वृत्तिमुळें मातापितरांस अपत्यवात्सल्याचा दृढ पाश तोडून त्यांविषयीं उदासीन होण्यास, किंबहुना त्यांचा नाश करण्याविषयीं प्रवृत्त होण्यासही शंका वाटत नाहीं; जी वृत्ति प्रबल झाली असतां नानातऱ्हेच्या यातना सोसण्यास, जाळून घेण्यास, बुडवून घेण्यास, किंवा पुरून

घेण्यास मनुष्य तयार होतो; ज्या वृत्तीचें एखाद्या राष्ट्रावर वर्चस्व झालें असतां तें दुसऱ्या राष्ट्रांस जाळण्यास, कापण्यास, लुटण्यास किंवा पाहिजे तें करण्यास बिलकुल भीत नाहीं; सारांश ज्या वृत्तीमुळें कधीं कधीं लोकांच्या नीतिमत्तेस, विद्येस, भूतदयेस, व सदाचरणास पराकाष्ठेचें साहाय्य झालें आहे, व कधीं कधीं जिच्या-मुळें लोकांत साहस, क्रौर्य, विचार, व अमानुषपणा यांची परमा-वधि झाली आहे, अशा वृत्तीविषयीं लिहितांना किंवा बोलतांना पराकाष्ठेची सरलता राखली पाहिजे, हें उघड आहे. असें न केल्यास कोणत्याही पक्षाचा फायदा न होतां उलट मोठें नुकसान होण्याचा संभव आहे. ज्या वादांत मनुष्याच्या वृत्तींत खिळून गेलेल्या प्रबल आग्रहाच्या हातीं सुकाणूं आहे, तो वाद करतांना फारच खबरदारी ठेविली पाहिजे, हें जितकें सांगावें तितकें थोडें होणार आहे.

पण धर्मसंबंधानें आज आह्मास जें लिहावयाचें आहे त्यांत कोणत्याही प्रकारचा वाद उत्पन्न होण्याचा संभव नाहीं; कारण प्रस्तुत लेखांत कोणत्याही प्रकारच्या धर्ममतांवर टीका करण्याला किंवा तीं मोडून काढून त्यांच्या जागीं अमुक बरीं आहेत असें ह्मणून त्यांचें मंडन करीत बसण्याला जागा नाहीं. तसें करणें केवळ अप्रासंगिक होणार आहे. मनुष्याच्या अंतःकरणांत धर्मवृ-त्तीचा आविर्भाव झाल्यापासून तींत आजपर्यंत कोणकोणते फेरफार झाले आहेत, व धर्मकल्पना सांप्रत कालीं मोठमोठ्या विचारी पुरु-षांच्या लिहिण्यांत कोठपर्यंत येऊन पोंचली आहे, येवढेंच काय तें प्रस्तुत निबंधांत तिऱ्हाइताच्या नात्यानें सांगावयाचें आहे; दुसरें कांहीं नाहीं.

मनुष्याला एकदां पूर्णावस्था प्राप्त झाली होती, पण तींतून तो कांहीं कारणामुळें भ्रष्ट झाला, हें मत आह्मांस संमत नाहीं, असें जें मागें ह्मटलें आहे, तें वाचकांच्या ध्यानांत असेलच. आ-मच्या अल्पसमजुतीप्रमाणें मनुष्याची पूर्णावस्था अजून यावयाची आहे. कदाचित् सध्या आपल्या दृष्टीपुढें जें विश्व आहे, व ज्या पृथ्वीवर आपण रहात आहों, तें विश्व व ती पृथ्वी अस्तित्वांत

येण्यापूर्वी दुसरें एक विश्व व दुसरी एक पृथ्वी असून तीवर आपल्यासारखे प्राणी होते, व ते प्रथम अस्तित्वांत आले तेव्हां त्यांची पूर्णावस्था होती, पण कांहीं कारणांमुळें ते पतित होऊन त्या विश्वाचा व त्या पृथ्वीचा लोप झाला, असें पाहिजे तर मानितां येईल. पण तसें करण्यांत कांहीं फायदा दिसत नाहीं; कारण एक तर तसें मानण्यास कांहीं एक आधार नाहीं; दुसरें, तसें मानिलें तरी आपल्या डोळ्यापुढें जी सृष्टि आहे, व ज्या भूगोलावर आपण वास करीत आहों, त्यासंबंधानेंएकदांपूर्णावस्था होती, असें मानण्यास बिलकुल जागा नाहीं. आह्मी ज्या विश्वांत आहों त्याच्या पूर्वी दुसरीं विश्वें होऊन गेलीं असतील किंवा नसतील; त्यांविषयीं वाद करीत बसण्यांत अर्थ नाहीं; कारण त्या विश्वांचा इतिहास समजण्याचीं साधनें आह्मास अनुकूल नाहींत; तेव्हां आमचा जो वादविवाद व्हावयाचा तो सांप्रत विश्वाविषयीं, व विशेषतः तदंतर्गत आपल्या भूगोलाविषयीं आणि त्यावरील प्राण्यांत अतिश्रेष्ठ प्राणी जे आपण त्यांविषयीं व्हावयाचा व व्हावा, हें योग्य आहे.

मनुष्याच्या अंतःकरणांत धमवृत्ति नैसर्गिक आहे, असें जें वर ह्मटलें आहे तेवढ्यावरून असें समजतां कामा नये कीं, मनुष्याच्या पाहिजे त्या अवस्थेंत ही वृत्ति स्पष्टपणें दिसत असते. ज्याअर्थी विवक्षित स्थितींत ती दिसूं लागते, त्याअर्थी तिचीं बीजें सूक्ष्मरूपानें त्याच्या अंतःकरणांत असलीं पाहिजेत हें उघड आहे. पण त्यांना दृश्य स्वरूप येण्यास कांहीं ठिकाणीं काल जावा लागतो. कांहीं असे प्राणी आहेत कीं, त्यांना मनुष्य ह्मटल्याखेरीज इलाज नाहीं. पण त्यांच्या भाषेंत देव, धर्म वगैरे अर्थसूचक शब्द नाहींत. तेव्हां त्या वस्तूंच्या कल्पनाही त्यांना नसल्या पाहिजेत हें उघड आहे. कारण ज्यांना भाषेचा उपयोग समजूं लागला आहे, त्यांना थोड्या दिवसांत आपल्या मनांतील पाहिजे ती कल्पना व्यक्त करण्यासारखी शब्दयोजना करतां येते. निदान एकाला दुसऱ्याच्या मनांतील भाव समजण्यास शब्दांसारखें दुसरें साधन नाहीं. ज्या लोकांस भाषेचा उपयोग ठाऊक झाला आहे, पण ज्यांमध्यें धर्मविषयक

कल्पना व्यक्त करणारे शब्द दृष्टीस पडत नाहींत, ते धर्मसंबंधानें विचार करीत असतील, असें ह्मणणें ह्मणजे पशुपक्ष्यादि जीवकोटींतील खालच्या प्रतीचे प्राणीही सृष्टिकर्त्याविषयीं प्रतिदिवशीं मनांतल्या मनांत ध्यान व प्रार्थना करीत असतील असें ह्मणण्यासारखें होय. तात्पर्य काय कीं, प्राण्यांच्या शब्दांवरून व कधीं कधीं त्यांच्या बाह्य कृतींवरून त्यांचे मनांतील विचार आपणास समजतात. ज्या गोष्टीविषयीं या दोहोंचा अभाव असेल त्या गोष्टीविषयीं ते चिंतन करीत असतील, असें पाहिजे तर आग्रहानें ह्मणतां येईल; पण दुसऱ्यास तें सिद्ध करून देतां येणार नाहीं. तेव्हां धर्मसंबंधानें अज्ञान लोकांचें ह्मणणें कांहींही असलें तरी ज्यांना अर्वाचीन न्याय, मीमांसा, पदार्थविज्ञान वगैरे शास्त्रांतील सिद्धांत मान्य झाले आहेत, व ज्ञानसंपादनार्थ भूगोलभर प्रवास करण्यांत आयुष्य घालविणाऱ्या सत्यप्रिय शोधकांनीं प्रसिद्ध केलेली माहिती व पुस्तकें ज्यांनीं थोडीं बहुत पाहिलीं आहेत, त्यांना मनुष्याच्या विवक्षित स्थितींत त्याच्या अंतःकरणांत कोणत्याही प्रकारची धर्मकल्पना नसते, असें कबूल करावें लागतें. पुढें जेव्हां तिचा आविर्भाव होऊं लागतो, तेव्हां त्याच्या बाकीच्या कल्पनांप्रमाणें ती फारच ग्राम्य असते. रानटी स्थितींतील मनुष्याला विश्वाचे व्यापार, पदार्थांचे धर्म, वस्तूंत होणाऱ्या रूपांतरांचीं कार्यकारणें समजत नसल्यामुळें तो अगदीं भांबावून गेलेला असतो, व स्वतःच्या मनांतील ज्या वृत्तींचा अनुभव त्यास प्रत्येक क्षणीं होत असतो, त्याच प्रकारच्या वृत्ति ज्या अनंत वस्तु त्याच्या सभोंवतीं असतात त्यांचे ठायींही वसत असतील, अशी भावना त्यास होऊं लागते. ह्या भावनेचें स्वरूप ज्यांना नीटपणें जाणण्याची इच्छा असेल त्यांनीं अगदीं लहान मुलांच्या बोलण्याचालण्याकडे लक्ष द्यावें, ह्मणजे तें त्यांस कळून येईल. जमिनीवर पडलें असतां जमिनीला मारणें, खेळाच्या घोड्यास व गाड्यास आपल्यासारखीच समजूत असेल असें वाटणें, मांजर कुत्रीं, राघू वगैरे प्राण्यांना आपल्यासारखें समजून त्यांशीं लडिवाळपणा करणें, त्यांवर रागावणें, किंवा त्यांना मारणें, आणि त्यांच्याविषयीं वडील

माणसांपाशीं कागाळ्या सांगणें—वगैरे बाललीला ज्यांनीं ज्ञानदृष्टीनें पाहिल्या असतील त्यांना मनुष्याच्या रानटी स्थितींतील धर्मकल्पनांचें स्वरूप तेव्हांच समजणार आहे. सुधारलेल्या देशांतील मुलांच्या बाल्यावस्थेंतील कल्पना आणि रानटी लोकांतील प्रौढांच्या कल्पना,—यांत फारसा भेद असत नाहीं. रानटी लोकांस ऊन, पाऊस, वारा, वीज, पूर वगैरे निर्जीव सृष्टपदार्थांपासून, व व्याघ्रसिंहादि वन्य पशूंपासून आपला बचाव कसा करावा हें समजत नसल्यामुळें त्यांची भीति त्यांस उत्पन्न होते, व ज्या कारणांनीं आपले मनोविकार क्षुब्ध व संतुष्ट होतात त्याच कारणांनीं त्यांचेही मनोविकार क्षुब्ध व संतुष्ट होत असतील असें वाटूं लागतें. या वाटूं लागण्यांत धर्मकल्पनेचा मूळ आरंभ आहे. ज्या बाह्य सृष्टपदार्थांपासून आनंद होईल त्याला मित्र ह्मणावा, व ज्यांपासून त्रास होईल त्याला शत्रु ह्मणावा; मित्राची मर्जी राखण्याचा व शत्रूस दंड करण्याचा प्रयत्न करावा—या रीतीनें पदार्थपूजा अस्तित्वांत येते. बाह्य सृष्टींतील वस्तुसमुदायांस व प्राणिसमुदायांस आपल्यासारखींच मनें आहेत, अशी भावना एकदां झाली ह्मणजे मनुष्य कोणत्या निर्जीव वस्तूस, किंवा कोणत्या झाडास, किंवा जनावरास भिऊं लागणार नाहीं, व देव ह्मणून स्तवूं लागणार नाहीं, हें सांगतां येणार नाहीं.

धर्मविचारांची वाढ.

सृष्टींतील सचेतन व अचेतन वस्तूंपासून होणारा त्रास व आनंद यांच्या प्राथमिक अनुभवामुळें अज्ञानावस्थेंतील मनुष्यांच्या अंतःकरणांतील धर्मकल्पनाबीजास अंकुर कसा फुटतो, हें मागल्या अंकांत सांगितलें. आज या अंकुराची वृद्धि कशी होत जाते, व आतांपर्यंत तिची वाढ किती झाली आहे, हें पहावयाचें.

सृष्टींतील एकंदर वस्तुसमुदायाचे सचेतन व अचेतन असे दोन स्थूल विभाग करण्यास हरकत नाहीं. मात्र अचेतन वस्तूंत चंद्रसूर्यांपासून अत्यंत सूक्ष्म परमाणु घेतले पाहिजेत, व सचेतन वस्तूंत

शेवाळापासून मनुष्यापर्यंत लहानमोठ्या हरएक वनस्पतीचा, कीटकाचा, व मोठ्या प्राण्यांचा समावेश केला पाहिजे; किंवा सोईसाठीं निर्जीव वस्तु, वनस्पति, आणि प्राणी असे तीन वर्ग कल्पिले तरी चालेल. धर्मसंबंधानें या तीन वर्गांतील वस्तूंचा विचार केला असतां असें दिसून येईल कीं, प्रत्येक देशांतील लोकांनीं विवक्षित स्थितींत या वर्गांपैकीं प्रत्येक वर्गांतील कांहीं वस्तूंस देव मानिलें आहे. हे वस्त्वधिष्ठायी किंवा वस्त्वंतर्गत देव अगदीं साध्या प्रकारचे असतात, व त्यांत आणि त्यांच्या पूजकांत फारसें अंतर नसतें, हें स्वल्प विचारांतीं दिसून येईल. मनुष्याप्रमाणें यांनाही भुकेपासून व तहानेपासून पीडा होते! मनुष्याप्रमाणेंच हे मांस व धान्य खातात, व पाणी आणि सुरा पितात! ज्या गोष्टींपासून मनुष्यास सुखदुःखें होतात, त्यांपासून तीं यांसही होतात! ज्याप्रमाणें मनुष्यांना मरण आहे, त्याप्रमाणें यांनाही आहे! मनुष्य ज्या रीतीनें जन्मास येतो, त्याप्रमाणें हेही येतात! दोहोंत भेद येवढाच कीं, मनुष्यांच्या वासनांहून यांच्या वासना विशेष प्रबल; मनुष्यांच्या कर्तृत्वाहून यांचें कर्तृत्व विशेष मोठें; व मनुष्यांच्या उपभोगसामर्थ्याहून व आयुर्मर्यादेहून यांचें उपभोगसामर्थ्य आणि आयुर्मर्यादा विशेष विस्तृत! असल्या देवांच्या आपआपसांत लढाया व तह होतात, ते एकमेकांच्या स्त्रिया पळवून नेतात, व त्यांच्या पातिव्रत्याचें हरण करतात! आणि मनुष्यांत कांहीं कारणामुळें संग्राम माजला तर ते आपापल्या मनुष्यभक्तांस मदत करण्यास येतात! सारांश, पाहिजे त्या देशांतील मनुष्यांच्या पूर्वस्थितीची आणि विचारांची माहिती काढून पहा, तींत देवांच्या संबंधानें अशा प्रकारच्या कल्पना सांपडल्याशिवाय राहणार नाहींत. सृष्टींतील ठळक ठळक निर्जीव वस्तूंत प्रथम सचेतनत्व व क्रियाकर्तृकत्व भासून पुढें जसजसा कार्यकारणांचा संबंध कळत गेला असेल, तसतसे हे गुण त्यांच्यांतून काढून घेऊन त्यांचा आरोप मनुष्यांनीं वनस्पतीवर व प्राण्यांवर केला असेल, असें वेदादि जुन्या ग्रंथांवरून दिसतें, असें अलीकडील पंडितांचें ह्मणणें आहे. धर्मसंबंधानें ज्यांचे विचार फार पुढें गेले आहेत त्यांची

गोष्ट राहूं द्या; ज्यांना अजून पूर्वधर्मविचारांनीं सोडिलें नाहीं, त्यांच्या वृत्तीकडे किंचित् पहा, ह्मणजे वर जें ह्मटलें आहे त्याचें यथार्थत्व दिसून येईल. आमच्या रोजच्या संध्या, आमच्या देव्हाऱ्यांतील देवांच्या पूजा, आणि आमच्या श्रावण्यांतील मंत्र यांचा अर्थ समजण्याचा किंचित् प्रयत्न केला, व त्यांतील तंत्रांकडे तत्वदृष्टीनें क्षणभर पाहिलें, तर मनुष्यांच्या अंतःकरणांत उत्पन्न झालेल्या धर्मकल्पनांच्या वृद्धीचा इतिहास समजण्यास बरेंच साहाय्य होणार आहे. सूर्य, चंद्र, अग्नि, मृत्तिका, पाषाण, धातू वगैरे अनेक निर्जीव वस्तूंपैकीं कांहींस आह्मीं साक्षात देव मानतों व कांहींस देवांच्या प्रतिमा करण्याकडे लावतों. या प्रतिमा कांहींशा जनावरांच्या व मनुष्यांच्या वळणावर केलेल्या असतात. सारांश काय कीं, निर्जीव वस्तूंपैकीं कांहींत देवत्व आहे, असें अद्यापि आपण मानितों; व कांहींस इतर दैवतांचीं पूजोपकरणें केलें आहे.

निर्जीव वस्तूंच्या विचारानंतर वनस्पतींकडे वळलें असतां, त्यांपैकीं कांहींस आपण देव मानतों, हें सर्वांस कबूल केलें पाहिजे. आपट्याची व शमीची पूजा कोणत्याही जातीच्या हिंदु लोकांस ठाऊक नसेल असें वाटत नाहीं. उंबर, वड, पिंपळ यांच्या पूजेचे प्रसंग ठरीव आहेत, पण तुळशीची मात्र तशी गोष्ट नाहीं. शुचिर्भूत ब्राह्मणाच्या घरांत एका बाजूनें " पूजा व वैश्वदेव " आणि दुसऱ्या बाजूनें " तुळशीला पाणी आणि प्रदक्षिणा " हीं नित्य होत नाहींत, असें बहुशः दृष्टीस पडणार नाहीं. ज्याप्रमाणें निर्जीव वस्तूंपैकीं कांहीं देव मानिल्या असून, कांहीं देव मानलेल्या दुसऱ्या वस्तूंच्या पूजेस उपयोगीं पडतात, त्याप्रमाणें वनस्पतींपैकीं ज्यांस देव मानिलें आहे त्यांपैकीं कांहीं, व न मानिलेल्यांपैकीं कांहीं, देव मानिलेल्या इतर वस्तूंच्या पूजेस उपयोगीं पडतात. बेलाच्या झाडाची पूजा फारशी प्रचारांत नाहीं, पण त्याच्या त्रिदलांशिवाय शिवाची पूजा सांग व शिवकारक होत नाहीं. तुळस पूजा घेत असून पूजोपकरण झाली आहे. या दोहोंशिवाय पुष्कळ झाडांचीं पानें व फुलें देवांस प्रिय काहेत, हें सर्वांस ठाऊक-

च आहे. निदान फुलांविषयीं तरी कोणासही शंका येणार नाहीं. ज्यांना पानांविषयीं किंचित् भ्रांति पडल्यासारखें होईल त्यांनीं श्रावणांतल्या मंगळागौरी, आणि त्यांच्या पूजेसाठीं 'पत्र्या' गोळा करण्याविषयीं तरुण कन्यकांची उत्कंठा मनांत आणावी ह्मणजे झालें! रुईच्या पानांच्या आणि फुलांच्या माळांचा हनुमंताला किती हव्यास आहे हें सर्वत्र प्रसिद्ध आहेच!

पाषाणादि निर्जीव वस्तु व अर्कवृक्षादि वनस्पति मात्र देवतात्वाप्रत पावल्या आहेत इतकेंच नाहीं, तर प्राणिवर्गाच्याही अनेक अवयवांची पूजा आपण फार वर्षांपासून अंगिकारली आहे. मच्छ, कूर्म, वराह, नारसिंह हे परमेश्वराचे अवतार! उंदीर गणपतीचें वाहन! गाय तर साऱ्या हिंदूंस पूज्य! हिच्या दुधानें, तुपानें, व दह्यानें आमची पुष्टि होते, आणि हिच्या शेणाच्या आणि मूत्राच्या सेवनानें आमच्या पापांचें क्षालन होतें! गिरिजारमण नंदिवाहनावर आरूढ होऊन कैलासावर संचार करणार, तेव्हां 'शिववंदन कामांहीं वंदावा प्रथम देव नंदी न' असें मुळींच होण्याचा संभव नाहीं. तेव्हां शिवालयांत प्रवेश करतांना, व त्यांतून परत फिरतांना, द्वारस्थ जो नंदी त्याची कृपा होण्यासाठीं आर्जव करण्याचे जे अनेक मार्ग आहेत त्यांतलि सर्वांत कार्यकर मार्गाचें अवलंबन आम्ही करतों, हें आबालवृद्धांस ठाऊक आहे! याशिवाय आणखी पुष्कळ जनावरेंही आम्हांस पूज्य झालीं आहेत. पण त्यांचा येथें उल्लेख करीत बसून जागा अडविण्याची गरज नाहीं, कारण एक तर प्रस्तुत विषयाचा हा ऐतिहासिक विचार चालला आहे; दुसरें असें कीं, जनावरांच्या ठायीं देवत्वाची कल्पना करून त्यांस पुजणें व भजणें ह्या गोष्टी हिंदु लोकांतच आढळतात असें नाहीं. इतिहासाच्या वाचकास त्या प्रत्येक देशाच्या इतिहासांत दिसून येतात. भेद इतकाच कीं, हिंदुस्थानांत उंदरांची आणि सापांची पूजा होत असली तर ईजिप्तांत सुसरींची किंवा मांजरांची होत असेल!

या सर्व विवेचनावरून आतां वाचकांच्या ध्यानांत ही गोष्ट येईल कीं, मनुष्याची शुद्ध पशववस्था किंचित् नाहींशी होऊन तो

विचार करूं लागला, म्हणजे सृष्टींतील भव्य जड पदार्थांविषयीं, झाडाझुडपांविषयीं, व लहान मोठ्या जंतूंविषयीं त्याला एका प्रकारची भीति उत्पन्न होऊन, त्याच्या अंतःकरणांत धर्मकल्पनेचा आविर्भाव होतो, व उत्तरोत्तर तिचा स्पष्ट विकास होत जाऊन ती शुद्ध होत जाते. वारा, पाऊस, पूर, चंद्रसूर्यांच्या गति वगैरे गोष्टींचीं कारणें, व त्या घडून येण्याचे प्रसंग नीट कळून येऊं लागले, ह्मणजे त्या वस्तूंवरील धर्मश्रद्धा हळू हळू उडूं लागते, व असाच प्रकार देव मानलेल्या वनस्पतींच्या व जनावरांच्या संबंधानें हळू हळू घडून येतो. हें सर्व विचारांतर होण्यास विशेषतः कार्यकारणांचें ज्ञान कारण होतें. अशा रीतीनें मनुष्याच्या धर्मकल्पनांत थोडा थोडा फरक होतां होतां, बहुतेक अचेतन व सचेतन पदार्थांतील देवतात्व नाहींसें होऊन, त्या सर्वांचें आदिकारण एक परमेश्वर आहे, असा बुद्धीचा ग्रह होतो. नंतर या परमेश्वराच्या गुणांविषयीं व स्वरूपाविषयीं नानातऱ्हेच्या कल्पना निघूं लागतात. पहिल्या मूर्तिपूजेचा अंमल अगदीं नाहींसा न होतां एकेश्वरापर्यंत धर्मकल्पना जाऊन थडकली, तर आचार आणि विचार यांचें द्वंद्व लागून विलक्षण तऱ्हेचा धर्म उत्पन्न होतो. तोंडानें वारंवार परमेश्वर निर्गुण आहे असें म्हणत असावें, व हातानें पार्थिव करून त्याची अक्षदांनीं, बिल्वपत्रांनीं, व पंचामृतांनीं पूजा करीत असावें! जो मेला तो पंचत्वाप्रत मिळाला, असें मनांत वाटत असावें, पण क्षौर, सपिंडी, व शय्यादान केल्याशिवाय व अशौच धरल्याशिवाय स्वास्थ्य वाटूं नये! वर्णव्यवस्था मनुष्यकृत आहे अशी खात्री होऊन जावी, पण अतिशूद्राचा स्पर्श झाला असतां सचैल स्नान करण्याची बुद्धि व्हावी! बहुतेक व्यवहार सृष्टिनियमांप्रमाणें चालत आहेत, असें एकीकडे वाटत असून तदनुसार वर्तन होत असावें, पण कोणत्याही अडचणींत साधारण उपाय चालत नाहींत, असें दिसल्याबरोबर ज्योतिष्यांच्या व मंत्राक्षऱ्यांच्या घरीं खेटे घालावे, किंवा देवांच्या मूर्ति पाण्यांत कोंडून ठेवाव्या, अथवा त्यांवर अभिषेकाची धार धरावी; अशी

इच्छा उत्पन्न व्हावी! पण अलीकडे या दुटप्पी वृत्तीचाही लोप थोडथोडा होऊं लागला आहे.

धर्मविचारांची उन्नतावस्था.

आतांपर्यंत या विषयाच्या संबंधानें जें लिहिण्यांत येऊन गेलें आहे तेवढ्यावरून वाचकांच्या हें ध्यानांत आलें असेल कीं, मनुष्य अज्ञानावस्थेंत असतां बाह्य सृष्टींतील सचेतन व अचेतन वस्तूंच्या व्यापारांचे जे परिणाम त्याच्या अंतःकरणावर घडतात, त्यामुळें त्या पदार्थांचे ठायीं आपल्या मनोवृत्तींसारख्या मनोवृत्ति असतील अशी त्याची भावना होऊन तो निर्जीव वस्तूंची, प्राण्यांची, वनस्पतींची, व अखेरीस विश्वाची पूजा करूं लागतो. या वस्तूंच्या पूजनांत कांहीं अर्थ नाहीं; यांच्या ठायीं आपल्यासारख्या मनोवृत्ति असतील असें मानणें चूक आहे; मनुष्य हाच सर्वांत श्रेष्ठ प्राणी होय; निर्जीव व सजीव वस्तूंचे व्यापार व्यवस्थित नियमानें चालतात; या वस्तूंपासून आपला उपयोग करून घ्यावयाचा असेल तर, त्यांच्यावर रागावण्यांत, त्यांना शिक्षा करण्यांत, किंवा त्यांची प्रार्थना करण्यांत कांहीं हांशील नाहीं; त्यांच्या व्यापारांचे नियम शोधून काढून तदनुसार त्यांपासून आपली कार्यसिद्धि करून घेतली पाहिजे; अशी मनुष्याच्या मनाची खात्री होण्यास फार काल लागतो. ज्यांची अशा प्रकारची खात्री झाली आहे ते वनस्पतिपूजकांस, प्राणिपूजकांस, व विश्वपूजकांस नांवें ठेवतात व त्यांस मूढ समजतात. पण हें त्यांचें करणें कांहीं अंशीं चुकीचें आहे. अगदीं लहान मुलांस जर आपण असें सांगूं लागलों कीं पृथ्वी व सूर्य यांमध्यें चंद्र आल्यानें त्यास ग्रहण लागतें, आणि तें त्याला समजलें नाहीं, तर त्याबद्दल त्यांवर रागावण्यांत काय हांशील आहे? कोणतीही क्लिष्ट गोष्ट समजण्यास अगोदर तिच्या घटकांचें ज्ञान झालें पाहिजे. साखर, तांदूळ, केशर, पाणी, व विस्तव यांची माहिती असल्याशिवाय साखरभात कसा करतां येई-ल? तसेंच शास्त्राभ्यासामुळें ज्यांना खऱ्या कार्यकारणसंबंधाचा

निश्चय कसा करावा हें कळूं लागलें आहे, त्यांनीं ज्यांना तो कळत नाहीं त्यांस मूर्ख ह्मणण्यांत व त्यांचा धिक्कार करण्यांत काय अर्थ आहे? रानटी किंवा अज्ञान मनुष्यास मन म्हणजे काय हें बिलकुल समजत नसतें, त्यामुळें पहिल्यापासून त्याला दोन प्रकारच्या सत्वांचा भास होत असतो. जागृदवस्थेंत होणारे अनुभव आणि स्वप्नावस्थेंत होणारे अनुभव यांत फारसा भेद वाटत नाहीं. पहिल्या स्थितींतील सुखदुःखानुभव त्याला जितका खरा वाटतो, तितकाच दुसऱ्या स्थितींतीलही वाटतो. ज्याप्रमाणें निजलेल्या मनुष्याचें एका प्रकारचें स्वत्व मंद पडून दुसऱ्या प्रकारचें स्वत्व पुढें होतें, त्याप्रमाणें मेलेल्या मनुष्याचेंही एका प्रकारचें स्वत्व नाहींसें होऊन दुसऱ्या प्रकारचें स्वत्व येत असावें व तो एका तऱ्हेनें आपणांतून नाहींसा झाला तरी दुसऱ्या तऱ्हेनें तो जिवंत असला पाहिजे, व आपल्या सभोंवतीं वावरत असला पाहिजे हीं कल्पना मनुष्याच्या प्रथमावस्थेंत प्रत्येक ठिकाणीं आस्तित्वांत असते. आपल्या मेलेल्या आप्तांचीं शरीरें नाहींशीं झालीं तरी त्यांचे आत्मे नाहींसे झाले नाहींत, हा विश्वास सर्व ठिकाणच्या रानटी लोकांत आढळून येतो, व याच विश्वासापासून हळू हळू पदार्थपूजा, प्राणिपूजा, वनस्पतिपूजा, व विश्वपूजा अस्तित्वांत येतात. जिवंतपणीं ज्यांचें वर्तन आपणांस सुखावह झालें असेल ते मरणोत्तरही पिशाचरूपानें किंवा वायुरूपानें आपला निरंतर परामर्ष घेत जातील, अशी कल्पना उत्पन्न होऊन त्यांची मर्जी प्रसन्न ठेवण्यासाठीं त्यांच्या थडग्यांत किंवा चितेवर त्यांना प्रिय अशा वस्तु अर्पणें, त्यांची प्रार्थना करणें, कांहीं संकट आलें असतां त्यांचा सल्ला विचारणें व साहाय्य मागणें,—सारांश जिवंतपणीं कोणाचीही मर्जी संपादण्याचे जे मार्ग त्यांचें मरणोत्तरही अवलंबन करण्याचा प्रचार पडतो! याच्या उलट जे जिवंतपणीं आपणांस प्रतिकूल असतील ते मेल्यावरही पिशाचरूपानें आपणांस त्रास देत रहातील असें वाटून पंचाक्षऱ्याकडून किंवा मांत्रिकाकडून त्यांना दंडण्याचा व गाडण्याचा प्रयत्न करणें, अथवा ज्या वस्तु त्यांना प्रिय होत्या असें ठाऊक असेल, त्या त्यांना विवक्षित कालीं पोंचविण्याचें कबूल करून त्यांस वश

करून घेण्याची खटपट करणें वगैरे प्रचार अस्तित्वांत येतात! पुढें अनेक कारणांमुळें हींच पिशाचें वृक्षांच्या व जनावरांच्या रूपानें आपणांस आनंद देणारीं किंवा पीडा देणारीं होतात, असें वाटूं लागून झाडांची आणि जनावरांची आराधना करण्यास प्रारंभ होतो. येथपर्यंत धर्मविचारांची मजल आल्यावर, मग पृथ्वीवरील मोठमोठ्या वस्तूंत आपल्या प्रसिद्ध आप्तांनीं मरणोत्तर प्रवेश केला असेल, असें वाटणें अगदीं साहजिक आहे; व या वाटण्यास आरंभ झाला ह्मणजे प्रथम नद्या, पर्वत, अरण्यें वगैरे वस्तु सचेतन अशा भासूं लागून, अखेरीस चंद्रसूर्यादि तारकागणही सचेतन वाटूं लागतात, आणि त्यांचा आपल्या पूर्वजांशीं संबंध आहे, किंवा ते आपले पूर्वजच आहेत, असा विश्वास उत्पन्न होऊन त्यांची पूजा करण्याचा प्रघात पडतो!

अशा रीतीनें धर्मकल्पनेची उत्पत्ति व अभिवृद्धि होते. आपल्या देशांत धर्मसंबंधानें जसल्या नानाविध कल्पना रूढ आहेत, तसल्या इतर देशांतही आहेत. सर्वांचा आरंभ पिशाचकल्पनेपासून झाला आहे, व प्रत्येक देवता मनुष्यांनीं आपल्या स्वभावाच्या वळणावर नेली आहे. देशकालभिन्नत्वामुळें निरनिराळ्या देशांत निरनिराळ्या वस्तूंस देवता मानण्याचा प्रघात पडतो, व एकाच देशांत एका देवतेहून दुसरी देवता विशेष पूज्य, व एका स्थानाहून दुसरें स्थान देवतांच्या वासास विशेष प्रिय, अशा प्रकारच्या कल्पना अस्तित्वांत येऊं लागतात. जो तो आपापली देवता इतर देवतांहून श्रेष्ठ मानूं लागतो, आणि तिचा अभिमान धरून तिच्यासाठीं इतरांशीं भांडूं लागतो! हीं भांडणें पुढें धर्मयुद्धास कारण होतात, व शेवटीं साऱ्या देवता दुय्यम प्रतीच्या ठरून त्या सर्वांहून श्रेष्ठ असा एक देवाधिदेव किंवा परमेश आहे, अशी कल्पना होते. ज्याप्रमाणें मनुष्यांत राजा सर्वांत श्रेष्ठ त्या प्रमाणें देवतांत परमेश्वर श्रेष्ठ; व ज्याप्रमाणें प्रजा राजांच्या आज्ञा पाळतात, त्याप्रमाणें दुय्यम प्रतीच्या देवता या सर्वश्रेष्ठ परमेश्वराची आज्ञा पाळतात, आणि त्याच्या हुकमांत वागतात, असें वाटूं लागतें.

येथून पुढला पल्ला फार थोडा आहे. दुय्यम प्रतीच्या देवतांचें

देवतात्व नाहींसें होऊन सर्वश्रेष्ठ परमेशाच्या कृपेनें सारें विश्व झालें आहे, त्याच्या इच्छामात्रेंकरून अनंत ब्रम्हांडें अस्तित्वांत येतात व लयास जातात; तो सर्वव्यापी आहे; तो अविनाशी आहे; तो निरंतर आहे; तो निर्गुण आहे; तो निराकार आहे, तथापि तो सर्व लहान वस्तूंहून लहान व सर्व थोर वस्तूंहून थोर आहे, वगैरे परस्परांशीं असंबद्ध व परस्परविरोधी अशा गुणांचें स्थान होऊन बसतो; व याच्या पुढेंही मनुष्याचा धर्मविचार थोडा-सा गेला ह्मणजे परमेशस्वरूप जीवास अगम्य आहे, अशी बुद्धीची भावना होऊं लागते.

याप्रमाणें धर्मकल्पनेच्या वंशावळीची हकीगत आहे. ती येथें विस्तारपूर्वक दाखवितां आली नाहीं, आणि म्हणून ती पुष्कळांस दुर्बोध होण्याचा संभव आहे. पण त्या गोष्टीस इलाज नाहीं. येथें या विषयाच्या संबंधानें अधिक लिहिणें म्हणजे विषयांतर होणार आहे. शिवाय, हा विषय इतका विस्तृत आहे, व त्यासंबंधानें अलीकडे इतके शोध झाले आहेत कीं आज त्याविषयीं जी माहि-ती मिळण्यासारखी आहे, तिचा एक शतांश देण्यास सुधारकाचे पंधराचे पंधरा कालम दरआठवड्यास भरून काढले तरी दोन वर्षांत ती सविस्तर दिली जाणार नाहीं! आतांपर्यंत जें लिहिलें आहे, तेवढ्यावरून धर्मकल्पना प्रथम अस्तित्वांत येते कशी, पुढें तिचीं जीं रूपांतरें होतात तीं कोणत्या कारणांमुळें, व तिची मजल कोठवर जाऊन पोंचते—इतक्या गोष्टींचें स्थूल स्वरूप वाच-कांच्या लक्षांत आलें म्हणजे आमचें काम झालें. राज्यकल्पना व धर्मकल्पना यांच्या अभिवृद्धींत बराच फरक आहे. राजकीय संबंधानें राजसत्ता प्रथम एकाकडे असणें योग्य वाटत असून हळू हळू ती अनेकांकडे असणें योग्य वाटूं लागतें. एकसत्तात्मक, अने-कसत्तात्मक, व सर्वसत्तात्मक—अशी राजकीय कल्पनेची वाढ आहे. धर्मकल्पनेचा प्रकार हिच्या उलट आहे. देवतात्व प्रथम विश्वांतील सर्व वस्तूंत भासतें; नंतर तें त्यांतील ठळक ठळक वस्तूंत भासूं लागतें; व अखेरीस तें फक्त एका वस्तूंत गोळा होतें! ज्यांना विश्वांतील सचेतन व अचेतन पदार्थांचे धर्म समजले आहेत;

ज्यांची मूर्तिपूजेवरील भक्ति उडाली आहे; ज्यांना सृष्टीचा कर्ता सृष्टींतील कोणत्याही निर्जीव किंवा सजीव वस्तूहून निराळ्या तऱ्हेचा आहे, असें वाटूं लागलें आहे, ते या शेवटल्या कोटींत असतात; ह्मणजे त्यांना या विश्वाचें एक आदिकारण आहे असें वाटत असून त्याचें स्पष्ट ज्ञानही आपणांस आहे, किंवा करून घेतां येईल असें वाटत असतें. जे लोक असें कारण असेल असें मानीत नाहींत, त्यांस वरील कोटींतले लोक नास्तिक ह्मणून त्यांचा तिरस्कार करतात, व त्यांस पतित मानतात. एका अंगाला नास्तिक ह्मणजे बेधडक परमेश्वर नाहीं असें ह्मणणारे थोडेसे लोक, व दुसऱ्या अंगाला एकच परमेश्वर आहे, व त्याच्या स्वरूपाचें आणि गुणांचें ज्ञान मनुष्यमात्रास करून घेतां येतें इतकेंच नाहीं, तर तें करून घेणें, त्याला शरण जाणें, त्याला भजणें, त्याला भिणें, व त्याच्या इच्छेप्रमाणें वर्तन करणें हेंच मनुष्यास योग्य आहे, व असें करणारे मनुष्य जन्ममरणापासून मुक्त होऊन त्या ईशस्वरूपांत जाऊन मिळतात किंवा मोक्षाप्रत पावतात, असें मानणारे दुसरे लोक यांच्या दरम्यान कांहीं लोक आहेत ते असें ह्मणतात कीं जगत्कारण आहे हें आह्मांस कबूल आहे, पण आमच्या सध्याच्या ज्ञानेंद्रियांनीं त्याच्या स्वरूपाचें खरें ज्ञान आह्मांस कधींही होण्याचा संभव नाहीं. येथील कित्येक तत्ववेत्त्यांचा विचार येथपर्यंत येऊन ठेपला असून, इतर सुधारलेल्या देशांतही अलीकडे हेंच मत प्रबल होत चाललें आहे. तेव्हां ईशस्वरूप आमच्या सांप्रतच्या ज्ञानेंद्रियास अगम्य आहे, हा धर्मसंबंधाचा शेवटचा सिद्धांत आहे, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं.

अन्य सामाजिक प्रवृत्तींचा कल.

कांहीं आठवडे दुसऱ्या विषयांच्या प्रसंगोपात्तत्वामुळें या विषयाकडे दुर्लक्ष करावें लागलें; त्यामुळें कदाचित् वाचकांस असें वाटलें असेल कीं, त्याचा शेवट न लावतां तो आह्मीं कांहीं विशेष कारणासाठीं अपुरताच सोडून दिला असावा. कित्येकांनीं तर

अशीही शंका घेतल्याचें आमचे ऐकण्यांत आलें आहे कीं, या विषयावर लिहित असतां एकदोन ठिकाणीं जीं वादग्रस्त स्थलें आलीं व ज्याविषयीं निदान अप्रत्यक्ष रीतीनें तरी जो थोडा स्पष्ट-पणें अभिप्राय देणें आह्मांस भाग पडलें, तो पुष्कळांस न रुचण्या-सारखा असल्यामुळें, व तसें झाल्यास या नवीन वर्तमानपत्रास धक्का पोंचण्याची भीति वाटल्यामुळें, आह्मीं कांहीं एक न बोलतां हळूच त्याची वाट सोडून दिली, व बाकीच्या पत्रकर्त्यांप्रमाणें वाचकसमुदायास रुचतील असे सामान्य विषय घेऊन त्यांवर लिहूं लागलों! ही दिव्य कल्पना कांहीं अंशीं सुधारक थोड्या महि-न्यांनीं अजीबात बंद होणार, किंवा दुसऱ्या एखाद्या पत्रा-च्या बगलेंत शिरणार ह्मणून जी कंडी उठली होती, व कंडीखोरांच्या कृपेनें जी पुनःही उठण्याचा संभव आहे तिच्या माळेंतलीच आहे, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं! नेहमीं लोकांस आवडतील, ह्मणजे ज्यांतील अभिप्राय सर्वथैव व सर्वदा सर्वांस पसंत पडतील, असेच लेख सुधारकांत येत जातील, असें आह्मीं कधीं कोठें लिहून किंवा बोलून गेल्याचें आह्मांस स्मरत नाहीं; व तसें करण्यापासून सुधारकाच्या नामार्थास सार्थकत्व येईल असेंही वाटत नाहीं. आतां येवढें खरें आहे कीं, ज्याप्रमाणें कित्येक लोकांस आपल्या लेखावरून कांहीं तरी मजा व्हावी, किंवा 'येन केन प्रकारेण' त्याकडे वाचकांचें लक्ष वेधावें, अशासाठीं ज्या बाबतींत सामान्य जनांच्या विचाराप्रमाणें आपले विचार असतां, त्यांहून ते उलट प्रकारचे आहेत असें दाखविण्यांत, किंवा ज्या गोष्टींत लोकांहून आपलें मत निराळें आहे, अशाविषयीं तें त्यां-च्यासारखेंच आहे, असें भासविण्यांत मोठा पुरुषार्थ वाटतो, तसें करणें मात्र आह्मांस पसंत नाहीं. ज्या प्रश्नाविषयीं विरोध नाहीं त्याविषयीं तो आहे असें बुध्याच प्रतिपादणें; व ज्याविषयीं एकमत नाहीं त्याविषयीं तें आहे, असें दाखविणें; या दोन्हीही गोष्टी अप्रामाणिकत्वदर्शक आहेत, आणि वर्तमानपत्र काढण्यांत चरि-तार्थासाठीं कांहीं तरी धंदा चालवितां यावा येवढाच ज्यांचा हेतु असेल त्यांशिवाय इतरांच्या हातून वरच्यासारखें अप्रामाणिक-

पणाचें वर्तन सहसा होणार नाहीं. याहून यासंबंधानें येथें अधिक पाल्हाळ करणें ह्मणजे निष्कारण विषयांतर होणार आहे; सबब त्या दोषाची दिशा टाकून कांहीं दिवस खालीं ठेवलेलें विषयसूत्र पुनः हातीं घेतों.

या विषयाचे राज्यविषयक, धर्मविषयक, व अवांतर असे तीन भाग कल्पिले आहेत, हें वाचकांच्या स्मरणांत असेलच. यांपैकीं पहिल्या दोहोंचें विवेचन आजपर्यंत बरेंच झालें आहे, तेव्हां आज अवशिष्ट राहिलेल्या भागांस हातीं धरण्यास हरकत नाहीं. पहिल्या भागाविषयीं शेवटची कल्पना सार्वत्रिक लोकसत्तेची, व दुसऱ्याविषयीं जगत्कारणाच्या अगम्यत्वाची आहे, हें वाचकांच्या ध्यानांत असेलच.

अवांतराच्या भागांत अर्थात् अनेक प्रकरणांचा समावेश होतो. पण विस्तारभयास्तव त्या सर्वांचा अगदीं स्वल्प विचारसुद्धां येथें करतां येण्याचा संभव नाहीं. येथें त्या सर्वांस जी दिशा लागणार आहे तिचें दिग्दर्शन करून व पांच चार ठळक प्रकरणांविषयीं चार शब्द लिहून, हें व्याख्यान समाप्त केलें पाहिजे. तेव्हां आतां राज्यविषयक व धर्मविषयक गोष्टींशिवाय ज्या इतर सामाजिक गोष्टी राहिल्या त्यांस कोणती दिशा लागणार हें पहावयाचें. ज्यांनीं कोणत्याही मोठ्या समाजास प्राप्त झालेल्या स्थित्यंतराचा इतिहास थोडासा वाचला असेल त्यांना मनुष्याच्या सामाजिक व्यवहारांस कोणती दिशा लागत चालली आहे, हें सहज समजण्यासारखें आहे. अनियंत्रित राजांचा अंमल कमी होत जाणें, व सृष्टयंतर्गत सामर्थ्यांचे आपण गुलाम आहों, व त्याच्या सर्वशक्तिमत्वापुढें आमचें कांहीं एक न चालतां त्यांच्या इच्छेनुरूप आह्मांस निरंतर वागलें पाहिजे, या चुकीच्या कल्पनेचा लय होत जाऊन, मनुष्य प्रयत्न करील तर सृष्टयंतर्गत पदार्थांचें ज्ञान त्यास प्राप्त करून घेतां येऊन कालांतरानें त्या पदार्थांसच त्यास आपले दास करून घेतां येईल, असा विश्वास वाढत जाणें—या दोनच गोष्टींचा नीट विचार केला तरी बाकीच्या गोष्टींविषयीं बरीच समजूत पडणार आहे. सचेतन व अचेतन सृष्टीचा दास मी नाहीं,

तर तिला दास करण्याचा, निदान तिच्याशीं बरोबरीनें वागण्याचा हक्क किंवा अधिकार मला आहे, असा विचार मनुष्याच्या अंतःकरणांत वागूं लागला, ह्मणजे त्याच्या खऱ्या सुधारणेस आरंभ होतो. जोंपर्यंत त्याच्या मनांत या वृत्तीचा प्रादुर्भाव झाला नाहीं तोंपर्यंत त्याच्या हातून घडत असलेल्या क्रिया किंवा त्याचें वर्तन बलात्कारानें, जबरदस्तीनें, किंवा सक्तीनें होत असतें, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. अशा रीतीनें होत असलेलें वर्तन केवळ वाईटच असेल असा नियम नाहीं. पुष्कळदां तें चांगलेंही असण्याचा संभव आहे. पण तें परप्रेरित असल्यामुळें त्याच्या चांगुलपणाची किंवा वाईटपणाची जबाबदारी त्या वर्तन करणारावर असत नाहीं. शिवाय, असें वर्तन बळजोरीनें करविण्यांत तें करविणाऱ्याचें विशेष लक्ष स्वहिताकडे असल्यामुळें, अनेक प्रसंगीं तें करणाऱ्याचें हित मुळींच साधत नाहीं. यामुळें जोंपर्यंत कोणत्याही राष्ट्रांतील लोकसमूहांत स्थूल मानानें स्वामी आणि किंकर असे दोनच भाग होऊन राहिलेले असतात तोंपर्यंत त्यांत सुखावस्थेची परमावधि होण्याचा संभव नाहीं. स्वातंत्र्य हें स्वभावतः सुखावह, आणि पारतंत्र्य हें स्वभावतः दुःखावह असें आहे. पण मनुष्याच्या व कांहीं इतर प्राण्यांच्या शरीराची व मनाची घटना विशेष प्रकारची असल्यामुळें त्यांस आपलें स्वाभाविक स्वातंत्र्य मर्यादित करून घेण्यांत व समाजावस्थेंत अवश्य असणाऱ्या पारतंत्र्याचा अंगीकार करण्यांत दुःखाहून अधिक सुख प्राप्त होतें; आणि ह्मणूनच तो कितीही त्रास सोसावा लागला तरी समाज सोडून जात नाहीं. पण यावरून असें सिद्ध होत नाहीं कीं स्वभावतः सुखावह असें जें स्वातंत्र्य त्याचा आवश्यकतेबाहेर संकोच करून घेण्यांत कोणत्याही प्रकारचा फायदा आहे. पण चमत्कार असा आहे कीं मनुष्य एकांतावस्था टाकून जसजसा समाजप्रिय होत जातो तसतशी त्याची स्वातंत्र्यासक्तिही थोडीशी क्षीण होत जाते, व अखेरीस त्यास ही शुद्ध दास्यावस्थाही असह्य वाटेनाशी होते. पण ही त्याची अंत्यावस्था नव्हे. आपणांस जे स्वामी म्हणवीत असतात अशांचें दुष्ट वर्तन व त्यामुळें मनास व शरीरास वारंवार

होणारी पीडा यामुळें अत्यंत सहनशील मनुष्यास आपल्या नैसर्गिक स्वातंत्र्याचा उपभोग घेण्याची इच्छा उत्पन्न होते. एकदां या इच्छेनें त्याच्या अंतःकरणांत बळकट मूळ धरलें कीं त्याच्या उन्नतावस्थेस आरंभ झाला म्हणून समजावें. ज्यांना नेहमीं दुसऱ्यावर जुलूम करण्याची किंवा सत्तीचा अंमल बजावण्याची संवय असते, ते असें ह्मणतात कीं, मनुष्य हा आप्पलपोटा प्राणी आहे; स्वहितासारखी त्याला दुसरी प्रिय वस्तु नाहीं; व कोणतीही गोष्ट करण्यांत स्वहितसाधनाहून त्याचा अन्य हेतु असत नाहीं. जुलमी लोकच अशा तत्वशास्त्राचे प्रतिपादक व प्रसारक असण्याचें कारण असें कीं, एक तर ज्या वृत्तीच्या धोरणानें त्यांचें वर्तन अहोरात्र होत असतें त्या वृत्तीशीं इतर वृत्तींपेक्षां त्यांचा विशेष सहवास असल्यामुळें त्यांच्या डोळयापुढें सर्वत्र तीच दिसत असते, व आपल्या अंतःकरणाप्रमाणें इतरांच्या अंतःकरणांतही तिचेंच साम्राज्य असेल अशी त्यांची भावना होते. दुसरें असें कीं त्यांच्या जुलमास कंटाळलेले व त्रासलेले लोक संतापून जाऊन स्वसंरक्षणासाठीं हवें तें धाडस करण्यास प्रवृत्त होत असतात. यामुळें त्यांना आसमंतांतील सर्व सचेतन जगत् स्वार्थपरायण होऊन आपल्या नाशास उद्युक्त झालें आहे, असें वाटत असतें, व आपणच त्यांच्या संतापाचें व धाडसाचें आदिकारण आहों याचें भानही नाहींसें होतें! परंतु स्वातंत्र्याचा उपभोग प्राप्त होत असलेल्या मनुष्यांचें वर्तन ज्यांनीं थोड्या काळजीनें पाहिलें असेल त्यांना असें दिसून आलें असेल कीं स्वातंत्र्याचा नित्य अनुभव घेणारा मनुष्य स्वहितपरायण असत नाहीं इतकेंच नाहीं, तर बराच परोपकारी, निदान परहितचिंतक तरी असतो. आपल्या श्रमाचें सारें फळ आपणासच उपभोगावयास सांपडावें, ही मनुष्याच्या अंतःकरणाची पूर्णावस्था नव्हे; त्या फळाची हवी तशी व्यवस्था लावण्याची मोकळीक आपणास असावी, ही त्याची आकांक्षा असते; व ही जसजशी परिपूर्ण होत जाते तसतशी त्याची स्वार्थबुद्धि क्षीण होत जाऊन तो पराकाष्ठेचा परहितैषी होत जातो. तात्पर्य काय कीं, बलात्कार, जबरदस्ती, बळजोरी, सक्ति इत्यादि

शब्दांनीं व्यक्त होत असलेल्या अर्थाच्या व्यवहारांपासून मनुष्या-च्या सुखास पूर्णावस्था येण्याचा संभव नसल्यामुळें तसले व्यवहार नाहींसे होत असून त्यांच्या जागीं समय, संमति, अनुरोध, रुकार, पसंती इत्यादि शब्दांनीं व्यक्त होत असलेल्या अर्थाच्या व्यवहा-रांचा प्रचार सर्वत्र पडत आहे. तेव्हां येथून पुढें राजा व प्रजा; कुलेश व कुलावयव; पति आणि पत्नी; मातापितरें व अपत्यें; स्वामी आणि सेवक; गुरु आणि शिष्य; विक्रेता आणि ग्राहक, यांतील व्यवहार आणि संबंध उत्तरोत्तर बलात्कारानें न होतां संमतिपूर्वक होत जाणार आहेत.

बलात्कार विरुद्ध संमति.

मागल्या अंकांत असें सांगितलें आहे कीं, जों जों मनुष्यांची सुधारणा होत जाते तों तों त्यांच्या अन्योन्यव्यवहारांतील बला-त्काराचें तत्व लयास जाऊन त्याच्या जागीं संमतितत्व प्रस्थापित होतें; व या कारणास्तव येथून पुढें राजा व प्रजा, कुलाधिपति व कुलावयव, पति व पत्नी, मातापितरें, व अपत्यें, स्वामी आणि सेवक, गुरु आणि शिष्य, विक्रेता आणि ग्राहक यांतील व्यवहार आणि संबंध उत्तरोत्तर बलात्कारानें न होतां, संमतिपूर्वक होत जाणार आहेत.

मनुष्याचें स्वच्छंदी वर्तन दोन प्रकारांनीं विघातक होण्याचा संभव असतो; एक दुसऱ्याला आणि दुसरें त्याचें त्याला. जर कोणत्याही व्यक्तीची वागणूक त्याची त्याला किंवा दुसऱ्याला अपायकारक होण्याचा संभव नसेल तर त्याला ती हवी तशी करूं देण्यास प्रत्यवाय कशासाठीं करावा, हें समजत नाहीं. आतां येवढें खरें आहे कीं, हें वर्तनतत्व अशा भावार्थानें किंवा विविक्त-त्वानें सांगितलें असतां तें कळण्यास सुलभ व आचरण्यास सुकर असें वाटतें. पण नित्य व्यवहारास तें लावूं लागलें असतां फार अडचणी येतात. कारण ज्याप्रमाणें प्राण्यांच्या शरीरांतील अवयव निराळे आहेत, व त्यांना पृथक् कामें करावीं लागतात, तरी त्या

सर्वांना एकमेकांवर कमी अधिक अवलंबून असावें लागून एकमेकांस सहायभूत व्हावें लागतें, त्याप्रमाणें समाजाचे अवयवही जरी निराळे आहेत, आणि ते पृथक् कामें करीत असतात, तरी त्यांचें एकमेकांवर अवलंबन असून त्यांना एकमेकांस सहायभूत व्हावें लागतें; आणि असें न होईल तर, ज्याप्रमाणें शरीरांतील चैतन्याचा लय होऊन त्याबरोबर सर्व अवयवांचा नाश होईल, त्याप्रमाणें समाजाचे अवयवही एकमेकांस साहाय्य न करतील तर समाजाची वाताहत होऊन प्रत्येकास आपापल्या चरितार्थासाठीं व संरक्षणासाठीं खुद्द स्वतःवर अवलंबून रहावें लागेल. व्यक्तीच्या शरीरांतील अवयवांत आणि समाजाच्या शरीरांतील अवयवांत एक मोठा भेद आहे तो हा कीं, ज्याप्रमाणें समाजाच्या प्रत्येक अवयवास ज्ञान, संवेदन, इच्छा इत्यादि मनोधर्म पृथक्त्वानें असल्यामुळें सुखदुःखाचा अनुभव प्रत्येकास होत असून, तें संपादण्याविषयीं किंवा टाळण्याविषयीं प्रत्येकाचा प्रयत्न निरंतर चालू असतो, त्याप्रमाणें व्यक्तीच्या शरीरांतील प्रत्येक अवयवाची स्थिति नाहीं. त्यांपैकीं प्रत्येकास मन नाहीं. त्या सर्वांचे व्यापार नीट चालणें ही गोष्ट ज्या एका व्यक्तीचे ते अवयव आहेत त्या व्यक्तीस कल्याणकारक आहे. समाज हा काल्पनिक पुरुष आहे. समाजाचें कल्याण ह्मणजे या काल्पनिक पुरुषाचें कल्याण नव्हे; तर त्याच्या अवयवांचें कल्याण होय. व्यक्तीची तशी गोष्ट नाहीं. व्यक्तीच्या अवयवांस स्वतंत्र मन नसल्यामुळें व्यक्तीचें जें कल्याण तेंच त्यांचें कल्याण होय. व्यक्तिशरीर आणि समाजशरीर यांतील या महत्वाच्या भेदामुळें त्याविषयीं विचार करतांना व लिहितांना ही गोष्ट नेहमीं डोळ्यापुढें ठेवावी लागते कीं, व्यक्तीच्या अवयवांच्या हितासाठीं जे नियम घालावयाचे ते वास्तविक पहातां ते ज्या व्यक्तीचे अवयव असतील त्या व्यक्तीच्या हितासाठीं असतात; व समाजाच्या हितासाठीं जे नियम करावयाचे ते वास्तविक पहातां, समाजाच्या अवयवांच्या हितासाठीं असतात. तेव्हां व्यक्तींच्या हिताकडे दुर्लक्ष झालें तरी हरकत नाहीं, समाजाचें हित साधलें ह्मणजे झालें, असें बोलणें ह्मणजे असंबद्ध प्रलाप करण्यासारखें

होय; कारण व्यक्तींच्या हिताहून निराळें असें समाजाचें हित नाहीं. तथापि अशा अर्थाचीं वाक्यें नेहमीं उच्चारण्यांत येतात, व तीं चांगल्या चांगल्या लोकांच्या तोंडून येतात; तेव्हां वरील अर्थाहून त्यांचा कांहीं तरी भिन्न अर्थ असला पाहिजे. सूक्ष्म विचारांतीं असें दिसून येईल कीं, जेव्हां अशा प्रकारचे लोक समाजाच्या हिताविषयीं कळकळ व व्यक्तींच्या हिताविषयीं उदासीनता दाखवितात, तेव्हां त्यांचा खरा भावार्थ असा असतो कीं, समाज ह्मणजे त्यांतील बहुतेक किंवा निदान प्रमुख लोक. व्यक्तींच्या फायद्याची परवा करण्याची गरज नाहीं, ह्मणजे कोणत्याही गोष्टीमुळें पुष्कळांचें कल्याण होत असून थोड्यांस पीडा होत असेल तर ती बेधडक करण्यास हरकत नाहीं. कित्येकजण हा स्थूल अर्थ संकुचित करून, राष्ट्राच्या राजाचें किंवा त्यांतील श्रेष्ठ लोकांचें जें कल्याण तें साऱ्या राष्ट्राचें किंवा समाजाचें कल्याण असा विशिष्ट अर्थ करतात. अशा अर्थानुरोधानें ज्या समाजांत वर्तन होत असतें, त्यांत एका पक्षाकडे संपत्ति आणि सत्ता, व दुसऱ्या पक्षाकडे दारिद्र्य आणि दास्य, अशी वांटणी झालेली असते. अशा समाजांतील सामान्य लोकांस शुद्ध वन्यावस्थेंतील सुखाहून अधिक सुख होत असेल असें जरी मानितां आलें, तरी त्यांत त्यांचें पूर्ण समाधान होण्यासारखें तें नसलेंच पाहिजे हें उघड आहे. प्रत्येकानें वन्य पशूप्रमाणें रानोमाळ फिरत असावें, यापेक्षां ओबडधोबड समाजरचना होऊन कांहींनीं स्वामी व कांहींनीं किंकर व्हावें, ही स्थिति बरी. कारण कशा तरी रीतीनें समाज एकवार अस्तित्वांत आल्याशिवाय, त्यांतील अवयवांस त्यापासून होणाऱ्या सुखाचा लाभ होऊं लागणें अशक्य आहे. पण मनुष्यें समाज स्थापूं लागल्याबरोबर त्यांत जीं शारीरिक किंवा मानसिक सामर्थ्यानें इतरांहून श्रेष्ठ असतील त्यांच्या हातीं सत्ता व बहुतेकांच्या श्रमांचें फळ जाणें अगदीं स्वाभाविक आहे. तेव्हां समाजाच्या प्रथमावस्थेंत जे सामर्थ्यवान् असतील त्यांच्या हातीं सत्ता असणें व दुर्बलांना दास्य करावें लागणें हें ज्या दिशेकडे उतार असेल त्या दिशेस पाण्याचा ओघ जाण्यासारखें होय. हा ओघ बंद करून

सर्वांस सारखें, निदान होईल तितकें सारखें, सुख मिळण्याची व्यवस्था होत जाणें म्हणजे सुधारणा होत जाणें, असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. ज्या देशांत अशी व्यवस्था होऊं लागली नाहीं, त्या देशांत खऱ्या सुधारणेस आरंभ झाला नाहीं, व तेथें पुढें झालेल्या कवींनीं आपल्या पूर्वजांच्या स्थितीचें काल्पनिक चित्र कितीही मनोरम काढिलें असलें तरी, त्याकडे जो इतिहासदृष्टीनें पाहील त्याला त्यांत बरेंच मिथ्यात्व भासल्याशिवाय राहणार नाहीं. रानटी स्थितींतील राजांच्या जुलमी कृत्यांस कवींनीं कितीही सजवून टाकिलें असलें तरी, सामाजिक तत्वशोधकास, भ्रामक व मिश्र रंगांचें पृथक्करण करून मूळ रंग कसे आहेत हें स्पष्टपणें प्रतीतीस आणून देणाऱ्या विचाररूप उपनेत्रांचें साहाय्य असल्यामुळें, असें स्पष्ट दिसून येतें कीं, ज्या काव्यांत, पुराणांत, किंवा कोणत्याही प्रकारच्या दुसऱ्या ग्रंथांत कवींनीं किंवा दुसऱ्या कोणत्याही प्रकारच्या लेखकांनीं राजाचें जें हित तें समाजाचें हित, किंवा समाजांतील विशिष्ट वर्गाचें जें हित तें साऱ्या समाजाचें हित, असें प्रतिपादण्याचा प्रयत्न केला असेल तें काव्य, तें पुराण, किंवा तो ग्रंथ वाचण्यास कितीही रसाळ असला तरी ऐतिहासिक दृष्टीनें त्यावरून त्या वेळची समाजाची स्थिति सुधारलेली नसावी, त्यांत बलात्काराचा बराच अंमल चालत असावा, व स्वातंत्र्यसुखाचा अनुभव फार थोड्यांस होत असून बाकीच्यांस दास्यत्वाचे कष्ट सोसणें भाग पडत असावें, असें अनुमान करण्यास हरकत नाहीं. तात्पर्य काय कीं, समाजाच्या आद्यस्थितींत बहुतेक व्यवहार बलात्कारानें होत असतात; आणि म्हणून त्याच्या सर्व अवयवांस सुखाचा सारखा वांटा मिळत नाहीं. तो मिळूं लागण्यास ते व्यवहार समाजघटकांच्या अन्योन्य संमतीनें होऊं लागले पाहिजेत. हें संमतितत्व प्रस्थापित होण्यास फार काल लागतो व मोठी यातायात पडते. कारण कोणतीही गोष्ट दुसऱ्याच्या संमतीनें करणें म्हणजे ती संमति देण्याचें किंवा न देण्याचें स्वातंत्र्य त्याकडे असणें अवश्य आहे. अशा प्रकारचें स्वातंत्र्य प्रत्येक वयांत आलेल्या मनुष्यास उपभोगण्यास मिळणें, ह्मणजे त्याहून वयांत आलेल्या इतर लोकांची अशी

खातरी होऊन जाणें कीं, प्रत्येक सुजाण इसमास आपापल्या समजुतीप्रमाणें जें बरें वाटेल तें करण्याची व वाईट वाटेल तें न करण्याची मोकळीक देण्यांतच समाजाचें हित आहे. पण अशी समजूत एकाएकीं कोठून होणार ? ज्याप्रमाणें व्यक्तीच्या शरीराच्या कोणत्याही भागाच्या वर्तनाचा संबंध इतर भागांशीं मुळींच नाहीं असें होऊं शकत नाहीं, त्याप्रमाणें समाजांतील कोणत्याही व्यक्तीच्या वर्तनाचा संबंध साक्षात् किंवा परंपरेनें इतर व्यक्तींस थोडाबहुत पोंचत नाहीं, असें होऊं शकत नाहीं. या बाबतींत व्यक्तीच्या शरीराच्या आणि समाजाच्या शरीराच्या स्थितींत फार साम्य आहे. ज्याप्रमाणें व्यक्तीच्या शरीराच्या कोणत्याही भागास झालेल्या दुखापतीचा परिणाम सर्व शरीरभर पसरतो, त्याप्रमाणें समाजांतील कोणत्याही स्थितींतला इसम घेतला तरी त्याच्या प्रत्येक कृत्याचा बरावाईट परिणाम सर्वांस जाऊन पोहोंचतो, असें सहज दाखवितां येईल. येवढें खरें आहे कीं, तो इसम अगदीं क्षुद्र असला तर त्याच्या वर्तनाचा परिणामही अगदीं क्षुद्र होईल; पण क्षुद्र तरी झालाच पाहिजे; मुळींच होत नाहीं असें कधींही म्हणतां येणार नाहीं. जमीनीवर जेवढ्या जोरानें आपण चालतों तेवढ्या जोरानें पायाखालची जमीन खालीं जात असते; किंवा जेवढ्या जोरानें आपण पर्वतास टिचकी मारतों तेवढ्या जोरानें पर्वत मागें सरतो;—या पदार्थशास्त्रांतील गोष्टी जशा नाकबूल करतां येणार नाहींत, त्याप्रमाणेंच समाजावर घडत असलेल्या व्यक्तीच्या वर्तनाची गोष्ट होय. पाण्यांत टांकलेल्या खड्यानें त्याच्या परमाणूंस आघात होऊन उत्पन्न होणाऱ्या व पसरत जाणाऱ्या वर्तुलांप्रमाणें व्यक्तीच्या वर्तनाची गोष्ट आहे. या वर्तनाचा समाजावर जो परिणाम होतो तो त्या वर्तनाचें स्वरूप, समाजाची स्थिति, काल, आणि अंतर यांच्या प्रमाणांत असतो. या चार गोष्टींनीं तो मर्यादित होत असल्यामुळें, कित्येक प्रसंगीं तो अगदीं सूक्ष्म असतो. तथापि तो मुळींच होत नाहीं, असें नसल्यामुळें एका व्यक्तीस दुसऱ्या व्यक्तीच्या वर्तनाविषयीं उदासीन होतां येत नाहीं. कारण उदासीन होणें ह्मणजे त्या वर्तनापासून

स्वतःवर होणाऱ्या परिणामाकडे दुर्लक्ष करण्यासारखें होय. तेव्हां समाजांतील मनुष्यें एकमेकांच्या वर्तनाकडे लक्ष देणार, व आपआपल्या समजुतीप्रमाणें दुसऱ्यास वागविण्याचा प्रयत्न करणार, व करीत आलीं आहेत, असें विचारानें आणि इतिहासावरून दिसून येतें. दुसऱ्याच्या वर्तनाचा आपणावर जो परिणाम होतो तो आपणास सुखकर व्हावा, ह्मणून मनुष्यांनीं दुसऱ्याच्या वर्तनास आपल्या मर्जीप्रमाणें वळण लावण्याचा केलेला जो प्रयत्न त्यामुळें समाजाच्या आद्य स्थितींत बलात्कार-तत्व प्रस्थापित होतें, व उत्तरोत्तर त्या तत्वाचें अनुसरण करण्यांत आपलें व्हावें तितकें हित होत नाहीं, अशी सर्वांची खात्री होत जाऊन त्याचा ऱ्हास होऊं लागतो; आणि त्याच्या जागीं संमतितत्व रूढ होऊं लागतें. अशा प्रकारचें वर्तनतत्वांतर आमच्या देशांत कसें व किती होत आलें आहे, हें पुढल्या खेपेस पांचचार ठळक उदाहरणांनीं दाखवून जमल्यास सांप्रत विषयाच्या या भागाचा निरोप घेऊं.

[नवरा—बायको.]

समाजांतील व्यवहार येथून पुढें बलात्काराच्या तत्वावर होणें कमी कमी होत जाऊन ते संमतितत्वावर होऊं लागतील हें दाखविण्यासाठीं कांहीं ठळक उदाहरणें आजच्या अंकांत देऊं असें मागल्या अंकांत ह्मटलें आहे, त्याप्रमाणें तीं देण्यास आरंभ करतों.

समाजाचे मुख्य घटक कुटुंबें होत, व कुटुंबाचे मुख्य घटक स्त्रीपुरुष होत. तेव्हां कुटुंबाचा विचार करतांना प्रथम स्त्रीपुरुषांमधील संबंधाचा विचार केला पाहिजे. हाच विचार प्रथम करण्याचें दुसरें कारण असें आहे कीं, ज्याप्रमाणें अन्नसेवनानें व्यक्तीचें पोषण होऊन तो जिवंत रहातो, त्याप्रमाणें स्त्रीपुरुषांच्या समागमानें जातीचें पोषण होऊन ती अस्तित्वांत रहाते. व्यक्तीच्या अस्तित्वास जसें अन्न त्याप्रमाणें समाजाच्या अस्तित्वास कशा तरी प्रका-

रचें लग्न अवश्यक आहे. तेव्हां समाजाच्या अस्तित्वासच जी गोष्ट अपरिहार्य आहे, तिचाच विचार प्रथम करणें योग्य आहे.

सांप्रत कालीं या देशांतील उंच जातींतल्या लोकांतही स्त्रीपुरुषांचे जे संबंध आहेत ते फार समाधानकारक आहेत असें नाहीं. त्यांत सुधारणा करण्यास पुष्कळच अवकाश आहे. इंग्लंड किंवा अमेरिका यासारख्या फार पुढें गेलेल्या देशांतील स्त्रीपुरुषांचे संबंध पाहिले ह्मणजे आमचा मागसपणा आमच्या डोळ्यापुढें ढळढळीत उभा राहून तो नाहींसा करण्याविषयीं आह्मी पराकाष्ठेचे उत्कंठ होतों, आणि त्यांच्या गृहस्थितीप्रमाणें आमची गृहस्थिति केव्हां होईल ह्मणून विचार करूं लागतों. युरोपिअन किंवा अमेरिकन लोकांतील कुटुंबांची स्थिति सर्वांशीं निर्दोष आहे, किंवा तींतील प्रत्येक गोष्ट आह्मी अनुसरण्यासारखी आहे असें आमचें ह्मणणें नाहीं. तथापि त्या लोकांच्या कुटुंबस्थितीहून आमचीच कुटुंबस्थिति शतपटीनें बरी, व त्या लोकांनींच आमचें अनुकरण करणें योग्य आहे, असें जें कित्येक मिथ्या देशाभिमान्यांचें ह्मणणें आहे, तें मात्र आह्मांस संमत नाहीं. दोष वर्ज करतां एकंदरीनें युरोपीय किंवा अमेरिकन कुटुंबस्थिति आमच्याहून श्रेष्ठ आहे, व आह्मी कितीही कांकूं केलें तरी विद्याप्रसार होत जाईल त्याप्रमाणें आमचीं कुटुंबेंही त्याच वळणावर जाणार, याबद्दल आह्मांस बिलकुल शंका नाहीं. मनुष्यसुधारणेचीं अत्यंत परिणत तत्वें आज युरोपांत दृष्टीस पडत आहेत, व ज्या देशास आपली सुधारणा करून घ्यावयाची असेल त्यास देशकालानुरोधानें त्याच तत्वांचा कमी अधिक अंगीकार केला पाहिजे; आणि हें जर बरोबर असेल तर विवाहसंबंधानेंच युरोपीय लोकांचा कित्ता आह्मीं घेणार नाहीं, असें ह्मणून कसें चालेल हें आह्मांस समजत नाहीं. या गोष्टीच्या संबंधानें त्यांच्यांत जेवढें कांहीं त्याज्य आहे तेवढें टाकणें बरोबर आहे. पण जेवढें चांगलें आहे (आणि तेंच पुष्कळ आहे) तेवढें उचलण्यास हरकत नाहीं, आणि उचललेंच पाहिजे; कारण विवाह पद्धतीची सुधारणा करावयाची असेल तर

त्यांच्या विवाहपद्धतींत जेवढा चांगला भाग आहे तेवढा उचलण्या शिवाय ती करण्याचा दुसरा मार्ग नाहीं.

येवढ्यावरून असें कोणी समजूं नये कीं युरोपीय विवाहपद्धति पूर्णावस्थेप्रत पावली आहे. विवाहपद्धतिचशी काय, मनुष्यांच्या संस्थांपैकीं कोणतीच संस्था अजून सुष्टुतेच्या पूर्णत्वास गेली नाहीं, असें आम्हांस वाटतें. आमचें इतकेंच म्हणणें आहे कीं एकंदरीनें युरोपीय लोकांची विवाहपद्धति वरी आहे, व आम्हीही हळू हळू तिच्याच वळणावर जाणार. ती आमच्यापेक्षां वरी आहे; पण आमचीही अगदीं रानटी आहे असें नाहीं. दहा वर्षांच्या आंतील मुलींचीं लग्नें लावून त्यांस आईबापें हव्यातसल्या नवऱ्यांच्या माथीं मारतात; शरीरयष्टीची धनुकली झालेले वृद्ध कपी

परोपकाराय भवेदवश्यं ॥ वृद्धस्य भार्या करदीपिकेव ॥

या सुभाषितास यथार्थत्व आणण्यासाठीं आठ नऊ वर्षांच्या मुलींशीं लग्न लावून प्रपंचास पुनः आरंभ करण्याचा आव घालतात; लग्न म्हणजे काय वस्तु आहे हेंही ज्यांस कळलें नाहीं अशांस त्या पाशांत गुंतावें लागून दुर्दैवानें तो तुटला ह्मणजे नैसर्गिक मनोविकारापासून व समाजकृत अनेक प्रतिबंधांपासून होणारा छल आमरण सोसावा लागतो; अल्प वयांत पारतंत्र्य आल्यामुळें व संसाराची गोणी पाठीवर बसल्यामुळें, उपयुक्त ज्ञानाचा संग्रह करण्यास, शरीराची वाढ पूर्ण होऊं देण्यास; ज्याच्याशीं किंवा जिच्याशीं सारा जन्म कंठावयाचा त्याचा किंवा तिचा स्वभाव, रूप, योग्यता वगैरे पाहण्यास वधूवरांस मुळींच मोकळीक नाहीं, इत्यादि गोष्टी अत्यंत शोचनीय आहेत, त्यांत बलात्काराचा पुष्कळ भाग आहे, आणि तो काढून टाकण्याविषयीं प्रत्येक देशहितेच्छूनें व परसुख चिंतकानें प्रयत्न केला पाहिजे, हें उघड आहे. तथापि या संबंधाचा पूर्वापार इतिहास पाहिला असतां असें दिसून येईल कीं, रानटी लोकांत स्त्रियांस जे कष्ट भोगावे लागतात, व त्यावर जो बलात्कार होतो, त्यापुढें आमच्या स्त्रियांवर होत असलेला बलात्कार आणि त्यांना भोगावे लागत असलेले कष्ट हे कांहींच नाहींत. जातीच्या अस्तित्वास अत्यंत अवश्य जो स्त्रीपुरुषांचा

समागम तो आजपर्यंत एकंदरींत तीन प्रकारांनीं वडून आला आहे. १ ला. पुरुषांनीं स्त्रिया जिंकून किंवा चोरून मिळवायाच्या ; २ रा. स्त्रिया बापापासून किंवा इतर पालकांपासून विकत घ्यावयाच्या ; ३ रा. स्त्रीपुरुषांचा विवाह त्यांच्या संमतीनें व्हावयाचा. हे तीनही प्रकार हिंदुस्थानांत एकेवेळीं अस्तित्वांत होते, व अजूनही कमी अधिक प्रमाणानें आहेत. गोंड वगैरे जे रानटी लोक आहेत त्यांत बायका चोरण्याची पद्धत अजूनही थोडीबहुत दृष्टीस पडते. मुलींचा विक्रय तर हिमालयाच्या पायथ्यापासून कन्याकुमारीपर्यंत प्रत्येक दिवशीं होत आहे. मुलीच्या बापास बरीच किंमत दिल्य शिवाय उतारवयाच्या बिजवराला नवरी मिळत असेल असें वाटत नाहीं. लग्नाचा तिसरा प्रकार मात्र आमच्या देशांत फारसा दृष्टीस पडत नाहीं. वधूस वर व वरास वधू पसंत होऊन मग त्यांच्या गांठी बांधल्या जाव्या, हा जो विवाहाचा प्रशस्त प्रकार तो पुराणांत व संस्कृत नाटकांत मात्र कित्येक स्थळीं पाहण्यांत येतो, आणि 'स्वयंवर' ह्मणून जो शब्द आपल्या कानीं वारंवार पडतो त्यावरून कांहीं अंशीं अशा तऱ्हेची विवाहपद्धति लोकांस एकदां थोडबहुत प्रशस्त वाटली असावी, असें दिसतें. पण येवढ्यावरून त्याविषयीं कोणत्याही प्रकारचें निश्चयात्मक अनुमान करतां येत नाहीं. कारण ज्या देशांत किंवा जातींत खऱ्या स्वयंवराची किंवा संमतिपूर्वक विवाहाची चाल आहे किंवा होती असें ह्मणतां येईल, त्या देशांत किंवा त्या जातींत बहुभार्यत्वाची चाल असण्याचा संभव नाहीं. तरुण वधूस संमत असेल तो वर वरण्याची परवानगी असेल तर जो पांचचार बायका आधींच करून बसला आहे, व सहावीचें पाणिग्रहण करूं पहात आहे अशास ती कधींही वरणार नाहीं, हें स्पष्ट आहे. बहुभर्तृकत्व आणि बहुभार्यत्व या विवाहपद्धति ज्या देशांत बायका चोरून आणण्याचा किंवा विकत घेण्याचा प्रघात असतो त्यांत विशेष दृष्टीस पडतात. संमतितत्वास अनुसरून विवाह होऊं लागले ह्मणजे एकपत्नीकत्वच स्थापित झालें पाहिजे. बहुभर्तृकत्व आणि बहुभार्यत्व हीं स्त्रियांच्या निकृष्ट

अवस्थेचीं व त्यावर होत असलेल्या बलात्काराचीं उत्तम दर्शक आहेत. परराष्ट्राशीं लढाई करून जय झाला असतां धरून आणिलेल्या कैद्यांपैकीं पुरुषांस मारून टाकून, मुलांस व बायकांस विकण्याची चाल पूर्वीं सर्वत्र प्ररूढ होती. या चालीमुळेंच बहुपत्नीक विवाह होऊं लागले असावे, असें दिसतें. बहुभर्तृकत्वापेक्षां बहुभार्यत्वाची चाल बरी आहे, व बहुशः पहिल्या चालीचा लय होऊं लागला ह्मणजे दुसरी अस्तित्वांत येते असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं; पण या दोनही अप्रशस्त चाली एकाच कालीं एका देशांत किंवा जातींत असूं शकणार नाहींत, असें ह्मणतां येणार नाहीं. ज्या द्रौपदीस कवींनीं महापतिव्रता करून सोडिलें आहे, व जिला पांच पांडवांकडे आळीपाळीनें जावें लागत असे, त्याच द्रौपदीच्या नवऱ्यांपैकीं एकानें सुभद्रा नांवाची बलरामभगिनी कपटानें काढून नेऊन बलात्कारानें आपली बायको केली होती! याच नरपुंगवाचा साथी जो भगवान् श्रीकृष्णपरमात्मा त्यानें अर्वाचीन चटसाऱ्या सुलतानांस हटवून टाकिलें होतें असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं! या वृंदावनस्थ जारशिरोमणीनें अथवा "शिनळानें" सोळा सहस्र व्रजनारींस आपल्या जनानखान्यांत आणून टाकिलें होतें! तुर्कस्थानच्या सुलतानाच्या जनानखान्यांत सोळाशें कामनयना असतील किंवा नाहीं याची शंका आहे! सारांश, आपल्या महाभारताकडे जे कोणी ऐतिहासिक दृष्टीनें पहातील त्यांना या देशांत फार प्राचीनकाळीं आर्यस्त्रिया पुष्कळ नवरे करीत, व आर्यपुरूष पुष्कळ बायका करीत, आणि या बायका चोरून, मारामारी करून, अथवा किंमत देऊन मिळविण्याची चाल असे. असें सिद्ध करून दाखविण्यास त्यांत हवा तितका पुरावा सांपडणार आहे; तसेंच या कालापूर्वीं ह्मणजे बहुभर्तृकत्वाची आणि बहुभार्यत्वाची चाल पाडण्यापूर्वीं, स्त्रीपुरुषांच्या संबंधास कोणत्याही प्रकारचा आळा नसे, व अगदीं जवळच्या आप्तांशींही पतिपत्नीचा संबंध ठेवण्यास शंका वाटत नसे, हें ब्रह्मदेवादिकांच्या आख्यायिकांवरून स्थापित करतां येण्यासारखें आहे. अशा स्थितींत स्त्रियांवर किती जुलूम होत असेल, हें सांगावयास पाहिजे असें नाहीं. ही स्थिति

नाहींशी होऊन बहुभर्तृकत्वाची चाल पडली तरी स्त्रियांच्या स्थितींत ह्मणण्यासारखा बदल होत असेल असें वाटत नाहीं; कारण पांचचारजणांनीं एक बायको राखणें, किंवा पांचपंचविसांनीं पांचचार बायका राखणें ह्मणजे कोणत्या तरी कारणांनीं समाजांत स्त्रियांची तूट पडत असली पाहिजे, किंवा बऱ्याच स्त्रिया अविवाहित रहात असल्या पाहिजेत असें मानणें भाग पडतें. अनेक स्त्रिया अविवाहित रहात असल्यामुळें, विवाह करणाऱ्या स्त्रियांस अनेक नवरे करावे लागत असतील, ही कल्पना बरोबर नाहीं; कारण अशी कल्पना करणें ह्मणजे स्त्रियांस स्वातंत्र्य असतें असें मानावें लागतें. पण समाजाच्या अशा स्थितींत तें स्वप्नांत सुद्धां असण्याचा संभव नाहीं. तेव्हां स्त्रियांची तूटच पडत असावी, असें मानणें जरूर आहे. ही तूट दुष्काळाच्या भयानें मुली मारून टाकण्याच्या प्रघातामुळें पडत असो, किंवा प्रबल शत्रूंनीं चाल करून बायका पळवून नेल्यामुळें पडत असो; या किंवा अशाच प्रकारच्या दुसऱ्या कांहीं कारणांनीं ती पडत असली पाहिजे यांत संशय नाहीं. याच्या उलट ज्या स्थितींत बहुभार्यकत्वाची चाल रूढ असते त्या स्थितींत शत्रूकडील बायका लुटून आणिल्यामुळें, किंवा पुष्कळ पुरुष अविवाहित रहात असल्यामुळें स्त्रिया फाजील होत असाव्या, हें उघड आहे. तथापि यासंबंधानें येवढें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे कीं, ज्या ठिकाणीं बहुभार्यकत्वाची चाल पूर्णपणें रूढ असेल तेथेंही फार थोड्यांसच पुष्कळ बायकांशीं विवाह करण्यास सांपडत असेल. पुष्कळ बायकांशीं विवाह करून त्यांपासून होणाऱ्या विपुल संततीचें संगोपन करण्यास विपुल संपत्ति पाहिजे; व ज्याअर्थी अशी संपत्ति कोणत्याही देशांत फारच थोड्यांच्या वांट्यास येते, त्याअर्थी अशा प्रकारची सुलतानी चैन करण्याचें भाग्य फारच थोड्यांस प्राप्त होत असेल हें उघड आहे. बहुभार्यत्व हें स्त्रीविक्रयाचें प्रत्यक्ष प्रमाण आहे. बालविवाहावरून कन्येचा आणि पुत्राचा विक्रय करण्याचा हक्क आईबापांस आहे असें अप्रत्यक्ष रीतीनें सिद्ध होतें. सारांश, आतांपर्यंत विवाहप्रकरणांत आमच्या देशांत एका

किंवा दुसऱ्या रूपानें बलात्कारतत्वच अंमल गाजवीत आहे, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. तथापि थोड्या वर्षांत हें मागें पडून संमतितत्व तत्स्थानापन्न होईल अशीं चिन्हें अलीकडे उपस्थित झालेल्या सामाजिकविषयवादविवादावरून दिसूं लागलीं आहेत.

कुटुंब.

मागल्या अंकांत कुटुंबाचे मुख्य अवयव जे पति आणि पत्नि, त्यांमधील संबंधाचें विवेचन करून असें दाखविलें कीं, जोंपर्यंत समाजाची स्थिति रानटी असते, एका समाजाच्या इतर समाजांशीं वारंवार लढाया होत असतात, व बहुतेक व्यवहार बलात्कारानें होत असतात, तोंपर्यंत स्त्रियांची स्थिति सुधारत नाहीं. त्यांना गुलामाप्रमाणें काम करावें लागतें इतकेंच नाहीं, तर समाजांतील अनेक पुरुष लढाईत पडत असल्यामुळें, व दुसऱ्या समाजांतील बायका कैद करून किंवा पळवून आणण्याची चाल असल्यामुळें स्त्रियांची संख्या पुरुषांच्या संख्येहून फार मोठी होते, व त्यामुळें ज्याच्या अंगीं पोसण्याचें सामर्थ्य असेल त्यालाच हव्या तितक्या बायका करतां येतात. हें बहुभार्यकत्व प्रत्येक देशाच्या पूर्व-इतिहासांत दृष्टीस पडतें. बहुभार्यकत्वाबद्दल आमची निर्भर्त्सना करणारे जे युरोपिअन लोक त्यांतही ही चाल एकदा प्ररूढ होती; पण त्यांच्यांतून ती आम्हांपेक्षां फार लौकर नाहींशी झाली. ती नाहींशी होण्यास मुख्य कारण बलात्काराचा ऱ्हास आणि समताप्रस्थापक संमतितत्वाचा उदय. लढाया कमी होऊन स्त्रीपुरुषांची संख्या सारखी होऊं लागली, व उद्योगवृद्धि होऊन श्रमविभागाची आणि श्रमानें उत्पन्न केलेल्या जिनसांची अदलाबदल करण्याची पद्धत पडूं लागली, ह्मणजे एकपत्नीक विवाह अधिकाधिक होत जाऊन स्त्रियांवर कमी बलात्कार होऊं लागतो. समाजांत ज्यांच्याकडे लढाईसारखीं मर्दुमकीचीं कामें असतात, किंवा ज्यांच्या पदरीं पुष्कळ संपत्ति असते, तेवढेच काय ते अरेराव बनून जाऊन हव्या तितक्या बायका करतात;

किंवा अंगवस्त्र ठेवतात; इतरांस एकेका बायकोवर निर्वाह करावा लागून प्रपंचव्यवस्था ब-याच अंशीं तिच्या धोरणानें व संमतीनें करावी लागते.

याप्रमाणें समाजाच्या स्थित्यंतराप्रमाणें कुटुंबांतील मुख्य अवयव जे पति आणि पत्नि त्यांतील संबंधांत अंतर होत असतें, हें इतक्या विवेचनावरून वाचकांच्या ध्यानांत स्पष्टपणें आलें असेल. तेव्हां आतां पतिपत्नीचा पृथक् विचार करणें सोडून सर्व कुटुंबाचा विचार करूं लागण्यास कांहीं हरकत नाहीं.

ज्याप्रमाणें इंग्लंडांतील विद्वान लोकांस त्याप्रमाणें येथील विद्वान लोकांसही **सर हेनरी मेन** यांचें नांव अवगत आहे. हा गृहस्थ पराकाष्ठेचा शोधक होता. हा नुकताच परलोकवासी झाला. हा पूर्वी हिंदुस्थानांत असून पुढें सेक्रेटरी आफ स्टेटच्या कौन्सिलचा मेंबर होता. याचे **एन्शंट लॉ, व्हिलेज कम्युनिटीज** वगैरे ग्रंथ अत्यंत प्रसिद्ध आहेत. या ग्रंथांत यानें आशिया खंडांतील व युरोप खंडांतील आर्य लोकांच्या सांप्रत राज्यपद्धति, धर्मपद्धति व अवांतर सामाजिक पद्धति कोणत्या पूर्वपद्धतींपासून उत्पन्न झाल्या, या गोष्टीचा मोठ्या बारकाईचा विचार केला आहे. त्याचें असें ह्मणणें आहे कीं, आर्य लोकांत आज जे राजकीय किंवा सामाजिक आचार प्ररूढ आहेत त्यांचें बीज आर्य लोकांच्या पूर्वकुटुंबव्यवस्थेंत दिसून येतें. हीं जुनीं आर्यकुटुंबें मनुष्याच्या इतर जातींतील कुटुंबांहून फार निराळ्या तऱ्हेचीं होतीं. या कुटुंबांत कुलपतीचा अधिकार फार जारीनें चालत असे. कुटुंबांतील पाहिजे त्या इसमानें संपादिलेल्या वित्ताची हवी तशी व्यवस्था करणें, पाहिजे त्याला हवी ती शिक्षा करणें, प्रसंगविशेषीं एखाद्यास ठारसुद्धां मारणें—अशा प्रकारची जबर सत्ता कुलाधिपतीच्या हातांत असे. कुटुंबांतील मुलें व बायका त्याच्या धाकांत असत; आणि तो मेल्यानंतर कुटुंबांत जो सर्वांत वडील असेल त्याकडे त्याचे अधिकार जात. कुटुंब चालविणारा वडील भाऊ मेला असतां, तत्स्थानापन्न होणाऱ्या धाकट्या भावाकडे मेलेल्या भावाच्या बायकांची व्यवस्था येऊन, पाहिजे तर त्याला त्या आपल्या बायका करतां

येत असत! या सर्व प्रकारांवरून अशा कुटुंबांस मेनसाहेबानें पॅट्रिआर्कल फ्यामिलीज् ह्मणजे श्रेष्ठायत्त कुटुंबें अशी संज्ञा दिली आहे; व त्याचें असें ह्मणणें आहे कीं, ही आर्यकुटुंबांची आद्यस्थिति होती, व हिच्यापासून त्यांच्या पुढील सर्व राज्यपद्धतींचा आणि कुटुंबपद्धतींचा उद्भव झाला. यासंबंधानें अलीकडे ज्यांनीं विशेष शोध केले आहेत ते मेनसाहेबाच्या या विचारसरणीवर दोन आक्षेप घेतात. ते असें ह्मणतात कीं, श्रेष्ठायत्त कुटुंब हेंच आर्यलोकांचें आद्यकुटुंब धरून चालणें बरोबर नाहीं; कारण अशा प्रकारची कुटुंबव्यवस्था स्थापित होण्यापूर्वीं तिच्यापेक्षां वाईट प्रकारची व्यवस्था अस्तित्वांत असली पाहिजे व होती, हें आर्यांच्या जुन्या ग्रंथांचें नीट पर्यालोचन केलें असतां, व सध्या पृथ्वीवर जे रानटी लोक आहेत, व ज्यांची बरीच माहिती विश्वसनीय प्रवाशांकडून प्रसिद्ध झाली आहे ती पाहिली असतां दिसून येईल. कोणत्याही लोकांत आद्यकुटुंबव्यवस्था सर मेन ह्मणतो त्या प्रकारची असूं शकण्याचा संभव नाहीं. श्रेष्ठायत्त कुटुंबव्यवस्थेहून मनुष्यांची आद्यकुटुंबव्यवस्था विशेष निकृष्ट असली पाहिजे. अशा स्थितींत कोणत्याही प्रकारची विवाहपद्धति स्थापित झालेली नसते. पशूप्रमाणें स्त्रीपुरुषांचे समागम हवे तसे होत असतात. कोणीं कांहीं संपत्ति जोडली असली तर ती सारी त्याच्या पश्चात् वडील मुलाकडे जाईल, किंवा त्याच्या साऱ्या मुलांस सारखी वांटून मिळेल, असें नसतें. बहुशः ती मेलेल्या इसमाच्या बायकोकडे किंवा तिच्या मुलींकडे जाते. मुलास आपला चरितार्थ चालविण्याचें सामर्थ्य आलें ह्मणजे तो बापापासून निघून मन मानेल तिकडे चालता होतो, व वयांत आलेल्या मुलीस बाप विकून टाकतो; नाहीं तर कोणी तरी तिला पळवून नेतो. सारांश, मनुष्यांची प्रथमावस्था बऱ्याच अंशीं पश्ववस्थेसारखी असते, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं; आणि वास्तविक पहातां जोंपर्यंत मनुष्यें शिकारीवर किंवा पारधीवरच चरितार्थ करीत असतात, तोंपर्यंत पारध करून राहणाऱ्या जनावरापेक्षां त्यांची स्थिति विशेष श्रेष्ठ कां असावी, हें समजत नाहीं. मनुष्यास आपली स्थिति उत्तरो-

त्तर सुधारीत नेण्याची नैसर्गिक बुद्धिशक्ति आहे, व ज्याप्रमाणें तो तिचा उपयोग करीत जातो, त्याप्रमाणें त्याची स्थिति सुधारत जाते, व ती पशूंच्या स्थितीहून भिन्न आणि श्रेष्ठ होत जाते, हें खरें आहे. पण जोंपर्यंत त्याच्याकडून तिचा बराचसा उपयोग होऊं लागला नाहीं, तोंपर्यंत त्याच्या आणि त्याच्या खालच्या पशूंच्या वर्तनांत फारसें अंतर पडण्याचा संभव नाहीं. आर्य लोकांत श्रेष्ठायत्त कुटुंबव्यवस्था स्थापित होण्यापूर्वी ते पारध करून रहात असले पाहिजेत. श्रेष्ठायत्त कुटुंबव्यवस्था कोणत्याही केवळ पारध करून वनचराप्रमाणें आयुष्य कंठणाऱ्या लोकांत दिसून येत नाहीं. तिचा प्रादुर्भाव मनुष्यांच्या दुसऱ्या अवस्थेंत ह्मणजे ते गुरें बाळगूं लागून धनगरासारखे राहूं लागले ह्मणजे होतो.

या स्थितींत शत्रूंपासून गुरांचें संरक्षण करण्यासाठीं, त्यांच्या पोटाकरितां गवताचीं रानें हुडकून काढण्यासाठीं, व काढलेल्यांचा वंदोबस्त ठेवण्यासाठीं, आणि जनावरांची नित्य व्यवस्था ठेऊन त्यांच्या धारा वगैरे काढण्यासाठीं व दूधदुभतें करण्यासाठीं, कुटुंबांत-ल्या कुटुंबांत निरनिराळीं कामें निरनिराळ्या इसमांकडे वांटून द्या-वीं लागतात, आणि गरज पडल्यास परक्या कुटुंबांशीं भांडण्यास व मारामारी करण्यासही सर्वांस तयार असावें लागतें. या स्थितींत गृहकृत्यांत जो प्रमुख असतो त्याच्याच धोरणानें बाह्य कृत्येंही चालत असतात. त्यामुळें जशी घरांत त्याची जरब असते, तशी ती बाहेरही असते. सारांश काय कीं, मनुष्यांस धनगरावस्था प्राप्त झाली असतां त्यांच्यांत श्रेष्ठायत्त कुटुंबाची व्यवस्था स्थापित हो-ऊन तिचींच तत्वें त्यांच्या बाह्य वर्तनासही मार्गदर्शक होतात. या स्थितींत कांहीं काल लोटल्यावर मनुष्यास शेतकीची युक्ति सुचते, आणि ते शेतकरी बनतात. या स्थितींतही कुटुंबव्यवस्था पूर्ववत् चालते. शेतकऱ्याच्या स्थितींत कांहीं दिवस काढल्यावर मनुष्यें हळू हळू औद्योगिक पंथाचा स्वीकार करून तदनुसार वर्तन करूं लागतात. याप्रमाणें मनुष्यांच्या गृहस्थितींत सुधारणा होत असतां, तीं ज्या समाजांत असतात त्याचीही सुधारणा होत

असते; कारण समाज ह्मणजे अनेक कुलांचा समुदाय किंवा संघ होय. तेव्हां हें स्वाभाविकच आहे कीं अवयवांत सुधारणा होऊं लागली तर ती अवयवींत झालीच पाहिजे; कारण अवयवी अवयवांहून भिन्न नाहीं. ज्याप्रमाणें कुटुंबाचा स्वामी दक्ष, उद्योगी, निःपक्षपाती, व ममताळू असल्यानें, कुटुंबांतील माणसें आनंदी व सुखी असतात, त्याप्रमाणें समाजपति गुणज्ञ, निःपक्षपाती, उद्योगी आणि निश्चयी असला तर त्याची प्रजा संतुष्ट राहून त्याला फार चहाते. तेव्हां पारधीवृत्ति, धनगरवृत्ति, शेतकरीवृत्ति, आणि व्यापारवृत्ति अशा मनुष्यसुधारणेच्या मुख्य चार वृत्ति झाल्या. जीं कुटुंबें आणि राष्ट्रें या चार वृत्तींतून गेलेलीं असतात, तीं बरींच सुधारलेलीं असतात. यानंतर कुटुंबस्थितींत व राष्ट्रस्थितींत जे फेरफार होत जातात त्यांचें स्थलसंकोचामुळें आजच वर्णन करण्याची सोय नसल्यामुळें, आज येथेंच मुक्काम करणें भाग आहे.

तरुण सुशिक्षितांस विज्ञापना.

तरुण सुशिक्षित देशबांधवहो, हा सुधारक अत्यंत प्रेमपूर्वक जी विज्ञापना तुह्मांस पुढें करीत आहे तीकडे लक्ष द्याल आणि तिची सार्थकता करण्याविषयीं प्रयत्न कराल, अशी आशा आहे.

असें ह्मणतात कीं, ज्या देशांतील लोकांनीं राष्ट्रीय स्वातंत्र्य स्थापिलें आहे; ज्या देशांतील लोकांनीं राजांचा जुलूम नाहींसा करून प्रजासत्ताक राज्यपद्धति स्थापिल्या आहेत; ज्या देशांतील लोक, सामाजिक व धार्मिक गोष्टींची सुधारणा करण्यासाठीं सरकारावर अवलंबून न रहातां, ती आपली आपण करूं लागले आहेत; आणि ज्या देशांतील लोकांस सर्व प्रकारच्या प्रक्रांतीस लागणाऱ्या साधनांची अनुकूलता साध्य झाली आहे; त्या देशांतील

युनिव्हर्सिट्यांतले शिक्षक आणि शिष्य पूर्वसंप्रदायप्रिय असतात. कोणतीही जुनी पद्धत टाकणें, नवीचा अंगीकार करणें वगैरे गोष्टी त्यांस आवडेनाशा होतात. सारांश, जें चालत आलें आहे तेंच बरें आहे; त्याची सुधारणा करण्याचा प्रयत्न केल्यानें नवीन लचांडें उद्भवण्याचा संभव आहे, आणि त्यांचा परिहार कसा करावा हें ठाऊक नसल्यामुळें त्यापासून हित न होतां उलट नुकसान होण्याची भीति आहे; सबब जें चालू आहे त्याचेंच संरक्षण करावें आणि त्यापासून होईल तितकें सुख उपभोगावें; असें त्यांस वाटत असतें, आणि कांहीं अंशीं असें होणें फार स्वाभाविक आहे. ज्याप्रमाणें जलोदधीचा अत्यंत क्षोभ करणारा प्रचंड प्रभंजन कांहीं वेळ मोठ्या जोरानें वाहिल्यावर, आणि समुद्रावर व जमिनीवर त्यानें अनेक उत्पात करून सोडल्यावर, जणुं काय विगलितवीर्य होत्साता शांत होतो, आणि वातावरणांत पराकाष्ठेची निश्चलता उत्पन्न होऊन सर्व सचेतन व अचेतन वस्तु जागच्याजागीं निश्चेष्ट झाल्यासारख्या भासूं लागतात, त्याप्रमाणें ज्या देशांत मोठमोठ्या राज्यक्रांत्या झाल्या आहेत; ज्यांतील लोकांनीं राज्यस्वातंत्र्यासाठीं व विचारस्वातंत्र्यासाठीं अनेक तुंबळ युद्धें केलीं आहेत; जो देश अनेक वर्षांनीं शांतिसुखाचा अनुभव घेऊं लागला आहे; व ज्यांतील लोकांस विशेष गुरुत्वाचा कोणताही अन्याय दूर करणें राहिलें नाहीं;--अशा देशांतील लोकांस थोडीशी स्तिमितता यावी--विशेषतः राज्यक्रांति ह्मणजे काय, ती घडवून आणण्यास केवढे प्रयास पडतात, ती होऊं लागली ह्मणजे प्रजेस किती हाल सोसावे लागतात, वगैरे गोष्टी ज्यांस नीटपणें समजतात, अशा त्या देशांतील सुशिक्षित लोकांस तरी ती यावी, हें अगदीं स्वाभाविक आहे. तेव्हां इंग्लंडासारख्या देशांतील युनिव्हर्सिट्यांच्या प्रोफेसरांनीं व कालेजांतील विद्यार्थ्यांनीं ग्लाडस्टनसारख्या मंत्रिगणशिरोमणीस विरुद्ध होऊन हार्टिंग्टन्सारख्या संकुचितदर्शनाच्या व मर्यादित औदार्याच्या लोकाग्रणींचें प्रोत्साहन करावें, आणि तदनुषंगानें वागण्याविषयीं तत्परता दाखवावी, यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. पण ज्या देशांतील

लोकांस राजकीय, सामाजिक व धार्मिक असमता, अज्ञान आणि अन्याय यांपासून पराकाष्ठेचा त्रास होत आहे, किंवा परवशता प्राप्त झाली आहे; ज्या देशांतील सामान्य लोकांस गूढ अज्ञानानें व्यापिलें आहें; ज्या देशांतील लोकांस विपत्तीपासून होणाऱ्या यातना सोसाव्या लागत आहेत, पण त्यांच्या परिहारार्थ काय करावें हें समजत नाहीं; सारांश ज्या देशांत राजकीय समता नाहीं, विद्या नाहीं, वित्त नाहीं, शारीरिक व मानसिक सामर्थ्य ह्मणण्यासारखें नाहीं, अशा देशांतील युनिव्हर्सिट्यांत आणि कालेजांत इतर ठिकाणांपेक्षां थोडीशी अधिक चळवळ नसेल तर त्या देशाची अखेर गति काय होईल, हें सांगतां येणें फार कठिण आहे. विचार करणें, सुखदुःखाचा अनुभव घेणें व क्रिया करणें या तीन गोष्टींपैकीं पहिलींत, दुसरींत, किंवा तिसरींत प्रत्येक मनुष्य चूर होऊन गेलेला असतो. मोठमोठ्या ग्रंथांचीं पारायणें करावीं, रात्रीच्या रात्री चिंतनांत घालवाव्या, विचार व्यवस्थित झाला कीं तो पुस्तकद्वारानें किंवा दुसऱ्या कोणत्या तरी साधनानें लोकांपुढें आणावा, अशा रीतीनें कित्येक लोक आपलीं आयुष्यें कंठीत असतात. अशांस बाह्य सुखांचा फार उपभोग सांपडत नाहीं, व बाह्य क्रिया करतां येत नाहीं. वाचनापासून होणारा जो आनंद तोच यांचें स्थाईक व आवडतें सुख आणि विचार करण्यास व लिहिण्यास लागणारी जी शारीरिक हालचाल तीच यांची बाह्य क्रिया. दुसरा वर्ग सुखाभिलाषी लोकांचा. यांस मानसिक सुखापेक्षां शरीरसुखाची चाड विशेष असते. वारुळांत जशी एक खुशालचेंडू राणी मुंगी असते ह्मणून सांगतात, तीसारखे हे सुखपरायण लोक होत. सुखोपभोगासाठीं सर्व प्राणिमात्र धडपडत असतो, व ज्यास जो प्राप्त होईल त्यानें त्यापासून आनंद करून घ्यावा, हें योग्य आहे; पण ज्या सुखोपभोगामुळें निरंतर तो घेतां येण्याची शक्यता नाहींशी होते; बुद्धीस मांद्य येतें; गात्रें निःशक्त होतात; उत्साह नाहींसा होतो; आणि कुटुंबास व राष्ट्रास कोणत्याही प्रकारचा फायदा न होतां, उलट नुकसान किंवा त्रास सोसावा लागतो, अशा सुखोपभोगांत निमग्न असण्यांत काय फायदा आहे बरें?

पण असे लोक कोणत्याही देशांत थोडेथोडके नसतात. ज्या ठिकाणीं अविद्या आणि वित्त यांचा संयोग दृष्टीस पडतो, त्या ठिकाणीं व्यसनासक्ति दृष्टीस पडत नाहीं असें सहसा होत नाहीं. सुदैवानें ज्यांना सुखोपभोग करून घेतां येत असेल त्यांनीं सुखांची निवड करतांना तीं आपणास व इतरांस शेवट-पर्यंत हितावह होतील किंवा नाहीं, येवढें पहात जावें ह्मणजे झालें. या सुखपरायण वर्गाशिवाय लोकांचा आणखी एक ति-सरा वर्ग असतो. या वर्गांतील लोकांची क्रियाप्रवृत्ति फार जबर-दस्त असते; व एका दृष्टीनें यांस समाजाचे आधारस्तंभ ह्मणतां येईल. यांनीं काबाडकष्ट करून आवश्यकतेचे आणि चैनीचे पदार्थ उत्पन्न करावे, आणि त्यांचा उपभोग वरील दोन वर्गांतील किंवा मधल्या वर्गांतील लोकांनीं घ्यावा, असें आजपर्यंत बऱ्याच अंशीं होत आलें आहे, व पुढेंही अल्प काळांत या स्थितींत वि-शेष फेरबदल करतां येईल असें वाटत नाहीं. तथापि निरपेक्ष-बुद्धीनें व आस्थापूर्वक परिश्रम केले असतां, ही असमता थोड्या वर्षांत बरीच दूर करतां येण्यासारखी आहे. ज्या देशांत ही अस-मता वाढत जाऊं लागली असेल, त्या देशाच्या ऱ्हासास आरंभ झाला आहे, असें समजावें. जेव्हां या असमतेची परमावधी होते, तेव्हां घनघोर राज्यक्रांति होऊन समाजाचे समाज लयास जातात, धुळीस मिळतात, किंवा त्यांत अपूर्व स्थित्यंतरें होतात. निरंतर कष्ट साहण्यास खालच्या प्रतीचे प्राणीसुद्धां तयार असत नाहींत तर मनुष्य कसा असेल? कष्ट साहणें ह्मणजे जीविततत्व क्षीण करून घेणें होय; आणि तसें करून घेण्यास बहुतेक मनुष्यें तयार होतील तर हळू हळू सारी मनुष्यजात नाहींशी होईल! परंतु मनु-ष्यें अस्तित्वांत आलीं आहेत, व दिवसेंदिवस त्यांची संख्या वाढत आहे. यावरूनच त्यांच्या नाशास अनुकूल अशा कारणांपेक्षां त्यां-च्या अस्तित्वास व वृद्धीस अनुकूल अशीं कारणें या पृथ्वींतील परमाणुसंघांत निगूढ आहेत, असें सिद्ध होतें. तेव्हां काय दिसू-न येतें कीं विचार करणारे, उपभोग घेणारे, व काम करणारे असे जे सांप्रतकालीं प्रत्येक देशांत तीन ठळक वर्ग दृष्टीस पडतात, ते

कायमचे नव्हत. हळू हळू प्रत्येक व्यक्तीस विचार, उपभोग, आणि काम हीं समप्रमाणानें करावीं लागून, साऱ्यांच्या सुखानुभवाची इयत्ता सारखी होत जाणार आहे; व जों जों ती तशी होत जाईल तों तों खरी उन्नति होऊंलागली असें ह्मणतां येऊं लागेल. येवढें खरें आहे कीं कांहीं झालें तरी सर्वांच्या बुद्धि सारख्या तीव्र होतील, व पाहिजे त्या कामांत पाहिजे त्याला पडतां येऊन तें उत्तम रीतीनें वठवितां येईल, असें पूर्णपणें होण्याचा संभव फार थोडा आहे. तथापि प्रस्तुतकालीं निरनिराळ्या वर्गांतील लोकांत व स्त्रीपुरुषांत जें विलक्षण अंतर दृष्टीस पडत आहे तें पुष्कळच संकुचित करतां येणार आहे; आणि ज्या देशांत तें तसें करण्याचा प्रयत्न झपाट्यानें चालत राहील तेच देश अखेरीस तगतील. बाकीचे, सर्वत्र जो जीवनार्थ कलह मोठ्या निकरानें चालला आहे त्यांत भांडतां भांडतां, नाहींसे होतील. यासाठीं ज्यांना हें अस्तित्वतत्व स्पष्टपणें कळून आलें असेल, व ज्यांच्या मनांत कर्तव्यबुद्धि व परोपकारबुद्धि पूर्णपणें जागृत झाली असेल त्यांनीं, आपापल्या देशाचा जीवनार्थ कलहांत टिकाव लागण्यासाठीं, रात्रंदिवस निरपेक्ष बुद्धीनें झटलें पाहिजे. अशा प्रकारचे विचार समजले असून जे स्तब्ध राहतील त्यांच्या माथ्यावर देशास विपद्दशा आणिल्याची, आणि त्याचा नाश अपरिहार्य केल्याची, भयंकर जबाबदारी येणार आहे; ह्मणून सुशिक्षित देशबांधवहो, जर तुह्मांस इतर देशांकडून व पुढील संततीकडून बरें ह्मणून घ्यावयाचें असेल, व तुमची आज जी स्थिति आहे तीहून तुमच्या मुलांची व नातवंडांची स्थिति अधिक वाईट होऊं नये अशी तुह्मांस वास्तविक इच्छा असेल, तर ज्या दुर्मतांनीं, दुराग्रहांनीं, व दुराचारांनीं महारोगांप्रमाणें या देशाच्या बुद्धीचा, नीतीचा, व शरीरसामर्थ्याचा हजारों वर्षें फडशा चालविला आहे, त्यांचें यथाशक्ति निर्मूलन करण्याचा प्रयत्न करणें अत्यंत उचित होय. या कामीं तुमच्याकडून हलगरज झाल्यास या देशाला लौकरच जे दिवस येणार आहेत त्यांचा नुसता विचार डोळ्यांपुढें आला तरी भय वाटल्यावांचून रहात नाहीं! इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी, युनायटे-

इस्टेट्स् वगैरे देशांतल्या सर्व वर्गांतील लोकांमधले व स्त्रीपुरुषांमधले संबंध कसे आहेत, हें नित्य नजरेपुढें येत असूनही, जर तुह्मी आपले डोळे मिटाल, व बालविवाहासारखे अनेक व्याधि तुह्मांस अत्यंत पीडीत असून, त्यांच्या प्रतीकारार्थ कांहींच न कराल, तर तुमच्या संततीस तुमच्या मूर्खपणाबद्दल, आळसाबद्दल, व आपलपोटेपणाबद्दल फारच त्रास सोसावा लागेल. तसें होऊं न देणें हें तुमचें कर्तव्य आहे, व तें अल्पायासानें कसें करतां येईल हें सांगावें, येवढाच या लेखांचा उद्देश आहे.

आज जीं सुधारलेलीं राष्ट्रें आहेत त्यांपैकीं प्रत्येकांत विचार करणारे, उपभोग घेणारे, व श्रम करणारे असे तीन ठळक वर्ग दृष्टीस पडत असून ते उत्पन्न करणारीं कारणें दिवसेंदिवस क्षीण होत आहेत, आणि जसजशीं तीं अधिकाधिक क्षीण होत जातील तसतशी समाजस्थ असमता नाहींशी होऊन विचार, उपभोग आणि शरीरश्रम ह्या गोष्टी सर्वांस सम प्रमाणानें कराव्या लागतील आणि तसें झालें ह्मणजे समाजास खरी बळकटी आणि स्थिरता आली व उन्नतावस्था प्राप्त झाली असें ह्मणतां येईल, असें मागल्या अंकांत सांगितलें आहे; तसेंच, ही असमता दूर करण्याच्या खटपटीचा विशेष बोजा पहिल्या वर्गांतील लोकांवर पडतो हेंही सांगितलें आहे.

इंग्रजी शिक्षण मिळालेले बहुतेक सुशिक्षित लोक सामाजिक प्रश्नांविषयीं विचार करूं लागले आहेत, व उत्तरोत्तर त्यांच्या विचारांचा परिणाम त्यांच्या आचरणावर होऊं लागेल यांत संशय नाहीं. पण अशा रीतीनें जें वर्तनांतर होतें तें स्थाईक होण्याचा संभव असत नाहीं इतकेंच नाहीं, तर कोणतीही गोष्ट चांगली आहे तेव्हां ती करणें जरूर आहे, असें वाटून ती करूं लागणें यांत जें मनास शिक्षण मिळतें, तें अप्रत्यक्ष रीतीनें घडून येणाऱ्या वर्तनांतरापासून कधींच प्राप्त होत नाहीं. असमंतांतील वस्तुस्थितीच्या आधीन होऊन ती नेईल तिकडे जाणें यांत कोणताही पुरुषार्थ नाहीं. ज्या ठिकाणीं स्त्रीचा वाराही येण्याचा संभव नाहीं, अशा ठिकाणीं ब्रह्मचर्य आचरल्याबद्दल फुशारकी मारण्यांत काय

हांशील आहे? आपणावर अमुक प्रकारचें संकट येणार आहे असें कळून त्याच्या परिहारार्थ जाणूनबुजून उपाय योजणें यांतच मनुष्याचें मनुष्यपण आहे. लोकसंख्या वाढत जाऊन अन्नाची पंचाईत पडूं लागली ह्मणजे विवाहकाल सहजच लांबत जाईल, आपण होऊन तो लांबविण्याची गरज नाहीं; व्यापारधंदा, सरकारी नोकऱ्या, आगगाडीचा प्रवास इत्यादि कारणांनीं जातिबंध आपल्या आपण शिथिल होऊं लागले आहेत, तेव्हां ते वाईट आहेत असें ह्मणून एकमेकांस दुखविण्याची गरज नाहीं; सामान्य शिक्षणाचा व विशेषतः शास्त्रज्ञानाचा जसजसा प्रसार होत जाईल तसतशा धर्मसंबंधीं वेडेपणाच्या समजुती लयास जातील, सबब त्यांवरच टीका करण्याची गरज नाहीं; कोणतीही सुधारणा करण्याविषयीं लोकांच्या मनांत दृढ इच्छा उद्भवल्याशिवाय, केवळ कायद्याच्या जुलमानें सुधारणा होऊं शकत नाहीं; व ती इच्छा उद्भवली असतां कायदा करण्याची अवश्यकता रहात नाहीं, कारण मग ती लोकांचे लोकच करतात, पराधीनांस बलहीनता येते, व बलहीनांच्या कपाळीं पराधीनता ब्रह्मदेवानें लिहिली आहे, सबब हिंदुस्थानच्या लोकांनीं राष्ट्रोन्नति करण्याचा प्रयत्न करणें शुद्ध वेडेपण होय;—अशा रीतीनें सामाजिक व राजकीय प्रश्नांविषयीं विचार करणाऱ्या लोकांस विचारी ह्मणावें किंवा नाहीं, याचा संशय आहे. हे असल्या विचारांनीं मनुष्यांत आणि इतर प्राण्यांत कांहीं अंतर नाहीं, असें दाखवूं पहातात! मागल्या पिढ्यांस आलेल्या संकटांची माहिती आणि त्यांच्या परिहारार्थ यांनीं योजिलेल्या उपायांचें ज्ञान, त्यांच्या साहाय्यानें ह्मणजे पूर्व पिढ्यांच्या अनुभवानें भावी विपत्ति टाळण्याचा प्रयत्न मनुष्य करणार नाहीं, व वस्तुस्थितीचा गुलाम होऊन ती वागवील तसें वागेल तर प्राणिवर्गांत त्यास प्राप्त झालेलें श्रेष्ठत्व त्याचेकडे कसें राहील, आणि सध्या जीं सुखें उपभोगण्यास सांपडत आहेत तेवढ्यांचा तरी त्यास कायम उपभोग कसा लाभेल, हें सांगतां येत नाहीं. तात्पर्य अगदीं शुष्क गोष्ट असली तरी तिच्यासाठीं बुद्धिपूर्वक प्रयत्न केला पाहिजे. जे लोक असें करीत नाहींत ते हळू हळू

दैववादी बनून निरुद्योगी व निरुत्साह होत्साते क्षीण होत जातात व शेवटीं समूळ नष्ट होतात. तस्मात् सुशिक्षित बांधवहो, तुम्हांस अशी प्रार्थना आहे कीं, वर जें म्हटलें आहे तें तुम्हांस मान्य असेल तर तुम्हीं कालावर व वस्तुस्थितीवर अवलंबणें पुरे करून, ज्या सुधारणा तुम्हांस अत्यंत अवश्यक अशा वाटत आहेत त्या करण्याविषयीं बुद्धिपूर्वक प्रयत्न करण्यास लागलें पाहिजे. या अवश्यक सुधारणांपैकीं कांहीं अशा आहेत कीं त्या वृद्ध लोकांच्या हातून होण्याचा संभव नाहीं इतकेंच नाहीं, तर त्यांपैकीं पुष्कळांस त्यांची संमतीही मिळण्याची आशा नाहीं. उदाहरणार्थ पुनर्विवाह व ऋतूत्तर कन्याप्रदान. तसेंच, कित्येक तरुण सुशिक्षितांस या दोन गोष्टी व अशाच प्रकारच्या इतर गोष्टी कितीही चांगल्या वाटूं लागल्या असल्या, व त्यांची अवश्यकता भासूं लागली असली, तरी त्या करण्यास प्रवृत्त होण्यास त्यांची छाती होणार नाहीं. केवळ सगळेच असे असतील असें आमचें म्हणणें नाहीं. एखाद्याचें धैर्य, निश्चय, व कार्यनिष्ठा असामान्य असल्यास, तो लोकमताची किंवा अगदीं जवळच्या आप्तांचीही पर्वा न करतां, आपल्या मनास जी गोष्ट प्रशस्त वाटली ती करण्यास प्रवृत्त होईल. पण असे लोक फार विरळ असतात. अशांची संख्या वाढेल तितकी वाढणें इष्ट आहे, आणि तिच्या कमीअधिक वाढीवर समाजाची सुधारणा शीघ्र होणें किंवा न होणें हें अवलंबून आहे. तथापि सध्याचें जग सामान्य विचाराच्या, सामान्य धैर्याच्या, व सामान्य समजुतीच्या लोकांचें झालेलें आहे. वृद्धतरुणांच्या आचारविचारांत कालमानानें व शिक्षणभेदानें थोडाबहुत फरक होतो, पण त्यामुळें त्यांत जमीनअस्मानाचें अंतर पडतें असें नाहीं, व असें होणें इष्टही नाहीं; कारण असें होऊं लागेल तर कोणत्याही घरीं कोणासही सुखाचा लवलेश मिळेनासा होऊन साऱ्या समाजांत अहोरात्र चलबिचल माजून राहील, कोणाचा धाक कोणावर चालणार नाहीं, व सगळ्याच प्रकारच्या सुधारणांस प्रचंड व्यत्यय येईल. सुधारणा करण्याची इच्छा जशी तरुणांस असते

तशी वृद्धांस असत नाहीं. समाजाच्या असलेल्या स्थितीचें संरक्षण करण्याविषयीं वृद्ध लोक अत्यंत उत्कंठ असतात. त्याचें पाऊल पुढें पडावें, अशी तरुणांस आकांक्षा असते. हे समाजनौकेचे भरताड होत; तरुण शिडें होत! पहिल्याशिवाय समाजांत स्थिरता रहाणार नाहीं; दुसऱ्याशिवाय त्याला गति येणार नाहीं! तेव्हां ज्यांच्या मनांत समाजाचें कल्याण व्हावें असें असेल, ते या दोहोंचें फारकत व्हावें असें कधींही चिंतणार नाहींत. दोहोंचाही उपयोग आहे; व दोघांनाही आपापला कार्यभाग उरकण्याची मोकळीक पाहिजे. प्रत्येक गोष्टींत बाबानें वेड्याला आपलें वळण गिरविण्यास लावणें हें जसें वाईट; तसें आपली प्रत्येक गोष्ट बाबा ऐकून घेत नाहींत ह्मणून वेड्याला त्याचा विषाद येणें हेंही वाईट. दोघांच्या संमतीनें जेवढें चालेल तेवढें हवेंच आहे. पण ज्या गोष्टींत दोघांचें ऐक्य होण्याचा संभव नसेल त्या ज्याच्या त्यास आपल्या मनाप्रमाणें करावयास सांपडल्या तरच घरांत व बाहेर शांतता आणि समाधान राहण्याचा संभव आहे. आज ज्यांचें अर्धें अधिक वय होऊन गेलें आहे; वागण्याची पूर्व पद्धत ज्यांच्या अंगीं खिळून जाऊन स्वभावतुल्य झाली आहे; अनेक वर्षांच्या विश्वासामुळें व तदनुसार आचरणामुळें ज्यांच्या धर्मविषयक व नीतिविषयक कल्पना वज्रलेप झाल्या आहेत; जुनाट झालेल्या झाडाप्रमाणें ज्यांचीं मनें किंवा शरीरें वळण्याची आशा उरली नाहीं; अशांनीं आह्मी ज्या गोष्टी पुढें सांगणार आहों, त्यांत पडावें, अशी आमची इच्छा नाहीं, व तुह्मी त्यांत पडा, असें आह्मी त्यांस ह्मणणारही नाहीं. जे आज अपत्यवंत आहेत, ते आपल्या अपत्यांची व्यवस्था कशीही लावोत; त्यावद्दल आह्मी कुरकुर करणार नाहीं. पण ज्यांच्यावर अद्यापि संसाराचा भार पडलेला नाहीं; ज्यांच्याकडे पितृत्वाचा अधिकार अद्यापि आलेला नाहीं; नवीन ज्ञान संपादण्याचें व विचार कायम करण्याचें ज्यांचें वय अद्यापि गेलें नाहीं; ज्यांच्या ईर्षेला पराभव ठाऊक नाहीं; ज्यांची हिंमत कशानेंही खचलेली नाहीं; जगाच्या दुःखमय अनुभवामुळें ज्यांच्या अंतःकरणांत अनौदार्य, संशय, परदुःखपराङ्-

मुखता आणि परहितौदासिन्य यांचा प्रादुर्भाव झाला नाहीं—अशा विद्यालयीन व इतरस्थ तरुण सुशिक्षितांनीं आह्मी जी कल्पना सुचवीत आहों तिचा विचार करून ती अमलांत आणण्याविषयीं मंडळी स्थापावी, अशी आमची त्यांस प्रार्थना आहे.

आह्मांमधील बालविवाहाची चाल इतर सर्व वाईट चालींपेक्षां आह्मांस विशेष विघातक होत आहे, हें अलीकडे सर्व समंजस लोकांस कबूल झालें असून, ती बंद व्हावी अशी इच्छा बरीच पसरली आहे, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. पण ती बंद करण्याचा उपाय मात्र आमच्याकडून झाला नाहीं; व जोंपर्यंत तो करण्याचें काम अनपत्यवान तरुण सुशिक्षित लोक आपल्या अंगावर घेणार नाहींत तोंपर्यंत त्याची योजना मनापासून कोणीही करणार नाहीं, असें आह्मांस वाटतें. ही गोष्ट तरुणानीं मनावर घेतली असतां आजपासून पंचवीस वर्षांच्या आंत हा रोग येथें कधीं होता किंवा नव्हता, अशा रीतीनें त्याची त्यांस वाट लावितां येईल! तेव्हां असा हा रामबाण असावा तरी काय हें जाणण्याची वाचकांस मोठी उत्कंठा झाली असेल यांत संशय नाहीं; पण स्थलसंकोचामुळें ती आज पुरवितां येत नाहीं हें पाहून फार दिलगिरी वाटते; तथापि, ज्यांनीं इतके दिवस दम काढला त्यांना आणखी आठ दिवस तो सहज काढतां येईल, असें समजून फार खेद न करतां सध्या रजा घेतों!

तरुण सुशिक्षितांनीं जो विषय आपल्या हातीं घ्यावा ह्मणून आज आह्मी प्रत्यक्षपणें सुचविणार आहों, त्याची गेल्या दोन अंकांत जितकी प्रस्तावना करावयाला पाहिजे होती तितकी केली आहे. आज आह्मांस ज्या सुधारणा करणें अवश्य आहे त्यांपैकीं बहुतेक जुन्या पिढीच्या लोकांकडून होण्यासारख्या कां नाहींत याचें दिग्दर्शन गेल्या अंकांत केलें आहे तें वाचकांच्या स्मरणांत असेलच. या घटकेस हिंदुस्थानांत नव्या व जुन्या कल्पनांचा ज्या प्रकारचा झगडा सुरू आहे तशा प्रकारचा झगडा येथें पूर्वीं कधींही झाला नसेल. आजपर्यंत हिंदुस्थानावर ज्यांनीं स्वाऱ्या केल्या, किंवा येथें आपलीं राज्यें स्थापिलीं त्यांच्या आणि आह्मा एतद्दे-

शीय हिंदूंच्या राजकीय आणि सामाजिक विचारांत विशेष अंतर नसल्यामुळें हिंदूंनीं आपल्या जिंकणारांपासून अवश्य शिकलें पाहिजे असें विशेष कांहीं नव्हतें. किंबहुना हिंदू लोकांपाशींच आपल्या परकी राज्यकर्त्यांस शिकविण्यासारख्या कांहीं गोष्टी होत्या. यामुळें आजपर्यंत ज्यांनीं हिंदुस्थानास जिंकून त्यांत आपली सत्ता स्थापिली त्यांनीं हिंदूंचा शारीरिक किंवा बाह्य पराभव केला इतकेंच ह्मटलें पाहिजे. पण इंग्रजांनीं आह्मांवर जें राज्य स्थापिलें आहे त्याची अगदीं निराळी गोष्ट आहे. या राज्यामुळें आमच्या स्थितींत पराकाष्ठेचा बदल होत आहे. प्रथम प्रथम या स्थित्यंतराचें स्वरूप आमच्या लक्षांत बरोबर आलें नाहीं. पण अलीकडे पांचपंचवीस वर्षांत पाश्चिमात्य शिक्षणाचा प्रसार झाल्यापासून जेवढे ह्मणून त्याच्या पाशांत सांपडले आहेत त्यांची स्थिति विलक्षण होऊन गेली आहे; व उत्तरोत्तर या शिक्षणाचा परिणाम बहुतेकांवर होणार हें स्पष्ट दिसत आहे. पुष्कळांचें असें ह्मणणें आहे कीं, पाश्चिमात्य शिक्षण फार थोड्यांस प्राप्त झालें असल्यामुळें, त्यानें हिंदुलोकांच्या स्थितींत विशेष फेरफार झाला आहे, असें ह्मणतां येणार नाहीं. पण आमच्या मतें असें समजणारांची चूक आहे. केवळ शाळांच्या द्वारें पाश्चिमात्य विचारांचा प्रसार होऊन त्यामुळें आमचें जें स्थित्यंतर होत आहे तेवढ्याचाच विचार केला तर तें विशेष विस्तृत नाहीं, हें कबूल करावें लागेल. पण शाळांशिवाय ज्या दुसऱ्या अनेक द्वारांनीं हिंदू समाजांतील प्रत्येक वर्गांतल्या लोकांवर परिणाम घडत आहेत त्यांचा नीट विचार केला तर असें दिसून येईल कीं ज्याच्या आचारांत व विचारांत पाश्चिमात्य कल्पनांनीं थोडाबहुत तरी फेरफार झाला नाहीं, असा एक वर्गही नाहीं. शाळाखात्याशिवाय इतर खात्यांचा संबंध प्रत्येक दिवशीं प्रत्येक वर्गांतील वयांत आलेल्या मनुष्यांशीं येऊन पोंचत आहे, व तदनुषंगानें त्यांस आपल्या वागणुकींत प्रतिदिवशीं कमी अधिक फेरफार करावा लागत आहे. मोजणीखातें, जमीनजमाबंदीखातें, न्यायखातें, पब्लिक वर्क्सखातें, वैद्यकखातें, लष्करी खातें, स्यानिटरी खातें, अबकारी खातें इत्या-

दिकांनीं आमच्या इकडील शेतकऱ्यांवर, कारागिरांवर, व्यापाऱ्यांवर, सावकारांवर व वाण्याउदम्यांवर, व सामान्य मजुरांवर केवढे परिणाम घडत आहेत. या खात्यांशीं लोकांचा जो व्यवहार होतो तो सरकारानें घालून दिलेल्या नियमांप्रमाणेंच व्हावा लागतो. त्यामुळें त्या नियमांचें वळण त्यांस नकळत लागत चाललें आहे; व तें नकळत लागत आहे ह्मणून मुळींच लागत नाहीं असें ह्मणणें बरोबर नाहीं. याशिवाय तारायंत्र, आगगाडी, पोष्टखातें, सेव्हिंग्स ब्यांक्स, पोस्टल ब्यांक्स, वगैरे ज्या गोष्टी सरकारानें किंवा खासगी मंडळ्यांनीं व्यापाराच्या सोईसाठीं व इतर सोईसाठीं स्थापिल्या आहेत, त्यांचा लोकांच्या धर्मविचारांवर व नीतिविचारांवर, नित्याचरणावर केवढा परिणाम होत आहे याचा जो लक्षपूर्वक विचार करील त्याला, आणखी शेंपन्नास वर्षें असाच क्रम चालला तर हिंदुस्थानच्या पहिल्या स्थितीचा मागमूस नाहींसा होण्याइतकें त्याचें स्थित्यंतर होणार आहे, असें कबूल करावें लागेल. तात्पर्य काय कीं जिकडे पहावें तिकडे पाश्चिमात्य कल्पनांनीं व आचारांनीं आह्मांस वेढल्यासारखें झालें आहे व त्यांच्या पेंचांतून आह्मांस निसटून जातां येईल, असें वाटत नाहीं ! पण निसटून जाण्याचा तरी प्रयत्न करण्याची काय गरज़ आहे ? ज्या युरोपीय कल्पनांचा प्रघात इकडे पडत आहे त्यांपैकीं जेवढ्या अहितकारक असतील तेवढ्या वर्ज करून बाकीच्यांचा अंगीकार करण्यास काय हरकत आहे ? दुसऱ्या विषयाविषयीं लिहीत असतां असें दाखविलें आहे कीं, यूरोपांत आज जी सुधारणा दृष्टीस पडत आहे ती मागील अनेक सुधारणांचें सार आहे, व ज्या राष्ट्रांस जीवनार्थकलहांत टिकावयाचें असेल त्यांना त्या सुधारणेचा स्वीकार केल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं. हें खरें असेल तर ती सुधारणा आपल्या घरीं चालून आली असून आपण तिचा निषेध करणें ह्मणजे आपल्या हातानें जाणूनबुजून आपलें नुकसान करून घेण्यासारखें होय. निदान आमची तरी अशी समजूत आहे कीं, इंग्रजांच्या राज्यामुळें ज्या गोष्टी येथें प्रस्थापित झाल्या आहेत व होऊं पहात आहेत त्यांपैकीं बहुतेक स्वीकरणीय व

अनुकरणीय आहेत. सबब त्यांचा येथें जो आपोआप प्रसार होत आहे त्यास विरुद्ध जाणें हें तर इष्ट नाहींच; पण ज्यांना त्यांचें चांगुलपण समजण्यासारखें शिक्षण मिळालें आहे त्यांनीं बुद्धिपुरःसर त्यांचा स्वीकार व प्रसार केला पाहिजे. असें केलें तरच त्या लौकर मूळ धरतील; आणि त्यांच्या फलांचा लाभ थोड्या वर्षांत आह्मांस होऊं लागून जीवनार्थकलहांत हार न जाण्याची आशा आह्मांस करतां येऊं लागेल. हें बुद्धिपुरःसर सुधारणा करण्याचें काम तरुण सुशिक्षितांशिवाय इतरांच्यानें होण्यासारखें नाहीं, ह्मणून इतका वेळ त्यांची विनवणी चालविली आहे.

तरुण सुशिक्षित मित्रहो, 'शरीर धड तर मन धड' (A sound mind in a sound body) अशी जी इंग्रजी भाषेंत सुप्रसिद्ध ह्मण आहे ती तुह्मा सर्वांच्या ऐकण्यांत आलीच असेल. ज्याप्रमाणें जोरदार वृक्ष निपजण्यास मूळ अंकुर जोरदार पाहिजे, त्याप्रमाणें देशांत सुदृढ स्त्रीपुरुषें निपजण्यास सुदृढ मुलें होण्यास वैद्यशास्त्रांत जो खऱ्या विवाहाचा काल सांगितला त्याचें कोणाकडूनही उल्लंघन होतां कामां नये. या कालाचें उल्लंघन आह्मांकडून अनेक वर्षें होत असल्यामुळें आमची प्रजा क्षीण, अल्पायुषी, श्रम करण्यास नादान, उत्साहशून्य, व भेकड अशी होत आहे. आमच्या शरीरसामर्थ्याचा लोप होत असल्यामुळें आमचें मानसिक सामर्थ्यही नाहींसें होत आहे. याशिवाय बालविवाहापासून आह्मांवर जीं इतर आरिष्टें गुदरत आहेत त्यांचा येथें अगदीं अल्प उल्लेख करण्यासही जागा नाहीं. बालविवाह बंद झाल्यास, आज प्रत्येक घरीं ज्या एकदोन हतभाग्य बालविधवा दृष्टीस पडतात त्या दृष्टीस पडेनाशा होतील; पुरुषांच्या अंगीं अधिक पौरुष दृष्टीस पडूं लागेल; तरुणास अधिक उद्योग करण्याची हिंमत येईल, व धाडसाचीं कामें अंगावर घेण्याची छाती होऊं लागेल; ज्याला त्याला आपापल्या मनाप्रमाणें आपली बायको पसंत करण्याची सवड मिळूं लागल्यामुळें, स्त्रीपुरुषांच्या सुखाची वृद्धि होऊन संसारयात्रा अधिक रमणीय होईल; विवाहापूर्वी मुलींस ज्ञान संपादण्यास अधिक फुरसत मिळाल्यामुळें पुढें

त्यांच्याकडून अपत्यसंवर्धनाचें व प्रपंच चालविण्याचें काम चांगल्या रीतीनें होऊं लागेल. पण हें सर्व होण्यास बालविवाहाची चाल बंद झाली पाहिजे, व ती बंद होणें किंवा न होणें हें सर्वथैव तुमच्याकडे आहे.

या कामासाठीं सर्व सुशिक्षित तरुणांनीं **महाराष्ट्रबालविवाहनिषेधक** नांवाची मंडळी स्थापावी, अशी आमची सूचना आहे. आज जे अशा मंडळीचे सभासद होण्यास तयार असतील त्यांनीं एकत्र जमून "आह्मी आपले, आपल्या मुलींचे, आपल्या मुलांचे, व ज्या मुलींचें व मुलांचें पालकत्व आमच्याकडे येईल त्यांचे अल्पवयांत विवाह करणार नाहीं" अशा शपथा घ्याव्या. जर अशा मंडळीस खरोखरीच कांहीं सुधारणा व्हावी अशी उत्कट इच्छा असेल तर मुलीचें लग्न बारा वर्षे झाल्यावर व मुलाचें लग्न अठरा वर्षे झाल्यावर करावयाचें, असा निर्बंध कायद्यानें करून घेतला पाहिजे. जो अशा मंडळीचा सभासद झाला त्यानें तींत नवीन तरुण लोक आणण्याचा होईल तितका प्रयत्न केला पाहिजे. असा क्रम कांहीं वर्षे चालला तर **बालविवाहनिषेधक** मंडळीच्या सभासदांची संख्या दोन हजारांवर सहज जाईल; व इतकी मंडळी अशा सामान्य उद्देशानें एका कामांत निगडित झाली ह्मणजे तिला दुसऱ्या सुधारणाही झपाट्यानें करतां येतील. प्रत्येक सभासदानें वर्षाची रुपया दीड रुपया वर्गणी देण्यास तयार झालें पाहिजे. या वर्गणीपासून जो फंड उभारला जाईल त्याच्या मदतीनें अनेक अवश्यक व उपयुक्त गोष्टी करतां येतील. अलीकडे पांचचार ठिकाणीं अशा प्रकारच्या मंडळ्या स्थापित झाल्या आहेत, व अशा प्रकारची मंडळी स्थापावयाची झाली ह्मणजे काय कार्य करावें लागतें, अशाविषयीं राजे सर टी. माधवरावांसारख्यांनीं पुष्कळ शोध करून टिप्पणें प्रसिद्ध केलीं आहेत; तेव्हां अशा मंडळ्यांचे नियम वगैरे कसे असावे, याविषयीं येथें विशेष लिहिण्याची गरज नाहीं. अगोदर अशी मंडळी स्थापण्याविषयीं व कायदेशीर बंधनें करून घेण्याविषयीं कांहींचा निर्धार झाला पाहिजे. तो एकदां झाला, ह्मणजे पुढचा मार्ग सोपा आहे. आह्मांस अशी आशा आहे कीं,

कालेजांतील विद्यार्थ्यांनीं हें काम आपल्या हातीं घेतल्यास त्यांस तावडतोब यश येणार आहे. ज्यांच्या अंगीं विचारशक्ति आणि उत्साह यांचा संगम झालेला असतो, त्यांना कोणतीही सुधारणा करण्यास अवघड जात नाहीं. सबब येथील डेक्कन कालेजांतील, फर्ग्यूसनकालेजांतील, व सायन्सकालेजांतील, व त्याप्रमाणेंच मुंबई येथील एल्फिन्स्टन, फ्रीचर्च वगैरे सर्व कालेजांतील सुशिक्षित, सुजाण, सुविचारी व प्रौढ विद्यार्थ्यांस आमची अशी विनंति आहे कीं, त्यांनीं या स्वहितकर व राष्ट्रहितकर कार्यांत पुढारीपण घ्यावें. पुढील देशस्थिति सर्वांशीं त्यांच्या हातीं आहे. वरील विद्यालयांत सध्या असणाऱ्या विद्यार्थ्यांनीं या कामास आरंभ केल्यास, त्यांच्या पाठीमागून त्यांच्या जागीं येणारे विद्यार्थी त्यांचें अनुकरण करतील येवढेंच नाहीं, तर कालेजांतील विद्यार्थी अशा कामांत पडल्यास त्याचा परिणाम शाळांतील प्रौढ मुलांवरही होऊं लागेल, व या रीतीनें धाग्याशीं धागा लागून जाऊन अल्पकाळांत सुंदर सुधारणापट तयार होईल, आणि ज्यांना तो वापरण्यास सांपडेल त्यांची अनेक प्रकारची आपदा नाहींशी होईल इतकेंच नाहीं, तर त्यांस अननुभूतपूर्व अशा अनेक संसारसुखांचा उपभोग मिळूं लागेल.

येथपर्यंत सुधारकानें आपलें काम केलें आहे, व वर निर्दिष्ट केल्यासारखी बालविवाहनिषेधक मंडळी अस्तित्वांत आल्यास तिचा पहिला सभासद होण्यास, सर्वानुमतें योग्य वाटतील तीं बंधनें करून घेण्यास, आणि अशा मंडळीचा प्रसार होऊन तिनें आरंभिलेल्या कामास यश येण्यासाठीं आपणाकडून होईल तेवढी मदत तीस करण्यास तो पूर्ण राजी आहे, हें तो या लेखाच्या द्वारें प्रसिद्धपणें सांगत आहे. आतां ज्यांची तो इतका वेळ विनवणी करीत आहे ते आपलें कर्तव्य बजावण्यास कितपत तयार होतात, हें मात्र पहावयाचें राहिलें आहे!

सोंवळ्याची मीमांसा.

ऐसें कैसें रे सोंवळें । शिवतां होतसे ओवळें ॥

रामदास.

या प्रांतांत व बंगाल प्रांतांत मत्स्याशन करणाऱ्या कांहीं वरिष्ठ जाती आहेत, त्यांच्या सोंवळ्याची एक मौज सांगतात. ती अशी कीं, क्षारोदकांत वाढणारी ही भाजी त्यांनीं घरीं आणिली आणि ती धुऊन व चिरून पाकसिद्धीसाठीं एखाद्या पातेल्यांत व्यवस्थेनें ठेऊन दिली आणि मग तिला एखादें आंगरखा घातलेलें पोर शिवलें, कीं ती विटाळून जाऊन पोक्त स्त्रियांच्या व पुरुषांच्या आहारास अयोग्य होते ! असें झाल्यावर तिची वाट लावण्याचें काम घरांतील नोकरांवर किंवा सोंवळें नेसूं न लागलेल्या बाळंतिणींवर आणि लहान मुलींवर अथवा मुंज न झालेल्या मुलांवर येऊन पडतें ! हा आचार खरोखरीच कोठें रूढ असल्यास, तो पाहून आम्हां महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांस त्याच्या वैलक्षण्याबद्दल हसूं आल्यावांचून रहाणार नाहीं. पण आमच्यांत जे विचारी असतील त्यांनीं ही गोष्ट ऐकून आपलें हसूं आवरण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. कारण या आचारांत जितकी हास्यास्पदता आहे तितकी, किंबहुना तीहून कांकणभर अधिक, हास्यास्पदता आम्हां महाराष्ट्रीय ब्राह्मणांत रूढ असलेल्या अनेक आचारांत आहे. तेव्हां नकट्यांनीं नकट्यांस हंसत सुटण्यांत काय अर्थ आहे ? विचारी पुरुषांनीं ही गोष्ट लक्षांत ठेविली पाहिजे कीं, जे आचार चमत्कारिक धर्मकल्पनांवर बसविलेले असतात, ते विवेकाच्या कसाला लावून पहाण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. जे लोक तसल्या आचारांचें अनुसरण करीत असतात त्यांच्या मनांत त्यांच्या औचित्याचा विचार कधींच येत नाहीं. पूर्वापार चालत आलेल्या गाढ विश्वासशृंखलांनीं निगडित होऊन गेल्यामुळें, मागून आलेलें लोण डोळे मिटून पुढल्यांस नेऊन पोंचविणें येवढेंच ते आपलें कर्तव्य समजतात. धर्ममंदिराची रचाई श्रद्धेच्या किंवा विश्वासाच्या पायावर

झालेली आहे, असें हिंदू धार्मिकांचेंच ह्मणणें आहे असें नाहीं. पृथ्वीवरील कोणत्याही प्रकारच्या धार्मिकांस विश्वासाशिवाय त्राता नाहीं व थारा नाहीं. या संबंधानें बुद्धिवादाचें नांव काढलें कीं त्यांच्या अंगावर कांटा उभा रहातो! एखाद्या दिवाळखोर कर्जबाजाऱ्यास ज्याप्रमाणें आपल्या प्राप्तीचा आंकडा आपल्या खर्चाच्या आंकड्याशीं ताडून पहाण्याचें धैर्य होत नाहीं, किंवा, ज्यांची जीविताशा फार प्रबल झाली आहे त्यांना आपल्या रोगाची चिकित्सा सुप्रसिद्ध भिषग्वर्याकडून करवत नाहीं, त्याप्रमाणें श्रद्धाळू धार्मिकांस आपल्या धर्मसमजुती व त्यांवर अवलंबणारे आचार यांस बुद्धिवादाच्या प्रखर मुशींत घालण्याची छाती होत नाहीं. या तीव्र धगीचा खरपुस ताव देण्यास तयार होण्यांत त्यांची त्यांस धडगत दिसत नाहीं! त्यांना अशी भीति वाटते कीं, ते हिणकस ठरल्यास, पुढें काय करावें? आह्मांस असें वाटतें कीं असलें भित्रेपण फार दिवस चालायाचें नाहीं. विवेक पूर्ण जागृत झाला नव्हता तोंपर्यंत विश्वासानें किंवा श्रद्धेनें प्रत्येक गोष्टींत आपला अंमल चालविला यांत कांहीं वावगें झालें नाहीं. जसा लोकांस तसा मनास कोणी तरी शास्ता पाहिजे; व ज्याप्रमाणें मुळींच राजा नसण्यापेक्षां कसला तरी राजा असणें बरें, त्याप्रमाणें वर्तनाचें नियमन करणारें असें कोणतेंच तत्व नसल्यापेक्षां विश्वासासारखें एखादें स्खलनशील तत्व असणें देखील इष्ट आहे. पण हें कोठपर्यंत? अधिक चांगलें तत्व अस्तित्वांत आलें नाहीं तोंपर्यंत. तें आलें कीं जुन्या प्रमादी तत्वानें आपलीं राजचिन्हें श्रेष्ठ तत्वाच्या स्वाधीन केलीं पाहिजेत. हें सरळ अधिकारांतर येथून पुढें विश्वास आणि विवेक यांच्या दरम्यान होणार आहे; व तसें होण्यांतच मनुष्यतेस प्राप्त होण्यासारखें ऐहिक व पारमार्थिक सुख लौकर प्राप्त होऊं लागणार आहे, अशी आमची समजूत आहे, व ती तशी असल्यामुळें विश्वासावलंबी कल्पनांस आणि आचारांस विवेकाची आंच देऊन झाळून पहाणें, हें सुधारकाच्या अनेक कर्तव्यांपैकीं एक कर्तव्य होऊन बसतें; आणि तें त्यानें अगदींच बजावलें नाहीं तर त्याच्या नांवास अयथार्थत्व येईल, असें वाटून

प्रस्तुतचा कांहीं अंशीं अप्रिय असा विषय हातीं घेतला आहे.

सोंवळ्या-ओंवळ्याचा विधिनिषेध ब्राह्मणेतर जातींत नाहीं, तेव्हां आजचा विषय कांहीं अंशीं एकदेशीय आहे, असें ह्मटलें पाहिजे. अर्थात् ' ब्राह्मण ' शब्दांत ब्राह्मण व शूद्र यांच्या दरम्यान जितक्या पोटजाती आहेत, व ज्यांनीं ही कटकट आपल्या पाठीमागें लाऊन घेतली आहे, त्या सर्वांचा समावेश केला पाहिजे, हें उघड आहे. या विषयाच्या संबंधानें एका विचारी व सुशिक्षित गृहस्थाशीं बोलत असतां त्यानें असें ह्मणून दाखविलें कीं, आह्मा ब्राह्मणांच्या घरांत गैरसोय होण्यास मुख्य दोन कारणें होतात. एक, जुन्या व निरुपयोगी वस्तु पिढ्यान्‌पिढ्या पोटाशीं धरून ठेवण्याची हौस; व दुसरें, सोंवळ्या ओंवळ्याची रिपरीप ! पहिल्या गोष्टीमुळें घरांत जागेची अडचण होऊन त्रास होतो; दुसरीमुळें बायकांचीं व पुरुषांचीं कामें निरर्थक वाढून कालहानि होते, व दुखण्याबाण्यांत कधीं कधीं फारच वाईट परिणाम होतात. ज्या गृहस्थानें आमच्या सोंवळ्या-ओंवळ्याविषयीं असें मत दिलें त्यानें तें देतांना अर्थात् त्याच्या उपयोगीपणावर विशेष नजर दिली होती, हें सांगायाला पाहिजे असें नाहीं. सोंवळें किंवा शुचिता आणि ओंवळें किंवा अमंगलता यांपैकीं पहिला गुण संग्रहणीय व दुसरा त्याज्य आहे, हें कोणाही समंजस मनुष्यास कबूल केलें पाहिजे, व शुचितेची हिंदुस्थानांतील सर्व वर्गांत जितकी वृद्धि होईल तितकी होणें इष्ट आहे. पण ह्या शुचितेचें आह्मी जें प्रस्थ करून ठेवलें आहे त्या अर्थाची शुचिता आदरणीय आहे किंवा नाहीं, व तिच्यापासून फायदा आहे किंवा नाहीं, हें बरेंच विचारणीय आहे. ब्राह्मण लोकांचें स्वयंपाकघर व स्वयंपाकाचीं भांडीं; जेवणाचीं ताटें व पाणी पिण्याचीं भांडीं; मुखमार्जन व स्नानविधि; झाडणेंसारवणें, वगैरे गोष्टींत जी बरीच स्वच्छता दिसून येते ती इतर वर्गांनीं अनुकरण करण्यासारखी आहे; आणि ही नको असें ह्मणणें ह्मणजे महिषीवृत्तीविषयीं प्रेम प्रकटित करण्यासारखें होय. तेव्हां ज्या सोंवळ्याचा स्वच्छतेशीं संबंध आहे, तें सोवळें रक्षणीय आहे. तसेंच जें ओंवळें ह्मणजे अंमगलता

तें त्याज्य आहे. पण यापलीकडे सोंवळया-ओंवळ्याचा बाडिजाव करणें, व तें धर्माची एक प्रचंड बाब करून ठेवणें ह्मणजे व्यवहारांत नसत्या अडचणी उपस्थित करणें आणि वर्गावर्गांत सलोखा न होण्यासारखी अट घालून ठेवण्यासारखें होय. या अर्थाच्या सोंवळ्याचें मंडन विवेकदृष्टच्या करतां येणें अत्यंत दुर्घट आहे. केवळ दीर्घकालीन आग्रहाशिवाय त्याचा पाठपुरावा करतां येणार नाहीं. त्याला विवेकाची कातरी लाविली कीं त्याच्या चिंधड्या होतात! शिवाय, फार दिवसांच्या सलगीमुळें आम्हांस उघडपणें जरी त्याचा अनादर करवेनासा झाला आहे, तरी जेथें जेथें ह्मणून त्याकडून व्यवहारांत विशेष अडचण येते, तेथें तेथें आम्ही त्याला कांहीं तरी शास्त्रार्थ काढून धाब्यावर बसवून ठेवतों! या संबंधानें आम्हांत व पूर्वपद्धतीच्या लोकांत वादस्थल म्हणून येवढेंच आहे कीं, जेथें फार मोठी नड येईल तेथेंच सोंवळ्याचा बंध ढिला करावा असें ते ह्मणतात; आमचें असें ह्मणणें आहे कीं ज्या गोष्टींत तो रक्षणीय असेल तेवढ्याशिवाय अन्य गोष्टींत आपण त्याची पर्वा करूं नये. जेवढें अवश्यक सोंवळें तेवढें ठेवावें असें आमचें ह्मणणें आहे; जेवढ्यानें व्यवहार अत्यंत दुर्घट होतो तेवढेंच सोंवळें काढून टाकावें, असें पूर्वपद्धतीच्या लोकांचें ह्मणणें आहे. हा मतभेद दिसण्यांत थोडा दिसतो, पण प्रत्येक पक्ष आपापल्या मताप्रमाणें आचरण करूं लागेल तर त्यांत जमीनअस्मानाचें अंतर पडेल. आमच्या समजुतीप्रमाणें खरकटें आणि निर्लेप; ओंवळ्यांतलीं धोतरें आणि मुकटे; लुगड्याला कुणब्याचा स्पर्श आणि पांढऱ्या कपड्याला कुणब्याचा स्पर्श; हरणाचें कातडें आणि इतर जनावरांचें कातडें—यांतील भेदाभेद उरत नाहीं. पूर्वपद्धतीच्या लोकांस हें आमचें ह्मणणें बिलकुल पसंत पडावयाचें नाहीं. आमच्या युक्तिवादाचें खंडन त्यांस करतां येणार नाहीं, अशी आमची पक्की खातरी आहे. पण त्यांपाशीं जें एक हत्यार आहे तें आह्मांपाशीं नसल्यामुळें आमचें कांहीं चालत नाहीं. आह्मांकडे युक्ति आहे; त्यांच्याकडे रूढि आहे. पण रूढि ही शास्त्राहून बलीयसी आहे इतकेंच नाहीं, तर युक्तीहूनही ती

प्रबलतर आहे. तथापि पूर्वी ध्वनित केल्याप्रमाणें ज्याअर्थी, आज नाहीं उद्यां, युक्तीचा विजय होणार आहे, त्याअर्थी तरुण लोकांच्या हितासाठीं वृद्धांस अप्रिय असे लेख कधीं कधीं लिहिणें आह्मी आपलें कर्तव्य समजतों !

ज्यांना आपल्या सोंवळ्याओंवळ्याची हास्यास्पदता पहावयाची असेल त्यांनीं पुढील विशिष्ट उदाहरणांकडे किंचित् नजर फेंकावी. हरणाच्या कातड्यास पवित्र समजून आह्मी त्याचे तुकडे जानव्यांत घालतों. वृद्ध सन्यासी त्याचे जोडे करतात, व ते घालून ओंवळे न होतां पुढीस जातात ! पूजा-ब्रह्मयज्ञादि धर्मकर्में करण्यांस या कातड्यासारखीं पवित्र आसनें नाहींत ! या संबंधानें आमचा असा प्रश्न आहे कीं, हरणाच्या किंवा वाघाच्या कातड्यासच इतकी शुचिर्भूतता कोठून आली ? ज्या गाईच्या मूत्रप्राशनानें आणि मललेपनानें आह्मी आपणांस श्रावणमासीं पुनीत करून घेतों त्या गाईच्या कातड्यांत हरणाच्या कातड्याइतकी पवित्रता कां नसावी ? तसेंच, यज्ञांत ज्याचें मांसभक्षण करून आह्मांस अनंत पिढ्यांचा उद्धार करतां येतो, व कदाचित् जन्ममरणाच्या क्लेशापासून सोडवणूक करून घेतां येते, त्या अजाच्या उबदार व कमावलेल्या कातड्यास हरणाच्या कातड्याइतकें पवित्र मानून संध्यादि कर्में करतांना त्याचीं आसनें कां वापरूं नये ? आतां तंतुपटाच्या सोंवळ्याओंवळ्याची थोडीशी चिकित्सा करूं. सध्या यासंबंधानें सोंवळ्याच्या ज्या कल्पना रूढ आहेत त्यांप्रमाणें नव्या धोतरास विटाळ नाहीं; कुणब्याच्या स्पर्शानें धोतरें विटाळत नाहींत; क्षौर करवून अंगरखा व पागोटें घालण्यास प्रत्यवाय नाहीं ! याप्रमाणें वनस्पतीपासून उत्पन्न होणाऱ्या तंतूंची हालहवाल आहे. या सदरांत कागद, वोटवाती, सूतपुतळ्या वगैरे कापसाच्या किरकोळ वस्तूंचा समावेश करण्यास हरकत नाहीं. शाईचा ठिपका पडला कीं कोरा कागद सोंवळा झाला ! जणुं काय या कृष्ण कलंकांतच शुचिर्भूतत्व आहे ! कुंकुमार्चनानें सूतपुतळ्या विधवांनीं सुद्धां सोंवळ्यांत वापरण्यासारख्या होतात. परटाकडील भाताची खळ लाविलेलीं चिरगुटें एका शिंतोड्यानें शुद्ध होतात,

हा एक सोंवळ्याचा चमत्कारिक प्रकार ध्यानांत ठेवण्यासारखा आहे ! वास्तविक पहातां कृमिज तंतूस किंवा जनावरांच्या लोंकरीपासून केलेल्या तंतूस विशेष ओंवळेंपण चिकटलेलें असावें; पण त्यांस कापसाच्या चिरगुटापेक्षां अधिक किंमत पडत असल्यामुळें त्यांचीं वस्त्रें कापसाच्या वस्त्रांहूनही शुद्ध होऊन बसलीं आहेत ! पीतांबराचें शुद्धत्व कशानेंच बिघडत नाहीं ! धावळी तर सोंवळ्याची खाण होऊन बसली आहे ! हलक्या किमतीच्या नित्य वापरण्याच्या मुकट्यांत व पीतांबरांत ह्मणण्यासारखा फरक नसतां, एक दुसऱ्यापेक्षां अधिक शुद्ध ! अलीकडे वनस्पतिज तागी मुकटाही कृमिज मुकट्याशीं प्रतिस्पर्धा करूं लागला आहे ! ही वापरण्याच्या चिजांची स्थिति झाली. खाण्याच्या पिण्याच्या वस्तूंची दशाही यापेक्षां विशेष बरी आहे असें नाहीं. एका दृष्टीनें पहातां या खात्यांत जितका गोंधळ व जितकी असंबद्धता आहे तितकी दुसरीकडे सहसा सांपडणार नाहीं ! हरभऱ्याची डाळ भिजवून वाटली, आणि तिची चटणी केली तर ती निर्लेप होऊन फराळास चालते ! पण तीच डाळ अगोदर भिजवून पाट्यावर न चिरडतां, अगोदर जात्यांत चिरडून मग तिच्या पिठांत पाणी घातलें कीं तें खरकटें झालें ! त्याचें पिठलें मुकटा लावून घेतल्याशिवाय तोंडांत घालण्याची सोय नाहीं ! भडबुंजाकडच्या पोह्याकुरमुऱ्यांसारख्या भाताच्या जाती राजरोसपणें खाण्यास कांहीं हरकत नाहीं ! पण बाजारच्या भाजीभाताकडे किंवा पावबिसकुटाकडे ब्राह्मणानें पहाण्याची सोय नाहीं ! दवाखान्यांत कोणत्याही माणसानें कसलेंही औषध दिलें तरी तें चालतें, पण ट्रेचरच्या दुकानचें लेमोनेड किंवा सोडावाटर उघडपणें पिणें ह्मणजे ब्राह्मण्याला हरताळ लावण्यासारखें होय ! आगगाडीनें किंवा साध्या गाडीनें प्रवास करतांना डब्यांतील दशम्यांस किंवा त्यांहून अधिक मोलाच्या फराळास कशाचाही स्पर्श झाला तरी चालतो, पण आपत्कालींही कुणबिणीनें केलेल्या भाकरीस स्पर्श करतां कामा नये ! अशा प्रकारचीं खेकटीं किती ह्मणून सांगावीं ? याप्रमाणेंच मडकीं, चुली, मेणबत्त्या, साबणाच्या वड्या वगैरे दुसऱ्या प्रकारच्या वस्तूंचीही बिल-

क्षण स्थिति आहे. यांपैकीं कित्येकांत चरवी असते हें ठाऊक असून त्या वापरण्याचा प्रघात पडत चालला आहे, व तसें करणें कोणासही वावगें दिसत नाहीं. अलीकडे व्हाइट मिक्श्चर, शापोटोचा बालकुक्कुटार्क, व इतर मांसनिर्मित औषधें गुपचिपपणें घेण्याचा परिपाठ पडत आहे! असें असून ब्राह्मण्य जसेंच्या तसें कायम ठेवूं पहाणारांच्या धर्माभिमानास किंवा अविचारास काय ह्मणावें, हें आह्मांस समजत नाहीं. कसेंही झालें तरी थोड्या वर्षांत अशा प्रकारच्या सोंवळ्याओंवळ्याच्या संबंधानें बराच फेरफार होणार आहे व झाला पाहिजे, यांत शंका नाहीं. पण हा फेरफार बुद्धिपुरःसर प्रयत्न केल्याशिवाय हवा तसा व लौकर होण्याचा संभव नाहीं.

सोंवळ्याओंवळ्याची पुरवणी.

सीतोदकं च वन्हिश्च नान्यतः शुद्धिमर्हतः ।

एक पसतीस वर्षांची विधवा काशीस जात होती. तिकिट थेटचें काढलें असल्यामुळें, व किती मैल प्रवास झाल्यावर एक दिवसाची विश्रांति घेतां येते, हें ठाऊक नसल्यामुळें पुण्यास गाडींत पाय ठेवल्यापासून काशीच्या स्टेशनावर उतरेतोंपर्यंत या बाईनें सारा वेळ डब्यांत काढला! खांडव्याच्या पुढें गाडी जाऊन दक्षिणेकडील लोकांची गर्दी कमी झाल्यावर, तिनें असा विचार केला कीं आतां पोटमार करण्यांत काय हांशील आहे? बोलूनचालून पापक्षालनाकरितां आपण काशीविश्वेश्वराच्या दर्शनार्थ चाललों आहों; तेव्हां ज्याच्या दर्शनेंकरून आपल्या हातून आजपर्यंत घडलेल्या पापांचा लय होणार, त्याला क्षुधेच्या त्रासानें आगगाडींत केलेल्या फराळापासून उत्पन्न होणाऱ्या पापाचें निरसन करण्यास अवघड पडणार आहे काय? हा तर्क मनांत येतांच, तिनें आपला मुकटा उभा लावून घेतला, आणि बरोबर घेतलेल्या भाजणीच्या दशम्या आणि लोणचें यांचा फडशा करण्यास

आरंभ केला! ही गोष्ट ज्या यात्रेकरूंनीं प्रत्यक्ष पाहून आह्मांस सांगितली, त्यांशिवाय इतरांस खरी सुद्धां वाटणार नाहीं; व आह्मांस देखील ती खरी न वाटती, पण ज्यांच्याकडून ती आह्मांस आली त्यांच्या सत्यपणाबद्दल कधींच शंका घेतां येणार नाहीं, अशा आप्तांकडून ती आह्मांपर्यंत आली आहे. असो; या गोष्टीनें या विषयावरील या दुसऱ्या लेखाचा आरंभ करण्यांत इतकाच हेतु आहे कीं, आजमित्तीस सोंवळ्याचें संरक्षण करण्याची मुख्य जबाबदारी जरी आह्मीं स्त्रियांवर, व त्यांतूनही तारुण्यातीत विधवांवार, टाकिली आहे, तरी त्याही आपत्काल प्राप्त झाला असतां या प्रतिबंधाचा पीळ थोडासा सैल करण्यास मागेंपुढें पहात नाहींत! पण ही संकटावस्थेंतील गोष्ट झाली. अशी अडचण नसूनही, धर्माभिमानी ह्मणवणाऱ्या उच्च वर्गांतील स्त्रियांनीं व पुरुषांनीं सोंवळ्याओंवळ्याची अशी बजबजपुरी करणें योग्य आहे काय? आह्मीं असा प्रश्न येथें घालणें बरोबर नव्हतें. पण आह्मीं असें ऐकतों कीं, या विषयावरील आमचा पहिला लेख लिहून गेल्यापासून कांहीं सोंवळी मंडळी आमच्यावर फारच खप्पा होऊन गेली आहे, व त्यांचें असें ह्मणणें आहे कीं, त्या लेखांत दिलेलीं उदाहरणें आमच्या सोंवळ्याओंवळ्यांतील असंबद्धता सिद्ध करण्यास पुरेशीं नाहींत! हा दोषारोप खरा असेल तर त्यावर आमचें येवढेंच उत्तर आहे कीं, जें ह्मणून जुनें आहे त्यावर कंटाळा येण्यासारखी टीका करीत बसणें हें आह्मी आपलें कर्तव्य समजत नाहीं. जुन्या आचारांवर जी टीका करावयाची ती त्यांचें अनुसरण करणारांस राग उत्पन्न करण्यासाठीं नव्हे, तर त्यांत जी असंबद्धता असेल ती त्यांच्या नजरेस आणून ती त्यांनीं दूर करण्याचा प्रयत्न करावा, व निर्दोष अशा नवीन आचारांचा स्वीकार करावा, यासाठीं होय; आणि या विषयावरील ही आजची पुरवणी काढण्याचा, व तींत जीं आणखी उदाहरणें दिलीं आहेत तीं देण्याचा दुसरा कोणताही हेतु नाहीं. जे कोणी या सोंवळ्याओंवळ्याच्या प्रश्नांत आपलें मन नीटपणें घालतील त्यांना या अडचणीमुळें आमच्या

देशाचारांत प्रचंड विचारशून्यता ओतप्रोत भरून चालली आहे, असें कबूल केल्याशिवाय राहवणार नाहीं. ब्राह्मण लोक इतर जातींच्या हातचें पाणी पीत नाहींत, असें ह्मणतात! आमचें असें ह्मणणें आहे कीं थोडा विचार केला असतां ते तशा प्रकारचें पाणी पितात असें दाखवितां येईल इतकेंच नाहीं, तर एका प्रकारच्या जड पदार्थाचेंही सेवन करतात असें दाखवितां येईल. कोळ्याच्या किंवा तांबोळ्याच्या घरचा ओला चुना ज्यांनीं कधींही खाल्ला नाहीं, असे शुचिर्भूत ब्राह्मण किती सांपडतील? गवळ्याच्या घरचें दूध न घेणारे किती ब्राह्मण निघतील? तथापि गवळ्यांच्या दुधांत पाणी पडतें, अशी कुरकुर ज्यांनीं कधींही केली नाहीं अशांची संख्या किती भरेल? पण हेंही असो. मुंबईपुण्यासारख्या शहरांत ब्राह्मणमराठ्यांसाठीं अंगास अंग लागलेल्या ब्रह्मी जुळ्यांसारखे हौद किंवा तोट्या आहेत. या हौदांतील पाणी एकमेकांत यथेच्छ खेळत असतें; मात्र ज्या द्वारानें तें खेळत असतें तें द्वार सहसा दृष्टीस पडण्यासारखें नसतें. यामुळें आज कित्येक वर्षें दगडाच्या एकाच भांड्यांतून पाणी भरीत असतां, त्यांस आपण तें निरनिराळ्या सांठवणांतून भरीत आहों, असें वाटून सर्व उदकव्यवहार यथास्थितपणें चालला आहे! ही सरकारी नळाच्या पाण्याची गोष्ट झाली. धरण धरलेल्या किंवा तलाव केलेल्या ठिकाणाहून स्वयंपाकघराच्या मोरीपर्यंत पाणी येऊन पोंचेपर्यंत त्यास जागोजाग किती प्रकारच्या उदकनिर्भेद्य द्रव्यांतून जावें लागतें, याचा कोणीं कधीं विचार केला आहे काय? रबर, कातडें, चरबी वगैरे निषिद्ध वस्तूंच्या साहाय्याशिवाय तोट्यांचें पाणी दूरवर नीटपणें जात असेल असें आह्मांस वाटत नाहीं. तथापि बूच फिरविला कीं पाणी पडूं लागण्यांत मोठी सोय व सुख असल्यामुळें, परंपरेनें घडलेल्या कातड्याचा संयोग, किंवा सूक्ष्मरूपानें मिसळून आलेले चरबीचे कण यांविषयीं विशेष चिकित्सा न करणें हें खऱ्या धर्माभिमान्यांस योग्य वाटूं लागलें आहे! तसेंच, न्हाव्यांनीं किंवा गुरवांनीं आणलेल्या रसाच्या केळ्यांतील रस व ह्मारांनीं आणिलेल्या उसाच्या मोळींतील ऊस

यांचा निशंकपणें अंगीकार करणें हें तरी खऱ्या ब्राह्मणधर्मानुचाऱ्यांस योग्य आहे काय? तसेंच लसूण, कांदा वगैरे पदार्थांस अत्यंत निषिद्ध मानणाऱ्या शुचिर्भूत ब्राह्मणांनीं हिंग, साबूदाणा, साखर, मीठ वगैरे पदार्थ तयार होऊन वाण्यांच्या दुकानांत येऊन पडततोंपर्यंत, त्यांचा किती अमंगल पदार्थांशीं संयोग घडत असतो, हें ठाऊक असूनही मोठमोठ्या उपवासांत व श्राद्धपक्षास त्यांचा बिनदिक्कत उपयोग करावा, हें केवढें आश्चर्य आहे! तसेंच, मुलींच्या भावल्या, डोकीस घालण्याच्या पगड्या, जिनें, खोगरें, खळ, पुस्तकें, जोडे वगैरे नित्य वापरण्याच्या वस्तु कोण तयार करितो, त्यांचे घटक काय आहेत, व त्यामुळें सोंवळ्याओंवळ्याची केवढी हानि होत आहे, याचा एक दिवस तरी कोणीं नीट विचार केला आहे काय? सर्वांपेक्षां जोड्यांची गोष्ट विशेष आश्चर्य करण्यासारखी आहे. जोडे मेलेल्या किंवा मारलेल्या जनावरांच्या कातड्याचे केलेले असून, कातड्याच्या किंवा सुताच्या दोरांनीं चांभारांनीं शिवलेले असतात, हें सर्वप्रसिद्ध आहेच! या जोड्यांचा आमचा सकाळ संध्याकाळ नित्य सहवास असतो! पण चमत्कार हा कीं, हा सर्वोपयोगी पदार्थ तयार करणारे चर्मकार अपवित्रतेची खाण होऊन बसले आहेत! यांच्या हातांतील जोडे घेतांना 'अरे दुरून टाक, दूर हो, विटाळ करशील', अशी एकच ओरड करून दिली पाहिजे! मेलेल्या किंवा मारलेल्या जनावराच्या कातड्यापेक्षां जिवंत मनुष्य विशेष अस्पर्श्य काय? पण धर्मसंबंधांत विचार करतो कोण? कुत्र्याप्रमाणेंच मांजरेंही मांसभक्षक आहेत; पण एकाला जेवणाचे ताटापाशीं घेऊन बसावयाचें, व चित्रावती खाऊं द्यावयाच्या; आणि दुसऱ्याला ओटीची पायरीच चढूं द्यावयाची नाहीं. केवढा हा पक्षपात? कुत्रीं इमानानें नौकरी करतात, आणि मांजरें लहान मुलांच्या तेलकट टाळू चाटतात व चावतात म्हणून तर हा पक्षपात नसेलना? हेंही असो; प्रत्येकास सकाळसंध्याकाळ परसांतल्या अमंगळ स्थानीं कांहीं वेळ काढणें भाग पडतें! त्या ठिकाणीं असतां इकडून तिकडे व तिकडून इकडे घोंगवणाऱ्या धर्मभ्रष्ट माशांस दंड करण्याचा विचार कोणाच्या मनांत कधीं तरी येतो काय?

धारवाडाकडे धुतलेलें वस्त्र नेसलें असतां त्यावर कसलाही व्यवहार केला तरी तें ढुंगणाचें सुटेपर्यंत ओंवळें होत नाहीं, असें ह्मणतात. वऱ्हाड-खानदेशाकडे बाळंतिणींची पहिल्या बारा दिवसांतील कांहीं सेवा मांगिणीकडून करून घेण्याचा परिपाठ आहे, असें जें ह्मणतात, तें जरी चुकीचें मानिलें तरी आपल्या इकडील बायकांचा तीन चार महिने कुणबिणीशीं हरएक प्रकारचा व्यवहार होत असतो, ही गोष्ट कोणालाही नाकबूल करितां येणार नाहीं! या पुनः पुनः बाटणाऱ्या बायका पुनः पुनः सोंवळ्या कशा होतात, हें समजणें किंचित् कठीण आहे! एखाद्या ब्राह्मणपुरुषानें दर दोन वर्षांत चार महिने अन्नोदकादि सर्व व्यवहार कुणबिणीशीं करावयाचे असें ठरविलें तर चालेल काय? पुरुषाला बाळंत व्हावयाचें नाहीं, हें आह्मी कबूल करितों! पण बायकांना बाळंत व्हावयाचें असतें, ह्मणून शूद्रीशीं व्यवहार केल्यानें त्या धर्मभ्रष्ट होत नाहींत, असें कसें ह्मणतां येईल? तसेंच, नगराकडे ब्राह्मण, शूद्र, मुसलमान वगैरे एकत्र पाणी भरण्याचा जो परिपाठ आहे तो किंवा कोंकणपट्टींतील कांहीं भागांत थोड्या सवडीनें कुणब्याच्या हातचें पाणी घेण्याचा परिपाठ आहे तो, किंवा उत्तरहिंदुस्थानांत व आणखी कांहीं ठिकाणीं ब्राह्मणांनीं शूद्राचे हातचें पाणी निःशंकपणें वापरण्याचा जो परिपाठ आहे तो, शुद्ध ब्राह्मण्यास धरून आहे, असें कसें ह्मणतां येईल? या आचारांहूनही दुसरे आचार आहेत ते विशेष गमतीचे आहेत! कथाकीर्तनांत न्हाव्याकडे मशाली धरण्याचें व दिवे साफ ठेवण्याचें काम राजरोसपणें सोंपविण्यांत येतें! अशा प्रसंगीं देवाच्या देवळांत शास्त्रीवैदिकांच्या रांगांमधून प्रशस्तपणें फिरण्याची त्यांस सनद आहे! लग्नकार्यांत तर सोंवळ्याची समिधच शेकलेली असते! देवक बसल्यापासून तें उठेतोंपर्यंत लग्नगृहांत ओंवळ्याला थारा नाहीं! तसेंच नौकेंत, राजदरबारांत, व बाजारांत जो समाज जमतो, त्यामुळें ओंवळें इतकें पातळ होऊन जातें कीं, त्याचा निदान अलीकडे तरी कोणासही विधिनिषेध वाटेनासा झाला आहे!

या सर्व आचारांचा येथें उल्लेख करण्यांत येवढाच हेतु आहे

कीं, आमच्या लोकांनीं हिंदू समाजांतील खालच्या वर्गांतल्या लोकांच्या ठायीं जी इतकी अपवित्रता व अस्पर्श्यता मानिली आहे ती कितपत सयुक्तिक आहे, याचा विचार करूं लागावें. अतिशूद्रादि लोक साहेब लोकांच्या नोकरीस रहातात; साहेब लोक आह्मांस अस्पर्श्य नाहींत; असें असूनही अतिशूद्राला स्पर्श करण्यास आमची छाती होत नाहीं, हा कोण व्यामोह ? तसेंच, एका दृष्टीनें मुसलमान लोक हिंदूंतील कोणत्याही अतिनीच वर्णापेक्षां विशेष अस्पर्श्य आहेत, असें मानणें भाग आहे; कारण कोणताही हिंदू गोवध करून त्या मांसावर उपजीविका करीत नाहीं. मुसलमानास व युरोपिअनास तसें करण्यास प्रत्यवाय नसून ह्मार, मांग, धेड, ढोर, वगैरे हिंदूंपेक्षां ते आह्मांस पवित्र व स्पर्श्य वाटतात; त्यांच्याशीं आह्मी हरएक प्रकारचा बाह्य व्यवहार करतों; त्यांचीं व आमचीं मुलें एका शाळेंत व एका वर्गांत शिकतात; आणि ते व आह्मी सभांत, कौंसिलांत, व कांग्रेसांत 'शेकह्यांड' करतों, व एकत्र बसतों उठतों. असें असून कांहीं हिंदू जाती आह्मांस इतक्या अस्पर्श्य वाटाव्या हें नवल नाहीं काय ? या सर्व आचारांत विचाराचा भाग किती स्वल्प आहे बरें ? कोणी असें ह्मणतील कीं ह्मार, ढोर वगैरे जातींचे लोक जो निंद्य आहार व आचार करतात त्यामुळें त्यांस अस्पर्श्य मानणें स्वाभाविक आहे. असें असेल तर या आक्षेपावर फार सोपें उत्तर आहे. क्षणभर अशी कल्पना करा कीं, ढोर, भंगी, महार, धेड, व चांभार यांनीं आपापले धंदे कांहीं वेळ न करण्याचा कट केला, तर त्यांस उच्च मानून घेणाऱ्यांची काय अवस्था होईल ? सारें उच्चनीचत्व एकीकडे ठेऊन प्रत्येक कुटुंबाला आपल्या घरांतील घाण कशी तरी काढावी लागणार नाहीं काय ? वासरूं किंवा रेडकूं मेलें असतां, तें आपण होऊन गांवाबाहेर ओढून नेऊन टाकावें लागणार नाहीं काय ? समाजाच्या विलक्षण रहाटीमुळें उच्चनीचत्व अस्तित्वांत येऊन तदनुसार जो व्यवसायविभाग सहजगत्या झाला आहे, त्यास ईश्वरकृत व सनातन मानून उच्च वर्गांत जन्मास आलेल्या लोकांनीं नीच वर्गांत जन्मास आलेल्या लोकांस अपवित्र व अस्पर्श्य मानणें,

याहून मनुष्याच्या विचारीपणास लांछनास्पद अशी दुसरी गोष्ट नाहीं. ' न वदेत् यावनीं भाषां प्राणैः कंठगतैरपि ' येवढा ज्या महंमदीयांविषयीं आह्मांस तिरस्कार होता, त्या गोहत्या करणाऱ्या म्लेंछांचें व तत्समान युरोपिअनांचें, राज्याधिकारामुळें, आह्मांस कांहींच वाटेनासें होऊन, ज्यांना वैदिक धर्म शिरसा वंद्य, ज्यांचा धर्म व आचार हिंदू, जे अनादि कालापासून हिंदुस्थानचे रहिवासी, ज्यांच्या हातून गोवध होत नाहीं, ज्यांना मदिरापानादि मनुष्यतेचा भ्रंश करणाऱ्या व्यसनांचा ह्मणण्यासारखा नाद नाहीं, अशा हिंदूंचा आह्मी तिरस्कार करतों; त्यांना स्पर्श करण्यास भितों, आणि त्यांहून अनेक कारणांमुळें अस्पश्य अशा परकीयांस हृढालिंगन देतों, हा केवढा प्रमाद होय? यावरून कोणीं असें समजूं नये कीं, हिंदूंतील श्रेष्ठ जातींनीं नीच हिंदूंप्रमाणें परकीयाचाही तिरस्कार करूं लागावें, असें आमचें ह्मणणें आहे; आमचें इतकेंच ह्मणणें आहे कीं, त्यांनीं वरच्यांशीं निदान परकीयांप्रमाणें तरी वागण्यास मागें पुढें पाहूं नये.

समाजोत्कर्षाचा एक मुख्य घटक.

(व्यापारवृद्धि.)

आपल्या भाषेंतील ' व्यापार ' शब्द अत्यंत व्यापक आहे. शरीराच्या व मनाच्या कोणत्याही चलनावस्थेस व्यापार ह्मणतात. ' व्यापारा 'च्या या मूळ अर्थापासून बाकीचे अर्थ निघालेले आहेत. सांप्रत निबंधावलींत त्याचा सार्वत्रिक अर्थ घेऊन तत्संबंधानें कांहीं विचार वाचकांपुढें आणण्याचा इरादा आहे.

ज्यांनीं सामाजिक स्थित्यंतरांचा लक्षपूर्वक विचार केलेला नसतो, त्यांस असें वाटत असतें कीं, मृगयेवर चरितार्थ करून राहणारे रानटी लोक, पशुपालन किंवा कृषिकर्म करून राहणाऱ्या लोकांपेक्षां

विशेष उद्योगी असतील. पण ही त्यांची चुकीची समजूत आहे. मांस, स्तन्य, आणि धान्य हीं मनुष्यांच्या उपजीविकेचीं मुख्य साधनें होत. यांपैकीं कोणत्याही एकावर, दोहोंवर, किंवा साऱ्या तिहींवर मनुष्यास आपला चारितार्थ करतां येतो. शिकार करणें, मेंढरें, गाई, ससे, कोंबडीं, डुकरें वगैरे जनावरें पाळणें, व दूधदुभतें करणें, आणि जमीन तयार करून तींत धान्य, भाजीपाला, व फळफळावळ उत्पन्न करणें—या तीन गोष्टींपैकीं पहिलीपेक्षां दुसरीस, व दूसरीपेक्षां तिसरीस, अधिक श्रम, अधिक आत्मसंयमन, व अधिक दूरदृष्टि लागतात, हें सहज समजण्यासारखें आहे. तेव्हां ज्या लोकांत उपजीविकेचीं हीं तिन्ही साधनें अस्तित्वांत आलीं असून त्यांची अवश्यकता पडूं लागली असेल, ते लोक पहिल्या, किंवा पहिल्या आणि दुसऱ्या साधनानें उपजीविका करणाऱ्या लोकांपेक्षां अधिक उद्योगी असले पाहिजेत, हें उघड आहे.

मनुष्याशिवाय इतर प्राण्यांपैकीं कांहीं केवळ मांसाहारी, कांहीं केवळ उद्भिज्जाहारी, व कांहीं मांसोद्भिज्जाहारी असे आहेत. फक्त मनुष्य मात्र या तीन प्रकारांच्या आहारांपैकीं पाहिजे तो आहार करून राहूं शकतो. पण जसजशी त्याला उन्नतावस्था येत जाते, तसतसा त्याचा मांसाहार कमी होत जाऊन उद्भिज्जाहार वाढूं लागतो, व शेवटीं तो केवळ उद्भिज्जाहारी होईल किंवा होणें त्यास भाग पडेल, असें कित्येकांचें मत आहे. पण येथें आपणांस त्याची चर्चा करीत बसण्याची गरज नाहीं. येथें इतकेंच ध्यानांत ठेविलें पाहिजे कीं, मनुष्याशिवाय इतर प्राण्यांचे जे तीन वर्ग आहारभेदावरून वर केले आहेत, त्यांपैकीं कोणत्याही वर्गांतील प्राण्यास आपलें भक्ष्य ‘ गोपालवृत्ती ’चें किंवा ‘ कृषिवलवृत्ती ’चें अवलंबन करून संपादितां येत नाहीं. अशा रीतीनें आपला चारितार्थ करण्याची बुद्धि व सामर्थ्य फक्त मनुष्यांतच आहे. मनुष्याशिवाय इतर प्राणिसंख्येची वृद्धि नैसर्गिक प्राण्युत्पत्तीवर व भूमिगत उद्भिज्जोत्पत्तीवर अवलंबून असते. ती कमी झाली कीं त्यांची संख्या कमी होते, व अधिक झाली कीं, अधिक होते. मनुष्याची तशी गोष्ट नाहीं. त्याच्या शरीराच्या व

मनाच्या विशिष्ट रचनेमुळें त्याला आपल्या उपजीविकेस लागणाऱ्या वस्तु हव्या तितक्या उत्पन्न करतां येतात. यामुळें मनुष्यांची संख्या आणि त्यांस लागणारें अन्न हीं एकसारखीं वाढत आहेत.

मनुष्यांत व इतर प्राण्यांत दुसरा आणखी एक भेद आहे तो हा कीं, मनुष्यांची उपभोगेच्छा इतर प्राण्यांच्या उपभोगेच्छेसारखी मर्यादित नाहीं. इतर प्राण्यांस उदरपोषण आणि सजातिवर्धन यांशिवाय इतर सुखांची कल्पनाही नसते, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. यामुळें त्यांच्या या दोन क्षुधांचें समाधान होत असलें ह्मणजे ते सुखी असतात. मनुष्यांची तशी गोष्ट नाहीं. इतरांप्रमाणें या दोन क्षुधांची पीडा त्यांच्या पाठीमागें लागली असून, शिवाय त्यांस अनेक प्रकारचे मानसिक व शारीरिक उपभोग घेतां येण्यासारखीं मनें व शरीरें प्राप्त झालीं आहेत, व या अनेकविध उपभोगांकडे त्यांची स्वाभाविक प्रवृत्ति आहे. हें अनेक उपभोग घेण्याचें त्यांचे अंगीं जें सामर्थ्य आहे त्यामुळें ते इतर प्राण्यांपेक्षां अधिक सुखी आहेत किंवा नाहींत, हा वादग्रस्त प्रश्न आहे, व याचें समाधानकारक उत्तर देतां येईल असेंही वाटत नाहीं. थोड्या वासना आणि थोडी तृप्ति व पुष्कळ वासना आणि पुष्कळ तृप्ति--या दोन स्थितींपैकीं इष्टतर कोणती, याचा निर्णय करण्यास कोण समर्थ होणार आहे? या वादांत समंजस मनुष्यानें कधींही पडूं नये. मनुष्यांस विचार करतां येऊं लागल्यापासून, कांहीं पहिला, व कांहीं दुसरा, पक्ष घेऊन भांडत आहेत, व तदनुरोधानें निवृत्ति व प्रवृत्ति असे दोन विचार व आचारपंथ झाले आहेत. फलमूलाशन करून रहावें, पूर्ण वैराग्याचें अवलंबन करावें, पर्वतांच्या गुहांत वास करावा, आणि संसाराच्या भानगडींत पडूं नये, असें निवृत्तिपंथाचे प्रचारक आज शेंकडों वर्षें सांगत असतां, व बऱ्याच अंशीं वागून दाखवीत असतां, प्रवृत्तिमार्गाकडे जग अधिकाधिक जात चाललें आहे. तेव्हां सामान्य विचाराअंतीं असें दिसून येईल कीं, अनेक उपभोग भोगल्यापासून मनुष्य इतर प्राण्यांपेक्षां अधिक सुखी होवो किंवा न होवो, त्या गोष्टीचा निर्णय करण्याच्या भरीस

मुळींच न पडतां, अनेक उपभोगांची वांच्छा करावी, ते प्राप्त होण्यासाठीं रात्रंदिवस झटावें, आणि त्यांपासून होईल तितकें सुख करून घ्यावें, असा मनुष्यांचा सामान्य स्वभाव आहे, व याच स्वभावामुळें मनुष्यांच्या व इतर प्राण्यांच्या वर्तनांत इतकें अंतर पडलें आहे.

मनुष्यांच्या आहारवस्तु कष्टसाध्य आहेत, व त्यांची उपभोगेच्छा अमर्याद आहे, येवढ्या दोन गोष्टी स्पष्टपणें ध्यानांत आल्या ह्मणजे त्यांस इतर प्राण्यांपेक्षां शेंकडोंपट अधिक उद्योग कां केला पाहिजे, हें सहज समजणार आहे. हें ज्यास पक्कें समजून येईल तो सहसा निरुद्योगी होणार नाहीं. याशिवाय, निरुद्योगी लोकांस उद्योगी लोकांच्या वश होऊन किती त्रास सोसावा लागतो, हें ज्यास कळलें असेल तो तर स्वतः उद्योगी होईल इतकेंच नाहीं, तर इतरांसही उद्योग करण्यास प्रवृत्त करील. विशेष उद्योगी मनुष्यांचें सान्निध्य नसल्यास सामान्य उद्योग करून आयुष्य घालविणें शक्य आहे. पण कोणत्याही कारणानें उद्योगी मनुष्याशीं गांठ पडल्यास, एक तर त्याच्याप्रमाणें उद्योग करण्यास, किंवा त्याच्या आधीन होऊन तो ठेवील त्या स्थितींत राहण्यास, तयार झालें पाहिजे. सध्या आह्मा निरुद्योगी हिंदू लोकांची उद्योगी इंग्रज लोकांशीं गांठ पडली आहे. तेव्हां एक तर आह्मी त्यांच्यासारखा उद्योग करण्यास राजी झालें पाहिजे, किंवा ते ज्या स्थितींत ठेवतील त्या स्थितींत राहण्यास सिद्ध असलें पाहिजे. **आमचें भावी स्वातंत्र्य, अथवा आमचें निरंतर दास्य, सर्वथैव आमच्या उद्योगावर अवलंबून आहे.**

मनुष्यांच्या उद्योगाचे किंवा प्रवृत्तिप्रणीत मानसिक व शारीरिक चलनावस्थेचे दोन भेद आहेत. एक नियमाक व दुसरा उत्पादक. नियामक उद्योग ह्मणजे ज्या उद्योगामुळें मनुष्यांस आपल्या समाजांत व्यवस्था ठेवतां येते. राजे, मंत्री, लष्करी, शिपाई, न्यायाधीश, पोलीस, सामान्य नीतिशिक्षक वगैरे लोकांचा उद्योग पहिल्या प्रकारचा आहे; ह्मणजे हे समाजयंत्राचे फक्त चालक किंवा व्यवस्थापक आहेत. शेतकरी, कोष्टी, सुतार, गवंडी वगैरे सर्व प्रकारचे कारागीर व धंदेवाले लोक दुसऱ्या वर्गांत

येतात, ह्मणजे त्यांचा उद्योग उत्पादक आहे. सुधारलेल्या राष्ट्रां-
तील कांहीं लोक पहिल्या प्रकारचा, कांहीं दुसऱ्या प्रकारचा, व
कांहीं दोनही प्रकारचे उद्योग करीत असतात. देशाच्या विशिष्ट
स्थितीप्रमाणें या निरनिराळ्या वर्गांतील लोकांचें प्रमाण कमी
अधिक होत असतें. केवळ नियामक उद्योग करणारांची
संख्या अगदीं स्वल्प असून, थोडासा नियामक व पुष्क-
ळ उत्पादक उद्योग करणारांची मोठी संख्या ज्या देशांत
असते, तो विशेष सुखी असतो. अमेरिकेंत सध्या अशी स्थिति
आहे त्यामुळें तेथील लोक इतर देशांतील लोकांपेक्षां प्रत्येक बाब-
तींत फार पुढें सरसावले आहेत. अमेरिकन लोकांस उत्पादक
उद्योग करण्याचें जणुं काय वेड लागून गेलें आहे, व त्यामुळें
संयुक्त संस्थानें इंद्रलोकतुल्य होऊन गेलीं आहेत. या संस्थानां-
च्या खालोखाल इंग्लंड व फ्रान्स हे देश आहेत. सगळ्याच देशांतील
लोकांस सारखा उद्योग करण्याचीं स्वाभाविक व कृत्रिम साधनें
असतील, व साऱ्यांस सारखें वैभव प्राप्त करून घेतां येईल, असें
आमचें ह्मणणें नाहीं. तथापि एक गोष्ट आह्मांस पक्की ठाऊक
आहे कीं, कोणत्याही देशांतील लोकांस प्राप्त होण्यासारखें जें सुख
असेल तें त्यांना वर सांगितलेल्या पद्धतीनें उद्योग केल्याशिवाय
कधींही प्राप्त होणार नाहीं. ज्या लोकांस उत्पादक उद्योगाचा
कंटाळा, व कांहीं हौस असली तर नियामक उद्योगाची—असे
लोक मोठेपणास कधींही चढणार नाहींत. पण सध्या तर
आमची तशी स्थिति होऊन गेली आहे. ज्याला त्याला अंमलदार
व्हावयाला पाहिजे. सगळ्यांनींच अंमलदार होऊन चैन करण्याची
इच्छा धरल्यावर चैनीचे पदार्थ तरी उत्पन्न करणार कोण? उ-
त्पादक उद्योग करण्याची हौस सार्वत्रिक होऊन संपत्ति व व्यापार
वाढल्याशिवाय सर्वांस चैन तरी कोठून करतां येणार? अंमलदार
मुळींच नकोत, असें आमचें ह्मणणें नाहीं. पण शेरभर मसाला
आणि मूठभर तांदूळ, अशी स्थिति काय कामाची? १७८९
सालीं फ्रान्स देशांत जी मोठी राज्यक्रांति झाली तिच्या अनेक
कारणांपैकीं फाजील अंमलदार हें एक मुख्य कारण होतें. जिकडे

तिकडे अंमलदारांचा सुळसुळाट होऊन गेल्यामुळें देशांतील वार्षिक संपत्तीचें उत्पन्न अगदीं संपुष्टांत आलें होतें इतकेंच नाहीं, तर जे थोडे उत्पादक लोक कावाडकष्ट करून थोडीबहुत संपत्ति उत्पन्न करीत, त्यांवर पराकाष्ठेचा जुलूम होऊं लागला होता. अंमलदार वाजवीपेक्षां अधिक झाल्यानें उत्पादक रयतेचें दोन प्रकारांनीं नुकसान होतें. एक, त्यांच्या पगारासाठीं तिला आपल्या प्राप्तीचा बराच वांटा द्यावा लागतो. दुसरें, त्यांच्या जुलुमामुळें केलेलें उत्पन्न आपल्या हातीं लागेल किंवा नाहीं, अशाविषयीं तिला संशय येऊं लागतो. या दोन कारणांमुळें उत्पन्न करण्याची इच्छा मंदावते, आणि तसें झालें ह्मणजे सर्वांचेंच नुकसान होतें. हाच परिणाम सरकारी अंमलदारांशिवाय इतर प्रकारचे अनुत्पादक लोक वाढल्यानेंही होतो. फाजील धर्माधिकारी, फाजील नीतिप्रसारक, फाजील शिक्षक, फाजील अडते, फाजील लेखक (पत्रकर्ते, पुस्तककर्ते, वगैरे), फाजील वकील, फाजील राजकारस्थानी या सर्वांच्या फाजीलपणांत ह्मणजे त्यांची वाजवीपेक्षां जास्त संख्या होण्यांत कष्टाळू रयतेचा फार तोटा आहे. अशा प्रकारचे लोक मुळींच नसावेत, असें आमचें ह्मणणें नाहीं. तसें झाल्यास समाज मुळींच सुरळित चालावयाचा नाहीं. पण त्यांचें कमीपण त्याला जितकें विघातक आहे तितकेंच त्यांचें अधिकपणही विघातक आहे. आमच्या इकडील अलीकडल्या सुशिक्षित लोकांनीं सरकारी नोकरीवर सगळा जीव ठेविल्यामुळें आपली किंमत किती कमी करून घेतली आहे बरें ? हाडांचीं काडें करून, व शेंकडों रुपये खर्च करून, बि. ए.-पर्यंत अभ्यास करावा, आणि पुढें फळ काय ? तर रेव्हिन्यू खात्यांत, किंवा शाळाखात्यांत, २०।२५ रुपये दरमहाची नौकरी ! चांगला सुतार सुद्धां तुमच्या शाळेचा उंबरठा न चढतां २५।३० रुपये सहज मिळवितो, हें या ग्राजुएटांस समजूं नये काय ? तसेंच कोठें १०।१२ रुपयांची जागा रिकामी झाली कीं, तीबद्दल शेंपन्नास मॅट्रिक्युलेशन पास झालेल्या उमेदवारांचे अर्ज ! धिक् तुमची विद्या आणि तुमचें कर्तृत्व ! कष्टानें संपादिलेल्या विद्येचा

असा सर्वंग विक्रय करावयाचा काय ? विद्यार्जनानें विकसित झालेलीं मनें स्वतंत्र धंदे स्थापण्याकडे लावाल, तर तुह्मांस अन्नाची किंवा मानाची काय वाण पडणार आहे ? पण खांदा देऊन काम करण्याची व दुसऱ्याचे गुलाम न होतां स्वतःच्या करामतीवर चरितार्थ संपादण्याची धमक आतां कोठें राहिली आहे ?

आमचें अजून ग्रहण सुटलें नाहीं.

गेल्या शुक्रवारच्या ग्रहणासारखी पर्वणी आली ह्मणजे आमच्या समाजांत जी चलविचल होऊन जाते, विशेषतः वरिष्ठ वर्गांतील अशिक्षित पुरुषांची व स्त्रियांची जी धांदल उडून गेलेली असते, ती पाहून आमच्या बुद्धीचें ग्रहण अद्यापि सुटलें नाहीं, असें कोणत्याही विचारी पुरुषास वाटणार आहे. अशा प्रसंगीं अगदीं अज्ञ लोकांचें वर्तन जसें व्हावें तसें आमचें वर्तन होत असतें. ज्या रानटी लोकांस सूर्य एका दिशेनें येऊन दुसऱ्या दिशेनें निघून जातो कसा; चंद्राच्या बिंबास क्षय व वृद्धि कशानें होते; एकाएकीं सूर्याच्या व चंद्राच्या भोंवतीं खळीं पडतात कशीं; उदककणवाही अभ्रांनीं आकाश व्यापृत झालें असतां, किंवा ईषत् वर्षाव होऊं लागला असतां, आकाशांतील ज्या प्रदेशांत सूर्य असेल त्याच्या उलट प्रदेशांत नानातऱ्हेच्या रंगांची विशाल धनुराकृति कशी पडते; शुक्रासारखे कांहीं ग्रह कांहीं महिने क्षितिजापासून वर येत असल्यासारखे दिसत असून पुनः खालीं कसे उतरूं लागतात, व कांहीं दिवसांनीं मुळींच दिसेनासे कां होतात; आकाशस्थ कांहीं तारे परस्परांमधील अंतर कधींच बदलीत नाहींत, व कांहीं आज या तारकासमूहापाशीं, उद्यां त्या तारकासमूहापाशीं, अशीं एकसारखीं स्थानांतरें करीत असतात, याचें कारण काय; सूर्यप्रकाशांत उभें राहिलें असतां पडणारी छाया साऱ्या वर्षभर सारखी कां पडत नाहीं; तेजोमय शिखा

किंवा पुच्छ असलेले असाधारण प्रचंड तारे एकाएकीं कोठून येतात, व थोडे दिवस दिसत राहून, मग नाहींसे कसे होतात, आणि इतर ताऱ्यांप्रमाणें फिरून लौकर कां दिसत नाहींत; एखाद्याच्या गळ्यांतील मौक्तिकहार तुटून पडावा, त्याप्रमाणें नभोमंडलांतील तारकहार त्रुटित होऊन, त्यांतील भव्य मणी अनेक दिशांस विदारल्यासारखे कशामुळें दिसतात; भलत्याच ठिकाणीं एखादे वेळीं उपलवृष्टि कशी होते; मोठमोठीं वादळें कशीं सुटतात; डोक्यावरील अफाट पोकळींत पाणी जमतें कसें, आणि पर्जन्यधारा येतात कोठून; चंद्र व सूर्य नित्याप्रमाणें शांतपणें आकाशपंथ आक्रमीत असतां, एकाएकीं त्यांच्या तेजाचा अपहार करून मनुष्यलोकांस कधीं गाढ तिमिरांत, व कधीं अर्धवट संध्येंत, चाचपण्यास कोण लावतो—वगैरे प्रश्नांचीं समाधानकारक उत्तरें देतां येणें अशक्य असल्यामुळें, त्यांनीं आश्चर्यजनक दृग्विषयांविषयीं हवे तसे तर्क लढवून, त्यांसंबंधानें आपल्या शोधक मनाची हवी तशी समजूत घालून घ्यावी, आणि त्या समजुतीच्या अनुरोधानें आचरण करावें, हें त्यांच्या संबंधानें अगदीं स्वाभाविक आहे, व त्याबद्दल त्यांस अणुमात्र दोष लावतां येणार नाहीं; कारण तसें केल्याखेरीज त्यांस गत्यंतरच नाहीं. पण ज्या लोकांस या विषयांचें खरें ज्ञान झालें आहे, त्यांनींही त्यांच्याप्रमाणेंच वर्तन करणें ह्मणजे अमूढ असून मूढाप्रमाणें आचरण करणें होत नाहीं काय? कोणी असें ह्मणतील कीं, ज्योतिःशास्त्राचें ज्ञान अद्यापि जितकें पसरावें तितकें पसरलें नाहीं, त्यामुळें सध्यांचा वेडेपणाचा प्रकार दृष्टीस पडतो. या आक्षेपावर आमचें असें उत्तर आहे कीं, कोणत्याही विषयाच्या संबंधानें कितीही ज्ञान वाढलें, व लोकांत त्याचा कितीही प्रसार झाला, तरी जुन्या पद्धति सोडून देऊन तदनुसार नव्या पद्धतीनें वागण्याचें धैर्य आल्याशिवाय, ज्ञानाच्या वृद्धीपासून किंवा त्याच्या प्रसारापासून ह्मणण्यासारखा फायदा होत नाहीं. ग्रहणें कशीं होतात, चंद्रसूर्यांस खळीं कशीं पडतात वगैरे गोष्टी युरोपांतील सर्व लोकांस समजल्या आहेत, असें ह्मणतां येणार

नाहीं. पण जेवढ्यांस त्या पक्क्या कळून आल्या त्यांनीं पूर्वापार चालत आलेल्या रूढींस न जुमानतां; अगोदर आपलें वर्तन बदलून नंतर दुसऱ्यांचें वर्तन बदलण्याचा प्रयत्न केला, यामुळें तिकडील लोकांच्या बुद्धीस ज्या राहूनें ग्रासलें होतें त्याच्या जबड्यां-तून त्यांचा लौकर मोक्ष झाला. आमच्या इकडील पंडि-तांची तशी गोष्ट नाहीं. त्यांना लोकापवादाचें भय फार असल्यामुळें, ते आपल्या पांडित्यप्रदर्शनापलीकडे सहसा जात नाहींत. हा आमच्या राष्ट्रीय प्रकृतींत नैसर्गिक दोष आहे, व यामुळें आमचें अतिशय नुकसान होत आहे. कोणत्याही विषयाच्या संबंधानें जोंपर्यंत आपली पक्की खातरी झाली नाहीं तोंपर्यंत सामान्य लोकांच्या समजुतीप्रमाणें आचरण करणें दूष्य होणार नाहीं; कारण विनाकारण रूढ पद्धति सोडण्यांत कोणत्याही प्रकारचा फायदा नाहीं. सर्व जुन्या राष्ट्रांत ज्योतिःशास्त्राविषयीं नानातऱ्हेचे ग्रह पसरलेले होते, व त्यांच्या अनुरोधानें त्यांचें वर्तन होत होतें. लढाईला जावयाचें झालें, विवाह करावयाचा झाला, कोणत्याही मोठ्या कामासाठीं बाहेर पडावयाचें झालें कीं, प्रथम त्या त्या गोष्टीस ग्रहांची अनुकूलता कशी काय आहे, हें जोश्या-कडून पहावयाचें, आणि त्यानें ते अनुकूल आहेत, अशी खात्री दिल्यास मग तिला आरंभ करावयाचा, असा प्रकार आशिया व युरोपखंडांतील सर्व जुन्या लोकांत रूढ होता. मनुष्याचें मन जात्या शोधक असल्यामुळें, ज्या ठिकाणीं त्याची मति खुंटते त्या ठिकाणीं तें पाहिजे तसल्या गोष्टीवर विश्वास ठेवण्यास तयार होतें. पृथ्वीवर घडून येणाऱ्या मोठमोठ्या चमत्कारांची मीमांसा आतांप्रमा-णें त्या वेळेस करतां येणें शक्य नसल्यामुळें आकाशांत भ्रमण करणा-ऱ्या तेजोनिधींकडून ते होत असावे, अशी कल्पना त्या वेळेस होणें फार साहजिक होतें. तसेंच अनेक वर्षें लक्षपूर्वक आकाशाचें अव-लोकन केल्यावर तारे आणि ग्रह यांतील भेद लक्षांत यावा; ग्रह मागें पुढें होतात ते आह्मांस सुख किंवा दुःख देण्यासाठीं होत असावेत; श्वेत व रमणीय शुक्र सुखप्रद व बलवर्धक असावा; रक्त-वर्ण मंगळास रुधिराची प्रीति असावी; मंद व निस्तेज शनीचा

स्वभाव दुष्ट असून मनुष्यांना पीडा देण्यांत त्यास मोठा आनंद होत असावा—अशा कल्पना येऊं लागून अखेरीस मनुष्यांच्या मुख्य मुख्य वृत्तींचा आरोप, निरनिराळ्या ग्रहांवर, त्यांच्या त्यांच्या स्वरूपाच्या अनुरोधानें, व कवींच्या आणि जोश्यांच्या तर्काप्रमाणें, करण्यांत आला यांत कांहीं नवल नाहीं, व सामान्य लोकांनीं तत्कालीन श्रेष्ठ व सुज्ञ लोकांच्या पदपंक्तीचें अनुसरण केलें यांतही कांहीं वावगें झालें नाहीं. पण अमुक गोष्ट अमुक रीतीनें घडत नाहीं, अमुक रीतीनें घडते, असें ज्यास पक्कें समजून आलें आहे, तो जर लोकांचा गैरसमज दूर करण्याचें धैर्य न करील, तर खऱ्या ज्ञानाचा प्रसार होऊन सुधारणा व सुखवृद्धि कशी व्हावी ? आपल्या इकडील तत्त्ववेत्त्यांत आणि शास्त्रज्ञांत एक मोठा दोष दिसून येतो तो हा कीं, त्यांना आपल्या समजुतीप्रमाणें आचरण करण्याची उत्कट इच्छा किंवा धैर्य होत नाहीं. " पुराणांतलीं वांगीं पुराणांत " अशा पद्धतीनें आमच्यांतील विद्वान ह्मणविणाऱ्यांचें वर्तन बहुधा होत असल्यामुळें दुर्मति, दुराग्रह आणि दुष्ट चाली यांचें ठाणें या देशांत कायम झाल्यासारखें झालें आहे. बाकी ज्या देशांत भास्कराचार्यासारखे ज्योतिषी होऊन गेले, त्या देशांत अजूनपर्यंत चंद्रग्रहण किंवा सूर्यग्रहण आलें असतां कांहीं वेळ थंड पाण्यांत निष्कारण बुड्या मारण्याची, उपवास करण्याची, भलभलत्या वस्तूंचीं दानें करण्याची, मूर्खपणाच्या मंत्राचा जप व सिद्धि करण्याच्या फंदांत पडण्याची, पापडलोणच्यावर व दहींदुधावर तुळशीपत्रें घालीत बसण्याची, आणि जणुंकाय आपणांस सुतक्यानेंच स्पर्श केला आहे कीं काय असें समजून, स्त्रीपुरुषांनीं धोत्रापात्रांसकट डोक्यावरून पाणी घेण्याची चाल अजूनपर्यंत दृष्टीस पडावी काय ? पण आमच्या भास्कराचार्यासच हा प्रकार अप्रशस्त ह्मणण्याची छाती कोठें होती ? भास्कराचार्याचें भास्कराचार्यत्व फक्त वेधशाळेंत ! आचार्य तिच्याबाहेर पडले कीं, " यद्यपि शुद्धं लोकविरुद्धं ना करणीयं नाचरणीयं " या उपदेशाचे अनुयायी ! ग्यालीलिओकोपरनिकसादि यूरोपीय ज्योतिर्विदांनीं अशा प्रकारचेंच आचरण केलें

असतें तर यूरोपांत ज्ञानरवीचा प्रकाश फांकून अज्ञानतिमिराचा विध्वंस झाला असता काय, व आज त्या खंडास जो सुदिन प्राप्त झाला आहे तो होता काय? तसें इकडे व्हावें अशी इच्छा असेल, तर लोकापवादाचें भय टाकून, आपल्या मनास शुद्ध दिसेल तें लोकांस सांगण्याचें, व तदनुसार वागण्याचें, धैर्य केलें पाहिजे; आणि तसें पुष्कळांकडून होऊं लागलें, तरच अज्ञानराहूनें ग्रासलेल्या या आमच्या हतभाग्य देशाचें ग्रहण लौकर सुटणार आहे!

स्त्रियांस चरितार्थसंपादक शिक्षण देण्याची अवश्यकता.

थोड्या दिवसांपूर्वी येथल्या व मुंबईच्या कांहीं वर्तमानपत्रांत एका विलक्षण विषयाविषयीं मोठ्या मौजेची चर्चा चालली होती. मुंबईस कोणी एक मनुष्य मेला, तेव्हां त्याचे बायकोस तें दुःख असह्य होऊन तिनें जीव दिला. ही गोष्ट बाहेर पडतांच कलमबहादर वीरांना पत्ररूप समरभूमीवर पूर्वोत्तरपक्ष करण्याची आयती नामी संधि सांपडली. वादाचा मुख्य मुद्दा खरी साध्वी कोणास ह्मणावें, हा होता. त्यांत कांहींनीं आपलें साफ मत असें दिलें कीं, नवऱ्याच्या मरणाची बातमी ऐकल्याबरोबर जी स्त्री मूर्छित होऊन प्राणोत्क्रमण करते, ती पहिल्या नंबरची साध्वी; व जिला प्राण घालविण्यासाठीं अफूसारख्या एखाद्या विषारी द्रव्याची, किंवा विहिरीसारख्या एखाद्या उदकसंचयाची, प्रार्थना करावी लागते, ती नंबर दुय्यमची साध्वी. याहून ज्यांचें वर्तन निराळें होतें त्यांना काय ह्मणावें, हें या महापंडितांनीं स्पष्ट ह्मटलेलें नाहीं. तथापि त्यांच्या लिहिण्याच्या झोंकावरून अशा स्त्रियांस काय ह्मणावें, असा प्रश्न जर कोणी त्यांस करता तर अशा स्त्रियांस

'अधमाधमा', 'कुलांगारा', 'राक्षसकुलोद्भवा', 'पाषाणहृदया,' अशा प्रकारचीं नांवें दिलीं पाहिजेत, असें त्यांनीं विनदिक्कत सांगितलें असतें !

पति मेला कीं 'संसार असार' व 'जगण्याचें कारण राहिलें नाहीं,' असें स्त्रियांस वाटून त्यांना सहज मृत्यु यावा, किंवा निदान त्यांनीं आत्महत्या तरी करून घ्यावी, याहून स्त्रियांस अत्यंत शुद्ध पातिव्रत्याचें किंवा सद्गुणाचें दुसरें निदर्शक नाहीं, असें मानणाऱ्याचे विचारांत चांगुलपणाचा भाग मुळींच नाहीं, असें कोणीही निःपक्षपाती मनुष्य ह्मणूं शकणार नाहीं? एकाच्या किंवा अनेकांच्या सुखासाठीं रात्रंदिवस कष्ट करण्यास सिद्ध असावें, त्यास यत्किंचित दुःख झालें कीं, तें स्वतःस झाल्यासारखें वाटावें, स्वतःच्या सुखाविषयीं बेपर्वाई उत्पन्न होऊन दुसऱ्याकरतां तन, मन, व धन खर्ची घालण्यांतच आनंद वाटावा—ही मनुष्याच्या अंतःकरणाची अत्यंत प्रशंसनीय वृत्ति होय. पण हीहूनही विशेष प्रशंसनीय अशी दुसरी वृत्ति नाहीं असें नाहीं. शिवाय, अशी वृत्ति केवळ परोपकारबुद्धीनेंच उत्पन्न झाली असेल, तरच ती पूज्य होय. जर तींत स्वार्थाचा अंश असेल तर ती बिल्कुल स्तुत्य नाहीं. "हा माझा नवरा मेला; आंता माझें काय होईल; हे दुष्ट सासूसासरे मला तावडतोब सोंवळी करून आजपर्यंत मजकडून झालेले जे त्यांचे अपराध त्यांबद्दल माझा आमरण छळ करतील; व ज्या मी आजपर्यंत या माझ्या पतीच्या जिवावर जगाची मुरवत ठेविली नाहीं त्या मला येवढ्यातेवढ्यासाठीं ज्याच्यात्याच्यापुढें तोंड वेंगाडावें लागून, कोणीं कांहीं ह्मटलें तरी मान खालीं घालून बटकीप्रमाणें वागावें लागेल; सोन्यासारख्या पोरांचे हाल डोळ्यांनीं पहावे लागतील, किंवा त्यांची ताडातोड करून घ्यावी लागेल. तेव्हां अशा स्थितींत जगण्यापेक्षां मरणें हेंच बरें" असा विचार करून जिनें जीव देण्याचा धडा केला तिला 'साध्वी' ह्मणण्यापेक्षां स्वार्थी ह्मणणें विशेष शोभणार आहे.

जगाच्या सांप्रत स्थितींत स्वहितनिरपेक्षबुद्धीस जो महिमा प्राप्त झाला आहे तो फार योग्य आहे. जगांत अद्यापि जी अनिर्वचनीय विपत्ति आहे तिचा लय होत जाण्यास जशी ही बुद्धि उपयोगी पडणार आहे, तसें दुसरें कांहींही पडणार नाहीं, हें आह्मांस कबूल आहे. सृष्टींत प्रतिदिवशीं घडणारे कोट्यावधि अपघात, रोग, अज्ञान, दुष्ट लोकांची पीडा, अकालीं मृत्यु, विषारी व हिंस्र प्राण्यांपासून होणारा त्रास इत्यादिकांमुळें बऱ्याच मनुष्यांस व्हावें तसें सुख होत नाहीं, व कांहींस तर त्यांचें जीवित दुःसह होतें; यामुळें जे कोणी स्वतः दुःख सोसून आमरण दुसऱ्याच्या सुखासाठीं झटत असतात, आणि गरज पडल्यास त्यांसाठीं मरण्यासही तयार होतात, ते मान्यता पावतात हें अगदीं नीट आहे; आणि अशा प्रकारचे लोक अधिकाअधिक होत गेले तरच जगांतील बहुतेक विपत्तीचा वींमोड होण्याची आशा आहे. प्रस्तुत स्थितींत जो तो स्वार्थपरायण होईल तर जगांतील विपत्तीचा अंत कधींच होणार नाहीं. पण येवढ्यावरून असें होत नाहीं कीं, आज जी स्वहितत्यागास योग्यता प्राप्त झाली आहे तीच निरंतर राहील. आजमित्तीस जे परोपकाररत पुरुष हयातींत आहेत, किंवा जे पुढें होतील, त्यांच्या परिश्रमानें या जगांतील दुःखकारणें बरींच नाहींशीं झालीं, व दुसऱ्याकडून उपकार करून घेणें हें बहुतेकांना संकटावह वाटूं लागलें, व जो तो कोणाकडूनही उपकार करून न घेतां आपणच दुसऱ्यावर ते करण्याविषयीं आतुर होऊं लागला ह्मणजे मग निरपेक्षबुद्धीचा दर कमी होणार नाहीं काय ? तेव्हां काय झालें कीं, आजच्या स्थितींत एकानें दुसऱ्याकरतां मरणास तयार होणें किंवा मरणें हें कितीही प्रशंसनीय किंवा अवश्य असलें तरी एकाला दुसऱ्याबद्दल कोणत्याही कारणानें मरावें लागणें किंवा मरावेंसें वाटणें, यांत कांहीं तरी उणेंपण आहे, व जगाच्या अत्युत्कृष्ट स्थितींत तसें कोणासही करावें लागणार नाहीं, व तसें करण्याची कल्पना कोणासही

प्रशस्त वाटणार नाहीं, असें विचाराअंतीं कबूल करणें अवश्य आहे.

एकानें दुसऱ्याकरतां सहज मरणें, बुद्ध्या मारून घेणें, किंवा नाहीं नाहीं ते हाल भोगणें हें सर्वथैव इष्ट असेल तर, स्त्री मेल्यावर पुरुषांनेंही तिच्याबद्दल प्राण सोडणें, प्राणहत्या करणें, किंवा वैधव्यव्रताचें सेवन करणें प्रशस्त होईल, किंवा झालें असतें! वायको मेल्याची वार्ता येतांच वेशुद्ध होऊन परलोकवासी झालेल्या भार्यारतांचीं उदाहरणें कधीं तरी आपल्या ऐकण्यांत येतात काय? किंवा स्त्रीवरोवर सहगमन केलेल्या प्रियैकरतांचीं उदाहरणें कोणत्याही देशाच्या पुराणांत किंवा इतिहासांत कोणीं वाचलीं आहेत काय? किंवा वायकोस देवाज्ञा झाल्यामुळें, नित्य भगवीं वस्त्रें परिधान करणारे, क्षौराच्या दिवशीं डोक्याच्या किंवा तोंडाच्या कोणत्याही भागावरील केंसांची काडीमात्र दयामाया न ठेवणारे, भाजणीच्या थालिपिठाशिवाय दुसऱ्या कोणत्याही आहारास स्पर्श न करणारे, अरिष्ट गुदरल्यापासून चारसहा महिने कोणास तोंड न दाखविणारे, पानतंबाखूची किंवा चिलीमविडीची त्या अत्यंत खेदजनक दिवसापासून आमरण समिध शेकणारे, व मंगलकार्यांत किंवा कामासाठीं घरांतून बाहेर पडणाऱ्या इसमापुढें येण्यास भिणारे नवरे कोणी पाहिले आहेत काय? जर नसतील तर स्त्रियांची अशा तऱ्हेची वागणूक सतीत्वाची, साध्वीत्वाची, पतिव्रतात्वाची, एकनिष्ठ प्रेमाची, व अलौकिक सद्धर्मित्वाची साक्ष देणारी कशी होते, हें कोणी उघड करून सांगेल काय? जो सांगेल त्यास आह्मी वृहस्पतीचा वृहस्पति मानूं!

आमची तर अशी समजूत आहे कीं, नवरा मेल्यामुळें आमच्यांतील ज्या स्त्रिया आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त होतात त्या पराकाष्ठेच्या अविचारी, साहसी, भेकड, किंवा आह्मी निष्ठुरपणें पुढें त्यांची जी छलना करतों तिच्या भयंकर स्वरूपानें घावरून जाणाऱ्या अधीर स्त्रिया असल्या पाहिजेत. जिचा नवरा मेला तिचें होईल तितक्या उत्तम रीतीनें संगोपन करण्याची उदार चाल आमच्या देशांत असती, तर सहगमनाची रूढि येथें कधींच

न पडती इतकेंच नाहीं, तर पतिवियोगामुळें एकाएकीं प्राण सोडणारी किंवा आत्महत्या करणारी स्त्री देखील येथें कधींही दृष्टीस न पडती. व्यक्तीसाठीं किंवा व्यक्तिसमुदायासाठीं मरणें श्लाघ्य आहे, पण केव्हां? त्या मरणानें त्या व्यक्तिसमुदायाचें मरण टळत असेल, किंवा त्याला बऱ्याच चिरस्थायी सुखाचा लाभ होत असेल तर. असें नसतां ज्या ठिकाणीं सहज किंवा बुद्धिपुरः-सर एक इसम दुसऱ्याकरतां मरण्यास प्रवृत्त होत असेल त्या ठिकाणच्या रूढि अत्यंत अन्यायाच्या, दुष्टपणाच्या, व पराकाष्ठेच्या कोत्या समजुतीच्या असल्या पाहिजेत, हें उघड आहे. असलीं दुःखकारक उदाहरणें येथील खालच्या जातींतल्या स्त्रियांत किंवा कोणत्याही जातींतील पुरुषांत मुळींच सांपडत नाहींत. त्यांचा सारा भरणा ब्राह्मण, शेणवी, परभू इत्यादि वरिष्ठ जातींतील स्त्रियांत आहे; व त्यांतच तो आहे, याचें कारण त्यांचें परावलंबन व स्वचरितार्थ हटकून चालवितां येईल अशा प्रकारचा कोणताही प्रशस्त धंदा त्यांस न येणें हें होय. या जातींतील सुखवस्तु घराण्यांतल्या स्त्रियांस विद्यानंदांत काळ घालविण्यास शिकविण्याचा परिपाठ पडेल व गरीब लोकांच्या मुलींस थोडेंबहुत लिहिणेंवाचणें शिकवून, त्याबरोबरच एखाद्या धंद्याचें ज्ञान करून देण्यांत येऊं लागेल, तर नवऱ्याच्या मृत्युवार्तेबरोबर आपोआप मरणारी किंवा मारून घेणारी स्त्री दिसेनाशी होईल इतकेंच नाहीं, तर ज्यांच्यावर दुर्दैवानें तो दुःखाचा डोंगर कोसळेल, त्या हळू हळू त्याचा भार विसरूं लागून आपलें, आपल्या मुलाबाळांचें, व इतरांचें अस्तित्व होईल तितकें सुखावह करण्यास झटूं लागतील!

विवाहनिराकरण अथवा घटस्फोट.

चांगलें काय हें समजत असलें, आणि मग तें जरी मिळण्यासारखें नसलें, तरी तें हवेंसें वाटतें. निरोगी हवा, सुरेख घर, सुदृढ प्रकृति, सदय अंतःकरण, तीव्रबुद्धि, छंदानुवर्ती बांधवजन, अवश्य द्रव्यानुकूलता, आणि ज्ञानसंग्रह व ज्ञानतृष्णा इत्यादि गोष्टींचें चांगलेंपण बहुधा सर्वांस समजत असल्यामुळें, त्या दुष्प्राप्य असल्या तरी अर्जनीय आहेत असें प्रत्येकास वाटतें. त्याप्रमाणेंच तारुण्य, सौंदर्य, स्वभावसाम्य, व स्वातंत्र्य इत्यादि वस्तूंतील रहस्य ज्यांस समजलें आहे त्यांस त्या मिळण्यासारख्या नसल्या तरी हव्याशा वाटतात. हे सामान्य विचार आमच्या देशांतील विवाहपद्धतीस जितके लागू पडतात तितके कदाचित् दुसऱ्या कशासही लागू पडत नसतील. आमचीं पुराणें, नाटकें, आणि काव्यें यांचें वाचन; प्रौढ वयांत विवाह करणाऱ्या इंग्रजी स्त्रीपुरुषांचीं प्रत्यक्ष उदाहरणें; जर्मनी, फ्रान्स, युनायटेड स्टेट्स् वगैरे देशांविषयीं यासंबंधानें साक्षात् किंवा परंपरेनें मिळविलेली माहिती; आणि प्रत्येकाचा थोडाबहुत स्वानुभव आणि अनुमान—यांमुळें आमचें बरेंच विचारांतर होऊन मनांतल्या मनांत ज्या प्रकारच्या पाणिग्रहणाचा अभिलाष आह्मांस उत्पन्न झाला आहे तें पाणिग्रहण एका तऱ्हेचें आहे, व ज्याच्या पाशानें येथील अप्राप्तयौवन असंख्य वधूवरें प्रतिवर्षी जखडलीं जात आहेत तें पाणिग्रहण निराळ्याच तऱ्हेचें आहे. तारुण्यवसंत प्राप्त होऊन शरीरद्रुमांवर पालवी, मोहर, व सूक्ष्म फलनिर्भर यांचा आविर्भाव झाला असतां ते किती रमणीय दिसतात, हें कोणास सांगायाला पाहिजे असें नाहीं. ही रमणीयता पराकाष्ठेची मोहक आहे, व हिच्या भरांत पाणिग्रहण केल्यानें कधीं कधीं प्रमाद होण्याचा संभव आहे हेंही आह्मांस कबूल आहे. पण याच गोष्टीबरोबर ही गोष्टही लक्षांत ठेविली पाहिजे कीं, विवाहापासून उत्पन्न होणाऱ्या अत्युत्कृष्ट सुखाचा उपभोग अशा ऋतूंत युवयुवतींस स्वेच्छेनुरूप पाणिग्रहण करूं दिल्यानेंच होण्याचा संभव आहे. निर्दोष अशी या जगांत

कोणती वस्तु आहे? गुलाबाचें सुंदर फूल कांट्यांतून काढावें लागतें; मौक्तिकासाठीं समुद्रमज्जन करावें लागतें; सुवर्णकण मृत्कणांशीं मिसळलेले असतात; तात्पर्य काय कीं, येथली कोणतीही वस्तु, संस्था, रीति, किंवा स्थिति घ्या, तींत बिलकुल उणेपणा नाहीं, असें कधींही व्हावयाचें नाहीं. तेव्हां कोणत्याही गोष्टीचा अंगीकार किंवा त्याग करणें तो तींतील चांगलेवाईटपणाच्या प्रमाणावर अवलंबून असतो. जींत वाईटपणाचा भाग अधिक असेल तिचा आपण अनादर करतों, व जींत चांगलेपणा विशेष असेल ती आपण स्वीकारतों. लग्न लहानपणीं करा, तरुणपणीं करा, किंवा उतार वयांत करा, तें करतांना कांहीं तरी चुका व्हावयाच्याच! तें आपलें आपण करा किंवा दुसऱ्याकडून करवा—त्यांतही अनेक दोष असावयाचेच! पण येवढ्यावरून जर कोणी असें ह्मणत असतील कीं सर्वच विवाहपद्धति सदोष आहेत, तर मग एक टाकून देऊन दुसरी घालण्यांत काय अर्थ आहे; तर त्यास असें उत्तर आहे कीं, सर्व विवाहपद्धति सदोष आहेत हें जरीं खरें आहे, तरी त्या सर्वांत दोषाचा अंश सारखा आहे, हें खरें नाहीं. तो निरनिराळ्या पद्धतींत कमी अधिक आहे, व स्वयंवरांत तो अत्यल्प आहे!

हें आमचें मत प्रस्तुत कालीं बहुतेकांस पसंत होणार नाहीं हें आम्ही जाणून आहों; पण दुसऱ्या कोणत्याही विवाहपद्धतीपेक्षां या विवाहपद्धतीपासूनच मनुष्यास विशेष सुख होण्याचा संभव आहे, व सध्यां आह्मांत जी रूढ पद्धति आहे तीपासून आम्हांस फारच कमी सुख आणि अतिशय त्रास होत आहे, अशी आमची पक्की खातरी झाली आहे, म्हणून जेणेंकरून पहिलीचा प्रचार लौकर पडेल, व दुसरीचा लोप होईल, तें सारें चांगलें मानण्याचा आमच्या मनाचा कल होऊं लागला आहे, व हाच कल सांप्रत विषयाची चर्चा आरंभण्यास कारण झाला आहे.

कोणत्याही अप्रिय किंवा पीडादायक गोष्टीचा प्रतीकार करण्याचे उपाय दोन प्रकारचे असतात. एक, ती गोष्ट ज्या कारणांनीं घडत असते तीं करणें नाहींशीं करणें; दुसरा, तीं कारणें नाहींशीं करतां येण्याजोगीं नसतील तर, त्या गोष्टीस बाहेरून

कांहीं तरी अडथळा आणणें. उदाहरणार्थ, एखाद्याचें मूल चोरटें असलें तर त्याची ती खोड दोन रीतींनीं वालवितां येईल. एक, त्याला चोरीचे परिणाम सांगून व सदुपदेश करून व्यसन टाकण्याविषयीं त्याचें मन वळविणें. दुसरा, त्याच्या वागणुकीवर नेहमीं डोळा ठेवणें, व त्याच्या हातीं कोणतीही मौल्यवान् वस्तु न पडेल असा बंदोबस्त राखणें. अशाच दोन मार्गांनीं आह्मांस अनेक वर्षें भोंवून राहिलेल्या बालविवाहरूप व्यसनाचाही प्रतीकार करतां येणार आहे. बालविवाहापासून होणारे दुष्परिणाम लोकांच्या मनांत भरवून, त्यापासून त्यांस परावृत्त करणें, हा निर्दोष व राजमार्ग होय. पण येवढ्यानें कार्यसिद्धि लौकर न होतां, त्यापासून अनेक वर्षें नुकसान होण्याचा संभव असेल तर त्याच्या मदतीला दुसऱ्या प्रतीचे कांहीं उपाय देतां येण्यासारखे आहेत. कांहीं दिवसांपूर्वीं बालविवाहनिषेधार्थ कायद्याची वाटाघाट चालली होती तीं या मार्गांपैकींच होय. थोड्या दिवसांपूर्वीं मलबारी शेट यांनीं ऋतुप्राप्त न झालेल्या स्त्रीवर आगळीक करणाऱ्या नवऱ्यास शिक्षा करण्याबद्दल कायदा असावा, ह्मणून जी चर्चा चालविली होती, तीही याच प्रकारची होय, व आज आम्ही जी शक्कल पुढें आणीत आहों तीही याच माळेची आहे! या आमच्या लिहिण्याच्या पद्धतीवरून कोणास असें वाटण्याचा संभव आहे कीं, ज्या उपायांवर खुद्द आमचाच भरंवसा नाहीं, असे कांहीं तरी उपाय आम्ही उगीच लोकांपुढें स्वतःस हास्यास्पद करून घेण्याकरितां आणीत आहों; पण असें समजणें मोठी चूक होणार आहे. तथापि येवढें खरें आहे कीं, बालविवाहासारख्या दुष्ट चालींचा जरी आम्हास पराकाष्ठेचा तिरस्कार आहे, तरी त्याचा प्रतीकार करतां येण्यासारखे जे अनेक उपाय आहेत, त्या साऱ्यांस एकाच माळेंत ओंवण्याइतक्या विचारपराङ्मुखतेचें अवलंबन करण्यास आम्हीं तयार झालेले नाहीं. विचारशक्तीचा अगदींच लोप झाल्याशिवाय उत्तम, मध्यम, व कनिष्ठ या तीन संज्ञा अभेद आहेत, असें कोणीही ह्मणूं शकणार नाहीं. "असें जर आहे तर मग राजमार्ग सोडून आड वाटेचें अवलंबन तुह्मी कां करतां?" असा प्रश्न कोणी करील, तर

त्यास आमचें असें उत्तर आहे कीं, देशाच्या, कालाच्या व व्यक्तीच्या विवक्षित स्थितींत सौम्योपायांचें अवलंबन न करतां, तीव्रोपाय करणेंच विशेष श्रेयस्कर असतें. अगदीं लहान मुलास वेदांताच्या गप्पा सांगून फळ नाहीं. त्याला तोंडाचा किंवा छडीचा धाकच दाखविला पाहिजे. तसेंच, एखाद्यास वेड लागून तो बेफाम झाला, तर त्यावर अगोदर तीव्र उपाय चालवून त्याचा वायु उतरला ह्मणजे मग सौम्य औषधींनीं त्याचा रोग समूळ काढण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. ज्याला खून करण्याची खोड लागली आहे त्याला देहांतप्रायश्चित्ताशिवाय दुसरा दंड नाहीं. त्याप्रमाणेंच लोकांच्या आचारांत जेवढा अत्यंत क्रूरपणाचा व अविचाराचा भाग असेल तेवढा साधेल तर तीव्र उपायांनीं नाहींसा करण्यास हरकत नाहीं. आमच्यामधील सतीची चाल अशा प्रकारच्या सक्त उपायांनींच बंद करण्यासारखी होती; व आठदहा वर्षांच्या पोरींच्या गळ्याभोंवतीं विवाहाचे फांस घालून त्यांचा आमरण छल करण्यास प्रवृत्त होणाऱ्या आईबापांचें मूर्खत्वही अशाच रीतीनें बंद करण्यास कांहीं हरकत नाहीं, असें आमचें मत आहे. पण तें आमच्या सध्याच्या नीचावस्थेंत कोणास पसंत पडणार? सरकार तर बोलून चालून परकें. आह्मी आपल्या मुलींचे व मुलांचे गळे धर्माच्या नांवानें कापण्याचा आग्रहच धरून बसलों, तर तसें न करण्यास्तव आह्मांवर सक्ती करून, आमच्या असंतोषानें आपल्या शांतींत व्यत्यय आणून घेण्याची त्यांस काय गरज पडली आहे? त्यांच्या भूतदयेस व राज्यास कलंक आणण्यासारखी सतीची चाल होती तेवढी त्यांनीं आमच्या अधर्मी धर्मास आणि मूर्ख शहाणपणास एकीकडे गुंडाळून ठेऊन एकदम बंद केली. पण बालविवाहाची चाल तितकी अमानुष नसल्यामुळें त्यांनीं तींत आपलें मन घातलें नाहीं. त्यांना असें वाटलें कीं, शिक्षणाचा प्रसार झाल्यानें ही चाल सहज मोडण्यासारखी आहे. पण आह्मी कसले निगरगट्ट! सरकार हात घालीत नाहीं, असें दिसल्याबरोबर आह्मी तट्ट फुगून गेलों, व जी गोष्ट सरकारानें केवळ मेहेरबानीखातर केली नाहीं, ती करण्याचा त्यास अधि-

कार नव्हता, किंवा ती त्यास करतां आली नसती, असें आह्मी प्रपादूं लागलों! पण जर हें ब्रिटिश सरकार, अकबराप्रमाणें, ऋतु प्राप्त होण्यापूर्वी कोणीही आपल्या कन्येचा विवाह करूं नये, असा कायदा सतीच्या कायद्याबरोबर करून जातें, तर त्यास प्रतिबंध करण्याची आह्मांपैकीं कोणाची तरी प्राज्ञा होती काय? दूर कशाला? लार्ड ल्यान्सडौन यांनीं ऑफीशिअल सीक्रेट अॅक्टाप्रमाणें उद्यां तसला कायदा कायद्याच्या पिरटांतून एकाएकीं काढला, तर त्यास आड येण्यास आह्मांपैकीं एकाची तरी छाती होणार आहे काय? "नाहीं देखिलें पंचानना, तोंवरी जंबूक करी गर्जना" अशी आमची स्थिति आहे! आह्मी इतके वीट आहों कीं, चवदावें रत्न आमच्या दृष्टीस पडलें कीं पुरे; आह्मी आपले पाय लाऊन पळत सुटलोंच!! जशी बालविवाहाची, जशी विधवाविवाहाची, तशीच विवाहनिराकरणाची अथवा घटस्फोटाची गोष्ट होय. उद्यां जर सरकारानें असा कायदा केला कीं, 'अज्ञानपणीं आईबापांनीं केलेलें लग्न मला मान्य नाहीं', अशी फिर्याद कोर्टापुढें कोणी आणील तर कोर्टानें तें रद्द होण्याचा दावा दिला पाहिजे; तर आमचे लोक शुष्क वल्गनेहून विशेप कांहीं करूं शकतील काय? "सुधारणा मुंगीच्या पायानें होते; उतावीळ सुधारकांचें वर्तन देशाच्या हितास कारण न होतां उलट नुकसानास कारण होतें; चांगल्यावाइटाचा भेदाभेद लोकांस समजूं लागून जें वाईट असेल तें त्यांनीं आपण होऊन टाकण्यांत व चांगलें असेल त्याचा स्वीकार करण्यांत त्यांचा विशेप फायदा आहे; सक्तीच्या कायद्यापासून कोणताही लाभ नाहीं"- इत्यादि पोकळ तत्वज्ञानाच्या लांब लांब गप्पा मारण्यांत मोठें शहाणपण व भूषण आहे, असें आह्मांस वाटतें. पण दहाबारा वर्षांच्या पोरीस किंवा पंधरासोळावर्षांच्या पोरास संसाराचे विंचू लावण्यांत, ज्या कन्यांना ऋतु देखील प्राप्त झाला नाहीं अशांस वैधव्याग्नीनें पोळण्यांत, अथवा एखादी जाईची कळी निवडुंगावर, किंवा सोनचाफ्याचें फूल कोरांटीवर, आणून टाकण्यांत काय शहाणपण व भूषण असेल तें असो!

घटस्फोट अथवा काडीमोड.

या विषयावरील मागल्या अंकांतलें आर्टिकल प्रसिद्ध झाल्यापासून आमच्याकडे जीं पत्रें आलीं आहेत, त्यांपैकीं कांहींत असा प्रश्न केला आहे कीं, याच प्रसंगीं हा वादग्रस्त विषय आह्मीं उपस्थित केला याचें कारण काय? लौकरच "सामाजिक सुधारणापरिषद्" बालविवाहाच्या निषेधार्थ मंडळी स्थापन करून ती नोंदविणार आहे, व त्या मंडळीचे सभासद होऊं इच्छिणाऱ्या लोकांच्या सह्या घेण्याचा प्रयत्न चालू आहे. मुंबईग्याझिटानें सुद्धां या मंडळीची स्तुति केली आहे, व हिनें आरंभिलेला उद्योग तडीस गेल्यास या प्रांतांतील लोकांचें पुष्कळ हित होणार आहे, असें ह्मटलें असून आह्मी ही 'खाजवून नवी खरूज' कशासाठीं काढतों? 'टेबलापाशीं बसून हवे तसे तारे तोडणारांच्या तब्यतीप्रमाणें किंवा इच्छेप्रमाणें समाजाची गति होत नसते; समाजाची स्थिति भरलेल्या गाड्यासारखी आहे. तो टपालाच्या टांग्याच्या वेगानें कधींही जाऊं शकणारा नाहीं. त्याला ओढणारीं तट्टें फार बुजरट असतात; त्यांच्याकडून समाजशकट ओढण्याचें काम करून घ्यावयाचें असेल, तर त्यांना गोंजारून व चुचकारून तें त्यांकडून करून घेतलें पाहिजे. त्यांच्यावर विनाकारण शब्दप्रतोदप्रहार केल्यास, व त्यांना भेडाऊन सोडल्यास, तीं जूं फेंकून देऊन चार दिशांस उधळून जातील, किंवा शकटाशीं धिंगाणा घालून त्याची मोडतोड करतील! सबब, जें करणें व बोलणें तें धिमेपणाचें असलें पाहिजे. ज्या गोष्टी लोकांच्या हातून आज होण्याचा संभव नाहीं, त्या त्यांच्यापुढें आणून त्यांना भिवविण्यांत काय अर्थ आहे? "उतावळा नवरा आणि गुडघ्याला बाशिंग" असें करण्यांत कोणाचाही फायदा नाहीं. सबब, दुसरे लोक लग्नाची मर्यादा बेतावातानें वाढविण्याचे सौम्य उपाय करूं लागले असतां आह्मी स्वयंवराच्या आणि घटस्फोटाच्या वादविवादांत पडणें बरोबर नाहीं. किल्ल्याचा पहिला तट सर केल्यावर, त्यावर उभें राहून दुसरा तट घेण्याच्या मसलती चालवाव्या, कीं पायथ्यापाशीं उभें

राहून त्याच्या अत्युच्च प्रदेशावर निशाण कसें फडकवितां येईल, हें घाटीत बसावें ' ?

चांगल्यावाइटाची निवडानिवड करण्याची ज्यांना शक्ति नाहीं किंवा इच्छा नाहीं; नवीन गोष्ट करण्यास प्रवृत्त होणें ह्मणजे कड्याखालीं उडी घेणें, असें ज्यांस वाटल्याशिवाय रहात नाहीं; जें बरें दिसेल तें बोलण्याचें किंवा करण्याचें धैर्य ज्यांचे अंगीं वसत नाहीं; गतानुगतिकत्व हें ज्यांच्या वर्तनाचें आदितत्व; चरितार्थसंपादन, द्रव्यार्जन, व विषयोपभोग यांतच मनुष्यकर्तव्यतेची परमावधि आहे, असा ज्यांचा निश्चल समज; जुन्या कल्पनांची व आचारांची ज्यांच्या पायांस घट्ट गमरामेठी पडली आहे; व कोणी तरी फरफरून ओढल्याशिवाय ज्यांना आपल्या नित्यकर्दमांतून बाहेर पडण्याची इच्छा व्हावयाची नाहीं—अशा लोकांकडून वरच्यासारखा कोटिक्रम होत असतो. त्यांच्या मतें समाजाच्या प्रकृतींतच आपल्या आपण पुढें सरण्याचें गूढ सामर्थ्य आहे ! त्याच्या घटकांपैकीं कोणीही हालला नाहीं, तरी जसजसे दिवस लोटत जातील तसतसा तोही पुढें लोटत गेलाच पाहिजे ! पण या आद्वितीय पंडितांना असें समजत नाहीं कीं, समाज ही कांहीं स्वतंत्र मूर्तिमंत वस्तु नाहीं. समाजांतील घटक हालले तर समाज हालतो, ते मंदावले तर तो मंदावतो, आणि ते मागें हटूं लागले तर तो मागें हटतो ! त्यांची उन्नति ती याची उन्नति, व त्यांची अधोगति आणि ऱ्हास ती याची अधोगति आणि ऱ्हास. "मी स्वस्थ बसेन, बाकीच्यांनीं मात्र उद्योग करावा," असें जर समाजांतील प्रत्येक घटक ह्मणूं लागेल, तर त्याचें पाउल बिलकूल पुढें पडणार नाहीं, हें उघड आहे. तसेंच अमूक प्रकारचें आचरण साऱ्यांनीं करावें व अमुक प्रकारचें बोलणें साऱ्यांनीं बोलावें, असा नियम करण्यापासूनही समाजाचा फायदा न होतां, उलट मोठें नुकसान होण्याचा संभव आहे. बुद्धि ही कांहीं सर्वांस सारखी वाटलेली नाहीं. कोणाच्या डोक्यांतून केव्हां काय कल्पना निघेल, आणि तीपासून समाजाचा केवढा फायदा होणार असेल, निदान ती कितीजणांना ग्राह्य होण्यासारखी असेल, हें निश्चयात्मक कधींही सांगतां येण्यासारखें नाहीं.

सबब, सभ्यपणाची मर्यादा न सोडतां, समाजाच्या हितास्तव ज्याला जी गोष्ट बरी वाटेल ती त्यानें उघडपणें बोलून दाखवेणें यांतच समाजाचें कल्याण आहे. शिवाय, ज्या मतांस आपण तऱ्हेवाईक मतें असें ह्मणतों, तीं त्यांच्या नवीनत्वामुळें बहुधा तऱ्हेवाईक वाटतात. तीं पुनः पुनः कानावर पडूं लागलीं ह्मणजे त्यांचा धाक वाटेनासा होऊन, हळू हळू त्यांतील गुणावगुणांचा विचार करण्याची बुद्धि होऊं लागते, आणि अखेरीस त्यांपैकीं जीं पसंत पडतील तीं अंगीकारण्याची इच्छा होते. दुसरें, समाजांतील सामान्य मनुष्यांपैकीं एखाद्यास जर कांहीं विशिष्ट मतें बरींशीं वाटलीं तर तीं तशीं वाटण्यासारखे दुसरे पुष्कळ लोकही त्या समाजांत असले पाहिजेत, असें सिद्ध होतें. ज्याप्रमाणें भाताच्या एक दोन शितांवरून सारा भात शिजला आहे किंवा नाहीं, हें सांगतां येतें, त्याप्रमाणें समाजांतील पांचचार गृहस्थांच्या बोलण्याच्या व लिहिण्याच्या झोंकावरून, त्याचा मगदूर कसा काय आहे याचें अनुमान करतां येतें. सुधारकांत स्वयंवर हा विवाहाचा सर्वोत्तम मार्ग असें प्रतिपादण्यांत येणें यावरून त्याच्या चालकांचें तऱ्हेवाईकपण सिद्ध होत नाहीं, तर स्वयंवरपद्धति बरी असें वाटण्यास ज्या प्रकारचीं मतें असलीं पाहिजेत, तसलीं मतें या देशांत बरींच आहेत, व पुष्कळ सहज तशीं होण्यासारखीं आहेत, असें सिद्ध होतें. पण क्षणभर वादासाठीं असेंही मानिलें कीं, वास्तविक स्थिति अशी नाहीं, तरी सुद्धां आह्मांस जें बरें दिसत आहे तें आह्मीं कां न बोलावें, हें आह्मांस समजत नाहीं. ज्या कारणांनीं आमच्या देशाच्या पाठीमागें आज कित्येक युगें दास्यचक्र लागलें आहे; ज्या कारणांनीं आमच्या अंगीं क्लैब्य आलें आहे; ज्या कारणांनीं आमची संसारयात्रा अत्यंत नीरस किंवा कष्टावह झाली आहे; ज्या कारणांमुळें इतर राष्ट्रें आमची छीः थूः करीत आहेत, व ज्या कारणांमुळें आह्मी बुद्धीनें, नीतीनें, व शरीरसामर्थ्यानें अधिकाधिक क्षीण होत असून, थोड्या वर्षांत आमचा मुळींच मागमूस नाहींसा होईल कीं काय, अशी भीति वाटत आहे, तीं कारणें अल्प समजुतीच्या, कोत्या विचाराच्या,

स्वार्थी, भेकड, किंवा मत्सरी लोकांच्या दूषणाला भिऊन उघड सांगण्यास कचरणारे सारेच होतील, तर या भारतीय समाजाचें किंवा त्यांतील कोणत्याही व्यक्तीचें डोकें वर निघण्याचा संभव नाहीं. पाण्याच्या धारेस लागलेली नांव झपाट्यानें खालीं जाऊं लागली असतां, तींतील एका व्यक्तीसच कोणत्याही तीरास कसें लागतां येणार? समाज सोडून दिल्याखेरीज त्याच्या उन्नतीचे व अधोगतीचे वांटेकरी न होणें हें अशक्य आहे. तेव्हां केवळ स्वार्थदृष्टीनें जरी या गोष्टीचा विचार केला, तरीही हें कबूल करावें लागतें कीं, ज्याच्या मनांत समाजांत राहून आपली उन्नति करून घ्यावी अशी उत्कट इच्छा झाली असेल, त्यानें अगोदर समाजाची उन्नति करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. समाजच खालीं खालीं जात असेल तर हाच वर कोठून येणार?

येणेंप्रमाणें अनेक गोष्टी मनांत आणून प्रस्तुत विषय आम्हीं हातीं घेतला आहे. तो सध्यांच हातीं घेण्याचें कारण येवढेंच कीं, 'सामाजिकसुधारणापारिषदे' कडून बालविवाहनिषेधार्थ जी खटपट चालली आहे तीपासून आमच्या समजुतीप्रमाणें विशेष फायदा होण्याचा संभव नाहीं. सर्व लोकांनीं दहा वर्षांच्या आंत मुलींचें आणि सोळा वर्षांच्या आंत मुलांचें लग्न करावयाचेंच नाहीं असा निश्चय केला असतां त्या यत्तेखालच्या कोणत्याही वर्षाच्या मुलीचा विवाह होऊन तिचा नवरा मेला असतां, तीवर जें वैधव्य संकट येत असे, तेवढें या अल्पनिषेधानें टळणार आहे; म्हणजे दहा वर्षांपुढें मुलींचीं लग्नें होऊं लागल्यास सात आठ किंवा नऊ वर्षांच्या पोरींच्या कपाळाचें वैधव्य तेवढें टळेल. हळू हळू बारा वर्षांची इयत्ता रूढ झाल्यास आणखी कांहींची आपदा वांचेल. पण दहा आणि बारा या दोन आंकड्यांच्या दरम्यानच जोंपर्यंत आम्ही भटकत आहों, तोंपर्यंत प्रौढ वयांत वधूवरांनीं स्वसंमतीनें एकमेकांस वरल्यापासून होणाऱ्या गृहस्थावस्थेंतील अनुपमेय सुखाचा लाभ, आणि त्यामुळें समाजाच्या सविस्तर घटनेवर होणारे हितकारक परिणाम यांचा प्रादुर्भाव येथें कसा होऊं लागणार? बारापासून चौदावर आम्ही कसे जाणार? या दोहोंच्या दरम्यान

धर्मानें जी अटकनदी घातली आहे ती कशी उतरणार? हवें तें करून ती उतरून पलीकडे जाण्याचा निर्धार केल्याखेरीज, बालविवाहनिषेधार्थ केलेल्या तुमच्या लुटुपुटीच्या उपायापासून कांहीं एक तात्विक फायदा होण्याची बिलकुल आशा नाहीं.

स्वयंवर.

विदुषी ह्मणे ह्मणाजा जरि कथिलें म्यां परोपरी पण ती ।
प्रणति प्रभुसि करिती अनुकंप्या मी स्वयंवरा ह्मणती ॥
गांधर्वेण विवाहेन बव्ह्यो राजर्षिकन्यकाः ।
श्रूयन्ते परिणीतास्ताः पितृभिश्चाभिनंदिताः ॥

कालेंकरून जो आचार रूढ झाला तो किती अभेद्य असतो याचें उत्कृष्ट उदाहरण आमची अलीकडील विवाहपद्धति आहे. आमचा पूर्वींचा इतिहास, परक्या लोकांचें वर्तन, व आमची संप्रत जागृत झालेली विचारपद्धति हीं सारीं या अप्रशस्त चालीस प्रतिकूल आहेत, तरी आह्मांस ती झुगारून देण्याचें धैर्य होत नाहीं. हें आश्चर्य नव्हे काय? किंवा आश्चर्य तरी कसलें? "हा आमच्या वडिलांचा कूप, असें ह्मणून खारें पाणी पीत बसणारे" आह्मी लोक आहों; तेव्हां जें रूढ झालें तें आह्मांस टाकवत नाहीं, यांत कांहीं नवल नाहीं. तथापि आमची प्रस्तुतची निकृष्टावस्था आह्मांस नको असेल तर सर्वांच्या अगोदर या अत्यंत अपायकारक प्रघाताचें निर्मूलन करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. या खटपटीपासून अनेक फायदे होणार आहेत. ज्याप्रमाणें यूरोपांत क्याथोलिक व प्रॉटेस्टंट या ख्रिस्ती धर्माच्या दोन पंथांत उत्पन्न झालेल्या वादापासून पुढें महत्वाचे अनेक परिणाम घडून आले, त्याप्रमाणें आज जर आपण जाणूनबुजून बालविवाह रद्द करण्याच्या कामीं झटूं लागलों तर त्यापासून अनेक गोष्टी निष्पन्न

होणार आहेत. विचारानें चांगली गोष्ट कोणती व वाईट गोष्ट कोणती याचा पूर्ण निश्चय करून वाईट टाकण्याचा व चांगली स्थापण्याचा प्रयत्न एका बाबींत केला असतां, जें धैर्य अंगीं येतें तेंच पुढें तसली दुसरी गोष्ट करण्यास प्रवृत्त करतें; आणि ही दुसरी गोष्ट करतांना धैर्याचें भांडवल पहिल्यापासूनच अधिक असल्यामुळें, पहिल्या प्रसंगाहून विशेष सुलभ रीतीनें यशःप्राप्ति होते. याप्रमाणें एका गोष्टींत यश आलें, दुसरींत आलें, तिसरींत आलें, असें होतां होतां नवीन नवीन गोष्टी करण्याचें धैर्य दिवसें-दिवस अधिकाधिक वाढत जाऊन त्याचा पाहिजे त्या कामीं उपयो-ग करण्यास उल्हास वाटूं लागतो. उन्हाळ्याच्या प्रत्येक दिवसास भूमितिश्रेढीनें वाढत जाणाऱ्या उष्णतेप्रमाणें मानसिक धैर्याची गोष्ट आहे; तें प्रत्येक दिवशीं अधिकाधिक होत जातें. उलट तें कमी होऊं लागलें ह्मणजेही भूमितश्रेढीनेंच कमी होतें! ज्या-प्रमाणें आकाशांत फेंकलेला दगड खालीं येऊं लागला ह्मणजे प्रत्येक क्षणास मागल्या क्षणापेक्षां अधिक फूट उतरतो, त्याप्रमाणें कोणत्याही कारणानें राष्ट्राच्या किंवा त्यांतील एखाद्या व्यक्तीच्या मनास भयानें घेरलें ह्मणजे तें क्षणोक्षणीं त्यास अधिकाधिकच ग्राशीत जातें! तेव्हां बालविवाहावर निकराचा हल्ला करण्यानें प्रथम आह्मांत मानसिक धैर्य उत्पन्न होईल, व उत्तरोत्तर त्याची वृद्धि होत जाऊन इतर कामांकडेही त्याचा उपयोग करतां येऊं लागेल.

याशिवाय याच खटपटीनें दुसरा एक फायदा होणार आहे तो हा कीं, आज जे आह्मी चोहोंकडून धर्मपाशांनीं अगदीं जखड-ल्यासारखे झालों आहों त्या आह्मांस त्याच्या 'आज्ञा कोठवर पाळाव्या' हें समजूं लागेल. बालविवाहाचें पूर्ण निर्मूलन आणि स्वयंवराची प्रस्थापना यांच्या दरम्यान बराच धर्मवाद उपस्थित होणार आहे, व तो करण्यानें पुढें पुष्कळ हित होणार आहे. बापाच्या घरीं मुलगी ऋतुस्नात होतां कामा नये व ऋतुस्नात झा-लेल्या मुलीचें यथासांग गर्भाधान झालेंच पाहिजे, नाहींतर उभय कुलांतील चाळीस पिढ्यांस दुर्गति प्राप्त होते, असल्या अजागळ-

पणाच्या धर्मसमजुतीचा ऱ्हास, होईल तितक्या त्वरेनें होणें फार इष्ट आहे. असल्या वेडेपणाच्या समजुतींचा मोक्ष करण्यास पूर्वेतिहास आणि पूर्वाचार हे पुनः पुनः पुढें आणून त्यांचें फिरून अवलंबन करा असें सांगत न वसतां, अलीकडील न्यायाच्या भात्यांतून तीव्र बाण काढून त्यांचा त्यांवर संपात केला पाहिजे. कोणतेही आचार घालण्यास पूर्वीच्या ऋषींस जितका अधिकार होता तितकाच आह्मांसही आहे; पूर्वकालीन आचार्यांवर ईश्वराची जितकी कृपा होती तितकीच आह्मांवरही आहे, व त्याच्याशीं त्यांचा जितका संबंध होता तितकाच आमचाही आहे; बऱ्यावाइटाची निवडानिवड करण्याची जितकी बुद्धि त्यांना होती तितकी किंवा तीहून अधिक आह्मांसही आहे; अनुजांसाठीं त्यांचें अंतःकरण जितकें कळवळत होतें, तितकें किंवा त्याहून अधिक आमचेंही कळवळत आहे; सृष्टिविषयक व तत्कर्तृविषयक ज्ञान जितकें त्यांस होतें, तितकें किंबहुना त्याहून बरेंच अधिक ज्ञान आह्मांस आहे; सबब त्यांनीं घालून दिलेल्या नियमांपैकीं जेवढे हितकारक असतील तेवढ्यांचेंच आह्मी पालन करणार, व जे अपायकारक असतील ते टाकून देऊन त्यांचे जागीं आह्मांस निर्दोष वाटतील असे नवीन घालणार—अशा धर्तीवर हा वाद नेला पाहिजे, व अशा धर्तीवर तो नेल्यासच त्यापासून फायदा होणार आहे. एका ऋषीविरुद्ध दुसरा ऋषि हुडकीत वसण्यांत, व साऱ्यांचा मेळ घालण्याचा प्रयत्न करण्यांत, कांहीं अर्थ नाहीं. तसलें काम वे. झळकीकरासारख्या शास्त्र्यांनीं जुन्या पद्धतीच्या लोकांसाठीं खुशाल करीत बसावें! कोणत्याही विषयाचा ऐतिहासिक पद्धतीनें उहापोह करण्यांत फायदा आहे. नाहीं असें आमचें ह्मणणें नाहीं. पण आमच्या बहुतेक जुन्या पंडितांस ऐतिहासिक पद्धति ह्मणजे काय, हें मुळींच ठाऊक नाहीं. त्यांना असें वाटतें कीं जगांत ह्मणून जेवढें कांहीं ज्ञान आहे तेवढें संस्कृत भाषेंतील ग्रंथसमूहांत भरलेलें आहे. त्याच्या बाहेर चहूंकडे अंधार आहे! व त्यांना असें वाटणें हें कांहीं अंशीं स्वाभाविकही आहे. ज्याअर्थीं दुसऱ्या भाषेंतील ज्ञानभांडारांचा गंधही त्यांस लागलेला नाहीं, त्याअर्थीं

त्यांना त्यांची महती कोठून कळणार? तेव्हां अर्थात् त्यांनीं आपल्यापाशीं असलेल्या छोटेखानी डबोल्यासच अखिल विश्वांतील संपत्समूह समजून त्याच्या महत्वाचे व अद्वितीयत्वाचे पवाडे गात सुटावें, हें साहजिक आहे. पण ज्या आमचे डोळे उघडले आहेत; ज्या आह्मांस हिंदुस्थानच्या बाहेर देश आहेत, व संस्कृत ग्रंथांच्या बाहेर विद्या आहे, हें पक्कें समजत आहे, त्या आह्मींही संकुचित दर्शनाच्या शास्त्रीवैदिकांप्रमाणें किंवा अगदीं मूढ जनांप्रमाणें वागत सुटावें ही मोठ्या लाजेची गोष्ट आहे. तेव्हां बालविवाहाचें निर्दालन करण्याचा प्रयत्न आपण मनापासून आरंभिल्यास, बऱ्याच धर्मकल्पनांचें संशोधनही आपणांस करावें लागणार आहे; व या कामीं हें संशोधन करण्यास आरंभ केला, ह्मणजे इतर गोष्टींतही तें करण्याची इच्छा होऊं लागेल, व विचाराच्या भट्टींत धर्मांत शिरलेल्या हीण धातू खाक होऊन त्यांतील सारतत्वरूप बावन्नकशी सोनें मात्र मागें उरेल !

बालविवाहाचें खंडन म्हणजे स्वयंवराचें मंडन. तेव्हां अर्थात् जे बालविवाहास प्रतिकूल असतील त्यांना स्वयंवरास प्रतिकूल असलेल्या लोकांच्या मतांचें समर्पक खंडन करतां आलें पाहिजे. यावर कोणी असा आक्षेप घेतील, कीं बालविवाहापासून एकदम स्वयंवरावरच उडी कशाला मारावयाला पाहिजे? त्यावर आमचें असें उत्तर आहे कीं, जीं स्वयंवरें नाहींत त्या सर्वांस आम्ही बालविवाह समजतों! ज्याचें त्यानें लग्न करणें म्हणजे स्वयंवर! एकाचें दुसऱ्यानें करणें म्हणजे बालविवाह! अर्धें स्वयंवर आणि अर्धा बालविवाह, अशी लग्नाची पद्धत शक्य नाहीं. कोणी असें ह्मणतात कीं, फ्रान्स देशांत अशा प्रकारची विवाहपद्धति कांहीं वर्षांमागें रूढ होती. बापानें मुलाकरितां मुलगी पाहून ठेवावी, आणि मुलास ती पसंत झाल्यास तिचा त्याच्याशीं विवाह व्हावा, किंवा मुलानें आपल्या मनाजोगी मुलगी पाहून ठेवावी, आणि ती बापास पसंत झाल्यास, तिचा त्याच्याशीं विवाह व्हावा, ही दिसण्यांत मध्यगामी पद्धत दिसते, व जे लोक बालविवाहांतून निघून स्वयंवराकडे येण्यास निघाले असतील, त्यांना कांहीं वर्षें या

पद्धतीपाशीं मुक्काम करावा लागत असेल असें वाटतें! आम्हांत एके काळीं स्वयंवरपद्धति अत्यंत प्रचलित होती, अशाबद्दल पुष्कळ आधार आहे. आम्हांपैकीं बहुतेकांचीं लग्नें अकरांच्या आंतील वयाच्या मुलींशीं झालीं असल्यामुळें, सध्या येथें बालविवाहाची पद्धत अमलांत आहे, याबद्दल पुरावा देण्याची मुळींच गरज नाहीं! एकदां आम्ही विवाहपर्वताच्या शिखरावर होतों; प्रस्तुत त्याच्या पायथ्याशीं येऊन पडलों आहों. पुनः वर चढून जावें, अशी कित्ये-कांना इच्छा होऊं लागली आहे; पण कित्येकांना असें वाटत आहे कीं तसें करण्याचा प्रयत्न केला असतां, आम्हांस घेरी येऊन, किंवा आमचा पाय निसरून, आम्ही पुनः पायथ्याशीं गडबत येऊन पडूं! तेव्हां कित्येकांचें असें म्हणणें पड-तें कीं, आपणांला पायथाही नको आणि शिखरही नको; आपण आपले या पर्वताच्या मध्य प्रदेशाला धरून असावें! प्रथमदर्शनीं हा सल्ला मोठा नामी दिसतो; व त्याप्रमाणें आचरण करण्यातही आमची कांहीं हरकत नाहीं. पण मनुष्यस्वभावाचें ज्यास अगदीं सामा-न्य ज्ञान आहे, तोही असें सांगूं शकेल कीं, मनुष्य हा प्राणी त्याला जी गोष्ट हितावह वाटूं लागली असेल तिचा पक्का शहानिशा केल्याखेरीज रहाणारा नाहीं. मध्यप्रदेशाशीं येऊन ठेपल्यावर आणखी एक टप्पा वर जावें असें त्यास साहजिकपणें वाटूं लागतें. तेथें येऊन पोंहोचल्यावर पुनः तोच नाद! याप्रमाणें टप्याटप्यानें कां होईना, केव्हां तरी शिखरावर जाऊन थडकल्याखेरीज त्याचें पूर्ण समाधान व्हावयाचें नाहीं! ‘सामाजिक सुधारणापरिषदे’च्या मनांत जी बालविवाहनिषेधकमंडळी स्थापावयाची आहे, तिच्या पुरस्कर्त्यांनीं नुकत्याच प्रसिद्ध केलेल्या पत्रकांत १०,१२ व १४ हे जे मुलींच्या वयाचे आंकडे दिले आहेत, ते आमच्या मतें केवळ टप्पे आहेत! यांपैकीं शेवटचा आंकडा आम्हांस बराच पसंत आहे. पण खरें स्वयंवर ज्यांना येथें पुनः स्थापित व्हावयाला पाहिजे आहे, त्यांना तो पसंत होण्यासारखा नाहीं. पण त्यांत एक विशेष आहे तो हा कीं, त्या वर्षांपर्यंत जे आपल्या मुली अविवाहित ठेवण्यास राजी होतील, त्यांनीं धर्मानें घातलेली

अटकनदी उतरण्याचें कांहीं तरी साधन आपल्या मनाशीं तयार करून ठेवलें असावें, हें उघड आहे. बहुतेक हिंदु मुली १४ वर्षांच्या आंत ऋतुमती होतात, हें निर्विवाद आहे. तेव्हां १४ च्या आंतील वयाच्या मुलींचें लग्न न करण्याबद्दल शपथ घेणें, ह्मणजे नहाण आलेल्या मुलींचें लग्न करण्याविषयीं शपथ घेणें होय !! पण असे त्या पत्रकांत किती आहेत ?

प्रियाराधन.

अन्नसेवनानें व्यक्तिसंरक्षण होतें व स्त्रीपुरुषसमागमानें जातिरक्षण होतें. प्रकृति व पुरुष किंवा परब्रह्म आणि माया यांचा संयोग झाला तेव्हां जगदुत्पत्ति झाली व जें समागमतत्व जगाच्या आद्योत्पत्तीस कारण झालें, तेंच त्यांतील चैतन्योत्पत्तीस कारण होत आहे. आकर्षण आणि निराकरण, किंवा स्नेह आणि द्वेष या दोन अनादि सामर्थ्यांमुळें जगांतील चैतन्यबीजांपासून प्राणिवर्ग कसा उत्पन्न झाला व त्याच्या जाति आणि उपजाति कशा होत गेल्या, हें अलीकडील पुष्कळ युरोपीय ग्रंथकारांनीं दाखविलें आहे. पण परवा आमच्या वाचण्यांत एक लेख आला, त्यांत असें सिद्ध करण्याचा प्रयत्न केला होता कीं, स्वयंवराची पद्धति प्राणिवर्गांतच दृष्टीस पडते असें नाहीं, तर कांहीं प्रकारच्या वनस्पतींतही दृष्टीस पडते ! व चांगला शोध केला असतां, सर्व वनस्पतिवर्गासही ही पद्धत लागू आहे, असें कदाचित दिसून येईल ! यूरोपांत व अमेरिकेंत होत असलेल्या असल्या विलक्षण शोधाचें वर्तमान ऐकून तरी आमचे लोक आपल्या विवाहपद्धतीकडे विचारपूर्वक पाहूं लागतील काय? स्त्रीझाडांचा पुरुषझाडांशीं, अन्योन्यांच्या संमतीशिवाय संयोग होत नाहीं व ती संमति मिळविण्यासाठीं तीं अतोनात प्रयत्न करीत असतात, हें सिद्ध होईल तर आम्ही अप्रबुद्ध झालों आहों, असें म्हणावें लागणार नाहीं काय? अन्नापासून प्राणत्राण होतें, तेव्हां चांगलें अन्न सेविलें अ-

सतां चांगली शरीरपुष्टी होईल, व निःसत्व अन्नाचें सेवन केलें असतां, शरिरास क्षीणता येईल, हें पोरासोरास देखील समजण्यासारखें आहे. "अन्नमयप्राणः" व "प्राणमयपराक्रमः" ह्या दोन ह्मणी या देशांत सर्वतोमुखीं झाल्या आहेत त्या अगदीं योग्य आहेत. आतां प्राणरक्षणाशीं अन्नसेवनाचा जितका संबंध आहे, तितकाच जातिरक्षणाशीं स्त्रीपुरुषसमागमाचा आहे, हें कोणीही कबूल करील; तसेंच हा समागम अत्यंत फलप्रद होण्यास ह्मणजे त्यापासून विस्तृत जात्युत्पत्ति होण्यास, तो जसा व्हावा तसा झाला पाहिजे, हेंही प्रत्येक सुविचारी मनुष्यास कबूल करणें भाग आहे. वनस्पतींत व मनुष्याशिवाय इतर प्रण्यांत स्त्रीपुरुष किंवा नरमादी यांच्या संयोगांचे नेमलेले काळ किंवा ऋतु आहेत. ते काळ किंवा ऋतु प्राप्त झाल्याशिवाय, त्यांत संयोग होऊं शकत नाहीं, व संयोग न झाल्यामुळें संतानोत्पत्तिही होऊं शकत नाहीं. मनुष्याप्रमाणें त्यांतही हा संयोगकाल अत्यंत सुखावह असला पाहिजे, असें त्यांच्या त्या वेळच्या स्वरूपावरून व बाह्य वर्तनावरून स्पष्ट दिसतें. वसंत ऋतूच्या सुमारास बहुतेक झाडें किती मनोरम दिसूं लागतात हें पुष्कळांच्या पहाण्यांत असेलच; तसेंच पानांचा, फुलांचा, व फळांचा बहार येऊन गेला ह्मणजे तीं किती फिकट व निस्तेज दिसतात, हेंही पुष्कळांनीं पाहिलें असेल. कांहीं झाडें व किडे यांची संतानोत्पत्ति झाली ह्मणजे त्यांचें चैतन्यसाफल्य होतें आणि त्यांच्या अस्तित्वाचा शेवट होतो. बहुतेक सारीं गवतें अशाच प्रकारचीं आहेत. जीं झाडें व जे प्राणी असे नाहींत, त्यांत दुसऱ्या प्रकारचे धरबंध आहेत. आह्मीं सुबुद्ध मनुष्यांनीं मात्र या कामीं अगदीं ताळ सोडिला आहे, व त्यांतल्या त्यांत आह्मीं हिंदु लोकांनीं तर बेतालपणाची परमावधी केली आहे. सृष्टिनियम आपला अंमल थोडाबहूत आह्मा ज्ञानवान् मनुष्यजातीवरही चालवितात ह्मणून बरें आहे, नाहीं तर आह्मीं शहाण्या हिंदु लोकांनीं एक महिन्याची मुलगी आणि दीड महिन्याचा मुलगा यांच्या गर्भाधानाचा सोहळा पहाण्यास सोडिलें नसतें ! किंवा नव्वद वर्षांच्या थेरड्याबरोबर नव्वद दिवसांच्या पोरींचीं लग्नें लाऊन देऊन

त्यांच्या ' अशुभाची ' आणि ' अमंगलाची ' मोठ्या उत्कंठेनें किंवा ' सावधान ' चित्तानें वाट पहात बसलों असतों ! पण काय करावें ? महिन्याच्या पोरीच्या डोहाळजेवणाचा समारंभ करण्यास सृष्टिनियम परवानगी देत नाहींत, यामुळें आमचा अगदीं नाइलाज होऊन गेला आहे ! तथापि त्यांचें निराकरण आमच्या हातून जितकें होईल तितकें करण्याची आम्हीं आपल्याकडून होईल तितकी काळजी घेत आहों. कित्येक गृहस्थ व बायका आपणांस पुढें होणाऱ्या मुलांच्या व मुलींच्या लग्नाचे ठराव, आपणांस मुलें होणार आहेत किंवा नाहींत, हें सिद्ध होऊं लागण्यापूर्वींच करीत असतात ! कांहींजण गर्भांतल्या पोरीचे व गर्भांतल्या पोराचे वाङ्निश्चय करून ठेवतात ! व कांहींजण एक संवत्सराच्या आंत आपल्या संततीकडून पाणिग्रहण करवितात ! अशा रीतीनें तयार केलेलीं दादलाबायलें एके ठिकाणीं होतील केव्हां, आणि आपल्याप्रमाणें त्यांनाही गर्भांतल्या आणि बाहेरल्या पोरांच्या लग्नाचे ठराव करण्याचा नाद लागेल केव्हां—याविषयीं येथील स्त्रीपुरुषांस पराकाष्ठेची आतुरता उत्पन्न झालेली असते! इतक्यांत सून किंवा कन्या ऋतुमती झाली ह्मणजे मग त्या आनंदास काय पारावार! मुलीच्या बाजूनें मुलगा होण्याच्या या शक्यतेस ' मुलगा झाला ' असें मानून, आप्तमित्रांस साखरेसह ही आनंदाची खबर द्यावयाची, आणि तावडतोब मखराच्या आणि गर्भाधानाच्या तयारीस लागावयाचें! सोळा दिवसांच्या आंत मुहूर्त पहाण्याचीही गरज नाहीं, असा शास्त्रार्थ आहे ! मग लौकर लौकर सारी सिद्धता करून, व जमतील तेवढे उभय पक्षांकडील लोक गोळा करून, त्या अवकाशाच्या आंत भटांनीं, आईबापांनीं, लहान मोठ्या घरांच्या व परघरच्या बायांनीं, समवयस्क मित्रांनीं व मैत्रिणींनीं सकाळपासून संध्याकाळपर्यंत होमहवनांत, ओंट्या-हळदकुंकवांत, व जेवणफराळांत दिवस व रात्रीचा पूर्वभाग घालवून, दहा अकरांच्या सुमारास, ज्यांच्या अंगावरून कामवासनेची कधीं झुळूकही गेली नसेल, अशा दोन पोरांस रत्युपभोगासाठीं विशेष काळजीनें व खर्चानें शृंगारलेल्या अशा एका खोलींत जबरीनें ढकलून देऊन तिचीं दारें लाऊन द्या-

वयाचीं आणि जन्मास येऊन जें पहावयाचें तें पाहिलें व करावयाचें तें केलें, अशा समाधानकारक विचारांत आपापल्या स्थळीं जावयाचें, आणि मनःकारागृहांत कोंडलेल्या त्या पोरांची कशी स्थिति होईल, याच्या चिंतनांत अंथरुणावर अंग टाकून निद्राप्रियेची मर्जी सुप्रसन्न होण्यासाठीं, या अंगावरून त्या अंगावर लोळत रहावयाचें!

याहून स्त्रीपुरुषांच्या रतिसुखाचा मंडवडा आणि मातेरें करण्याची अधिक मूर्खपणाची रीत शक्य किंवा कल्पनीय असेल काय? ज्यांना या रीतींतील मूर्खपण कळत नाहीं व ज्यांना तदनुसार वर्तन करणें हेंच आपलें कर्तव्य आहे, असें वाटत आहे, त्यांना क्षमा केली पाहिजे. पण ज्या आम्हा अलीकडील सुशिक्षित लोकांस अशा अप्रौढ वयांत, कामविकार जागृत होण्यापूर्वीं, बारा तेरा वर्षांच्या मुलींस व सोळासतरा वर्षांच्या मुलांस या नाडीं लावण्यापासून त्यांचें किती नुकसान होतें, हें आमच्या देशाच्या पूर्वेतिहासाच्या वाचनानें व इतर लोकांच्या उदाहरणानें स्पष्टपणें कळूं लागलें आहे, त्या आह्मीही ही निंद्य चाल एकदम नाहींशी करण्याचा प्रयत्न करूं नये, व ‘ दहाबारा ’ आणि ‘ सोळा अठरा ’ करीत बसावें, ही अत्यंत शरमेची गोष्ट नाहीं काय? फ्रान्स, जर्मनी, रशिया, इतली, ग्रीस, पोर्तुगाल, ऐर्लंड व ब्रॅझील येथील लोकांनीं राजकीय हक्क संपादण्यासाठीं केलेल्या व चालविलेल्या खटपटी पाहून, आम्हांसही महाजनसभा, सार्वजनिकसभा, प्रेसिडेन्सीअसोसिएशन, इंडिअन असोसिएशन—व सार्‍यांवर ताण करणारी पंचसांवत्सरिक राष्ट्रीयसभा—असल्या मंडळ्या स्थापण्यांत आपण मोठा पुरुषार्थ केला, असें वाटूं लागलें आहे! पण आमच्या मतें हा वृथा भ्रम आहे आह्मीं अद्यापि टिकाऊ असें कांहींएक केलेलें नाहीं. या सार्‍या सभा पोकळ डोल आहेत! हे केव्हां थंडे होतील याचा भरंसा नाहीं! राष्ट्राची खरी मजबुती कुटुंबाच्या आणि त्यांतील व्यक्तींच्या मजबुतीवर सर्वैव अवलंबून आहे. त्या कुटुंबाची व त्याच्या लहान मोठ्या अवयवांची स्थिति जोंपर्यंत आतां आहे तशीच राहील, तोंपर्यंत राज्य, धर्म, नीति, उद्योग यांपैकीं कोण-

त्याही गोष्टींत आमचें पाऊल वास्तविकपणें पुढें पडलें असें कधींही ह्मणतां येणार नाहीं! ज्या लोकांना कोणी तरी पसंत केलेल्या बायका चालतात; ज्या लोकांना रत्युभोगासाठीं दुसऱ्यांनीं कोंडून वालावें लागतें; ज्या लोकांना ज्ञानसंपादन, द्रव्यसंपादन, लौकिक-संपादन सामर्थ्यसंपादन, विषयसौख्यरसज्ञानसंपादन, यांपैकीं कोण-तीही गोष्ट कमाविण्यापूर्वी, 'जबरीचा संभोग' करण्याची चटक लागली आहे, व ज्यांच्या हातून या पापामुळें प्रतिदिवशीं प्रेमाचे हजारों खून पडत आहेत, शारीरिक व मानसिक अनंत यातना भोगाव्या लागत आहेत, विद्या व वित्त संपादण्याची बिलकुल कुवत राहिलेली नाहीं, खऱ्या जातिविशिष्टसुखाची कल्पना ज्यांच्या स्वप्नांतसुद्धां कधीं येत नाहीं, ज्यांना संसार असार होऊन गेला आहे, व आयुष्य हें ज्यांना दुवह ओझ्यासारखें वाटत आहे, अशा लोकांनीं राष्ट्रीय सभांच्या फंदांत पडून आपल्या मनासारखे राज्यकर्ते वरण्याची इच्छा कशाला धरावी?

वल्लभोपासना.

ती शीतळोपचारीं जागी झाली हळूच मग बोले ॥
औषध नल-गे मजला ! परिसुनि जननी वरें ह्मणुनि डोले ॥ १ ॥

मनुष्याच्या अंतःकरणाची खरी प्रवृत्ति कोणीकडे आहे, हें पहावयाचें असेल तर त्याला नकळत त्याच्या आचरणाच अव-लोकन केलें पाहिजे. कोणी संभावित गृहस्थानें कांहीं वस्तु लां-बविली असावी, असा संशय आला असेल तर त्याला " अहो, तुह्मी अमुक वस्तु घेतली आहे काय ? " असा प्रश्न विचारला असतां, तो तिचा पत्ता लागूं देईल, असें कधींही व्हावयाचें नाहीं! सबब असा गृहस्थ झोपेंत काय चावळतो, किंवा गेलेल्या वस्तूवि-षयीं गोष्टी निघाल्या असतां, त्याची चर्या कशी होते, हें बार-काईनें पाहून, त्यावरून अनुमान बांधावें, असा जो व्यवहारदक्ष

वडिल माणसें उपदेश करीत असतात, त्यांत बराच ग्राह्यांश आहे! पुस्तक लिहीत असतां, सभांत बोलत असतां, व दुसऱ्या-समक्ष कांहीं करीत असतां, प्रत्येक मनुष्य स्वतःचें व्यंग उघडें न पडूं देण्याविषयीं आपणाकडून होईल तितकी खबरदारी ठेवीत असतो. त्यामुळें त्याच्या लेखावरून, भाषणावरून, किंवा त्यानें दहाजणांपुढें केलेल्या आचरणावरून, त्याचे खरे विचार कसे अ-सतील, हें हटकून सांगतां येणें कठिण आहे. तेव्हां कोणत्याही मनुष्याच्या वास्तविक आचाराची व विचाराची ठेवण कशी आहे, हें जाणावयाचें असेल तर, आपणावर कोणाचा डोळा नाहीं, असें त्यास वाटत असतां त्याचें जें वर्तन होत असतें, व त्याच्या तों-डांतून जे उद्गार निघत असतात, ते लक्ष देऊन पाहिले तर, त्याच्या स्थाईक प्रकृतीची बिनचूक अटकळ सहज करतां येणार आहे. कोटिक्रमाचीं अस्त्रें पाजळून जो वादाला बसला, तो आप-ल्या खऱ्या मतांची दाद सहसा लागूं द्यावयाचा नाहीं ! आळस, निरुद्योगीपणा, धनातितृष्णा, परस्त्री-किंवा-परपुरुष-चिंतन या गोष्टी अत्यंत त्याज्य आहेत, हें कोणत्या सुशिक्षित स्त्रीस किंवा पुरुषास कळत नाहीं, किंवा त्या तशा आहेत, असें बोलण्यांत किंवा लिहिण्यांत कोण ह्मणत नाहीं? तथापि या अमंगल गोष्टीं-चा आपणांस कधींही विटाळ झाला नाहीं, असे किती स्त्रिया व पुरुष छातीला हात लाऊन ह्मणूं शकणार आहेत? तात्पर्य, मनु-ष्यांच्या वास्तविक स्थितींत व जाणूनवुजून, दुसऱ्यापुढें त्यांचें जें बोलणें चालणें होत असतें त्यांत, बरेंच अंतर असतें. हें अंतर नाहींस होत जाणें, व सर्वकाळीं त्याचें एकच स्वरूप दिसूं लागणें हें एक त्यांच्या सुधारणेचें व्यंजक होय. ज्या लोकांत ही विषम-ता विशेष दृष्टीस पडते, ते लोक सुधारणेंत फार मागें आहेत असें घेऊन चालण्यास हरकत नाहीं. कारण, त्या विषमतेवरून हें सिद्ध होतें कीं, जी गोष्ट विचारदृष्ट्या त्यांस बरी दिसते, तदनुसार वर्तन करण्यास ते तयार झालेले नाहींत. ते भेकड किंवा दांभिक आहेत !

हे विचार खरे असतील, तर एका गोष्टींत आह्मा हिंदूसारखे

भेकड अथवा दांभिक असे दुसरे कोणतेही लोक नसतील, असें ह्मणणें भाग पडतें! इंग्रजी कादंबऱ्या किंवा संस्कृत नाटकें वाचतांना, अथवा रंगभूमीवर त्यांचे प्रयोग पहात असतांना, ज्या गोष्टी वाचून व पाहून आह्मांस पराकाष्ठेचा आनंद होतो, त्यावरून विवाहपद्धतीविषयीं आमचे विचार कसे असतील, याविषयीं कोणी वयस्थ पुरुष अनुमान करूं लागेल, तर स्वयंवराचे आह्मी मोठे चहाते असलों पाहिजे, व तीच विवाहपद्धति आह्मांत रूढ असली पाहिजे, तसें असल्याखेरीज अशा प्रकारच्या कादंबऱ्यांच्या व नाटकांच्या वाचनापासून, किंवा त्याचे प्रयोग पाहण्यापासून इतका आनंद होण्याचा संभव नाहीं, असें त्यांस सहज वाटणार आहे! पण खरी स्थिति किती उलट आहे! मातापितरांची आज्ञा घेतल्याशिवाय कण्वदुहिता शकुंतला प्रियंवदेच्या सल्ल्यानें लतामंडपांत दुष्यन्ताची एकांतीं गांठ घेते, व तेथें त्यांचा गान्धर्वविवाह होऊन त्याचा यथोचित परिणामही घडतो, आणि तो सारा प्रकार आह्मी मोठ्या औत्सुक्यानें पहातों, व विशेष रसाच्या ठिकाणीं वन्स मोअर (आणखी एकवार) असें ह्मणून पात्रांकडून आपल्या पसंतीस उतरलेली चीज पुनः ह्मणावितों, किंवा उत्तम वाटलेला अभिनय पुनः करवितों! मालतीमाधव वाचतांना अथवा त्याचा प्रयोग पहातांनाही आमची तशीच दशा होते. वडिलांच्या इच्छेविरुद्ध प्रेमानुरोधानें मालतिमाधवांचा झालेला विवाह, किंवा तो घडवून आणण्यासाठीं कामंदकीनें दिलेलें साहाय्य यांत आह्मांस अप्रशस्त असें कांहीं तरी वाटतें काय? हेंही असो. सुभद्रा काबीज करण्यासाठीं अर्जुनानें जो त्रिदंडी संन्यास धारण केला, व श्रीकृष्ण परमात्म्याच्या मदतीनें बलरामाच्या हातावर ज्या तुरी दिल्या, अथवा घटोत्कचादिकांच्या साहाय्यानें अभिमन्यूनें जें वत्सलाहरण केलें, तें पाहून तरी आह्मांस कधीं विषाद झाला आहे काय? देवांनीं घातलेल्या मागण्यांचा धिक्कार करून, दमयंतीनें जें नळास वरिलें त्याबद्दल मनांतल्या मनांत तरी तिच्या औद्धत्याबद्दल आह्मी तीवर कधीं रागावलों आहों काय? जर नसेल, तर स्वयंवराची रीत पुनः पाडावी, असें कोणीं ह्मटल्यास आमचें पित्त इतकें

कां खवळतें वरें? शकुंतला, मालती, सुभद्रा, वत्सला, दमयंती किंवा इतर पौराणिक अथवा काल्पनिक स्त्रिया, व दुष्यंत, माधव, अर्जुन, अभिमन्यू, नल अथवा इतर पौराणिक आणि काल्पनिक पुरुष यांच्या प्रकृतींत आणि आमच्या प्रकृतींत जमीनअस्मानाचें अंतर पडलें आहे, असें आह्मांस बिलकुल वाटत नाहीं. तारुण्य, आरोग्य, बुद्धि, संपत्ति, स्वरूप, विद्या, व ललितकलानैपुण्य जितकें त्यांना प्रिय होतें तितकें आह्मांसही आहे. दुःखाचा कंटाळा आणि सुखाचा अभिलाष जितका त्यांना होता तितका आह्मांसही आहे. त्या वेळीं ज्या वयांत कामवासना जागृत होत असे, त्याच वयांत आतांही होते. त्या वेळीं वयांत आलेल्या स्त्रीपुरुषांस आपापल्या मनास रुचेल त्याच्याशीं किंवा तिच्याशीं विवाह करण्यापासूनच आपणांस अत्युत्कृष्ट वैवाहिक सुख प्राप्त होईल, असें वाटून तीं कोणासही न जुमानतां, वाटेल तसा विवाह करीत, व सुखी होत, त्याप्रमाणें आतांही होण्याचा संभव आहे. असें असतां, नऊ दहा वर्षांच्या मुली व चौदा पंधरा वर्षांचे मुलगे यांच्या विवाहांत आपण पडून, मुलींस तेरावें आणि मुलांस सतरावें वर्ष लागलें नाहीं, तोंच त्यांना खोलींत कोंडून घालण्याविषयीं येवढा आग्रह आह्मी कशासाठीं धरून बसतों? असलें निंद्य नर्मसाचिव्य आह्मीं केलें नाहीं, तर सारीं स्त्रीपुरुषें अविवाहित राहतील, प्रजोत्पत्ति बंद पडून जगाचा अंतसमय येऊन ठेपेल, किंवा चहूंकडे अनीतीचें साम्राज्य होऊन, साऱ्या संततीस जारजत्वाचा कलंक लागेल— अशा भीतीनें तर आह्मी बालविवाहाचे इतके एकनिष्ठ भक्त बनलों नाहींना? स्वयंवरामुळें जर असला कहर पौराणिक कालांतील स्त्रीपुरुषांवर गुदरला नाहीं, व सध्याही इतर देशांतील स्त्रीपुरुषांवर गुदरतो, असें वाजवी रीतीनें ह्मणतां येणार नाहीं, तर तो आह्मांवरच गुदरेल असें कसें ह्मणतां येईल? कोणी असें ह्मणतात कीं, स्वयंवराचा किंवा संमतिविवाहाची चाल येथें पाडली असतां, इंग्लिश लोकांप्रमाणें आमची लिंगविशिष्ट नीति शिथिल होईल. या आक्षेपावर पहिलें उत्तर असें आहे कीं, इंग्लिश लोकांची नीति आह्मांहून शिथिल आहे, असें ह्म-

णण्यास काय आधार आहे? त्यांच्या देशांत विवाहनि-
राकरणाचीं कोर्टें आहेत, व त्यांत प्रतिवर्षी पुष्कळ फिर्यादी
लागतात, येवढ्यावरून त्यांच्यामध्यें या संबंधाचा आह्मांहून अधिक
अनाचार होत असेल, असा तर्क करणें न्याय्य नाहीं; किंवा ति-
कडील सेन्सस रिपोर्टांत जारजांची जी बरीच मोठी संख्या
नमूद केलेली असते, तीवरूनही आह्मी या बाबतींत त्यांहून अ-
धिक शुद्ध आहों, असें खात्रीनें ह्मणतां येणार नाहीं. कारण, गुन्हे
जगापुढें आले नाहींत, ह्मणून ते घडत नाहींत, असें ह्मणणें कधीं-
ही बरोबर होणार नाहीं. अमक्या अमक्याची बायको वाईट
निघाली, किंवा अमकीतमकीचा नवरा 'शिनल' निघाला, अ-
सला दुर्लौकिक करून घेण्याची भीति वाटून, आमच्यामधील अनेक
दुर्दैवी स्त्रिया आणि पुरुष जारपतीशीं किंवा जारिणपत्नीशीं, क-
ष्टानेंच कां होईना, आपलें आयुष्य कशावरून कंठीत नसतील?
शिवाय, आमचा समाज जर इतका सोंवळा आहे, तर विधवांनीं
गुप्त कर्में छपविण्यासाठीं केलेले निर्दयपणाचे प्रयत्न उघडकीस
कसे येतात? गतभर्तृकांनीं दुराचारी निघूं नये. ह्मणून त्यांना
आह्मी कारागृहांतल्या कैद्याप्रमाणें वागवितों. असें असून नद्यांत,
रस्त्यांवर व अनाथगृहांत लहान मुलांचीं प्रेतें, आणि सजीव मुलें
कोठून येऊन पडतात? फिरून आणखी एक गोष्ट लक्षांत ठेवणें
जरूर आहे ती ही कीं, गतभर्तृका अथवा एक विवाहित स्त्री दु-
राचारी निघाली असतां, ती अनेक पुरुषांच्या सद्गुणास विघातक
होते, व जेवढे तिच्या नादीं लागलेले असतात तेवढे सारे विवाहित
असल्यास जारपति होतात, असें ह्मटलें पाहिजे. अशा रीतीनें
गुप्त रीतीचा भ्रष्टपणा आमच्या समाजांत किती होतो व इंग्लिश
समाजांत किती होतो, याचा स्पष्ट निर्णय कसा करतां येणार
आहे? पण हेंही असो; आज प्रत्येक शहरांत ज्या शेंकडों
विश्वयोषिता दृष्टीस पडतात, त्यांचे आश्रयदाते कोण आहेत?
ज्याप्रमाणें दारूचें एक नवीन दुकान निघालें कीं, शेंकडों लोकांस
मद्यपी होण्यास उत्तेजन मिळतें, त्याप्रमाणें एका वेश्येमुळें
शेंकडों लोक बिघडत असतात, व ज्याअर्थी वेश्यागमनाचें व्यसन

या देशांत इंग्लंडाहून कमी आहे, असें ह्मणण्यास आह्मापाशीं कांहीं एक आधार नाहीं, त्याअर्थी लिंगविशिष्ट नीतीचा विध्वंस या व्यसनामुळें या देशांत इंग्लंडाइतकाच होत असेल, असें मानण्यास कांहीं हरकत दिसत नाहीं. युरोपिअन लोकांच्या या प्रकारच्या शुद्धतेविषयीं आह्मी ज्या कुकल्पना करतों त्या त्यांच्या समाजांच्या केवळ बाह्य स्वरूपावरून करतों, हें उघड आहे. पण तसें करणें नीट नाहीं. बंगाली लोकांपेक्षां किंवा मुसलमान लोकांपेक्षां आह्मी आपल्या स्त्रियांस विशेष स्वातंत्र्य ठेविलें आहे. पण एवढ्यावरूनच जर ते लोक असें ह्मणूं लागतील कीं, आमच्या नीतीहून महाराष्ट्रीयांची नीति क्षीणतर असलीच पाहिजे, तर त्यांचें ह्मणणें जसें सप्रमाद होणार आहे, तसेंच युरोपिअन लोकांच्या नीतिविषयीं आमचें मत होणार आहे. तथापि वादासाठीं क्षणभर असेंही घेऊन चालतों कीं, युरोपिअन लोकांत आह्मापेक्षां पतित स्त्रियांची व पुरुषांची संख्या थोडी अधिक आहे, तरी तेवढ्यावरून असें कोण सिद्ध करून देईल कीं, त्यांच्यांत स्वयंवराची पद्धति रूढ आहे, ह्मणून तेथें तसा प्रकार आहे व येथें बालविवाह रूढ आहे, ह्मणून तसा प्रकार नाहीं? क्षणभर असेंही मानिलें कीं, बालविवाहामुळेंच ही विशेष शुद्धि आम्हांत दृष्टीस पडत आहे, तर तेवढीसाठीं या दुष्ट चालीपासून दुसरे जे अनेक तोटे होत आहेत, ते करून घेण्यास आह्मी तयार व्हावें काय? इंग्लंडांत शंभर कुलटा असल्या तर येथें पंचाणवच असाव्या, येवढ्यासाठीं बहुतेक स्त्रीपुरुषांस नाउमेद, निरुत्साह, निःसत्त्व, व निर्वीर्य करून सोडणें श्लाघ्य आहे काय? ज्यांच्या अवयवांची पूर्ण वाढ झाली आहे; ज्यांच्या शरिराच्या प्रत्येक भागावर तारुण्याचें तेज चकाकत आहे; विषयवासना जागृत झाल्यामुळें उल्हासानें व उत्कंठेनें अननुभूत सुखास्वादाच्या अहर्निश चिंतनानें ज्यांच्या अंगव्यापारांत, दृष्टींत व चर्येंत लज्जा, अधीरता, साशंकपणा वगैरे परस्परविरोधी अनेक मनोविकार वारंवार प्रतिबिंबित होऊं लागले आहेत; एकमेकांस प्रिय होण्याविषयीं ज्यांचे हरएक प्रयत्न चालले आहेत; विद्या, वित्त, सौंदर्य वगैरे गुणांनीं आपणास होईल तितकें अलंकृत करून, अन्योन्यास मोह पाड-

ण्याविषयीं जे अहोरात्र झटत आहेत; ज्यांना आपण रतिमन्मथाचे पुतळे आहों, व विधात्यानें आपली विवाहमैत्री व्हावी, असें योजूनच त्यानें आपणास निर्माण केलें, आणि आपल्याहून अधिक सुखी असें दंपत्य कोठेंही असूं शकण्याचा संभव नाहीं, असें ज्यांस वाटूं लागलें आहे; अन्योन्यसमागम दुरावणारा प्रत्येक क्षण ज्यांस युगतुल्य झाला असून, जे सूर्याच्या अश्वास मंदगतित्वाबद्दल निंदूं लागले आहेत व यामिनीस आपली समागमकारिणी मैत्रीण मानून तिच्या वाटेकडे जे डोळे लावून बसले आहेत; अशा स्त्रीपुरुषांच्या प्राथमिक रतिसुखाची बहार कोणीकडे? आणि पंतोजीचा मार खाणाऱ्या व अभ्यासाखालीं अर्धमेल्या झालेल्या, दुर्बल, भेकड आणि लुस्कान अशा आमच्या सोळा सतरा वर्षांच्या बहुतेक पोरांच्या, आणि बाव्हलाबाव्हलीचा व भातकुलीचा ज्यांचा खेळ नुकताच सुटला आहे, व नवरा ह्मणून ज्याच्याशीं आपला एकाप्रकारें विशेष संबंध झाला आहे, असा पुरुषजातीपैकीं कोणी एक इसम आहे, असें कोठें नुकतेंच समजूं लागलें आहे, अशा आमच्या बारा तेरा वर्षांच्या निस्तेज, लाजाळू व अज्ञान पोरींच्या बळजोरीच्या महालाची बहार कोणीकडे? पण स्वतंत्रपणें विचार करून तदनुसार वर्तन करण्यास लागणाऱ्या धैर्यानें ज्या आम्हांस अनेक शतकें सोडलें आहे, त्या आम्हास बलाढ्य रूढीच्या अमलाविरुद्ध बंड करून, दास्यशृंखला झुगारून देण्याची, व उभय सुखांतील महदन्तराचा विचार करण्याची हिंमत कोठून असणार? कोणी लोकापवादाला भिऊन, कोणी धर्माला भिऊन, कोणी अज्ञानामुळें, कोणी स्वल्प अशा वर्तमानहिताच्या आशेनें; कोणी मूर्ख लोकांकडून बरें म्हणवून घेण्यासाठीं, व कोणी यत्किंचित् स्वार्थासाठीं-ह्मणून कोणत्या तरी सबबीनें आह्मी आपल्या पोरांचें व पोरींचें जीवित निःसार करीत आहों, भावी संततीच्या दुःसह विपत्तीचा पाया घालीत आहों व दारिद्य, बुद्धिमांद्य, दौर्बल्य आणि पारतंत्र्य यांच्या पंकांत या भरतखंडास अधिकाधिक रोंवीत आहों हें आम्हांस समजूं लागणार तरी कधीं?

स्वातंत्र्याच्या वृथा वल्गना.

कायद्यानें बालविवाहाचा प्रतिबंध करणें ह्मणजे सांप्रत काळीं लहान मुलांवर व मुलींवर त्यांच्या मातापितरांकडून व पालकांकडून जो जुलूम होत आहे तो दूर करणें याहून दुसरें कांहीं नाहीं. कोणासही स्वातंत्र्य देण्यासाठीं केलेला जो कायदा तो जुलमाचा कायदा कसा होईल? तथापि आधुनिक अनेक मित सुधारकांचें असें ह्मणणें पडतें कीं,अशा कामांत कायद्याचा प्रवेश होऊं देणें ह्मणजे आईबापांस जें स्वातंत्र्य आहे त्याचा उच्छेद करणें होय! वाहवा! मूर्ख आईबापांनीं कधीं अज्ञानानें, कधीं लोकापवादभयानें, व कधीं लोभानें आपल्या अल्पवयस्क मुलांचें आमरण नुकसान करावें, आणि तें करण्याचा हक्क त्यांच्याकडे राहूं देण्याबद्दल सुशिक्षित ह्मणवून घेणाऱ्या 'थंड्या' सुधारकांनीं अखिल वातावरण आपल्या आक्रोशांनीं भरून सोडावें, याहून अधिक विस्मयजनक देखाव्याची कल्पना करणें देखील कठिण आहे! दुसऱ्यास कुरूप करण्याचा हक्क! पोटच्या पोरीचें कुंकू पुसण्याचा अधिकार! मुलाच्या बायकोस नापितापुढें बसविण्याचें स्वातंत्र्य! असले हक्क, असले अधिकार, असलें स्वातंत्र्य राखण्याबद्दल अकांडतांडव करणाऱ्यांस हक्क, अधिकार व स्वातंत्र्य यांचा अर्थ व उपयोग मुळींच समजत नाहीं, आणि यासंबंधानें यांचे बोल स्वातंत्र्याच्या शुद्ध वल्गना होत, असें ह्मणणें भाग आहे.

यावर कोणी असें उत्तर देतात कीं, विवाहाच्या व वधनाच्या संबंधानें आह्मांकडून ज्या चुका होत आहेत, त्या आमच्या आह्मांस कळूं लागल्या आहेत, व आमच्याकडून होईल तितकी आह्मी त्यांची दुरुस्तीही चालविली आहे. सबब जी गोष्ट आमची आह्मी करण्यास तयार झालों आहों, तींत सरकारानें पडूं नये, हें इष्ट आहे. सरकारच्या मध्यस्थीनें नफा न होतां उलट नुकसान होणार आहे. बालविवाहादि गोष्टी वाईट आहेत हें तुह्मांस कळूं लागलें आहे काय? व त्या नाहींशा करण्यासाठीं तुमचे प्रयत्न चालू आहेत काय? ठीक आहे. ज्यांना या दुष्ट रूढींतील दोष कळूं

लागले असतील, व त्यांचें निर्दालन करण्याचा आपणांकडून होण्यासारखा प्रयत्न जे करूं लागले असतील, त्यांना आमचे कांहीं एक ह्मणणें नाहीं. पण जर असें करणारे कोणी नसतील, व चालू रूढीसच चिकटून राहण्याचा त्यांचा निग्रह असेल तर त्यांच्यासंबंधानें काय करावयाचें ! " पण असें होईल कसें ! शिक्षणाची टांकी सतत चालली असतां, दुसऱ्यांचीं उदाहरणें नित्यशः डोळ्यांपुढें येऊं लागलीं असतां, मुलांकडून व मुलींकडून अडथळा येऊं लागला असतां, जे यासंबंधानें आपला हक्क सोडण्यास किंवा आपलें वर्तन फिरविण्यास राजी होणार नाहींत, असे लोक सांपडणें अशक्य आहे. कालांतरानें या गृहसुधारणा सरकारच्या मध्यस्थीवांचून झाल्याशिवाय राहणार नाहींत. शिक्षणासारखी गृहव्याधीवर दुसरी जालीम मात्रा नाहीं. हिच्या योगानें पाहिजे ती सुधारणा थोड्या विलंबानें, पण कोणत्याही प्रकारचें नुकसान न होऊं देतां, करतां येणार आहे. " या उत्तरावर आह्मी असा प्रश्न विचारतों कीं, तुमची शिक्षणाची जबर मात्रा तुह्मी गृहव्याधीसाठींच कां राखून ठेवतां ? सर्व व्याधींचा नाश करण्याचें सामर्थ्य तिच्या अंगीं आहे. लोकांस ज्ञान प्राप्त झालें, चांगलें व वाईट कळूं लागलें—ह्मणजे त्यांच्या वर्तनांत आपोआपच सुधारणा होत जाणार आहे; सबब सरकारानें मांडलेलीं शेंकडों खातीं बंद करून, सर्व जमा शाळाखात्याकडेच कां लावूं नये ? सारी प्रजा एकदां विद्वान् करून सोडली ह्मणजे कशाचीही गरज उरणार नाहीं. तोंपर्यंत थोडासा त्रास झाला तरी हरकत नाहीं. पण लोकांच्या मानसिक शक्तींचा विकास होऊन, त्याच्या अनुषंगानें झालेली जी सुधारणा ती जितकी रमणीय, चिरस्थाई, व सुखावह होणार आहे तशी कायद्याच्या सक्तीनें घडून आणविलेली सुधारणा कधींही होणार नाहीं. उद्यां सकाळीं लष्करी खातें, पोलीसखातें, न्यायखातें वगैरे टोलेजंग खर्चाच्या बाबी बंद केल्या, आणि सर्व प्रकारची व्यवस्था शाळापंतोजीच्या ताब्यांत दिली तर किती खासें काम होणार आहे बरें ? कोणीं कोणास शिवीगाळ केली, कोणीं कोणाशीं मारामारी केली; कोणीं कोणाच्या घरावर दरवडा घात-

ला, कोणीं कोणाचा खून केला, कोणीं कोणावर स्वारी केली तरी काय हरकत आहे? अज्ञान आहे तोंपर्यंत अशा गोष्टी घडणारच! जसजसा शिक्षणाचा प्रसार होत जाईल तसतसे हे अनर्थ नाहींसे होत जातील! तो होईतोंपर्यंत त्यांपासून जेवढी पीडा होईल तेवढी निमूटपणें सोशिली पाहिजे! या गोष्टी वाईट आहेत हें आमचें आम्हांस कळत आहे, व त्या दूर करण्याचा प्रयत्न आमचे आह्मी करीत आहों; सरकारच्या मध्यस्थीनें फायदा न होतां उलट नुकसान होणार आहे; कालांतरानें त्या आमच्या हातूनच तडीस जाणें इष्ट आहे. एका शिक्षणाच्या आधीन सारें आहे: तेवढें देण्याची तजवीज झाली म्हणजे झालें! गरम सुधारक, थंडे सुधारक, मिठ्ठे सुधारक, कडू सुधारक, दुर्धारक, सुधारणानिंदक, मठ्ठ, मूढ, व हेकड असे अनंत समाजघटक यांपैकीं कितीजणांस वरील व्यवस्था मान्य होणार आहे? आमच्या मतें ती फारच थोड्यांस मान्य होईल. तात्पर्य काय कीं, ज्या गोष्टी सध्यां सरकाराकडून होत आहेत, व ज्या सरकाराकडून होण्यानें आमचा व्यवहार सुखावह होत असून त्या आम्हांस आज करतां येण्याचा संभव नाहीं, त्या आह्मी सरकाराकडून करून घेणें पसंत करतों. कोणत्याही व्यक्तीस अमुक एक गोष्ट व्हावी, असें वाटत असलें, आणि ती त्यास स्वतः करतां येत नसली म्हणजे ती घडवून आणण्यांत दुसऱ्याचें साहाय्य घेण्याची इच्छा त्यास स्वाभाविकपणें उत्पन्न होते. अशा स्थितींत थोड्यांनीं किंवा पुष्कळांनीं तिसऱ्याचें साहाय्य घेण्यास प्रवृत्त होण्यांत कांहीं विशेष आहे, असें नाहीं. जी गोष्ट बहुतेकांना चांगली वाटली ती तरी त्यांनीं सरकारच्या मदतीनें थोड्यांवर कां लादावी? गांवांतल्या कांहीं लोकांस वाईट शौचकूप चालत असले, पण पुष्कळांस नको असले, तर पुष्कळांनीं थोड्यांवर ते पाडून टाकण्याबद्दल जुलूम कां करावा? यावर कोणी असें उत्तर देतील कीं, थोड्या लोकांच्या अमंगळपणामुळें पुष्कळांस त्रास होण्याचा संभव आहे; सबब पुष्कळजणांनीं स्वसंरक्षणासाठीं थोड्यांवर जुलूम करणें, व त्यांस आपल्या मनाप्रमाणें वागण्यास भाग पाडणें यांतच न्याय आहे. या म्हणण्याचा

वास्तविक अर्थ असा आहे कीं, ज्या पक्षाकडे विशेष सामर्थ्य असेल त्यानें क्षीण पक्षाला हवें तसें वागविण्यांतच न्याय आहे ! असें असेल तर थोड्या लोकांच्या हातीं पुष्कळ सामर्थ्य असल्यास, त्यांनींही आपल्या तव्यतीप्रमाणें पुष्कळांस वागविण्यांत न्याय असला पाहिजे. पुष्कळ आईबापांस मुलांचीं हव्या त्या वयांत लग्नें करणें योग्य वाटत आहे, म्हणून त्यांना तसेंच करूं देणें न्याय्य असेल, तर ज्या थोड्या लोकांस लहानपणीं लग्नें करणें अप्रशस्त वाटत आहे, त्यांनींही आपल्या परिश्रमानें व सरकारच्या साहाय्यानें आपल्या पक्षाकडे उलट पक्षापेक्षां अधिक सामर्थ्य संपादन करून घेऊन, पुष्कळ लोकांस बालविवाह टाकून देण्यास लावणें न्याय्य कां नाहीं, हें आम्हांस समजत नाहीं. सक्ती करण्यांत कोणत्या बाजूकडे किती व्यक्ति आहेत, हा मुख्य प्रश्न नाहीं; तर कोणत्या बाजूकडे किती शक्ति आहे, हा मुख्य प्रश्न आहे. वैवाहिक जुलूम पुष्कळांस बरा वाटत आहे, व त्यांचें एकवट झालेलें सामर्थ्य विशेष आहे, म्हणून ते आम्हां थोड्यांवर सक्ती करीत आहेत, व आपल्या बाजूस न्याय आहे असें भांडत आहेत. तेव्हां आम्हींही आपल्या बाजूस सरकारची मदत घेऊन, व तिचें सामर्थ्य उलट पक्षाच्या सामर्थ्याहून अधिक करून, जी गोष्ट समाजास अत्यंत हितावह होईल, असें आम्हांस विचारपूर्वक वाटत आहे तिचा आमच्या उलट पक्षावर सक्ती करण्याचा प्रयत्न कां करूं नये ? इंग्रज सरकार गुलामांचा व्यापार बंद करूं लागलें, त्या वेळेस ज्या स्वार्थपरायण, अज्ञान, किंवा दुराग्रही लोकांनीं तो व्यापार बंद करण्यांत सरकाराकडून आपल्या स्वातंत्र्यावर हल्ला होतो, असा गिल्ला केला, त्या प्रकारचा कल्ला आमचे प्रतिपक्षी करीत आहेत. ज्यांनीं गुलामांच्या व्यापाराविरुद्ध उचल केली, व ब्रिटिश पार्लमेंटाचें मन वळवून त्याच्या द्वारें त्या व्यापाराचें निर्मूलन केलें त्यांच्या खटपटीसारखी आमची खटपट आहे. आम्ही सरकारच्या साह्यानें वैवाहिक गुलामगिरीचा अंत लौकर करूं पाहत आहों; आमचे प्रतिपक्षी ती आपणांस वाटेल तितकीं वर्षें राखून ठेवण्याबद्दल धडपड करीत आहेत! परके सरकार असल्यामुळें

तें, आमचें ह्मणणें न्याय्य व हितावह असून, आमच्याकडे व्यक्तिसमुदाय मोठा नाहीं ह्मणून आमचा पक्ष घेण्यास भीत आहे, व आमच्या प्रतिपक्ष्यांचें वर्तन निर्दय व अपायकारक असून त्यांकडे व्यक्तिसमुदाय मोठा आहे, ह्मणून त्यांच्या झोकाप्रमाणें वागत आहे, ही शोचनीय स्थिति सरकाराच्या परकेपणामुळें चालली आहे. इंग्लंड, फ्रान्स, जर्मनी, युनायटेड स्टेट्स वगैरे देशांत असल्या गुलामगिरीचा केव्हांच अंत झाला असता. या देशांत स्वराज्य असतें आणि त्यांतील मोठमोठ्या अधिकाऱ्यांच्या डोक्यांत ही कल्पना येती तर त्यांनीं ती केव्हांच अमलांत आणून सोडली असती! बारीक विचार करतां, युरोपांतही या क्षणीं देखील थोड्या शहाण्यांची पुष्कळ मूर्खांवर सक्ती चालली आहे, असें दाखवितां येईल. फ्रान्स, जर्मनी, इंग्लंड वगैरे देशांतील राजसभांत जे ठराव होतात, ते त्या देशांतील बहुतेक लोकांस मान्य होत असतीलच, असें ह्मणण्यास विशेष आधार नाहीं. तथापि त्या सभांत जे ठराव होतात ते त्या सभांच्या सभासदांकडे अधिकार, शहाणपण, व संपत्ति असल्यामुळें इतरांस निमूटपणें ऐकावे लागतात. सुदैवानें येथील सरकारचीं सामाजिक मतें आह्मांस इष्ट अशीं आहेत; पण दुर्दैवानें तें परकें असल्यामुळें त्यांस पुष्कळांवर सक्ती करून, त्यांत असंतोष उत्पन्न करण्याची जबाबदारी आपल्या अंगावर घेववत नाहीं व या त्यांच्या भेकडपणामुळें पुष्कळांचा जुलूम आह्मांस सहावा लागत आहे. खरें म्हटलें ह्मणजे त्यांनीं आमच्या पक्षास पूर्ण साह्य करून, आमची शक्ति आमच्या प्रतिपक्ष्यांवर चालूं द्यावी. आह्मी स्वातंत्र्यरक्षणासाठीं सक्ती करूं पहात आहों हें जसें आह्मांस तसें त्यांसही समजत आहे; पण परकेपणामुळें तें आमच्या ह्मणण्यांत आपलें मन नीट घालीत नाहीं; आणि त्यांच्या या कर्तव्यपराङ्मुखतेमुळें आमच्या प्रतिपक्ष्यांचे येवढे ढंग चालले आहेत! नाहीं तर सतीची चाल बंद करण्याच्या कामीं त्यांच्याकडून आह्मांस जशी मदत मिळाली, तशी आतांही मिळती, तर नऊ दहा वर्षांच्या पोरी विधवा कशा होत्या, पंधरा सोळा वर्षांच्या मुली पांच चार मुलांच्या गलित आया कशा होत्या, सतरा

अठरा वर्षांच्या मुलांस खोल्यांत ढकलून घालून भर्तृकर्तव्य उरकणें कसें भाग पडतें व पंधरा सोळा वर्षांच्या तरुणांगनांच्या अंगास स्पर्श करण्यास सक्षुर नापित कसे धजावते, हें पाहिलें असतें ! पण काय करावें ? या देशांत सध्यां अक्कल व अंमल यांचा काडीमोड झाला आहे !

सामाजिक स्थित्यंतरें.

कोणत्याही समाजांत जीं चांगलीं किंवा वाईट स्थित्यंतरें होत असतात, तीं त्या समाजांतील मनुष्यांच्या चांगल्यावाईट क्रियांमुळें होत असतात. या क्रिया दोन प्रकारच्या आहेत; पहिल्या स्वप्रचोदित, व दुसऱ्या परप्रचोदित. अमुक गोष्ट आपणाला व दुसऱ्याला, आतां व पुढें सुखावह होणार आहे, असें प्रत्येकास समजत असून तदनुसार साऱ्या किंवा बहुतेक लोकांचें वर्तन होत असणें ही समाजाची उत्तमावस्था होय, हें आम्हांस पूर्णपणें कबूल आहे. तथापि ही स्थिति एका दिवसांत, महिन्यांत, वर्षांत किंवा शतकांत सुद्धां प्राप्त होण्यासारखी नसते. मनुष्याच्या कोणत्याही समाजाला ती अद्यापि आलेली नाहीं. ज्या देशांना तुह्मी सुधारणेचीं माहेरघरें समजतां त्या देशांत सुद्धां अनेक व्यक्तींच्या अनेक क्रिया स्वप्रचोदित नाहींत. इंग्लंड घ्या, फ्रान्स घ्या, पाहिजे तो देश घ्या, कोठेंही अमुक गोष्ट लोकांकडून सक्तीनें करवावी लागत नाहीं, असें दिसणार नाहीं. कोठें एखादा बलाढ्य इसम आणि त्याचे मदतनीस, कोठें शेंपन्नास श्रीमंत घराणीं, कोठें लष्करी अधिकारी, कोठें मध्यम स्थितींतले हजार पांचशें सुशिक्षित लोक, कोठें लोकनियुक्त प्रातिनिधिक सभा—राज्य करीत असून, आपणांस बऱ्या वाटतील त्या गोष्टी समाजांतील साऱ्या घटकांकडून सक्तीनें करवीत आहेत, व त्या मानानें प्रत्येक ठिकाणीं थोडा बहुत जुलूम होत आहे. सबब, “ जुलूम ” या शब्दाचा येवढा धाक बाळगण्याची गरज नाहीं. बालविवाह व केशवपनादि निंद्य चाली का-

यद्यानें बंद केल्या असतां, आपणांवर मोठा जुलूम होईल ह्मणून जे ओरड करीत असतात, ते नकळत या जुलमाहून दुस्तर जुलमानें ग्रासले आहेत हें कोठें त्यांच्या लक्षांत आहे? चौदापंधरा वर्षांच्या निरपराधी कन्येस किंवा स्नुषेस कुरूपता आणणें, हें निंद्य कर्म होय, हें पुष्कळ आधुनिक विद्वान् कबूल करतात, व त्यांनीं थोडीशी गैरसोय सोसण्याचा निश्चय केला, किंवा लोकापवादाविषयीं थोडीशी बेपर्वा पतकारिली तर, कायद्याची मदत न घेतां, या समाजलांछनाचें निरसन त्यांस सहज करतां येणार आहे, असें आ. रा. ब. नूलकर यांचें म्हणणेंही आहे. हें जर खरें आहे तर वरील गोष्ट अत्यंत अप्रशस्त मानणारे सुशिक्षित ठिकठिकाणीं इतके दृष्टीस पडूं लागले असून, थोड्याशा मानसिक धैर्यानें व स्वल्प गैरसोय सोसण्यानें जें समाजदूषण व दुःखकारण सहज नाहींसें होणार आहे, त्याचा अजून जारी अंमल कां सुरू आहे? अमूक गोष्ट चांगली आहे अशी पक्की खातरी झाली असून, आपणास शहाणेसुर्ते ह्मणवून घेणाऱ्या अनेक लोकांस तिला हात घालवत नसेल, तर क्रियाप्रवर्तक साऱ्या कारणांचा संनिधि त्या ठिकाणीं झाला नाहीं, असें अनुमान करणें, हेंच योग्य आहे. अलीकडे या देशांतील सुशिक्षित लोकांस अनेक चांगल्या गोष्टींचें ज्ञान झालें असून, व त्यांचा प्रचात येथें पडणें अवश्य आहे, अशी पक्की खातरी झाली असून, त्या करूं लागण्यास त्यांची छाती होत नाहीं, हें आतां निर्विवाद झालें आहे. समाज तर प्रतिदिवशीं थोडाबहुत पुढें पुढें गेलाच पाहिजे. जो समाज पुढें जात नाहीं तो मागें जात असतो, ह्मणजे ज्याची उन्नति होत नसते, त्याची अवनति होत असते. समाजाच्या उन्नतीची इच्छा धरणें, हें त्यांतील समंजस प्रत्येक व्यक्तीचें कर्तव्य आहे. कारण, सारी होडी पुढें गेल्याशिवाय, तींतील कोणत्याही उतारूस पुढें जातां येत नाहीं. आतां राष्ट्राची प्रगति त्यांतील लोकांच्या सत्क्रियांवर अवलंबून असते, हें कोणीही कबूल करील. सत्क्रियांत दुष्क्रिया वजा जातां, सत्क्रियांची जेवढी बाकी निघेल त्या मानानें प्रगति होत असते. या सत्क्रिया स्वेच्छेनें होत असोत किंवा

दुसऱ्याच्या धाकानें होत असोत, ज्या देशांत यांचें दुष्क्रियांहून आधिक्य नसेल, तो देश अवनतीप्रत जात असलाच पाहिजे. पाश्चिमात्य शिक्षणाचा येथें बराच प्रसार झाल्यापासून, देशोन्नतीस अत्यवश्य गोष्टी कोणत्या, व देशाचा ऱ्हास कोणत्या कारणांनीं होतो, हें आह्मांपैकीं बऱ्याचजणांस समजूं लागलें आहे. पण त्या अमलांत कशा आणाव्या, हें मात्र पुष्कळांस कळत नाहीं. त्यामुळें ज्ञान असून जिकडे तिकडे क्रियाशून्यता दृष्टीस पडत आहे. अनेक लोकांचें असें ह्मणणें आहे कीं, बराच विद्याप्रसार झाल्यावर आह्मांस जें पाहिजे आहे तें आपोआप घडून येऊं लागेल! पण आजपर्यंत जो विद्याप्रसार झाला आहे, त्यामुळें ह्मणण्यासारख्या क्रियाप्रवृत्तीचा प्रादुर्भाव आह्मांत कां होऊं लागला नाहीं, व शिक्षण किती फैलावलें ह्मणजे तो होऊं लागेल, याचा नीट विचार कोणीच करीत नाहीं. ज्यानें उठावें त्यानें शिक्षण सर्वांच्या सुखाशीं आहे, स्वप्रचोदित क्रिया अत्यंत कल्याणकारक आहे, सरकारी सक्ती पराकाष्ठेची विघातक आहे, असें गागत सुटावें व हातानें कांहीं करूं नये, अशा प्रकारचा खुळा बाजार सर्वत्र माजला आहे! पण कोणत्या स्थितींत लोक आपण होऊन चांगल्या कामास प्रवृत्त होतात, राजानें आणि त्याच्या मंत्र्यांनीं चांगल्या गोष्टींत सक्ती करण्यास हरकत नाहीं अशी देशस्थिति कोणती, लोकप्रतिनिधींनीं बहुमतानें अंमल केला असतां, कोणत्या देशस्थितींत तो सुखावह होतो, व सरकारी अंमल अगदीं संपुष्टांत आणून, बहुतेक क्रिया लोकांच्या लोकांस करूं देण्याचा काल कोणता, हें कोणीही पहात नाहीं. हा दुष्परिणाम आमच्या लोकांतील श्रेष्ठ जातींच्या पूर्वकालीन बुद्धिपरिणतत्वामुळें झाला आहे, असें आह्मांस वाटतें. जे लोक आर्ट्स् कालेजांत जातात, आणि स्पेन्सर व मिल्ल यांच्या ग्रंथासारखे ग्रंथ वाचतात, त्यांच्या मनावर त्या वाचनाचे विलक्षण परिणाम होतात. स्पेन्सरसारख्यांच्या ग्रंथांतील विषय या परिणतबुद्धीच्या वाचकांस कळण्यास मुळींच मुष्कील पडत नाहीं. पण ते वाचण्यांत त्यांची एक मोठी चूक होते ती ही कीं, त्यांचे कोणते विचार समाजाच्या कोणत्या स्थितीला लागू पडण्यासारखे

आहेत, हें कोणी नीट पहात नाहीं. "जेथें सरकारचा अधिकार अत्यंत मर्यादित असेल, व बहुतेक चांगलीं कामें लोक आपलीं आपण करीत असतील, तो देश खरा सुधारलेला, व त्यांतील लोकांसच विशेष सुखप्राप्ति होण्याचा संभव आहे," असें स्पेन्सर ह्मणतोना ! ठीक आहे तर! आजपासून कोणत्याही सुधारणेच्या कामांत सरकारचा हात न शिरेल, अशी आपण खटपट करणार ! स्पेन्सरमिल्लप्रभृति तत्ववेत्त्यांच्या ग्रंथवाचनानें असला वेडगळपणाचा परिणाम ज्यांच्या मनावर झाला नाहीं, असे यां देशांत थोडेच सुशिक्षित असतील ! हें अविचारी व अधीर वाचनाचें फळ ! पाहिजे त्या समाजास्थितींत सरकारी अंमल संकुचित करणें व लोकांकडे क्रियास्वातंत्र्य ठेवणें, हें त्यास हितावह होणार आहे, असें त्या तत्वशोधकांनीं कोठेंही म्हटलेलें नाहीं. समाजाच्या कोणत्या स्थितींत सरकाराकडे कोणत्या प्रकारचा व किती अंमल असावा, याविषयीं आपल्या वाचकांचा गैरसमज न व्हावा, ह्मणून त्यांनीं केवढी खबरदारी घेतली आहे ! पण तिचा बिलकुल उपयोग होत नाहीं. ज्याला त्याला असें वाटतें कीं, त्यांनीं समाजाच्या उत्तमावस्थेचीं जीं चित्रें काढिलीं आहेत, व ती अवस्था प्राप्त होण्यास लोकांचा सरकाराशीं व सरकाराचा लोकांशीं जो संबंध असावा, ह्मणून सांगितलें आहे, तो संबंध येथील सरकारांत व लोकांत स्थापण्याची धडपड केली म्हणजे ती उत्तमावस्था आपणांस सहज प्राप्त होईल ! याहून विशेष मूर्खपणाचा भ्रम असणें शक्य आहे काय? पण त्यानें ज्यांना घेरलें नाहीं, असे सुशिक्षित या देशांत किती निघणार आहेत? फारच थोडे, असें आह्मांस वाटतें. ज्याच्यात्याच्या तोंडावाटे स्वातंत्र्याच्या वृथा वलगनांचा अहोरात्र घोष चालला आहे ! सत्क्रियेच्या नांवानें मात्र आवळ्या येवढें पूज्य ! तथापि त्यांतल्या त्यांत मोठ्या आनंदाची ही गोष्ट कीं, जरी सर्व वस्तूंच्या संबंधानें हे अविचारी वाक्पटु स्वातंत्र्याची टिमकी पिटीत असतात, तरी सामाजिक गोष्टींशिवाय इतर गोष्टींत सरकारानें आपणांवर जुलूम करण्याबद्दल हे सरकारच्या वरीं खेटे घालण्यांत आपले जोडे नित्य

फाडीत असतात! यांना जर लोकस्वातंत्र्याचें रहस्य इतकें समजलें आहे, तर त्यांनीं असें नादान कर्म कां करावें? "हे सरकारा, आह्मी गचाळ लोक आपण होऊन आपल्या धेनु कसायास विकतों. तेव्हां मेहेरबान होऊन गाई विकणारांस व त्या घेणारांस दंड कर! हे दयानिधे इलाखाधिपते, आह्मी प्रतिदिवशीं मदिरापाशांत अधिकाधिक गुरफटत आहों, याकरितां दारूपिणारांचे व विकणारांचें शासन कर! हे सर्वश्रेष्ठा राज्ञीप्रातिनिधे, आह्मी पामर लोक अज्ञानतिमिरांत ठेंचा खात आहों, व्यापारधंदा बुडाल्यामुळें उपाशीं मरत आहों, नीतीचा लय झाल्यामुळें पतित होत आहों, व धर्मभय सुटल्यामुळें पापनिधींत बुडतों आहों, याकरतां आमच्याकडून हवातेवढा कर चोपून घे, व हवेतसले प्रखर कायदे कर, पण घातलेल्या शाळा उठवूं नको इतकेंच नाहीं, तर त्यांवर जितका अधिक खर्च करवेल तितका कर; आह्मांस उद्योग करतां येण्यासाठीं यंत्रशिक्षणाच्या व धंदेशिक्षणाच्या शाळा काढ; आमची नीति सुधारण्यासाठीं नीतिशिक्षक लाव, व आमच्या नास्तिक्याचें निरसन होण्यासाठीं वेदप्रणीत धर्मक्रिया आह्मांकडून नित्य करव"—असलीं रडगाणीं आह्मांकडून सरकाराकडे जात नाहींत, असा एक दिवस तरी लोटत आहे काय? वाचाल मंद सुधारकांनो, या तुमच्या असंबद्ध वर्तनाचा विचार तुह्मीं कधीं केला आहे काय? सामाजिक सुधारणाविषयीं इंग्रज सरकार परकीयत्वामुळें अत्यंत उदासीन आहे, ह्मणूनच त्यासंबंधानें स्वातंत्र्याची तुह्मी येवढी ऐट मिरवितां, हें खरें नाहीं काय? तसें नसेल व तुह्मी खरेच स्वातंत्र्यप्रिय असाल, तर मग इतर गोष्टींत सरकाराची गुलामगिरी कां पतकरतां?

करून कां दाखवीत नाहीं?

हे सुधारक लोक अमुक गोष्ट चांगली, तमुक गोष्ट वाईट; अमक्या गोष्टीसाठीं कायदा करावा, तमकीसाठीं मंडळी स्थापावी, अशी जी एकसारखी वटवट करीत असतात ती कशासाठीं? अमक्या अमक्या गोष्टी करण्यांत आपला व दुसऱ्यांचा फायदा आहे, अशी त्यांची पक्की खातरी झाली असेल, तर त्यांनीं त्या करून दाखविण्यास कां प्रवृत्त होऊं नये? असा प्रश्न वारंवार पुष्कळ लोक करीत असतात, व बोलण्याप्रमाणें सुधारकांचें आचरण नाहीं, तेव्हां त्यांच्या बोलण्याकडे लक्ष देण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं, असा गर्वयुक्त प्रलाप करून, आपल्या कोत्या समजुतीनें आपलें समाधान करून घेत असतात! या अज्ञान जातींत तीन प्रकारच्या लोकांचा समावेश होतो. एक, ज्यांना नवीन गोष्टीचें चांगलेपण कळण्याची अक्कलच नाहीं असे. असल्या लोकांच्या कानापाशीं हवातितका आक्रोश करा, प्रमाणें दाखवा, मारा, तोडा—काय पाहिजे तें करा, हे ह्मणून कांहीं केलें तरी आपला ग्रह सोडावयाचे नाहींत! गव्याच्या धावेसारखा यांची धाव असते. वयांत येईपर्यंत कसले बसले जे ग्रह झाले असतील ते यांची जन्माची पुंजी! तींत नवे जुने कधींही व्हावयाचें नाहीं! यांचें ज्ञान अत्यंत स्वल्प असतांही, यांना सर्वज्ञतेची फारच मोठी घमेंड असते, व नवीन विचारांचा व ज्ञानाचा तिरस्कार करण्यांत हे कोणासही हार जाण्यासारखे नसतात! सारांश, ओंतीव लोखंडाप्रमाणें यांचे आचार व विचार असतात, व कोणाचाही यांच्यांशीं सामना झाला असतां त्यापासून रागाच्या ठिणग्या पडण्याखेरीज दुसरा कोणताही परिणाम होत नाहीं! दुसऱ्या प्रकारांत समंजस पण भेकड असे लोक येतात. यांना चांगलें काय व वाईट काय, त्याज्य काय व संग्रहणीय काय हें समजत असतें; पण जें योग्य वाटत असेल तें बोलण्याचें किंवा करण्याचें धैर्य यांच्या अंगीं तिलकूल नसतें. ते लोकापवादाच्या ओझ्याखालीं दडपून गेलेले असतात. डोळे बांधलेला तेल्याचा बैल ज्याप्रमाणें घाण्यासभोंवतीं एक-

सारखा फेऱ्या घालीत असतो, त्याप्रनाणें हे पोटांत ज्ञान असूनही लोकलज्जेमुळें अंध होऊन पूर्वापार चालत आलेल्या रूढीचे व विचाराचें लोण पुढल्या पिढीपर्यंत पोंचवीत असतात ! एकीकडे तुह्मीं यांच्यांशीं वाद करीत वसला असला, तर कदाचित् ते असें कबूल करतील कीं, तुमचें ह्मणणें बरोबर आहे, व तदनुसार लोकांचें वर्तन होऊं लागल्यास, त्यांत त्यांचें कल्याण होण्याचा संभव आहे. पण असलें काम करण्यास आह्मी प्रवृत्त होणार नाहीं, व असल्या गोष्टींचा उघडपणें स्वीकार करण्याचें धैर्य आमच्या अंगीं नाहीं, असें ते तुह्मांस साफ सांगतील. असले लोक बहुश: दुसऱ्यांच्या आचाराविषयीं व विचारांविषयीं उदासीन असतात. पण आणीबाणीचा प्रसंग आल्यास हे आपल्या विचारशक्तीस गुंडाळून ठेवून, पहिल्या प्रकारच्या अज्ञान, अविचारी व आग्रही लोकांचें अनुगमन करतात ! या दोहोंशिवाय सुधारणानिंदकांचा आणखी एक प्रकार आहे, तो मात्र अतिशय खडतर आहे. असें ह्मणणें भाग आहे. यांतील लोक पहिल्याप्रमाणें मूढ नसतात, व दुसऱ्याप्रमाणें भेकड नसतात. बरेंवाईट यांस कळत असतें, व उचित दिसेल तें करण्याचें किंवा बोलण्याचें धैर्य यांचे अंगीं असत नाहीं, असेंही मानतां येत नाहीं. असें असतां सुधारणेस या लोकांकडून जितका अडथळा होतो, तितका दुसऱ्या कोणाकडूनही होत नाहीं. हा होण्याचें कारण यांची अमर्याद स्वार्थपरायणता. हिला तृप्त करण्यासाठीं हे काय करतील आणि काय करणार नाहींत, हें ब्रह्मदेवाला देखील सांगवणार नाहीं ! यांची स्वार्थपरायणता म्हणजे यांचा द्रव्याभिलाषच नव्हे. यांना नुसत्या पैशाचाच हव्यास असता, व त्यांच्या अंगीं तेवढाच दुर्गुण असता तर त्यांचे वर्तन जितकें निंद्य होत आहे तितकें कधींच होतेना. त्यांची स्वार्थपरायणता पराकाष्ठेची व्यापक आहे. कोणतीही गोष्ट कितीही चांगली असली, तरी जर तीपासून त्यांचे कोणत्याही प्रकारचें यत्किंचित नुकसान होण्याचा संभव असला, तर ते, ती हाणून पाडण्यासाठीं आकाशपाताळ एक करून सोडण्याचा प्रयत्न करतील ! यांच्या वर्तनाचा बराच भाग लबाडीचा असतो. पूजाअर्चा वगैरे सारे धर्मविचार झूट आहेत, अशी यां-

ची पक्की खातरी झाली असून, हे प्रतिदिवशीं तास दोन तास संध्या ब्रह्मयज्ञांत घालवतील; सर्वांगाला भस्म फांसून घेतील; श्रावणीचे दिवशीं शेर दोन शेर पंचकव्य पितील व नखशिखांत शेणमाती चोपडतील! चौदा वर्षांच्या पोराचे गळ्यांत आठ वर्षांच्या पोरीचें लोढणें बांधणें ह्मणजे त्याची सर्व प्रकारची पुढील गति खुंटविणें होय, हें यांस पक्कें समजत असून कर्ज काढून अल्पवयस्क पोरी विकतील, व मनासारखी किंमत आल्यास आपले पोरगे विकत देतील! स्वतःच्या घेऱ्याचा किंवा मिशीचा एक केंस फाजील कापला गेला तर जे नित्याच्या न्हाव्यावर वाघासारखे चवताळून जावयास सोडावयाचे नाहींत, व मातापितरांपैकीं एखाद्याचा अंत होऊन, आपल्या मुखभूषणावर स्वल्पकालीन गदा आली, तर ज्यांस मरणप्राय दुःख झाल्याशिवाय रहावयाचें नाहीं, अशा या लोकांना, घरीं आलेल्या सुनेस किंवा मुलीस, जवळचें पर्व साधून जबरीनें न्हाव्याच्या ताब्यांत देण्यास काडीयेवढें देखील वाईट वाटावयाचें नाहीं! चोरटेपणानें हे पाहिजे तसलीं कुकर्मे करतील. एकांतांत किंवा ठरीव कंपूंत इंग्रजी भाषेंतील ब्रँडी या शब्दांतून निघणाऱ्या द्रव्यांत पदार्थांपैकीं कोणतीही वस्तू यांना कदाचित् वर्ज्य असणार नाहीं; पण समाजांत हे अपेयपानाचा, अगम्यगमनाचा, व अभक्ष्यभक्षणाचा इतका तिटकारा दाखवतील कीं, तो पाहून एखाद्या भोळसटास हे शुद्धत्वाचे खंदकच आहेत कीं काय, असा भास होईल! तात्पर्य बहुसमाजाकडून ‘ शाबास ’ ह्मणवून घेण्यासाठीं, व आपल्या मिळकतीस धक्का पोंचूं न देण्यासाठीं दंभ, निष्ठुरता व अविचार यांचा हे किती अवलंब करतील, हें सांगतां येणें अशक्य आहे! असल्या लोकांनीं सुधारकांस “ तुह्मीं करून कां दाखवीत नाहीं, निराळी जात कां स्थापित नाहीं, उदाहरण कां घालून देत नाहीं, ” असे प्रश्न करण्यांत विशेष पुढारीपण घेऊन, आपण पूर्वाचाराचे भजक, तारक, व प्रवर्तक आहों, अशी सामान्य लोकांस भुरळ पाडून त्यांस प्रतिदिवशीं चकवावें, आणि स्वार्थसिद्धीसाठीं त्यांना हवेंतसें नुच डन, सन्मार्गाकडे त्यांच्या अंतःकरणाची

प्रवृत्ति सहसा होऊं देऊं नये, हें अत्यंत स्वाभाविक आहे !

या तीन प्रकारच्या सुधारणानिंदकांस आह्मीही 'करून कां दाखवीत नाहीं ?' हाच प्रश्न घालतों. बालविवाह आणि केशवपन यांचा निषेध करण्यासाठीं कायद्याचें साहाय्य घेणें अप्रयोजक होय, असें यांचें ह्मणणें आहे. सामाजिक गोष्टींत सरकारानें हात घालणें हें अपायकारक आहे, अशी यांची खातरी झाली असेल तर वेश्यागमन, मदिरापान वगैरे व्यसनें बंद करण्यास किंवा कमी करण्यास यांनीं सरकारास कां आळवावें, हें समजत नाहीं ! विवाहित स्त्रीच्या नाकावर टिच्चून जो पण्यांगना घरांत ठेवील, किंवा प्रतिदिवशीं बुद्धिभ्रंशक आसवाचे नेमानें एकदोन ग्लास झोंकील, त्यास अमुक इनाम किंवा पदवी द्यावयाची, असें सरकारानें ठरविलें आहे, असें निदान आमच्या तरी ऐकण्यांत आलेलें नाहीं! किंवा आह्मी ज्याप्रमाणें अल्पवयस्क मुलांस व मुलींस मदनहालांत जबरीनें कोंडून घालतों, त्याप्रमाणें कुलटावाटिकांत नागरिकांस किंवा जानपदांस लोटण्यासाठीं, अथवा लहान मुलांस ज्याप्रमाणें आपण पायांवर घालून त्यांच्या मर्जीविरुद्ध कांहीं औषध पाजतों, त्याप्रमाणें आमच्या नाकपुड्या मिटून, व आमचीं तोंडें उघडून, त्यांत दारूचे औंस दोन औंस ओ॰॰ण्यासाठीं, सरकारानें एखादें स्वतंत्र खातें ठेविलें आहे, असेंही कोणास ह्मणतां येणार नाहीं ! या व्यसनांविषयीं आह्मास जी आसक्ती उत्पन्न झाली आहे ती आमच्याच अविचाराचें फळ आहे. असें असून, तिच्या शमनार्थ आह्मीं सरकाराकडे धांव घ्यावी, आणि आपला कमंकुवतपणा उघडा करावा, हें योग्य आहे काय ? पण आम्हास अक्कल कोठून असणार?'आपलें तें सोनें आणि दुसऱ्याचें तें कारटें' असें कोणत्या अविचारी मनुष्यांस वाटत नाहीं ? याचप्रमाणें बुद्धिविकासक शिक्षण, यांत्रिकशिक्षण, धंदेशिक्षण, व्यापार, आरोग्य, वगैरेंची गोष्टहोय. या कामांतही सरकाराकडे तुह्मी कां जातां ? यासंबंधानें ज्या सुधारणा तुह्मांस हव्या असतील त्या तुमच्या तुह्मी कां करून दाखवीत नाहीं? असा प्रश्न या तीन वर्गांतील लोकांस घालण्याचा अधिकार यांच्याच विचारशैलीप्रमाणें आह्मांस येत नाहीं काय ?

पण हेंही असो. ज्या गोष्टींविषयीं आतां कोणत्याही समाजांत मतभेद उरलेला नाहीं, ह्मणजे ज्या अपायकारक व निंद्य आहेत, अशाविषयीं कोणासही शंका राहिलेली नाहीं, अशा गोष्टींच्या निषेधासाठीं तरी सरकारची मदत कशासाठीं मागावी ? चोरी करणें, खोटी साक्ष देणें, खोटे कागद करणें, करार मोडणें, शिवीगाळ करणें, अब्रू घेणें, दहशत घालणें, खोटें बोलणें, निरुद्योगी असणें, मारामार करणें वगैरे गोष्टी तर सर्वानुमतें वाईट ठरल्या आहेतना ? मग अशा प्रकारची आगळिक जर कोणाकडून झाली तर त्याला दंड करण्यासाठीं सरकाराकडे कशासाठीं जावें ? पण ज्या देशांत अशा अपराधांबद्दल शिक्षा देण्याचें काम सरकाराकडे नाहीं, असा एक तरी सुधारलेला देश आहे काय ? किंवा अशा अपराधांची चौकशी करणें व त्यांबद्दल योग्य दंड करणें हें सरकारचें कर्तव्य नाहीं, असें प्रतिपादणारे ' थंड सुधारक ' कोणत्याही सुधारलेल्या देशांत असतील काय ? असतील असें आह्मांस वाटत नाहीं. उलट आमची अशी समजूत आहे कीं, कोणत्याही देशांत जों जों अधिकाधिक सुधारणा होत जाते तों तों त्यांतील लोकांच्या अंगीं अधिकाधिक सूक्ष्मवेदित्व किंवा शीघ्रग्राहित्व येत जातें. व त्यामुळें त्यांचा एकमेकांपासून एकमेकांस जितका कमी त्रास होईल तितका होऊं देण्यासाठीं, व प्रत्येकास अधिकाधिक स्वातंत्र्याचा उपभोग मिळण्यासाठीं, प्रतिदिवशीं नवीन नवीन गोष्टींत सरकाराचें साहाय्य घेऊन, कायद्यांची संख्या वाढविण्याचा आणि त्याप्रमाणें न्याय देण्यासाठीं न्यायाधिशांचें काम अधिकाधिक कठीण करण्याचा, क्रम एकसारखा चालू आहे. अशा प्रकारच्या बाह्य बंधनांनीं मनुष्यांच्या अंतःकरणांतील दुष्प्रवृत्तींचा मोड हळू हळू होत जाऊन, त्यांचें बहुतेक वर्तन सहजगत्या नीतिमत किंवा न्यायानुसारी होऊं लागल्याशिवाय या क्रमास खळ पडणार नाहीं, असें वाटतें. समाज हा स्वाभाविकपणें ज्यास अनेक पैलू आहेत अशा खड्यासारखा आहे. असला खडा खाणींतून नुकताच काढला असल्यास, विशिष्ट आकार, सफाई किंवा तेज

यांपैकीं कोणतेच गुण त्यांत नसतात; पण कल्पक सुवर्णकारांकडून जसजसें त्यावर घर्षण होत जातें.तसतसें त्यास मोहक स्वरूप येत जातें. देशांतील विचारी लोक हे कल्पक सुवर्णकार होत व समाज हा त्यांच्या हातीं दिलेला पैलूदार खडा होय. या खड्यावर सरकारी साहाय्य, स्वतःचा प्रयत्न वगैरे हत्यारांनीं काम करून ते त्यास मोहकपणा आणितात. ज्या कामास ज्या वेळीं जें हत्यार पाहिजे असेल तें घेतलें पाहिजे. आज मित्तीस आमच्या समाजाची अशी दीनवाणी स्थिति झाली आहे कीं, प्रत्येक गोष्टींत, आमच्या मनांत असो किंवा नसो, थोडेंबहुत सरकारचें साहाय्य घेतल्याशिवाय आमच्या हातून कांहींएक होत नाहीं. कोणी लोकशिक्षणाचा पैलू घांसून वाटोळा करण्यासाठीं सरकारची मदत मागतात! कोणी सद्गुणाच्या पैलूवरील मदिरादि व्यसनांचा मळ उडविण्यासाठीं तेंच करतात! आह्मीं आमच्याकडे घेतलेल्या पैलूस इतर पैलूंप्रमाणें चांगला आकार व सफाई आणण्यासाठीं तेंच करीत आहों! सबब आम्हीं मात्र तें काम सद्यःस्थितींत स्वप्रयत्नाच्या हत्यारानें करावें, आणि दुसऱ्यांनीं सरकारी हत्याराची हवी तितकी मदत घ्यावी, हें ह्मणणें वाजवी नाहीं! सरकारी हत्यार न वापरण्याचे दिवस येतील तेव्हां ते साऱ्यांसच येतील! आज त्यावांचून कोणाच्या हातून कांहींच होण्यासारखें नाहीं, हें सूक्ष्म विचाराअंतीं प्रत्येक समंजस मनुष्यास समजण्यासारखें आहे. सगळे पैलू साफ झाल्याखेरीज समाजखडा कोहिनुराप्रमाणें कधींच चमकूं लागणार नाहीं, हें ज्यानें त्यानें ध्यानांत वागवून, आपापल्या पैलूवर होईल तितकी मेहनत करीत असावें, आणि मत्सर व क्षुद्र बुद्धि यांचा त्याग करून, दुसऱ्यास होईल तितका हातभार लावावा, हाच सुधारणेचा अत्यंत प्रशस्त मार्ग होय.

जात कां करीत नाहीं ?

सुधारकांची विचारसरणी ज्यांस मोडून काढतां येत नाहीं, पण " तुमचें ह्मणणें बरोबर आहे " असें उघडपणें कबूल करण्याची उदारता ज्यांचे अंगीं नाहीं, ते त्यांस " तुह्मी आपली जात कां करीत नाहीं " असा एक प्रश्न करीत असतात. हा प्रश्न करण्यांत या सुधारणाप्रतिपक्ष्यांची कमकुवत पूर्णपणें व्यक्त होते. बालविवाहाचें अपायकारित्व, विधवाविवाहनिषेधाचें मूर्खत्व, आणि तरुणांगनांच्या केशवपनाचें अमानुषत्व हीं आतां भूमितीच्या सिद्धांताप्रमाणें ठरून गेलीं असल्यामुळें, त्यांचें मंडन करण्याचें धैर्य पूर्वपद्धतीच्या एखाद्या महामहोपाध्यायासच होऊं शकतें. ज्यावर पाश्चिमात्य विद्येचा थोडाबहुत संस्कार झाला आहे, त्यास वरील गोष्टी निर्दोष व संग्रहणीय आहेत, असें निदान उघडपणें तरी म्हणतां येत नाहीं. तेव्हां तो आपल्यासाठीं त्यांतल्या त्यांत सवड काढीत असतो. वरील सुधारणा अत्यंत इष्ट आहेत, पण त्यांचा अनुक्रम करण्याचा अजून काळ आला नाहीं, ही एक त्यांची बोलण्याची पद्धत होय. कधीं कधीं तो आपण त्या करण्यास तयार आहों, पण इतरांची तयारी नसल्यामुळें आपणास त्यांबरोबर रखडावें लागत आहे, असें ह्मणत असतो. " मला अर्वाचीन शिक्षण मिळाल्यामुळें माझें मन विकासित झालें आहे व मला चांगलें वाईट कळूं लागलें आहे; पण शेकडों लोकांस त्या शिक्षणाचा फायदा मिळाला नसल्यामुळें त्या सुधारणांचें महत्व व आवश्यकता हीं त्यांस समजत नाहींत. व तीं त्यांस आपल्या आपण समजूं लागेतोंपर्यंत त्यांवर त्या लादणें बरोबर नाहीं. याकरितां त्या सुधारणांचा स्वीकार करण्याची तयारी सर्वांकडून होईपर्यंत मलाही त्यांचेंच अनुसरण केलें पाहिजे. शुद्ध असलें तरी लोकविरुद्ध असें आचरण करून, त्यांतून बाहेर पडण्यांत काय अर्थ आहे ? साऱ्या लोकांची जी सुधारणा ती खरी सुधारणा, तथापि " उतावीळ " सुधारकांना आपल्या सुधारणांचा अंमल लौकर बसावा, असें वाटत असेल तर त्यांनीं आपली एक लहान-

शी जात काढून, त्या सुधारणा प्रचारांत आणाव्या आणि त्या हितावह आहेत, असें प्रत्यक्षपणें लोकांच्या अनुभवास आणून द्यावें, ह्मणजे लोकही त्यांचें तेव्हांच अनुकरण करूं लागतील. ह्मटलें आहे, " बोले तैसा चाले त्याचीं वंदावीं पाउलें " इत्यादि. हें वाग्जाल पसरणारे दोन मतलब साधण्यास पहात असतात. दुसऱ्यावर उलटून पडून आपलें भागूबाईपण छपवावयाचें, आणि आपले विचार उदार असल्याबद्दल शेखी मिरवावयाची. आपण होऊन रूढ चालीविरुद्ध प्रसिद्धपणें कांहीं बोलावयाचें नाहीं, व आचरणांत सामान्य लोकांच्यापुढें जावयाचें नाहीं; पण शिळोप्याच्या सभांत विचाराची बरीच उदारता जपून जपून प्रकट करावयाची–हा नेहमींचा थाट ! एखादे प्रसंगीं कोणीं घुळवीत घुळवीत गळ्यांत धोंगडें घालण्याचा प्रसंग आणिलाच, तर तट्दिशीं मोर्चा फिरवून " तुह्मींच कां करून दाखवीत नाहीं, तुह्मी स्वतंत्र जात कां स्थापीत नाहीं ? " असा प्रलाप करूं लागावयाचें !

असले ढोंगी लोक " जात कां करीत नाहीं " म्हणून आपण आपल्या प्रतिपक्षांस जो प्रश्न करतात त्यांत त्यांचे अनेक प्रकारचे हेतु असतात. जे कोणी सुधारणेचें पाऊल पुढें पडावें ह्मणून व्याख्यानें, संभाषणें, वाद किंवा लेखी चर्चा करीत असतात, त्यांचा आपणांस मोठा कंटाळा आहे, या लोकांस वेळ अवेळ अगदीं समजत नाहीं, संसारांतल्या अडचणी त्यांस माहीत नाहींत, व्यर्थ वल्गना करण्याखेरीज त्यांचे हातून कांहीं होत नाहीं, अशी आपली पक्की खातरी होऊन गेली आहे, असें दाखविण्यासाठीं " उतावीळ " सुधारकांचे तोंड बंद करण्याच्या इराद्यानें हे हा दांभिकपणाचा प्रश्न त्यांस करीत असतात, अशी त्यांविषयीं आमची एक कल्पना आहे. दुसरें आह्मांस असें वाटतें कीं, हें खरोखरींच भेकड असतात. यांना अमुक सुधारणा चांगल्या आहेत, आणि त्या होतील तर फार चांगलें होणार आहे, असें खरोखरींच वाटत असतें. पण त्या करण्यास आपण होऊन हात घालण्याचें धैर्य त्यांच्या अंगीं नसतें. आपण होऊन कोणतीही गोष्ट करूं लागण्याचें धैर्य तर एकीकडेच राहिलें; पण कोणतीही अरूढ गोष्ट प्र-

शस्त आहे, असें उघडपणें प्रतिपादण्याचें धैर्यही या बाबूंच्या अंगीं असत नाहीं. लोकांस अप्रिय असे बोलणें लोकांनीं बोलावें; त्यांपासून होईल ती नाचक्की करून घ्यावी; पाद्र्यासारखा चिवटपणा करून वर्षानुवर्ष संक्षोभक विषयांची चर्चा चालवावी, व असें करतां करतां त्यासंबंधानें लोकांची नजर बरीच स्थिर झाली, ह्मणजे तसले विषय कानीं आले असतां ते भांबावून न जातां त्यासंबंधाचा वाद, ते नाकें मुरडीत कां होईना, पण थोडाबहुत ऐकूं लागले, ह्मणजे मग हे एखादे वेळीं चोरूनमारून त्याला अनुकूल असा एखादा शब्द काढूं लागतात! पुढें आचरणाचा प्रसंग येतो! तो आला कीं यांचें घोडें अगदींच उभें रहातें. दुसऱ्यांनीं आरंभ करून अगदीं नवीन चाल पुर्ती प्ररूढ झाली ह्मणजे मग हे महाजनाच्या ओघाबरोबर तिच्याप्रमाणें व्यवहार करूं लागणार! पर्वतीच्या तळ्यावर कोणी जवळ नसतां जर त्यांना तुह्मी असें विचाराल कीं, 'जेवायला बसतांना मुकटा लावून घेण्यांत कांहीं अर्थ आहे असें तुह्मांस वाटतें काय?' तर ते तुम्हांपाशीं असें कबूल करितील कीं, 'कांहीं अर्थ नाहीं,' पण याच कबुलीच्या जोरावर त्यांना तुम्ही पुढें जर असा प्रश्न कराल कीं, 'रावजी, जर त्यांत तुम्ही कांहीं अर्थ नाहीं असें ह्मणतां, तर ज्या वेळेस तुम्ही आणि तुमची बायको येवढीं दोनच माणसें घरांत असतां, तेव्हां बायकोकडून ओंवळ्यानेंच स्वयंपाक कां करवीत नाहीं? व तुम्हीही ओंवळ्यानें कां जेवीत नाहीं?' अशा प्रश्नावर त्यांचेकडून असें उत्तर येईल कीं, 'छेः बोवा, तें आमच्यानें व्हावयाचें नाहीं.' सारे लोक ओंवळ्यानें जेऊं लागले; घरांतील बायकांना ओंवळ्याचें कांहीं वाटेनासें झालें, मोठमोठ्या समाराधनांत, श्राद्धपंक्तींत व लग्नकार्यांतील मेजवान्यांत ओंवळ्यानें जेवावयास बसण्याचा प्रघात सर्वत्र सुरू झाला, ह्मणजे मग आह्मी ओंवळ्यानें जेवायाला बसण्यास मागेंपुढें पहाणार नाहीं! तोंपर्यंत आम्ही आपला आहे हा क्रम चालू ठेवणार! जर तुह्मांस धैर्य असेल तर तुम्ही आपले ओंवळ्यानें बसूं लागा, आणि आह्मीही तुमच्यासारखेंच लौकर करूं लागावें, अशी तुमची इच्छा असेल, तर तुम्ही

खटपट करून थोड्या दिवसांत बहुतेक लोक तदनुसार वर्तन करतील, असें करा; ह्मणजे आमची तयारी आहेच!' तात्पर्य काय कीं, कोणतीही सुधारणा झाल्यावर ती करूं लागण्यास प्रवृत्त होणारे हे 'थंडे' सुधारक होत! ह्मणजे एखादी नवीन चांगली गोष्ट स्थापित होऊन तिला जुनेपणाचें स्वरूप येऊं लागलें, किंबहुना तीप्रमाणें आचरण न करणाराचा उपहास होण्याचे दिवस येऊन ठेपले, ह्मणजे हे विचारी सुधारक पुढें सरसावून लोकापवादास न जुमानतां देशास कल्याणकारक अशा सुधारणेचा अवलंब करण्यास निघणार! अशा सुधारकांस सुधारक म्हणावें किंवा त्यांनीं काढलेल्या दुर्धारक संज्ञेनें त्यांचा व्यपदेश करावा, याचा निश्चय करणें वाचकांवरच सोंपवितों.

'जात कां करीत नाहीं?' असा प्रश्न करणारे आपण काय वरळतों याचा क्षणभर तरी विचार करतात काय? जात करणें ह्मणजे कां चिखलाचें पार्थिव करून दोन घटकांनीं फेंकून देणें, कीं नदीला गढूळ पाणी आलें असतां, तिच्या कांठावर वाळूंत झरा उकरणें, कां उन्हाळ्यासाठीं घरापुढलें अंगण खणून सारवून स्वच्छ करणें, कां चार दिवसांच्या उत्सवासाठीं लव्हाळ्यानें आच्छादिलेला मंडप घालणें—कीं आहे तरी काय? 'जात करा'! आजपर्यंत काय थोडच्या जाती झाल्या आहेत? परब्रह्म आणि माया या पहिल्या दोन जाती! पुढें हिंदुस्थान वसविण्यासाठीं ब्रह्मदेवाच्या मुखांतून, बाहूंतून, ऊरूंतून, व पायांतून ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र या चार जाती अवतरल्या! या देवकृत चार जाती आह्मांस पुरेशा न होऊन, आह्मी केवढा जातिपसारा करून ठेवला आहे! हें या प्रश्नकारांस ठाऊक नाहीं काय? जातीच्या अनेकपणापासून होणाऱ्या दुष्परिणामांचीं फळें आम्ही प्रतिदिवशीं भोगीत असतां, हे अविचारी, स्वार्थसाधु, किंवा भेकड लोक आह्मांस नवीन जात करावयास सांगतात, तेव्हां यांच्या शहाणपणाला काय म्हणावें? अथवा तें यांच्या अंगीं आहे किंवा नाहीं याचाच संशय आहे! जातींमुळें आपला देशाभिमान किती संकुचित झाला आहे; जातींमुळें ज्ञान, कला, शास्त्रें वगैरे जेथल्या तेथें कशीं कों-

ढल्यासारखीं झालीं आहेत; जातींमुळें धर्मविचारांत व आचारांत किती मतभेद उत्पन्न होऊन तो परस्पर वैरास, छलास, व मत्सरास कारण झाला आहे; जातींमुळें अन्नव्यवहार, विवाह वगैरेंच्या संबंधानें किती गैरसोय झाली आहे; जातींमुळें देशांतल्या देशांत किंवा परदेशीं प्रवास करणें किती कठिण झालें आहे; जातींमुळें परद्वीपस्थ व परधर्मीय लोकांपासून अलग रहावें लागत असल्यामुळें केवढें नुकसान होत आहे; जातींमुळें आमची भूतदया, आमचें बंधुप्रेम, आमची उदारता, आमची धर्मबुद्धि, आमची परोपकाररति, आमचे विचार यांचें क्षेत्र किती मर्यादित झालें आहे, याची या 'धीर' सुधारकांच्या मनांत खरी कल्पना कधींच येत नाहीं काय? किंवा ती येत असूनही ते आह्मांस आणखी एक नवीन जात काढण्यास सांगतात काय? कदाचित् एके काळीं या इतक्या जाती कांहीं विशेष कारणामुळें अस्तित्वांत येणें अपरिहार्य होतें. पण येथून पुढें जो या देशांत नवीन जात काढण्याचा प्रयत्न करील तो त्याचा हितचिंतक न समजतां दुष्ट शत्रूच समजला पाहिजे. आज ज्या आह्मी अनेक विपत्ति भोगीत आहों त्यांपैकीं ज्यांचें जनन आमच्यांतील जातिभेदापासून झालें नाहीं, असें ह्मणतां येणार आहे, अशा फारच थोड्या असतील! धर्मविषयक किंवा राज्यविषयक गोष्टींच्या संबंधानें मतभेद होऊन निरनिराळे पंथ किंवा पक्ष उपस्थित होणें हा प्रकार आमच्यांतील जातीभेदाहून फार निराळा आहे. तसेंच, अध्ययन व व्यवसाय यांच्या भेदाप्रमाणें तत्ववेत्ते, कवि, राजकारस्थानी, शिल्पी, वैद्य, वकील, सावकार, शेतकरी, ऋणको, धनको असे लोकसंख्येचे अनेक वर्ग होणें यांतही कोणत्याही प्रकारचा अस्वाभाविकपणा नाहीं. पण येथें ज्या प्रकारचा जातिभेद रूढ आहे त्या प्रकारचा जातिभेद वृद्धिंगत न होतां जितका क्षीण होत जाईल तितका बरा, असें कोणीही समंजस मनुष्य कबूल करील. असें असतां, जो मतभेद दहापांच वर्षांत, चर्चेची टकळी चालली असतां, रसातळास जाणार, व ज्या सुधारणा पाश्चिमात्य शिक्षणाचा सपाटा आणि ब्रिटिश अंमल यामुळें शेंपन्नास वर्षांत

सहज घडून येणार, त्यासाठीं नवीन जात करण्यास सल्ला देणारां-चें सौजन्य किंवा दूरदर्शित्व यांचें काय वर्णन करावें ?

सामाजिक सुधारणेस अत्यंत अनुकूल काल, सांप्रत काल.

सुमारें तीन पिढ्यांपूर्वीं ह्मणजे पाऊणशें वर्षांपूर्वीं आम्ही राष्ट्रीयस्वातंत्र्यशैलाच्या शिखरावर होतों. तें स्थान तरी आम्हीं मुसलमानांपासून मोठ्या कष्टानें काबीज करून घेतलें होतें. आमच्या अंगांत राज्यकौशल्य असतें तर तें स्थान आह्मीं जाऊं दिलें नसतें. पण तसें कोठून होणार ? पूर्वींपासून खऱ्या देशाभिमानाची कल्पना या हिंदू लोकांस नाहीं, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. ती असती तर मुसलमानांस देखील आम्हीं येथें पादशाही स्थापूं दिली नसती. पण तो ' राम ' आह्मांत केव्हांही नव्हता. व्यक्तिशौर्य येथें आढळत नाहीं असें नाहीं. तें बरेंच आहे. तसेंच, रजपूतासारख्या कांहीं जातींच्या जाती रणशूर आहेत. पण उपयोग काय ? जेथें शौर्य आहे, तेथें अक्कल नाहीं, व जेथें अक्कल आहे तेथें शौर्य नाहीं, अशी आमची चिरकालीन स्थिति होऊन बसली आहे. कांहीं विशेष कारणांमुळें या महाराष्ट्र देशांतील लोकांत अक्कल आणि शौर्य यांचा स्वल्पकालीन संयोग झाल्यामुळें, त्यांनीं मुसलमानांचें पारतंत्र्य जूं झुगारून दिलें, व कांहीं वेळ स्वराज्याचा उपभोग घेतला. पण मुसलमानांहून वरिष्ठ शत्रूशीं झगडण्याचा प्रसंग आल्याबरोबर तेही आपलें कष्टार्जित स्वातंत्र्य गमावून बसले ! इंग्रजासारख्याशीं आमची गांठ पडून, साऱ्या भारतीयांस परवशता आली, ही गोष्ट तर फार वाईट झाली, यांत संशय नाहीं. पण तीबद्दल विशेष खेद करणें आह्मांस बरोबर दिसत नाहींत. इंग्रजांपूर्वीं आम्हीं मुसलमानांचे गुलाम कशासाठीं झालों ? ज्या आह्मांला मुसलमानांसारख्या शुद्ध दांडग्या व ध-

मेवेड्या लोकांपासून आपल्या स्वातंत्र्याचा बचाव करता आला नाहीं, ते आह्मी बकऱ्यांसारखे—चतुर, शूर, व कारस्थानी अँग्लभौमांच्या—स्वाधीन झालों, यांत नवल तें कोणतें ? मुसलमानांनीं आह्मांस पादाक्रांत केलें त्याच वेळेस असें सिद्ध झालें कीं, या भरतखंडांत राहणाऱ्या आर्य लोकांत स्वातंत्र्यरक्षणाचें सामर्थ्य राहिलें नाहीं. मुसलमानांच्या पाठीमागून आह्मांस इंग्रज न जिंकते, तर त्यांचे काका दुसरे कोणी तरी जिंकते ! इंग्रजांबरोबरच किंवा त्यांच्या पूर्वींपासूनही पोर्तुग्रीज, दच, फ्रेंच वगैरे युरोपीअन लोक आपलें राज्य येथें स्थापण्याची खटपट करीतच होते ! आज आम्ही इंग्रजांची प्रजा नसतों तर पोर्तुग्रीज, दच, किंवा फ्रेंच लोकांची असतों ! आणि उद्यां इंग्रजांचें राज्य नाहींसें झालें, तर आम्ही स्वतंत्र होणार आहों कीं काय ? त्यांचें नांव कशाला ? ती गोष्ट स्वप्नांत सुद्धां आणण्याची गरज नाहीं ! इंग्रज गेले तर रूस आमच्या छातीवर पाय देण्यास तयार आहेतच ! तात्पर्य काय कीं, राष्ट्रीय स्वातंत्र्य राखण्यास लागणाऱ्या गुणांचा आह्मांत पूर्णपणें लोप झाला आहे; व त्यांचा फिरून आविर्भाव होऊं लागून त्यांची बरीच वृद्धि होईतोंपर्यंत, ते फिरून प्राप्त होण्याची आशा करणें अगदीं व्यर्थ आहे. राजकीयस्वातंत्र्य जाणें हीं अत्यंत खेदजनक गोष्ट खरी. हें जाणें ह्मणजे शरीरांतील सर्व इंद्रियें आणि त्यांचे व्यापार यांचें पोषक असें जें चैतन्यसारतत्व तें नाहींसें होणें होय. पण तें गेलें ह्मणून रुदन करीत बसण्यांत काय फायदा आहे ? जगावयाचें असेल व जगणें तें चांगल्या प्रकारचें जगणें हावें असेल, तर तें चैतन्यसारतत्व फिरून आपल्या हातीं येण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे, व सांप्रत कालीं राष्ट्रसभादि साधनांच्या द्वारें तो जितका होण्यासारखा आहे तितका आम्ही करीत आहों. तेव्हां त्यासंबंधानें आज येथें विशेष लिहिण्याची आमची इच्छा नाहीं. चालू घटकेची आमची परवशता राजकीय दृष्टीनें अत्यंत शोच्य आहे, हें निर्विवाद आहे; पण कोणतीही स्थिति सर्वांशीं दुःखमय किंवा सुखमय असत नाहीं, असा जो पुरातन न्याय आहे, तदनुरोधानें आमची सांप्रत शोच्य परवश-

ता सुद्धां केवळ दुःखमय आहे, असें आमच्यानें ह्मणवत नाहीं. या परवशतेमुळें राज्यप्रकरणांत आम्ही शून्यत्वाप्रत पावलों आहों, व त्या शून्यत्वामुळे आमच्या कर्तृत्वशक्तीचा बराच ऱ्हास होत आहे, हे निःसंशय आहे; तथापि आह्मी थोडे हातपाय हालवूं, तर याच परवशतेपासून आह्मांस आपलें फार दिवस नष्ट झालेलें सामाजिक व धार्मिक स्वातंत्र्य स्थापितां येणार आहे.

जे लोक राजकीय प्रकरणांत स्वतंत्र असतात, ते सामाजिक व धार्मिक प्रकरणांत स्वतंत्र असतातच, असा नियम नाहीं. किंबहुना राजकीय स्वातंत्र्य असूनही, सामाजिक व धार्मिक गोष्टींत अत्यंत तीव्र दास्यपाशानें सर्व प्रकारें जखडलेले असे अनेक लोक असतात. कांहीं अंशीं नष्ट झालेलें राजकीय स्वातंत्र्य फिरून संपादणें सवघड आहे. कारण, तें हिरावणारा शत्रु परका असतो, व त्याचा मोड केला ह्मणजे तें फिरून प्राप्त होण्यासारखें असतें. सामाजिक व धार्मिक गुलामगिरीची तशी गोष्ट नाहीं. अगोदर फार वर्षांच्या सवईमुळें अशा प्रकारची गुलामगिरी, गुलामगिरी आहे, असें पुष्कळांस वाटेनासें झालेलें असतें. ज्याप्रमाणें शरीरांत अनेक वर्षें ठाणें करून राहिलेल्या व्याधीपासून फारसा त्रास होईनासा होतो, त्याप्रमाणें जे कष्टावह सामाजिक व धार्मिक आचार—ते आपणापाठीमागें केव्हां लागले, ते परिहार्य आहेत किंवा अपरिहार्य आहेत, त्यांचा अंमल आपणावर कोणाकडून होत आहे, तो अंमल करण्याचा त्यास काय अधिकार आहे, वगैरे गोष्टींविषयीं आपणास गूढ अज्ञान असतें—ते आचार त्रयस्थास कितीही पीडाकर वाटले तरी खुद्द आपणास ते तसे वाटत नाहींत. तथापि त्यापासून आपल्या शरीरावर व मनावर जे दुष्परिणाम होण्यासारखे असतात, ते होतच असतात. मादक द्रव्याचें सेवन नित्य करणाऱ्या मनुष्याच्या ज्ञानतंतूस येणारी क्षीणता त्याची त्याला किंवा त्यासारख्या इतर व्यसनी लोकांना नीट समजली नाहीं, ह्मणून ती येत नाहीं, असें ह्मणणें ज्याप्रमाणें बरोबर होणार नाहीं, त्याप्रमाणें मूर्खपणाच्या सामाजिक व धार्मिक आचारापासून राष्ट्रस्थितीवर होणारे दुष्परिणाम त्या राष्ट्रांतील लोकांच्या लक्षांत

आले नाहींत, ह्मणून ते होत नाहींत, असें ह्मणणेंही बरोबर हो-णार नाहीं. जोंपर्यंत अशा रीतीनें क्षीण झालेल्या लोकांस त्यांहून श्रेष्ठ अशा लोकांशीं झगडण्याचा प्रसंग आलेला नसतो, तोंपर्यंत त्यांची आयुष्ययात्रा केवळ कष्टमय असते, असें ह्मणतां येत नाहीं. पण जेव्हां त्यांचा वरिष्ठाशीं प्रसंग येऊन ठेपतो, तेव्हां त्यास आपल्या क्षीणतेचें भान होऊं लागतें, व एकाएकीं जागृद-वस्था त्यांस प्राप्त झाल्यासारखें होऊन, आपली अशी दशा कां झाली असावी, असे विचार त्याचे मनांत येऊं लागतात. हा उ-द्बोध योग्य वेळीं होणें ही दैवाधीन गोष्ट आहे. शरीरांतील व मनांतील सारा जोम नाहींसा झाल्यावर जर हा उद्बोध झाला, तर त्यापासून कांहीं एक फायदा होत नाहीं. नाड्या ठार बंद पडल्यावर संजीवनीचें तरी काय चालणार ? रुधिराभिसरण थोडें बहुत सुरू असलें; छातींत, हातांत व पायांत तें चालू आहे. असें यत्किंत् जर व्यक्त होत असलें, तरच मात्रांचे वेढे उगाळण्यांत आणि ते जिभेला लावण्यांत कांहीं अर्थ आहे. शे-वटच्या श्वासावाटें प्राणवायु बाहेर पडून सारें शरीर थंड झा-ल्यावर, मात्रांचा मारा करीत सुटण्यांत जसा कांहीं अर्थ नाहीं, त्याप्रमाणें फार प्राचीन धार्मिक व सामाजिक दुराचारामुळें ज्या राष्ट्रांतील सारा तत्त्वा नाहींसा झाला आहे, त्या राष्ट्रांतील लो-कांचा सुधारलेल्या राष्ट्रांशीं संबंध घडून त्यांचा मूर्खपणा त्यांस दि[illegible] लागण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. प्राणोत्क्रमणाचे वेळीं वाचा बसल्यावर [illegible] तरी बोलण्यासाठीं धडपड करणाऱ्या मरणोन्मु-खाची जी स्थिति असते, ती असल्या लोकांची असते. वरिष्ठ लोकांच्या सानिध्यामुळें असले लोक अखेरीस नामशेष होतात ! आह्मावर कसा प्रसंग गुदरणार आहे, हें आजच खात्रीनें सांगवत नाहीं. राजकीय दृष्टीनें सध्यां आह्मीं मेल्यासारखेच आहों. पण ज्यांनीं आह्मांस राजकीय शून्यता आणिली आहे, त्यांच्याच सा-निध्यामुळें आमच्या धार्मिक व सामाजिक गाढ मूढतेस धक्के बसूं लागले आहेत ! इंग्रज लोक आह्मांस जें शिक्षण देत आहेत, व त्यांच्या अमलांत विचारस्वातंत्र्याचा जो उपयोग आह्मांस प्राप्त

होत आहे, त्या शिक्षणाच्या आणि विचारस्वातंत्र्याच्या वळशांनीं आह्मांस जी जागृति होऊं लागली आहे ती हवी असल्यास आ-म्हांस पाहिजे तितकी कल्याणकारक करून घेतां येणार आहे. पुष्कळांचा असा समज आहे कीं, सुधारणेचा आरंभ होणें तो राजविषयक सुधारणेपासून झाला पाहिजे. राजकीय सुधारणेविषयीं फारसा मतभेद असत नाहीं; त्यामुळें ती घडवून आणण्यासाठीं एकमेकांस मदत करण्याच्या कामीं एकाचा दुसऱ्याशीं म्हणण्या सारखा विरोध येऊं शकत नाहीं. स्वातंत्र्य हें सर्वांस प्रिय आहे. आमची राजकीय सुधारणा ह्मणजे आमच्या नष्ट झालेल्या स्वातंत्र्याच्या पुनः प्राप्तीविषयीं प्रयत्न करणें होय. ही गोष्ट जितकी आह्मां महाराष्ट्रीयांस तितकीच वंगवास्यांस, गुर्जरस्थांस, तेलंगणस्थांस, कर्नाटकीयांस, पारसीकांस, महंमदीयांस व इतरांस इष्ट असणें स्वाभाविक आहे, व म्हणून त्यांचें एकीकरण होणें शक्य आहे, व तें होऊं लागलें आहे. सामाजिक व धार्मिक सुधारणांची तशी गोष्ट नाहीं. या संबंधानें आमची कांहीं प्रिय वस्तु कोणीं नेली आहे, आणि आह्मांस फिरून ती संपादावयाची आहे, असें नाहीं. उलट आमची आहे ती स्थितिच उत्तम आहे, व तींत फेरफार करण्याचा प्रयत्न करणें हाच प्रमाद होय, असें आम्हांपैकीं पुष्कळांस वाटत असल्यामुळें, जे थोडे वेडेपीर सामाजिक व धार्मिक सुधारणेच्या छंदास लागले आहेत, ते समाजांत निष्कारण असंतोष व कलह उत्पन्न करून, स्वतःस कांहीं फायदा नसतां अप्रिय करून घेत आहेत! हें असें न करतील तर सर्वांस इष्ट अशा ज्या राजकीय व्यापारीय, शिक्षणीय, व इतर सामान्य सुधारणा, त्या एकमतानें करण्यास पुष्कळांची प्रवृत्ति होणार आहे. सामाजिक व धार्मिक गोष्टींविषयीं तंटे उपस्थित केल्यामुळें, राजकीय गोष्टींत एकदिलानें वागणें दुरापास्त झालें आहे!

अशा प्रकारच्या आक्षेपकांस आह्मी असा प्रश्न करतों कीं, इंग्रज लोकांनीं तुह्मांस जिंकिलें त्यावेळेस तुह्मांत कोणत्याही प्रकारचे सामाजिक किंवा धार्मिक तंटे नव्हते. त्यावेळेस राजकीय सत्ता तुमच्या हातीं असून, सामाजिक व धार्मिक प्रकरणांत तुमचें

पूर्ण ऐकमत्य होतें. असें असून परशत्रूस तुह्मी हार कां गेलां? सैन्यबल, द्रव्यबल, संख्याबल इत्यादि यशाचीं बाह्योपकरणें तुमच्या हातीं असून, व धार्मिक आणि सामाजिक गोष्टींत तुह्मांत द्वैत माजलेलें नसून, तुमची अशी दाणादाण कां झाली? व पंचवीसचाळीस वर्षांच्या आंत तुह्मी इतके वीर्यहीन कसे झालांत? आह्मांस असें वाटतें कीं, पेशवाईचा जो मोड झाला तो आमची सामाजिक व धार्मिक स्थिति जशी पाहिजे होती तशी नव्हती ह्मणून झाला. आणि येथून पुढेंही आह्मांस सुदशा प्राप्त होण्यास व ती कायम रहाण्यास, आह्मीं आपली गृहस्थिति व धर्माचार सुधारण्याचा प्रयत्न प्रथम केला पाहिजे, व तो करण्यास अत्यंत अनुकूल काल सांप्रत काल आहे. चांगली राजकीय स्थिति ही चांगल्या गृहस्थितीचें व धर्मपद्धतीचें फळ आहे. सबब या दोहोंच्या सुधारणेस प्रथम लागलें पाहिजे.

सामाजिक सुधारणेस अत्यंत अनुकूल काल, सांप्रतकाल.

(नंबर २)

गर्भस्थ पिंड पहिले कांहीं महिने एकरूप असतो. त्यांत अवयव भेद किंवा मज्जा, स्नायु मांसपेशी, शिरा, नाड्या असा भेद नसतो. सारा पिंड एका द्रव्याचा गोळा असतो. पुढें त्यांत हळू हळू विकार होत जाऊन मेंदू, काळीज, फुप्फुसें, कोठा, असे शरीराच्या आंतल्या भागांत असणारे अवयव आस्तित्वांत येऊं लागतात, व हातपाय, नाकडोळे वगैरे बाह्य अवयवही हळू हळू दृग्गोचर होऊं लागतात. सारांश, एकरूपता आणि एकधर्मता यांचा क्रमाक्रमानें लोप होत जाऊन बहुरूपता आणि बहुधर्मता प्राप्त होत जाणें हा जसा वनस्पतींच्या व प्राण्यांच्या शरीराचा अनादिसिद्ध नियम आहे, त्याप्रमाणेंच समाज देहसुद्धां प्रथमावस्थेंत एकरूप असतो. प्राथमिक किंवा आद्य समाजांत राजकीय, सामाजिक, आणि

धार्मिक आचारांचें पृथक्करण झालेलें नसतें. मनूसारख्याचें धर्मशास्त्र घेतलें तर त्यांत राजकीय, सामाजिक, व धार्मिक आचारांचा स्पष्ट भेद केला नसून त्या सर्वांस एका दावणींत गोवलें आहे, असें दिसून येतें. ज्याप्रमाणें समाजाच्या प्रथमावस्थेंत मनुष्यांना हे तीन आचार पृथक् आहेत असें वाटत नाहीं, त्याप्रमाणें त्या आचारांचें शासनही निरनिराळ्या व्यक्तींकडून करविण्याची कल्पना त्यांच्या मनांत येऊं शकत नाहीं. त्या स्थितींत समाजनायक ह्मणजे 'राजा' हाच राजकीय, सामाजिक व धार्मिक आचारांचा शास्ता असतो. राष्ट्राच्या वतीनें सामदाम वगैरे करावयाचें झालें तरी तें राजानेंच करावयाचें; राष्ट्राच्या देवतापूजन करावमाचें तेही राजानेच करावयाचे; एखाद्यानें रूढ धर्माविरुद्ध आचरण केलें तर त्याला जो दंड करावयाचा तोही राजानेंच करावयाचा. तसेंच कोणीं कोणत्या प्रकारचा पोषाख करावा, कोणीं कोणतीं पिकें करावीं, कोणीं कोणता व्यापार करावा, कोणीं कसें रहावें, कोणते खेळ खेळावे, कोणत्या करमणुकी चालू असाव्या, कोणत्या विद्या शिकाव्या—वगैरे हरएक प्रकारच्या सामाजिक व्यवहाराचा निश्चयही राजाकडूनच होतो. ज्याप्रमाणें झाडाला फांद्या फुटूं लागण्यापूर्वीं वरेच दिवस त्याचा एकच कोंब किंवा सोंट असतो, व पुढें अस्तित्वांत येणाऱ्या शाखा तदन्तर्गत असतात, त्याप्रमाणें समाज बराच वाढला, अथवा जुना झाला, ह्मणजे त्यांत ज्या निरनिराळ्या शाखा उद्भवतात आणि स्वतंत्र खातीं करून वसतात, त्या त्याच्या शैशवांत किंवा प्रथमावस्थेंत एकमेकांत गुंतून गेलेल्या असून, बुद्धीस त्यांतील भेद कळत नसतो. तेव्हां अशा स्थितींत अमुक सुधारणा आधीं होते, व अमुक मागाहून होते, असें आग्रहानें ह्मणणें, हें शुद्ध साहस आहे. हे तीन आचार निराळे वाटूं लागून, त्यांत सुधारणा करण्याची इच्छा होणें हा प्रकार वहुधा एकाचकालीं घडूं लागत असावा, असें अनुमान करणें हेंच प्रशस्त आहे, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं.

वरील विवेचनावरून असें दिसून येईल कीं धर्म, राज्य आणि सामाजिक व्यवहार यांतील भेद एक समयावच्छेदेंकरून होणारा

आहे. समाजाच्या एकाच बुडख्याला या तीन खांद्या किंवा हे ती-
न अंकूर एकदम फुटतात. ते फुटल्यावर पुढे असा प्रश्न निघतो
कीं, त्यांपैकीं प्रथम कोणती खांदी वाढीस लागते, व कोणत्या खां-
दीच्या वाढीनें बाकीच्या खांद्यांच्या वाढीस मदत होते ? या प्र-
श्नाविषयीं पुष्कळ मतभेद आहेत. कित्येकांचें असें ह्मणणें पडतें
कीं, ज्याप्रमाणें प्राण्याच्या शरीराचा कोणताही भाग विशेष पुष्ट
होऊं लागला, ह्मणजे रक्ताचा बराच भाग त्याच्या पोषणाकडे जा-
ऊन बाकीच्यांस त्याचा स्वल्प अंश मिळूं लागतो, व त्या मानानें
त्यांची वाढ मागसते, त्याप्रमाणें, धर्म, राज्य, व सामाजिक व्यवहार
ह्या ज्या समाजाच्या मुख्य तीन क्रियाशाखा, त्यांपैकीं कोणत्याही
एकीच्या सुधारणेकडे समाजाचें विशेष लक्ष वेधलें, तर इतरांकडे
तें तितकें कमी पडून, त्या मानानें त्यांची सुधारणा मागें पडतें.
दुसऱ्या कित्येकांचें असें ह्मणणें आहे कीं, धार्मिक, राजकीय,
आणि सामाजिक आचार यांचा उद्भव जरी सामान्य कारणापा-
सून एकाच वेळीं होत असला, तरी पुढें त्यांपैकीं एकाची वाढ
आधीं आणि बाकीच्यांची मागून होणें अवश्य असतें.
प्राण्यांच्या शरीरांत ज्याप्रमाणें मेंदू, काळीज व कोठा हे मुख्य
तीन भाग आहेत, त्याप्रमाणें समाजाच्या शरीराचे धर्माचार, रा-
ज्याचार आणि समाजाचार हे मुख्य तीन भाग आहेत; व दिस-
ण्यांत जरी तीन सारख्या महत्वाचे दिसतात, तरी सूक्ष्म विचार
करतां ते कमी अधिक महत्वाचे आहेत, व त्यांत जो अधिक म-
हत्वाचा असतो त्याच्या वाढीवर इतरांची वाढ अवलंबून असते,
असें दिसून येतें. या मतानुरोधानें कित्येक असें ह्मणतात कीं, प्रा-
ण्यांच्या शरीराचे व्यापार यथास्थित चालण्यास, ज्याप्रमाणें सर्वां-
आधीं त्याचा मेंदू साफ असणें जरूर आहे, त्याप्रमाणें समाजश-
रीर नीट चालण्यास त्याच्या मज्जास्थानीं किंवा मेंदूच्या जागीं अ-
सणारी जी त्याची शासनपद्धति ह्मणजे राज्यव्यवस्था ती शाबूद
पाहिजे. तींत यत्किंचित् बिघाड झाला कीं, साऱ्या शरीरास अ-
स्वास्थ्य उत्पन्न होणार. दुसरे असें ह्मणतात कीं, राज्यपद्धतीचा
एवढा महिमा गाण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. रक्त शुद्ध करण्याचें

साधन जें काळीज तें धड असेल, व त्यांत हवें तितकें चलन एकसारखें होत असेल, तरच प्रकृति दुरुस्त राहून, शरीरांतस्थ इतर करणांचें यथास्थित संगोपन व वृद्धि होणार आहेत! रक्त बिघडलें कीं सारें बिघडलें, व तें न बिघडणें हें काळिजाच्या बळकटीवर अवलंबून आहे. सबब ज्याप्रमाणें शरीरांतील दुसऱ्या इंद्रियांपेक्षां या इंद्रियाची विशेष काळजी वाहणें अवश्य आहे, त्याप्रमाणें समाजशरीराचें हृदय किंवा काळीज जो धर्म त्याविषयीं लोकांनीं विशेष काळजी घेतली पाहिजे. धर्मसंशोधन हें लोकांचें आद्य कर्तव्य होय. धर्मग्लानि, धर्मकलुषता, धर्मशैथिल्य, धर्मावहेलना ही समाजाच्या अस्वास्थ्याची निश्चयात्मक निदर्शकें होत. तेव्हां ज्यांना समाजशरीराची पुष्टि राहून त्याचे सर्व व्यापार यथास्थित चालावे, अशी इच्छा असेल त्यांनीं त्याच्या धर्महृदाची कोणत्याही प्रकारची हयगय करतां कामा नये. समाजाचें बरें वाईट सर्वथैव त्याच्या आधीन आहे. तिसरे म्हणतात कीं, मेंदू व काळीज याहून कोठ्याची मातब्बरी फार आहे, जीवित्वास आधार जे अन्नपाणी तें अगोदर या ठिकाणीं येतें. त्याचें पचन होऊन त्याचा एक प्रकारचा द्रव होतो. हा द्रव पुढें काळिजांत शुद्ध होऊन रक्त होतो, आणि सर्व शरीरभर पसरून सर्व अवयवांस जीवन देतो. हा द्रव या कोठ्यांत तयार न होईल तर काळीज असून नसल्यासारखेंच आहे. तेव्हां जीवित्वरक्षक रसांचा झरा जो कोठा किंवा पक्वाशय त्याहून कोणतेही अंतरिंद्रिय अधिक महत्वाचें नाहीं. सबब त्याविषयीं सर्वांहून अधिक काळजी घेणें जसें अवश्यक आहे, तसेंच समाजशरीरांत पक्वाशयस्थानीय जो आचारसमूह त्यांबद्दल इतर आचारांहून अधिक खबरदारी ठेवणें फार अगत्याचें आहे. या आचारसमूहास कोणी गृहाचार किंवा कुटुंबस्थिति असें ह्मणतात. ज्याप्रमाणें शरीराच्या सर्व प्रकारच्या पोषक रसांचा परिपाक कोठ्यांत होतो, त्याप्रमाणें समाजपोषक सर्व सामर्थ्यांचा संगम कुटुंबात होऊन तेथें त्यांस परिपक्वता येते. येथून तीं कच्चीं किंवा सदोष अशीं बाहेर पडलीं तर त्यांनीं समाजशरीराचें चांगलें पोषण कधींच व्हावयाचें नाहीं. तेव्हां सर्वांआधीं गृ-

ह्याचाराचें संशोधन केलें पाहिजे, ह्मणजे कुटुंबस्थिति सुधारली पाहिजे. याप्रमाणें कोणी राजकीय, कोणी धार्मिक, व कोणी सामाजिक आचारांस प्रमुखत्व देऊन, बाकीच्यांस तदनुषंगी करतात. थोड्या वर्षांपूर्वी आ. का. त्रिं. तेलंग यांनीं मुंबईस जें एक सुरस व्याख्यान दिलें, व जें त्यावेळीं लोकांस अत्यंत प्रिय झालें, त्यांत त्यांनीं सामाजिक सुधारणेच्या अगोदर राजकीय सुधारणा झाली पाहिजे व बहुशः होते, अशा मताचें प्रतिपादन केल्याचें स्मरतें, व हेंच मत ज्यांस मान्य आहे, असे युरोपांत पुष्कळ विद्वान् व विचारी लोक आहेत. उलट, धर्मसुधारणा झाल्याखेरीज दुसरी कोणतीही सुधारणा होणें शक्य नाहीं, असें प्रतिपादणारेही तिकडे पुष्कळ विद्वान् आहेत. हे विद्वान् नेहमीं असें ह्मणतात कीं, आज जी युरोपांत असामान्य सुधारणा दृष्टीस पडत आहे ती त्या खंडांत सोळाव्या शतकांत जी प्रचंड धर्मक्रांति झाली तिचें फळ होय. ख्रिस्ती धर्मांत शिरलेल्या अप्रशस्त आचारांचा त्याग आणि मूर्ख मतांचे खंडन, हे करण्याचा त्या वेळीं ज्यांनीं निश्चय केला त्यांना त्याबद्दल जरी अनेक यातना व संकटे भोगावीं लागलीं तरी त्यांनीं आपला निश्चय यत्किंचितही ढळूं दिला नाहीं. या निश्चयाचा यूरोपाच्या अलीकडील इतिहासावर केवढा परिणाम झाला आहे, हे अद्यापि पुष्कळांस बरोबर समजत नाहीं. तथापि तत्वशोधक अनेक इतिहासकारांचे असे ह्मणणे आहे कीं, सत्पक्षमंडनाचा जो आवेश त्या शतकांत उद्भूत झाला त्यामुळे अलीकडील बहुतेक राजकीय सुधारणा झाल्या आहेत, व होत आहे. या दोहोंहून भिन्न असा आणखी एक पक्ष आहे त्याचें असें ह्मणणें पडतें कीं, गृहसुधारणा झाल्याखेरीज खरी व टिकाऊ धर्मसुधारणा व राज्यसुधारणा कधींच व्हावयाची नाहीं. ज्याप्रमाणे व्यक्ति कुटुंबाचे घटक होत, त्याप्रमाणे कुटुंबें राष्ट्रांचे घटक होत. कुटुंबें सुधारल्याखेरीज राष्ट्रसुधारणा किंवा राजकीय सुधारणा कधींच व्हावयाची नाहीं. ज्या देशांतील कुटुंबांत कुटुंबाधिपति सुलतान आणि कुटुंबांतील इतर सर्व माणसे गुलाम, अथवा जेथले यच्चावत् भ्रतार प्राणपति आणि विवाहित स्त्रिया

विनम्र दासी; किंवा जेथे पुरुषांनीं सशास्त्र अथवा अशास्त्र रीतीनें हव्या तितक्या स्त्रियांशीं हव्या तेवढ्या वयापर्यंत रममाण व्हावें, परंतु जेथें अत्युच्च व सुशिक्षित वर्णांतील कोणत्याही वयाच्या स्त्रीचा भर्ता निवर्तला तर तिला फिरून पुरुषस्पर्श मिळावयाचा नाहीं इतकेंच नाहीं, तर तिच्या मनांत त्या सुखाची कल्पना न येऊं देण्यासाठीं, किंवा तिला पहाणाराच्या मनांत तिच्याविषयीं तिरस्कार उत्पन्न होण्यासाठीं मुंडन, वसन, व भोजन इत्यादि सर्व गोष्टींत तिला संन्याशाशीं प्रतिस्पर्धा करण्यास लावण्याचा प्रघात—अशा देशाची स्थाईक राजकीय सुधारणा कधींच व्हावयाची नाहीं; कारण, ती करण्यासारखे स्त्रिपुरुष अशा कुटुंबांत कधींच निपजावयाचे नाहींत, असें या पक्षांतील लोकांचें ह्मणणें पडतें, व तें आह्मांस बऱ्याच अंशीं रास्त आहेसें वाटतें. ज्या वस्तूचा प्रत्येक घटक सदोष आहे, ती सारी वस्तू सदोष असलीच पाहिजे. ज्या देशांतील कुटुंबांत गुलामगिरी व क्रौर्य यांचा अंमल जारीनें गाजत आहे त्या देशांतील राज्यपद्धतींत ते दुर्गुण पूर्णपणें प्रतिबिंबित झालेच पाहिजेत, व तींत त्यांचे प्रतिबिंब पडलें ह्मणजे त्या राष्ट्रास विकळा आलीच पाहिजे. अशा विकळेचें आज कित्येक शतकें आह्मी सर्वोत्कृष्ट भाजन होऊन बसलों आहों. ही भाजनता आह्मांस अलीकडे प्राप्त होत असलेल्या पाश्चिमात्य शिक्षणामुळें अप्रिय वाटूं लागली आहे. आह्मांस ती खरोखरींच नकोशी झाली आहे असें आजच आमच्यानें खात्रीनें सांगवत नाहीं. तसें असतें तर ती नाहींशीं करण्याचा जो खरा उपाय आहे तो आह्मी केव्हांच करूं लागलों असतों. तो करण्यास अत्यंत अनुकूल असा काल प्राप्त झाला असूनही आह्मी आपले जागच्या जागीं झुलत आहों, याचा अर्थ काय हें आह्मांस समजत नाहीं! राजकीय, धार्मिक, व सामाजिक सुधारणांपैकीं प्रथम कोणती होते व करावी, याविषयीं कितीही मतभेद असला तरी सामाजिक व धार्मिक सुधारणा करण्यास आज आह्मांस जितका अनुकूल काल प्राप्त झाला आहे तितका पूर्वीं कधींच प्राप्त झाला नव्हता, याविषयीं मतभेद

होण्याचें बिलकूल कारण नाहीं, असें वाटतें, आणि हें खरें असेल तर या घटकेस हातपाय न हालविणें ह्मणजे जाणूनबुजून आत्महत्या करण्यास प्रवृत्त होण्यासारखें होय !

अशी वेळ कधीं आली नव्हती.

राजकीय सुधारणा आधीं होते किंवा सामाजिक सुधारणा आधीं होते, हें जरी निश्चयानें सांगतां आलें नाहीं, तरी येवढें ह्मणण्यास हरकत नाहीं कीं, सामाजिक सुधारणा करण्यास आजमित्तीस आह्मांस जितकी अनकूळ वेळ आली आहे तितकी पूर्वीं कधींहीं आली नव्हती. समाजाच्या प्राथमिक स्थितींत राजकीय, सामाजिक, व धार्मिक विचार व क्रिया एकमेकांत गुंतलेल्या असतात, व उत्तरोत्तर त्यांचें पृथक्करण व विश्लेष होत जातो, हें मागें सांगितलेंच आहे. तशा प्रकारचा भेद येथें बराच झाला आहे. निदान राजकीय विषय सामाजिक व धार्मिक विषयापासून स्पष्टपणें निराळे झाले असून, त्यांची व्यवस्था आमच्या सरकारानें आपल्या शिरावर घेतली आहे, व बाकी राहिलेले दोन भाग आह्माकडे ठेविले आहेत. हे दोन भाग अजून चांगलेसे वेगळे करण्यासारखे झालेले नाहींत. यामुळें त्यांचा विचार एके ठिकाणीं करणें भाग पडतें.

सामाजिक व धार्मिक सुधारणा करण्यास सांप्रत काल फार अनुकूल आहे, असें आह्मी जें एकसारखें ह्मणत आहों, याचें कारण काय, असा प्रश्न आतांपर्यंत पुष्कळांनीं केला असेल, व त्याचें उत्तर देणें जरूर आहे. देश स्वतंत्र असला ह्मणजे ज्याप्रमाणें कांहीं प्रकारच्या सुधारणा करणें सुलभ असतें, त्याप्रमाणें कांहीं प्रकारच्या सुधारणा करणें अवघडही असते. आह्मी स्वतंत्र असतों तर अमेरिकेप्रमाणें परक्या देशांतून येणाऱ्या मालावर हवी तेवढी जकात आह्मांस ठेवतां आली असती, व तसें करून या दे-

शांतील कित्येक धंद्यांना उत्तेजन देतां येऊन, ते आह्मांस व इतर देशांस फायदेशीर होतील, अशी त्यांची स्थिति करतां आली असती. येथें कापूस पिकतो; मजूरीचे दर माफक आहेत; लांकूड व कोळसा हवा तितका पैदा होण्यासारखा आहे; असें असून येथला कापूस परदेशास जातो, आणि तेथें त्याचें सूत व कापड बनून तें येथें विकण्यास येतें, व येथील कापडाहून तें सवंग मिळतें! वास्तविक पाहतां हिंदुस्थानांत उत्पन्न होणारें कापड अमेरिकेच्या कापडाइतकें सवंग पडायला पाहिजे आहे. पण ज्या साधनांनीं अमेरिकेंतील कापडाच्या कारखान्यास उत्तेजन देतां आलें तीं साधनें हिंदुस्थानांतील कापसाच्या कारखान्यांस उत्तेजन देण्याच्या कामीं लावण्याचें सामर्थ्य आमचे अंगीं नसल्यामुळें, सरकारच्या मदतीवांचून ते जसे चालवितां येतील, तसे चालविणें आह्मांस भाग पडत आहे. याचप्रमाणें येथल्या इतर व्यापारीय व राजकीय सुधारणांची गोष्ट होय. जबरदस्त परक्या सरकाराच्या हातींपायीं पडून किंवा त्याशीं थोडी बहुत वर्दळ घालून, त्यापासून जेवढें प्राप्त होईल तेवढ्यांत यासंबंधानें समाधान मानून घेणें याशिवाय आह्मांस सध्यांचे स्थितींत गत्यंतर नाहीं. पण सामाजिक व धार्मिक गोष्टीचा तसा प्रकार नाहीं. या कामांत सरकार ढुंकून सुद्धां पहात नाहीं. त्यासंबंधानें हवें तें करण्यास आज आह्मांस पूर्ण मुभा आहे. आह्मी स्वतंत्र असतो तर असें झालें नसतें. आज मित्तीस जे सरकारी अधिकारी आमच्या धार्मिक व सामाजिक सुधारणांच्यासंबंधानें अगदीं तिऱ्हाइताच्या वृत्तीचें अवलंबून करून बसले आहेत, तसें त्या स्थितींत झालें नसतें. आह्मी स्वतंत्र असतो तर मोठमोठ्या अधिकारांच्या जागाही आमच्याच लोकांच्या हातीं असत्या; व या जागांवर असलेल्या अधिकाऱ्यांनीं आपला अधिकार व वजन आपणांस मोनतील त्या सामाजिक व धार्मिक सुधारणांच्या उत्कर्षाकडे लाविलें असतें, व ज्या सुधारणा त्यांस मान्य झाल्या नसत्या त्यांचें डोकें वर निघू न देण्यासाठीं त्याच अधिकाराचा व वजनाचा उपयोग त्यांनीं केला असता. तसेंच त्या स्थितींत ह्मणजे आह्मी स्वतंत्र असतो तर आमच्यांतील अनधि-

कारी पण धनाढ्य व वजनदार लोकांचें आणि धर्माधिकाऱ्यांचें वजनही आतांहून विशेष पडतें. पण आजच्या स्थितींत काय विलक्षण मौज झाली आहे पहा. स्वतंत्र स्थितींत समाजाग्रणी आणि धर्माधिकारी यांस सरकारी अधिकाऱ्यांचें बरेंच पाठबळ असतें. ज्या अधिकाऱ्यांस जीं धर्ममतें किंवा जे सामाजिक आचार ग्राह्य असतात त्या मतांचें व आचारांचें मंडन व प्रसार करण्यास त्यांकडून समाजाग्रणींस आणि धर्माधिकाऱ्यांस पुष्कळ मदत होते. यामुळें त्या स्थितींत कोणत्याही रूढ मताविरुद्ध वागणें, बोलणें, किंवा लिहिणें अतिशय कठिण असतें. येथें कोणी अशी शंका घेतील कीं, एका प्रकारच्या अधिकाऱ्यांस एका प्रकारची सामाजिक व धार्मिक मतें आवडलीं तर दुसऱ्यांस दुसऱ्या प्रकारचीं आवडतील; व त्यांमुळें त्या स्थितींत प्रत्येक प्रकारच्या मतांस थोडेबहुत पुरस्कर्ते मिळण्याचा संभव आहे. पण दुर्दैवानें बहुशः असें होत नाहीं. सुदैवानें तसें झाल्यास स्वतंत्र देशांत राजकीय, सामाजिक, व धार्मिक सुधारणा होण्यास फारच थोडा काळ लागणार आहे. वास्तविक प्रकार बहुशः असा घडतो. जे सरकारी अधिकारी असतात ते सामाजिक व धार्मिक जुन्या मतांनाच नव्याण्णव वाट्यांनीं अनुकूल असतात. यामुळें स्वतंत्र देशांत सामाजिक व धार्मिक गोष्टींच्या संबंधानें नवीन मत स्थापणें किंवा नवीन आचार पाडणें फार कठिण असतें. तसें नसतें तर प्रत्येक स्वतंत्र देशांतील प्रसिद्ध आद्य सुधारकांचा इतका छळ कां झाला असता? सरकारी अधिकाऱ्यांनीं व धर्माधिकाऱ्यांनीं अशा सुधारकांस जाळल्याचीं, पुरल्याचीं, तोडल्याचीं, सोलल्याचीं, कड्यावरून लोटल्याचीं, हत्तीच्या पायाशीं बांधल्याचीं, व फांशीं दिल्याचीं अनेक उदाहरणें इतिहासांत सांपडण्यासारखीं आहेत. यावरून काय दिसतें कीं, सामाजिक व धार्मिक सुधारणा करण्यास पारतंत्र्य जितकें अनुकूळ आहे, तितकें स्वातंत्र्य नाहीं! प्रथमदर्शनीं हा सिद्धांत कांहीं अंशीं विपरीत वाटण्यासारखा आहे, हें आम्ही कबूल करतों. पण सूक्ष्म विचाराअंतीं त्यांत बरेंच तथ्य आहे, असें दिसून आल्याशिवाय रहाणार नाहीं अशी आमची खात्री आहे. एवढें

खरें आहे कीं, स्वतंत्र देशांतील प्रत्येक मनुष्याच्या अंगांत परतंत्र देशांतील मनुष्यापेक्षां विशेष रग असते, व त्यांतील सुधारकांत तर तिची परमावधि झालेली असते. यामुळें तसल्या देशांत कधीं कधीं एकटा मनुष्य साऱ्या देशाशीं लढण्यास व भांडण्यास तयार होतो, व सारें जग त्या विरुद्ध उलटलें तरी तो डगण्यासारखा नसतो. ग्यालिलिओ, ल्यूथर, ब्रूनो वगैरेंचीं चरित्रें अशा प्रकारचीं आहेत. यांच्या पक्षाकडे सत्य असल्यामुळें हळूं हळूं त्यांस अनुयायी मिळून पुढें तें सर्वत्र प्रस्थापित झाले ही गोष्ट वेगळी. पण आरंभीं या सुधारकांना किती छलना करून घ्यावी लागली हें सर्वांना ठाऊक आहेच.

तेव्हां आमचें सांप्रत पारतंत्र्य हेंच सामाजिक व धार्मिक सुधारणा करण्यास कांहीं अंशीं अनुकूळ झालें आहे, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. स्वतंत्र देशांतील प्रत्येक पक्षांत व पंथांत वजनदार लोक असतात. त्यांच्या वजनामुळें त्यांना मोठमाठे अनुयायी वर्ग जडलेले असतात. पक्षाग्रणीनें कांहीं विशेष महत्वाची गोष्ट आपल्या आनुयायांपुढें आणिली, व तीविषयीं त्यांची समजूत घालून देऊन ती तुह्मी पतकरा, असें ह्मटतें, तर त्यांना तिचा स्वीकार करणें भाग पडतें. उलट अनुयायांच्या मतासही थोडाबहुत मान देणें अग्रणीस अवश्य असतें. याप्रमाणें एकमेकांच्या साहाय्यानें साधारण सुधारणा स्वतंत्र देशांत, कायद्याच्या मदतीशिवाय, सहज होत असतात. आमच्या पारतंत्र्यामळें आमची अगदीं वेगळी स्थिति झाली आहे. आमचे म्हणण्यासारखे सरकारी अधिकारी उरले नाहींत इतकेंच नाहीं, तर त्या अधिकारांच्या लोपाबरोबर आमचे धर्माधिकारी व समाजग्रणीही दुर्बल झाले आहेत. ज्याप्रमाणें या भरतभूमीवर पसरलेल्या पारतंत्र्यरूप गाढ अंधतमसांत राजापासून रंकापर्यंत साऱ्यांस एकसारखी अवनतावस्था प्राप्त झाली आहे, व तीपुढें कोणाचेंही तेज पडत नाहीं, ज्याप्रमाणें माळेचें सूत्र तुटलें असतां, तींतील मणी चार दिशांस पसरतात, त्याप्रमाणें समाजघटकांस ग्रथित करणारें आमचें सरकारसूत्र भग्न झाल्यामुळें, आमची पराकाष्ठेची वाताहात झाली आहे, व

इंग्रजांनीं आह्मां साऱ्यांस एकाच करंड्यांत भरून ठेवलें आहे. आह्मां सर्वांला करंड्याच्या परिघाचा आळा आहे, व त्याबाहेर आह्मी पडूं शकत नाहीं, हें जरी खरें आहे, तरी आंतल्या आंत एक इसम दुसऱ्या इसमाशीं चिकटून रहात नाहीं हेंही खरें आहे. तात्पर्य, सध्याच्या आमच्या स्थितींत अमुकएकाचें अमुकावर वजन आहे, असें ह्मणणें ह्मणजे प्रमाद करण्यासारखें होय, असें दिसतें.

आमच्या पुढाऱ्यांचें व आमच्या धर्माधिकाऱ्यांचें वजन कमी होण्यास आणखी एक कारण झालें आहे, तें असेः ज्या सामाजिक व धार्मिक सुधारणा व्हाव्या, असें आमच्या पाश्चिमात्य शिक्षणामुळें आह्मांस अलीकडे वाटूं लागलें आहे, त्या इंग्लंडांत केव्हांच होऊन गेल्या असल्यामुळें नुसत्या राजकीय खात्यांतच इंग्लिश लोक आमचे वरिष्ठ होऊन बसले आहेत असें नाहीं. सामाजिक व धार्मिक गोष्टींतही त्यांची आमच्यावर सरशी आहे. ज्यास पाश्चिमात्य शिक्षण मिळतें त्याच्या विचारांत मोठें अंतर पडून, त्यास आपल्या लोकांची सामाजिक व धार्मिक सुधारणा यूरोपाच्या वळणावर जावी, असें सहज वाटूं लागतें, व तदनुसार त्याचें वर्तन होऊं लागलें असतां, सरकारास साहजिकपणें तें आवडतें होतें. जुन्या लोकांस हें शिक्षण मिळालें नसल्यामुळें राज्य, धर्म व समाज यांविषयीं त्यांच्या पहिल्याच कल्पना कायम आहेत. तसेंच, धर्माधिकारीवर्गांतही त्यांचा अजून प्रवेश झाला नाहीं, यामुळें तो वर्गही आपल्या पहिल्याच विचारांत अद्यापि दंग आहे. पण कांहींस पाश्चिमात्य शिक्षण मिळून त्यांचें विचारांतर होत असल्यामुळें व कांहीं जसेच्या तसे रहात असल्यामुळें, सुधारणेचा कोणताही प्रश्न निघाला कीं, उभयतांत कलह होण्यास आरंभ होतो, व सरकार उदासीनपणें त्याकडे पहात असतें! नवीन लोकांस हें पक्कें ठाऊक झालें आहे कीं, जुन्या लोकांचे धार्मिक व सामाजिक विचार सरकारास बिलकुल पसंत नाहींत. पण जुन्या लोकांस असें वाटत आहे कीं, अद्यापि आपल्या बाजूस बहुत समाज आहे, तेव्हां आपणांस या नव्या लोकांना हार

जाण्याची गरज नाहीं. इकडे नव्या लोकांस असें वाटतें कीं, आपल्या मतास सरकारची अनुकूलता आहे, तेव्हां आपण जुन्या लोकांची फारशी प्रतिष्ठा बाळगण्याची गरज नाहीं. याप्रमाणें प्रत्येकास आग्रह धरून बसण्यास एकेक कारण सांपडलें असल्यामुळें, उभयतांत तोडजोड होण्याची आशा मुळींच दिसेनाशी झाली आहे. तात्पर्य, सध्या जरी ह्मणण्यासारखी सुधारणा होऊं लागली आहे असें नाहीं, तरी ती करण्यास अडथळा करणाऱ्या जुन्या लोकांवर हवें तसें तुटून पडण्यास सांपडावें, आणि कोणाचें पाठबळ नसल्यामुळें ते जेरीस येऊन त्यांना आपले दुराग्रह हळू हळू सोडणें भाग पडावें, हा कांहीं लहान फायदा नाहीं.

इष्ट असेल तें बोलणार व साध्य असेल तें करणार.

गेल्या चोविसाव्या तारखेच्या सुधारकांत बोलके सुधारक, कर्ते सुधारक आणि सुधारणाविध्वंसक असे जे लोकांचे तीन वर्ग दिले आहेत व त्यांच्या उत्पत्तीचे जे काल सांगितले आहेत, ते वाचकांच्या स्मरणांत असतीलच. आज या पत्राच्या चालकांस सुधारणेचा कोणता पंथ मान्य आहे, याचा विशेष खुलासा करावयाचा आहे. त्या खुलाशाचें सार " इष्ट असेल तें बोलणार व साध्य असेल तें करणार " या शिरोलेखांत आणिलें आहे. पण त्यावरून साऱ्या वाचकांस स्पष्ट बोध होण्याचा संभव नाहीं; ह्मणून थोडासा विस्तार करण्याची अवश्यकता आहे.

सांप्रत स्थितींत आपणास कोणती गोष्ट प्रतिकूल आहे व कोणती अनुकूल होईल, ही गोष्ट बहुधा यच्चावत् प्राणिमात्रास सहज स्वभावधर्मानें समजते. भूक लागली असतां कांहीं तरी अन्न खावें, तहान लागली असतां पाणी प्यावें, ऊन लागलें असतां सावलींत जावें, थंडी लागूं लागल्यास उबाऱ्याची जागा पहावी, पीडा दे-

णाराच्या हातून निसटून जाण्याचा प्रयत्न करावा—वगैरे जीवितरक्षणास अत्यवश्य लागणाऱ्या गोष्टींची संख्या अत्यंत स्वल्प आहे, व ती सहजगत्या जंतूंच्या वर्तनावर परिणाम करते. किंबहुना तसें न होईल तर जीवाची उत्पत्ति व अभिवृद्धि ही अशक्य होणार आहे. तेव्हां इतर प्राण्यांच्या समवेत मनुष्यांनीं कोणत्या गोष्टी केल्या पाहिजेत, हें येथें सांगण्याची गरज नाहीं; कारण त्या न केल्या तर मनुष्यांची जातच रहाणार नाहीं. तथापि जातां जातां ही गोष्ट येथें सांगण्यास हरकत नाहीं कीं, जरी इतर प्राण्यांप्रमाणें क्षुधादि इंद्रियसुखें हींच मनुष्यांचीं सारीं सुखें नाहींत, तरी तीं त्यांच्या इतर सुखांस अत्यंत आधारभूत असल्यामुळें, प्रत्येक देशांतील लोकांनीं तीं संपादण्याविषयीं अत्यंत दक्ष असलें पाहिजे. ज्या राष्ट्रांतील लोकांस पोटभर अन्न मिळत नाहीं व थंडीवाऱ्यापासून आपलें रक्षण करतां येत नाहीं, असल्या राष्ट्रांतील लोकांस वरिष्ठ सुखें मिळणें अशक्य आहे. तेव्हां बोलके सुधारक, कर्ते सुधारक व सुधारणानिंदक या तिघांचा जीवितरक्षणास लागणाऱ्या अत्यंत अवश्य गोष्टींच्या संबंधानें तरी मतभेद होण्याचा संभव नाहीं. प्राण सर्वांस प्रिय आहेत, व त्यांचें रक्षण करणें सर्वांसच इष्ट वाटत आहे. तेव्हां धान्याची समृद्धि होण्यासाठीं शेतकीची सुधारणा करणें, वस्त्रादि शीतोष्णनिवारक साधनांची समृद्धि होण्यास यंत्रांचे कारखाने घालणें आणि यांत्रिक शिक्षणाचा प्रसार करणें, व्याधींच्या शमनार्थ वैद्यकादि शास्त्रांचा अभ्यास चालू ठेवणें वगैरे गोष्टींस कोणत्याही पक्षाकडून हरकत होण्याचा संभव नाहीं; परंतु मनुष्यांच्या सुखांचा व सुधारणेचा वैषयिक सुखांपाशीं व सुधारणेपाशींच शेवट होत नसल्यामुळें, त्यांमध्यें वैमनस्यें उत्पन्न होण्यास कारणें होतात. इतर प्राण्यांच्या शरीररचनेपेक्षां मनुष्याची शरीररचना कांहीं निराळी असल्यामुळें किंवा झाल्यामुळें, आणि त्याची मानसिक रचना तर इतरांच्या रचनेहून फारच निराळी असल्यामुळें, इतर प्राण्यांच्या एका वर्गांतील निरनिराळ्या व्यक्तींच्या आचरणांत जितका भेद दृष्टीस पडतो, त्याहून शेंकडोंपट अधिक भेद मनुष्यवर्गांतील निरनिराळ्या व्यक्तींत दृष्टीस पडतो. धर्मकल्पना

इतर प्राण्यांत असतील असें वाटत नाहीं, निदान त्या असल्या तरी आह्मांस समजण्याचा संभव नाहीं. संपत्ति जमविण्याची कल्पना किंवा साधन इतर प्राण्यांपाशीं नाहीं; तसेंच नानाप्रकारच्या सृष्टपदार्थांपासून नानाप्रकारचीं सुखें करून घेण्याचें सामर्थ्य त्यांस नाहीं; मनुष्यांच्या भाषेसारखी विस्तृत भाषा आणि भाषेहूनही कांहींअंशीं विशेष उपयोगी अशी जी लेखनकला ती त्यांस अवगत व साध्य नाहीं. या व अशाच दुसऱ्या अनेक कारणांमुळें इतर प्राणिवर्गांतील व्यक्तींत मनुष्याइतका कलह दृष्टीस पडत नाहीं. मनुष्यांना आपल्या सुखांची वृद्धि करण्याचें व त्यांना चिरस्थाईपणा आणण्याचें सामर्थ्य आहे, व एकमेकांस साहाय्य करून सर्वांस सारखा सुखोपभोग मिळेल अशी इच्छा धरून ती पुरविण्यासारखें वर्तन करण्याची अक्कल जरी त्यांना आहे, तरी याच गोष्टीमुळें इतर प्राण्यांपेक्षां त्यांच्या समाजांत विशेष क्रूर लढाया, विशेष श्रीमंती, विशेष दारिद्र्य, विशेष नीतिमत्ता, विशेष नीतिपराङ्मुखता, विशेष ज्ञान, विशेष अज्ञान विशेष प्रेम, विशेष द्वेष—यांसारख्या समाजोपकारी आणि समाजापकारी वस्तूंचा आविर्भाव होतो. कोणता पाहिजे तो मनुष्यसमाज घ्या, त्यांत अशा प्रकारच्या गोष्टींनीं नित्य कमी अधिक रण चाललें आहे, असें दिसून येईल. हें एका समाजांतील व्यक्तींविषयीं झालें. पण दोन अथवा अधिक समाजांचा संबंध घेतला तरी त्यांतही हाच प्रकार दिसून येतो. कोणत्याही दोन समाजांची स्थिति सर्वांशीं सारखी असत नाहीं. तसेंच, विषयसुखांच्या किंवा आधिभौतिक संपत्तीच्या संबंधानें तर एकाचा दुसऱ्याशीं सतत कलह चाललेला असतो, त्यामुळें दोन असमान राष्ट्रांपैकीं श्रेष्ठाचा कनिष्ठावर अंमल झाला, ह्मणजे कनिष्ठास किती पीडा भोगावी लागेल, याचें अनुमान करणें कठिण आहे. तात्पर्य, मनुष्यसमाजांतील व्यक्तींत, व समाजासमाजांत तंटे होण्यास अनंत कारणें आहेत. तीं दूर होऊन ऐकमत्य व्हावें आणि सर्वांनीं एकदिलानें वागावें हें फार इष्ट आहे. पण हा योग आणखी दहापांच हजार वर्षांशिवाय येईल असें वाटत नाहीं ! व

केव्हां काळीं तो येणार असेल तर त्याला खऱ्या ज्ञानप्रसाराशिवाय दुसरें साधन नाहीं हें उघड आहे. यासाठीं ज्यांना आपल्या जातीचा ह्मणजे मनुष्यजातीचा उद्धार व्हावा, असें मनापासून वाटत असेल त्यांनीं तो उद्धार होण्यासाठीं जीं साधनें आपणांस योग्य वाटत असतील त्यांचा निर्भीडपणें व निर्भयपणें रात्रंदिवस खल केला पाहिजे, आणि होतां होईल तों मनास शुद्ध वाटलेल्या रीतीप्रमाणें वागवून दाखविलें पाहिजे.

तेव्हां आतां हें निर्विवाद झालें कीं, आणखी अनेक युगें मनुष्यांचीं भिन्न मतें आणि भिन्न आचार अस्तित्वांत राहून त्यांमध्यें अर्थातच कमीअधिक कलह चालणार. हा कलह कधीं मोठ्या निकरानें चालतो, व कधीं अगदीं मंदपणानें चालतो. सध्या धार्मिक विषयांच्या संबंधानें, व विशेषतः त्यांशीं संलग्न असलेल्या सामाजिक विषयांच्या संबंधानें तो मोठ्या निकरानें चालविण्याचा प्रसंग या देशांत प्राप्त झाला आहे. मुसलमानांच्या धर्मवेडामुळें त्यांच्याशीं धर्मयुद्धें करावीं लागलीं. सांप्रतकालीं पाश्चिमात्य शिक्षणामुळें येथें नवीन धर्मकल्पनांचा, नवीन राज्यकल्पनांचा व नवीन सामाजिक कल्पनांचा प्रादुर्भाव झाला आहे. नवीन पिढ्यांपैकीं कांहीं लोक या कल्पनांचे कट्टे भक्त बनले आहेत. ज्यांना पाश्चिमात्य शिक्षणाचा संपर्क लागलेला नाहीं, असे लोक एका बाजूस आणि वरील कट्टे भक्त दुसऱ्या बाजूस, असे दोन तट झाले आहेत. ज्यांच्यापासून लोकांस हें पाश्चिमात्य शिक्षण मिळत आहे, त्या राज्यकर्त्यांनीं हिंदूंच्या धर्माचरणांत व सामाजिक आचारांत सहसा हात घालावयाचा नाहीं, असा संकल्प केला आहे; कारण तसें करणें हितावह आहे, असें त्यांस आपल्या इतिहासावरून व दुसऱ्यांच्या इतिहासावरून कळून आलें आहे. तथापि त्यांचा ओढा हिंदुसुधारकांकडे आहे, हें निर्विवाद आहे; कारण हे सुधारक त्यांचेकडून मिळत असलेल्या शिक्षणाचेंच फळ आहेत. जुन्या लोकांपैकीं समंजस लोकांस पाश्चिमात्यांची राज्यपद्धति व राज्यविषयक विचार पसंत पडूं लागून नवीन सुशिक्षितांबरोबर ते ती पद्धति आणि ते विचार अंगीकारूं लागले आहेत, हें राष्ट्रसभेस जी सामान्य अ-

नुकूलता सर्वत्र दृष्टीस पडते तीवरून व्यक्त होत आहे. पण याच राष्ट्रसभेबरोबर किंवा वर्षभरानें तिच्या पाठीमागून अस्तित्वांत आलेली जी सामाजिक परिषद ती मात्र जुन्या लोकांस नको आहे! पण ती कशी टळणार? राष्ट्रसभा ज्या विद्येचें फळ आहे त्याच विद्येचें फळ सामाजिक परिषद आहे. ज्या ज्ञानामुळें तेलंग आणि रानडे यांस आमची राजकीय सुधारणा व्हावी असें वाटतें, त्याच ज्ञानामुळें त्यांस आमची सामाजिक सुधारणाही व्हावी, असें वाटतें व ज्या कारणांमुळें त्यांचे राजकीय विचार आम्हांस मान्य होतात आणि ते व्यक्तिदृष्टीनें पूज्य वाटतात, त्याच कारणांमुळें त्यांचे सामाजिक विचारही आह्मांस मान्य होऊन व्यक्तिदृष्टीनें ते आह्मांस पूज्य झाले पाहिजेत. पण एका प्रकारच्या गोष्टींत आह्मी त्यांचा उत्सव करीत असतों, पवाडे गातों, आणि त्यांस आपले पुढारी ह्मणवून त्यांचें अनुकरण करण्यास तयार होतों; व दुसऱ्या प्रकारच्या गोष्टींत त्यांची टवाळी करण्यास, त्यांना अद्वातद्वा दोष देण्यास, आणि हे आमचे पुढारी नव्हत ह्मणून हिंदुस्थानसरकाराकडे अर्ज करण्यास प्रवृत्त होतों. तेव्हां आमच्या असंबद्ध मूर्खपणास किंवा मूर्ख असंबद्धतेस काय ह्मणावें कोण जाणें! धार्मिक व सामाजिक विषयांच्या संबंधानें आमच्या लोकांचें ज्ञान "अकटो" पर्यंत जाऊन थडकलें होतें; राज्यविषयक गोष्टींत मात्र आह्मी दीर्घश्रवे होतों. तेव्हां पाश्चात्यांपासुन व पाश्चात्यविद्यांकित हिंदूंपासून राज्यविचारांपलीकडे आह्मांस कांहींएक शिकावयाचें नाहीं, असा जुन्या पद्धतीच्या सर्व लोकांचा समज दिसतो! पाश्चिमात्य शिक्षण मिळालेल्या नवीन पिढींतील ज्या लोकांनीं धार्मिक किंवा सामाजिक विषयांचा विचार केलेला नाहीं, किंवा करून ज्यांस लोकसमुदायाची भीड तुटत नाहीं, असे लोकही रानडेतेलंगप्रभृति नवीन विद्वानांचा सामाजिक गोष्टींच्या संबंधानें उपहास करण्यास तयार होतात. पण या जुन्या पद्धतीच्या सर्व वडचा लोकांनीं आणि आंधळेपणानें त्यांच्या पाठीमागें जाणाऱ्या असंख्य मूढांनीं असें समजूं लागावें कीं, या देशांत ज्या विद्येचा पाय शिरला आहे ती

आमच्या राज्यविषयक विचारांप्रमाणें आमच्या धार्मिक व सामाजिक विचारांतही प्रचंड क्रांति करणार आणि तदनुसार आमचें आचरण बदलत जाणार. हिंदुधर्मविचारांत आणि सामाजिक आचारांत जेवढें कांहीं खरोखर निर्दोष व हितावह आहे त्याला कशाचीही भीति नाही. मनु आणि पाराशर यांच्या आधाराशिवाय तें अढळ राहणार आहे. पण जें कांहीं सदोष व अहितकारक आहे, निदान सध्याचे स्थितींत ज्याच्या अपकारित्वाबद्दल संशय नाही, तें सारें पाश्चिमात्य ज्ञानकुंडांत जळून खाक होणार ! एखाद्या दुसऱ्या मनूची आणि पाराशराची कथा काय ? आमच्या अर्वाचीन विचारास ज्या धार्मिक व सामाजिक गोष्टी अप्रशस्त वाटूं लागल्या आहेत, त्यांस शेंकडों मनूंचे व सहस्रावधी पाराशरांचे आधार दाखविलेत, व त्यांचा प्रसार न व्हावा, ह्मणून त्यांच्या मार्गांत कोट्यावधि लोकांचा मूर्खपणा, वृथा धर्माभिमान, आणि उठावणीचे आरडे यांचे अडथळे आणून घातलेत तरी ज्याप्रमाणें पर्वताच्या माथ्यावरील सरोवराच्या भिंती फोडून तुफानवेगानें कड्यावरून पडूं लागलेल्या वारिवाहाची गति कुंठित करण्यास कोणीही धजत नाही, त्याप्रमाणें आमच्या मूर्खपणाच्या सामाजिक व धार्मिक समजुतीस लागलेला वणवा कोट्यावधि अजागळ कीटकांच्या क्षुद्र पक्षवातानें किंवा मोठ्या किड्यांच्या शुष्क श्वासवातानें विझण्याचा मुळींच संभव नाही. उलट हेच त्यांत होरपळले जाण्याचा संभव आहे !

होऊन द्या तर दोन हात !

सध्या जें तुंबळ वादंगर चाललें आहे, त्यांत आमच्या प्रतिपक्ष्यांची विशेष भिस्त त्यांच्या हातीं असलेल्या तीन तोफांवर आहे. या तीन तोफा आह्मीं सर केल्या तर त्यांना या रणांतून पळ काढून, प्राणत्राणाकरितां कोठें तरी दडून बसावें लागेल, किंवा आमच्या स्वाधीन होऊन तहाची मागणी घालावी लागेल।

* * * सांप्रतकालीं हिंदुस्थानसरकारानें, रा. रा. दा. अ. खरे आणि इतर अनेक समंजस लोकें ह्मणतात त्याप्रमाणें, अप्राप्ततारुण्य भारतीय आर्यकन्यकांवर विषयलंपट, विचारशून्य, व अधीर नरपशूंकडून जो जुलूम कित्येक शतकें होत आहे, तो थोडाबहुत तरी कमी व्हावा, ह्मणून केवळ परोपकारबुद्धीनें कृपावंत होऊन, हिंदुस्थानच्या फौजदारी कायद्यांतील एका कलमांत जो लहानसा फेरफार करण्याचा विचार चालविला आहे, तो फेरफार ताबडतोब अमलांत येण्यासाठीं ज्या पत्रांनीं व ज्या विद्वानांनीं खऱ्या धर्माचा, यथार्थ देशाभिमानाचा, व एकोणिसाव्या शतकांतील सुशिक्षित मनुष्यपणास अत्यंत उचित अशा भूतदयेचा पक्ष घेऊन प्रामाणिकपणानें व आस्थेनें आपणांकडून होईल तेवढी खटपट करावयाला पाहिजे होती, तीं पत्रें व ते विद्वान श्रुतिस्मृतींचे भलभलते अर्थ करीत आहेत; जीं सामाजिक व राजकीय विचारतत्त्वें आमच्या मागसलेल्या, अज्ञानमग्न, व स्वावलंबनहीन देशास प्रस्तुतकालीं लागू केलीं असतां, अत्यंत विघातक होणार आहेत, तींच लावणें अवश्य आहे अशा विपरीत प्रतिपादनानें असंख्य अजाण लोकांस अपायकारक स्वातंत्र्याचें आमिष दाखवून, व मिथ्या धर्माभिमानाचे मादक चषक त्यांच्यापुढें धरून, त्यांच्या माथ्यांत मतिभ्रम उत्पन्न करीत आहेत; व हिंदुस्थानसरकारानें हातांत घेतलेल्या बिलाविरुद्ध त्यांना होईल तितकें प्रतिकूल करण्याचा, तें बिल बहुतेक लोकांस पसंत नाहीं, असा प्रचंड टाहो त्यांचेकडून फोडविण्याचा, त्या बिलामुळें १८५७ च्या जाहीरनाम्यास न जुमानतां, हिंदुधर्मावर लोकांच्या मर्जीविरुद्ध सरकारानें हात घातला आहे असें सिद्ध करून दाखविण्यासाठीं धर्मशास्त्राची हवीतशी संगति लाऊन देण्याचा, व कांहीं कारण नसतां उदार, सदय, व लोककल्याणेच्छू सरकाराविषयीं राजनिष्ठ प्रजेचीं मतें कलुषित करण्याचा अप्रशस्त प्रयत्न करीत आहेत; ही गोष्ट डॉ० सेल्बीसारख्या त्रयस्थ परक्या गृहस्थास किंवा आपली दुःस्थिति दूर होण्याकरितां कळकळ्यानें परिश्रम करीत असलेल्या एतद्देशीय सुधारकांस कितीही शोचनीय, कितीही निंद्य, व कितीही ल-

ज्जास्पद वाटली तरी त्यांना ती प्रशंसनीयच वाटली पाहिजे, हें उघड आहे !

संमतीच्या बिलावर ज्या आक्षेपरूप तीन तोफा चालू केल्या आहेत त्यांपैकीं फक्त एकीचा मारा उघड आहे व दोहोंचा आडून आहे. त्या या गोलंदाजास असें वाटत आहे कीं, यांच्या माऱ्यानें सुधारकचमूची दाणादाण होऊन जाऊन त्यांस "त्राहि त्राहि" असें होईल. पण वास्तविक पहातां या तिघांचा मारा अंगावर घेणें, अथवा नित्यापेक्षां किंचित् जलदीचीं दोन पावलें टाकून त्या सर करणें, हें अगदीं स्वल्प काम आहे. आमच्यापैकीं दोघांचौघांनीं फक्त हातपिस्तुलांचे पांच चार बार काढले नाहींत तों आमच्या प्रतिपक्ष्यांची कोण गाळण होऊन गेली आहे ती पहा ! जर मृत्युवल्लभा, यमप्रिया, व विश्वघ्ना, अशा तीन पराक्रमी शक्तींचें आपणांस साहाय्य आहे असें त्यांस वाटत असेल तर त्यांनीं एवढ्यांतच इतकें भेदरून कां जावें ? "अरे उठा; ही का झोंप घेण्याची वेळ ? ज्याप्रमाणें राहू चंद्रास ग्रासतो त्याप्रमाणें शत्रूनें आपल्या धर्मचंद्रास अगदीं ग्रासून टाकलें आहे; करतां जो कोणी खरा द्विजकुलोद्भव ह्मणजे पक्का शंभर नंबरी ब्राह्मण असेल, त्यानें आपल्या विचाराकडे, कारुण्याकडे, किंवा देशाच्या भावी नुकसानीकडे बिलकुल दृष्टी न देतां, पूर्वींच्या मुसलमानांचें वंद्य व अनुकरणीय उदाहरण ध्यानांत ठेऊन, सरकारास वेळेवर अशी इशारत द्यावी कीं, आमच्या परमपूज्य धर्मकर्त्यांनीं आमच्या अल्पवयस्क व कामानभिज्ञ कन्यकांची हवी तसली छलना व विटंबना करण्याचा आह्मांस जो अद्वितीय हक्क दिला आहे, व ज्याचा उपभोग आह्मीं करीत करीत आज दोन अडीच हजार वर्षें घेत आहों, तो काढून घेण्याचें धाष्टर्य तुह्मीं करीत आहां; पण संभाळा; जर असल्या साहसानें सत्तावन्न सालचा दुर्धर प्रसंग तुह्मांवर फिरून गुदरला, तर त्याबद्दल आह्मी मग बिलकुल जबाबदार होणार नाहीं"—इत्यादि प्रकारचा जो आक्रांत या भेकड लोकांनीं चालविला आहे, व ठिकठिकाणीं वेड्या पिराचे सवे गोळा करून हिंदुस्थानसरकाराकडे जे खलीते हे पाठवीत आहेत, त्यांमुळें यांनीं घेतले-

त्या धास्तीबद्दल यांची कींव करावी, किंवा यांच्या साद्र मौर्ख्या-
बद्दल हांसत रहावें, हें आह्मांस समजत नाहीं ! असला दिसण्यांत
भयंकर खटाटोप केल्यानें, हिंदुस्थानसरकार किंवा खरे सुधारक
आपल्या कर्तव्यापासून अणुमात्र ढळतील, असें यांनीं स्वप्नांत सु-
द्धां आणूं नये. या हिंदुस्थानदेशाच्या क्षितिजावर ज्ञानार्काचा स्प-
ष्ट उदय झाला आहे; तेव्हां अंधकारप्रिय वाघुळांनीं केवढाही कि-
लकिलाट केला तरी तो अर्क क्षणोक्षणीं वर येत जाऊन, व
आपल्या पुण्य रश्मींनीं येथील अज्ञानतमाचा थोड्या वर्षांत ध्वंस
करून सर्व ठिकाणीं न्याय व दया यांच्या वृद्धीस मदत करणार,
यांत शंका नाहीं. पृथ्वीवरील इतर देशांत अशा प्रकारचें स्थित्यंतर
एकसारखें होत आहे; ज्यांनीं या अपरिहार्य व अनिवार्य सृष्टिनियमाच्या
उलट जाण्याचा प्रयत्न केला आहे ते नष्ट झाले आहेत; व जर हिंदु-
लोक अविचारी, मूर्ख, निर्दय, दुराग्रही व दुरभिमानी पुढाऱ्यांचे
अंध गुलाम होऊन तसें करतील, तर त्यांचीही तीच दशा होईल हें
त्यांनीं पक्कें ध्यानांत ठेवावें.

आजमित्तीस संमतीच्या बिलाविरुद्ध येथील अज्ञान लोक
आणि एका दृष्टीनें यांहूनही अधिक अज्ञान असे त्यांचे ह्मोरके
जसल्या कोट्या लढवीत आहेत तसल्याच कोट्या बेंटिंक साहे-
बांनीं सती जाण्याचा अमानुष प्रघात बंद केला, त्या वेळेसही क-
रण्यांत आल्या होत्या, व पुनः ज्या ज्या प्रसंगीं अशा प्रकारची
फार जुनी दुष्ट चाल कायद्यानें बंद करण्याचा प्रसंग येईल त्या
वेळेसही धर्माच्या नांवावर तिचें मंडन करणारे, आणि सामाजिक व
धार्मिक गोष्टींत लोकांची सुधारणा करणें हें कोणत्याही सरकारचें काम
नव्हे, विशेषतः इंग्लिश सरकारासारख्या परधर्मी सरकारास हिंदू
लोकांसारख्या पराभूत लोकांनीं आपल्या सामाजिक व धार्मिक
व्यवहारांत हात घालूं दिल्यास त्यांचें अमर्याद नुकसान होणार
आहे, अशा थापा देऊन मूढ लोकांच्या मनांत सरकाराविषयीं व
त्यांना निःसंशय अत्यंत हितावह अशा कायद्याविषयीं त्यांच्या
मनांत द्वेषभाव उत्पन्न करणारे शेंकडो लोक निघतील. पण ज्या
सरकारास भूतदयेच्या तंत्रानें चालावयाचें असेल त्यानें असल्या

हेकड व अज्ञान लोकांच्या वरळण्याकडे बिलकुल लक्ष देऊं नये. असले लोक कांहीं वेळ ओरड करून स्वस्थ बसतात इतकेंच नाहीं, तर थोड्याच वर्षांत त्यांचा मूर्खपणाही त्यांच्या प्रत्ययास येऊं लागतो. * * नवऱ्याच्या प्रेताबरोबर त्याच्या जिवंत बायकोस जाळणें किंवा जळूं देणें हें आज आह्मास जितकें भयंकर वाटत आहे, तितकेंच तीस-पसतीस वर्षांनीं, ऋतु प्राप्त झाला आहे येवढ्याच कारणासाठीं, बारा वर्षांच्या आंतील मुलीकडे पाहिजे त्या वयाच्या तिच्या नवऱ्यास शास्त्रप्रणीत गर्भाधान करण्यासाठीं जाऊं देऊन तिचा हवातसला छल करण्याचा मार्ग खुला ठेवणें, व तो केल्याबद्दल त्याला कडक शिक्षा देतां न येणें हें त्यांस भयंकर वाटणार आहे. दिवसेंदिवस मनुष्यांची सदयता वाढत जात नसती, व कोणी कोणाचें मन अथवा शरीर विनाकारण दुखविणें अन्याय आहे, अशी लोकांची खात्री न होती, तर जुन्या ग्रीस देशांतील वक्त्यांप्रमाणें किंवा लेखकांप्रमाणें आतांच्या वक्त्यांनीं व लेखकांनीं पाहिजे त्याविरुद्ध पाहिजे तें लिहिणें व बोलणें अलीकडील कायद्यांत दंडनीय मानिलें गेलें नसतें, व अमुकानें त्याचें उल्लंघन केलें आहे असा न्यायाधिशानें किंवा पंचांनीं आपला अभिप्राय दिला तरी तशा व्यक्तीस डोंगरीची हवा खावी लागली नसती! पण यावर (हे ह्मोरके) कदाचित् असें ह्मणतील कीं, जी गोष्ट बहुतांस पसंत वाटेल तिची बाकीच्यांवर सक्ती करण्यास कांहीं हरकत नाहीं; बहुतेकांची इच्छा तोच न्याय, हेंच कायद्याच मुख्य तत्व आहे! असें जर (बहुजन समाजाच्या या वकिलांचें) उत्तर असेल, तर त्याचा अर्थ इतकाच समजला पाहिजे कीं, कोणत्याही गोष्टीचें चांगलेंवाईटपण ठरविण्यास बहुमताशिवाय दुसरें साधनच नाहीं; व ज्याअर्थीं सामर्थ्यही या बहुमताकडेच असण्याचा संभव आहे त्याअर्थीं लघुमताकडील लोकांनीं बहुमताकडील लोकांचें ह्मणणें निमूटपणें ऐकलें पाहिजे! तात्पर्य, ‘ जिकडे बल तिकडे न्याय ’ हाच टिळकांच्या प्रस्तुत वकिलीचा इत्यर्थ असेल, व त्याच्या जोरावर ते सांप्रत प्रकरणांत लोकांचा पक्ष घेऊन भांडत असतील, तर ते मोठा प्रमाद करीत आहेत,

असें ह्मणणें भाग आहे; कारण, हिंदुस्थानच्या पंचवीस कोटी क्षुद्र जंतूंकडे खरोखरीच बलाधिक्य असतें तर लाख सव्वालाख टोपीवाल्यांस हिंदुस्थानचें राज्य एक दिवस देखील चालवितां आलें नसतें! निदान 'जिकडे बळ तिकडे न्याय' हें तत्व सर्व बाबतींत ब्रिटिश सरकार तरी मान्य करण्यास व लागू करण्यास तयार नाहीं, ह्मणूनच या संमतीच्या बिलाविरुद्ध इतक्या बाष्कळपणाची बडबड करण्याची सवलत आपणास मिळत आहे, हें (या वकिलांच्या) अनेक मूढ पक्षकारांस न समजलें तरी खुद्द त्यांस समजलें पाहिजे! तात्पर्य, आजपर्यंत सरकारानें संमतीचा कायदा केला नाहीं, तो लोकांच्या भीतीनें केला नाहीं, असें कोणालाही वाटण्याची गरज नाहीं. सरकारास असें वाटलें होतें कीं, पांच पंचवीस वर्षें शिक्षण दिल्यानें, असल्या अनाचारांचें अमानुषत्व लोकांच्या नजरेस येऊन, ते अनाचार ते आपण होऊन बंद करतील; निदान सरकारानें ते बंद करण्याचा प्रयत्न केल्यास, सुशिक्षित लोकांकडून त्या कामीं त्यास मदत मिळेल; पण चांगले सुशिक्षित लोकच जर असले भयंकर प्रचार एकदम नाहींसे करण्याचे कामीं सरकारास मदत देणें तें एकीकडे गुंडाळून ठेऊन, त्यांत त्यास विरोध करण्यासाठीं असमंजस लोकांचें वकीलपत्र घेतील, आणि असल्या सत्कृत्याविरुद्ध व तें करण्यास निघालेल्या सरकाराविरुद्ध त्यांचीं मनें क्षोभविण्यास प्रवृत्त होतील, तर असल्या सुशिक्षितांची सरकारानें एक क्षणभर तरी मुर्वत कां ठेवावी, हें आह्मांस समजत नाहीं! आह्मांस तर असें वाटलें होतें कीं, या मर्यादित बिलापासून जरी व्हावा तितका फायदा होण्याचा संभव नाहीं, तरी जर सरकारानें तें आपण होऊन लोकांपुढें आणिलें तर हिमालयाच्या पायथ्यापासून कन्याकुमारीपर्यंत ज्याला ज्याला ह्मणून प्रत्यक्ष रीतीनें किंवा परंपरेनें पाश्चिमात्य उदार शिक्षणाचा गंध लागला असेल तो असल्या बिलास विरोध करणार नाहीं इतकेंच नाहीं, तर सुज्ञ व समंजस असे आपले देशबांधव यांच्यामध्यें पडून, "या बिलांतील प्रतिबंधास धर्माची प्रतिकूलता नाहीं; या प्रतिबंधामुळें

मुलांचें व मुलींचें व त्यांच्या द्वारें हिंदुस्थानांतील भावी संततीचें मोठें कल्याण होणार आहे, आणि आपल्या प्रियदेशाच्या मुखश्रीवरील एक मोठा कलंक नाहींसा होणार आहे; या बिलास विरोध करणें ह्मणजे खऱ्या धर्माचें उल्लंघन करून, आपल्या अंतःकरणांतील पशुता व्यक्त करणें होय "—असा उपदेश तो त्यांस करीत सुटेल, व " देशांतील बहुतेक लोकांच्या पूर्ण संमतीनें हा कायदा आम्हांस पसार करितां आला, यावरून आह्मी त्यांस जें शिक्षण देत आहों त्याचे त्यांच्या बुद्धीवर व अंतःकरणावर उत्तम परिणाम होऊं लागले आहेत, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं ", असें सर्टिफिकिट हिंदुस्थानसरकाराकडून मिळविण्यास सहायभूत होईल! पण ही अटकळ करण्यांत आम्ही अगदीं ठकलों हें आतां आम्ही कबूल करतों, आणि सर रोमेशचंद्रासारखे पुरुष बंगाल इलाख्यांत, सरटी माधवरावसारखे मद्रास इलाख्यांत, आणि रा. टिळकासारखे या इलाख्यांत, लोकांच्या नांवानें संमतीच्या बिलाचा पाडाव करण्यास उभे राहिले आहेत, हें पाहून खेदानें व लज्जेनें आपली मान खालीं घालतों!!

येथपर्यंत सारें ठीक आहे. पण; सुधारकबोवा, वर म्हटल्याप्रमाणें आपली मान आपल्याच गुडघ्यांत अडकवून देऊन, आपण मुळू मुळू करीत बसणार, आणि आपल्या शत्रूप्रमाणेंच आपल्या मनावरही पाश्चिमात्य उदार शिक्षणाचा व्हावा तसा परिणाम झाला नाहीं, असें जगास जाहीर करणार, कीं ज्या बऱ्यावाईट कोट्यांनीं तुमचे प्रतिपक्षी लोकांचीं मनें बिघडवीत आहेत व भलतीकडे नेत आहेत, त्यांचें यथाशक्ति व यथावकाश खंडन करणार? कोण स्वस्थ बसणार? सुधारक अं! टांकांतून अर्थबोधक अक्षरें काढण्याचें सामर्थ्य असेल; व तीं वाचण्यास निदान एक इसम तयार असेल तोंपर्यंत तरी हें स्त्रैणकर्म सुधारकाला स्पर्श करूं शकणार नाहीं! धर्मसंबंधानें या पत्रांत आलेल्या मजकुरावर केसरीच्या गेल्या अंकांत जी चर्पटपंजरी केली आहे तीवर सशास्त्र उत्तर पुढल्या खेपेस देऊं. येथें या संमतीच्या बिलावर जे आडून दोन गोळे येत असतात त्यांचा थोडा समा-

चार घेतों, आणि हा बराच वेळ चाललेला ससत्व काथ्याकूट पुरा करतों!

एकानें सतत दुसऱ्याचें काम केलें असतां, दुसऱ्याला तें करितां येईनासें होऊन तो अगदीं पंगू होतो, आणि मग पहिल्यास त्यावर हवा तसा जुलूम करतां येतो; सबब सरकारानें होतां होईल तों सर्व गोष्टींत, विशेषतः सामाजिक व धार्मिक गोष्टींत हात घालूं नये; त्या लोकांच्या लोकांस करूं द्याव्या, असें हरबर्ट स्पेन्सर ह्मणतो; नवऱ्यानें आपल्या बायकोकडे केव्हां जावें हें ठरविणें समाजाच्या किंवा धर्माच्या अखत्यारांतलें काम आहे; तेव्हां सरकारानें त्यांत पडणें अप्रशस्त आहे, हें सिद्ध झालें! स्कोबल साहेब, बोला आतां या असूचिभेद्य कोटिक्रमावर तुह्मांस काय बोलावयाचें असेल तें! जर कांहीं बोलतां येत नसेल, आणि बोलतां येणारच नाहीं हें आह्मांस पक्कें ठाऊक आहे, तर घ्या आपलें बिल मुकाट्यानें परत, आणि ह्मणा माझी चुकी झाली! पण प्रतिपक्ष्यांच्या या एकदेशीय चोरट्या कोटिक्रमावर उत्तर देण्यास स्कोबलसाहेब नको आहेत. ती कामगिरी या आपल्या गरीब खर्डेघाशासही अगदीं निरुत्तर करण्याइतक्या सफाईनें करतां येण्यासारखी आहे!! "अमुक यज्ञ करून ब्राह्मणांनीं दारू प्यावी, मांस खावें, किंवा असलेंच दुसरें एकादें कर्म करावें" अशी स्पष्ट शास्त्राज्ञा असून, ती लोकांपुढें मांडतांना जर तिचा एक भाग, आणि तो 'अमुक यज्ञ करून' हा मुख्य भाग, तुह्मी आपल्या डोक्यांत किंवा पोथींत चुकीनें किंवा बुध्या राहूं द्याल, आणि "ब्राह्मणांनीं मांस खावें व दारू प्यावी," असें लोकांस सांगत फिराल, तर तुमच्या वाचनाविषयीं, बुद्धीविषयीं, विचारसरणीविषयीं, व प्रामाणिकपणाविषयीं जें त्यांस वाटेल, तेंच तुह्मी स्पेन्सरचें वरील विचारतत्व आमच्या समाजास लाऊं पहातां तेव्हां तुह्मांविषयीं आह्मांस वाटतें! तुह्मीं तर स्पेन्सरच्या ग्रंथांचीं पारायणें केलीं आहेत, तेव्हां त्यानें "राजे निरर्थक आहेत; लोकसत्तात्मक राज्यपद्धतीसारखी राज्यपद्धति नाहीं; लोकसत्तात्मक राज्यांतील लोकनियुक्त प्रति-

निधिसभेच्या अध्यक्षाकडेही म्हणण्यासारखे अधिकार असूं नयेत; लोकांस शिक्षण देणें हें सरकारचें काम; व्यापार, कलाकौशल्य, आगगाड्या, सर्वसंग्रहालयें, पुस्तकालयें, दवाखाने वगैरे गोष्टींकडे सरकारानें आपल्या मनाप्रमाणें कराचा पैसा लावणें ह्मणजे लोकांच्या पैशाचा अन्यायानें दुरुपयोग करणें होय; "–अशीं जीं विधानें केलीं आहेत तीं आपणांस अवगत नसतील, असें मानणें अशक्य आहे. तर मग त्यांवर आपलें काय ह्मणणें आहे, व वरील कामांपैकीं कोणतीं कामें आपण हिंदुस्थानसरकाराकडून काढून घेण्यास तयार आहां, तें कृपा करून आह्मांस सांगा, आणि इंग्लिश लोकांस या देशांतून पिटाळून लावण्यासाठीं किंवा त्यांच्या डोक्यांस आज कित्येक शतकें बेजार करून टाकीत असलेला त्यांच्या राजघराण्याच्या खर्चाचा बोजा काढून टाकण्याकरितां काय उपाय चालविले आहेत तें येथील व इंग्लंडांतील लोकांस विदित करा, ह्मणजे त्यांवर तुमचे मोठे उपकार होतील! लोकांस हितावह कोणती गोष्ट आहे, याचा निर्णय झाल्यावर ती करावी कोणीं अशी पंचाईत पडते. जर आपण होऊन लोक ती करण्यास धजत नसतील तर ती सरकारानें त्यांस करावयास लावण्यांत काय जुलूम आहे कोण जाणें! लोक करीत असतील तर सरकारानें ती न करावी, हें ठीक आहे. तुह्मी आपण होऊन सतीची चाल बंद करण्याचा, बालहत्येचा भयंकर प्रघात मोडण्याचा, व भर्तृरूपी कामीं राक्षसाच्या तावडींतून मुग्ध कुमारिकांस सोडविण्याचा प्रयत्न केला असता, तर सरकार तुमच्या वाटेस कशाला गेलें असतें बरें? लोक मठ्ठ असतात तोंपर्यंतच सरकारास सक्ती करतां येते; त्यांच्या अंगीं तर्तरी आली ह्मणजे त्यास स्वस्थ बसावें लागतें! लोक आणि सरकार यांचा अशा प्रकारचा अनादिसिद्ध संबंध आहे. तेव्हां सरकारानें कोणत्याही कामांत, विशेषतः धार्मिक व सामाजिक कामांत, पडूं नये अशी तुमची इच्छा असेल तर देशोन्नतीच्या ज्या गोष्टीविषयीं ज्ञात्यांस शंका राहिलेली नाहीं, अशा गोष्टी आपण होऊन करूं लागा, ह्मणजे स्क्रोबलसाहेब आपलें चंचूगवाळें आटोपून आपल्या सां-

ध्यांसह चालते होतील! पण तुह्मी आपले जडभरतासारखे पडून रहाल, तर मात्र सरकार आणि सुधारक कायद्याच्या अटकेंत तुह्मांस दिल्याशिवाय कधींही सोडणार नाहींत! या आमच्या ह्मणण्यालाही स्पेन्सराचा आधार देतां येईल अशी आमची खातरी आहे! तेव्हां तुमचा स्पेन्सर खरा कीं आमचा स्पेन्सर खरा? आमच्या मते दोघेही खरे आहेत. भेद इतकाच कीं, सध्यां या देशांत आमच्या स्पेन्सरच्या धोरणानें चालले पाहिजे, व तुमचा स्पेन्सर भावी सत्ययुगासाठीं "धवलगिरीच्या" हिमाच्छादित शिखरावर बर्फांत पुरून ठेविला पाहिजे!

आतां ब्रिटिश सरकाराला आपल्या धर्मांत हात घालूं देणें बरोबर नाहीं, या विधानांत किती जीव आहे तें पाहूं. धर्मांत हात घालणें ह्मणजे त्यांत फेरफार करणें. लोकांच्या अन्य विचारांत फेरफार होत गेले ह्मणजे त्यांच्या धर्मविचारांतही फेरफार होत जातात, हें कोणत्याही धर्माच्या इतिहासावरून सिद्ध करून देतां येणार आहे. पाश्चिमात्य शिक्षणामुळें व कारणांमुळें आह्मांसही आमच्या धर्मांत थोडाबहुत फेरफार करावा, असें वाटूं लागलें आहे. तेव्हां हा आतां करावयाचा कोणी? सारे शंकराचार्य निःसत्व होऊन बसले आहेत; सरकार परधर्माचें आहे; लोकांस आपण होऊन चळवळ करून नव्या स्मृति घालण्याचें सामर्थ्य नाहीं! तेव्हां सध्याच्या स्थितीस अनुकूळ असे फेरफार कोण करणार? प्रतिपक्षी ह्मणतात कीं ते लोकांनीं करावे; आह्मीं ह्मणतों कीं मोठमोठे फेरफार सरकारच्या साहाय्यावांचून व्हावयाचेच नाहींत; निदान आह्मीं जसल्या स्थितींत आहों, तसल्या स्थितींत तरी व्हावयाचे नाहींत. धर्मसंबंधीं फेरफारांचा दुसऱ्या एक दृष्टीनें विचार केला असतां असें दिसून येईल कीं, त्यांपैकीं कांहीं लोकांच्या इच्छेनें कांहीं त्यांच्या इच्छेविरुद्ध व कांहीं सहजगत्या होत असतात. 'गाई माराव्या किंवा न माराव्या' 'कलालांची दुकानें घालावीं किंवा न घालावीं', 'यात्रांवर किंवा देवस्थानांवर कर बसवावे किंवा नाहीं,'—यां व अशा प्रकारच्या इतर गोष्टींविषयीं सरकारानें आमचें मत विचारलें नाहीं, व आह्मीं कधीं

दिलें नाहीं. घरांतल्या घरांत थोडीबहुत टुरटुर केली असेल, पण उघडपणें असल्या गोष्टींत सरकारास विरोध करण्याचें धैर्य आह्मीं कधींही दाखविलें नाहीं. या गोष्टी सरकारच्या फायद्याच्या होत्या, आणि त्यानें त्यांविषयीं आमचें काय ह्मणणें आहे, हें पहात न बसतां, त्या बेलाशक करून टाकल्या! यावरून असें दिसतें कीं आमच्या तोंडांत मारणारा जबरदस्त इसम आह्मांला भेटला कीं, आह्मीं आपला गाल निमूटपणें त्याच्यापुढें करतों! पण जर तोच इसम केवळ आमच्या कल्याणाकरतां अमुक गोष्ट करूं कीं नको, असें आह्मांस विचारील तर आह्मीं आपल्या अधिकाराचा तोरा मिरविल्याशिवाय कधींही राहावयाचे नाहीं! भेकड व प्रतिष्ठाखोर हिंदू लोकांनो ज्या वेळेस पोर्तुगीज लोकांनीं ख्रिस्ती धर्म स्थापण्यासाठीं कोंकणपट्टींत तुमचे अनन्वित हाल केले, त्या वेळेस तुमचा धर्माभिमान कोठें गेला होता? विषयलंपट निःशक्त वाचाळ बाचूंनों, जेव्हां महंमदीयांनीं हिंदुस्थानच्या एका टोंकापासून दुसऱ्या टोंकापर्यंत साऱ्या हिंदू लोकांस आपल्या धर्मवेडानें जर्जर करून सोडलें, व तुह्मां हिंदूंच्या मानांवर असिधारा ठेऊन, तुह्मांकडून तुमच्या शेंड्या काढविल्या आणि तुह्मांस गोमांस चारिलें तेव्हां धर्मरक्षणासाठीं आतांप्रमाणें तुह्मीं नसता आरडा तरी करावयाचा होता! त्या मुसलमानांच्या भीतीनें अजून तुह्मी आपल्या बायका कुलपांत घालून ठेवल्या आहेत, हें तुह्मांस कळत नाहीं काय? आणि आतां दयावंत ब्रिटिश सरकार केवळ परोपकारबुद्धीनें आपल्या लहान पोरींवर जुलूम करूं नका, येवढें अदबीनें सांगत असतां त्यावर तुह्मीं आपलें धर्मास्त्र सोडतां, आणि कामाच्या झपाट्यांत निराश्रित कुमारिकांचीं अंगें विदारण्याचा हक्क आमच्या धर्मानें आह्मांस दिला आहे, व जर सरकार तो काढून घेण्याचा प्रयत्न करील तर त्याला आमच्या असंतोषाचें फळ भोगावें लागणार, अशी धमकी घालतां! धिक्कार असो तुह्मांला, तुमच्या धर्माला, आणि तुमच्या हक्काला!!! जर तुह्मांस तुमच्या धर्माची इतकी प्रतिष्ठा वाटत आहे, तर पूर्वीं ज्यांनीं ज्यांनीं त्याचें उल्लंघन केलें त्यांचें तुह्मीं शासन कां केलें नाहींत? रजपुतांनीं आ-

पल्या बायका मुसलमानांच्या घरांत कशासाठीं नेऊन घातल्या ? थेट शनवारच्या वाड्यांत थोरल्या बाजीरावानें एका यवनीस आणून ठेऊन तिच्याशीं राजरोस व्यवहार ठेवला तेव्हां त्याला वाळींत कां टाकलें नाहींत ? शिवाजीनें प्रथम प्रथम केवळ द्रव्यलोभानें व अधिकारलोभानें ब्राह्मणांचे व इतर जातींचे जे खून केले यांबद्दल त्यांस काय प्रायश्चित्त दिलेंत ? पण तुमच्यासारख्या शेंदाड शिपायांवर असले शब्दप्रहार तरी करण्यांत काय अर्थ आहे ?

हेंही असो; ही तुमच्या पौरुषाभावाची काहाणी झाली ! पण अलीकडे जे तुह्मी सहजगत्या किंवा जाणूनबुजून धर्माच्या उलट जातां तें काय ह्मणून ? पोटांत कांटे भरतां येत नाहींत ह्मणून ? महार, धेड, व मुसलमान यांना चाकरीस ठेवणाऱ्या साहेब लोकांचे बूट उचलण्यास नेहमीं एका पायावर तुह्मी उभे असतां, याबद्दल तुह्माला जरी क्षमा केली, तरी जेव्हां तुह्मी बाजारांतून, आगगाड्यांतून, आगबोटींतून, हपिसांतून पाहिजे त्याशीं आंग घांसून घरीं परत येतां, तेव्हां सचैल स्नान न करण्यामुळें तुमच्या हातून धर्माचें जें उल्लंघन होतें त्याबद्दल तुह्मांस कां क्षमा करावी ? पण हेंही असो; नित्याच्या व्यवहाराच्या अपरिहार्यत्वामुळें अशा प्रकारच्या गोष्टींबद्दल आह्मी तुह्मांस फारसा दोष देत नाहीं. पण येवढ्यानें तुमची कर्मकथा संपली असें कोण समजेल ? अलीकडे कांहीं कारण नसतां, तुह्मी आपण होऊन आपल्या धर्मरूप जिवाच्या कलीजाचे जे प्रतिदिवशीं असंख्य खून पाडीत असतां ते कशासाठीं ? कलालांची दुकानें सरकार काढतें ह्मणून त्याच्या नांवानें खडे फोडतां ! पण झक् मारायाला तुह्मी त्या दुकानांकडे जातां कां, आणि आपल्या धर्माची, प्रकृतीची, चित्ताची, व अब्रूची खराबी करून घेतां कां ! दारू पिणारांस,मांस खाणारांस, पार्शी, मुसलमान किंवा ख्रिस्ती यांचे घरीं अन्नोदकसेवन करणारांस, प्रसिद्धपणें घरांत अंगवस्त्रें बाळगणारांस व गटारांत पडणारांस, आणि उघडपणें हॉटेलांत पुरखे झोडणारांस अपंक्त कां करीत नाहीं ? पण तुमची अशी समजूत झाली आहे कीं, कोणी प्रतिवर्षीं पळीभर

पंचकव्य आनंदानें घेईल; अंडीं, ब्रँडी व गरज पडल्यास गोमांसाचा अर्क देखील केवळ औषधासाठीं घेतों ह्मणून ह्मणेल; वर्षांतून एकदां किंवा दोनदां दहापांच भटांस पुढील बोलावून चांगलीशी दक्षणा देण्यास तयार असेल; विशिष्ट आप्त वारल्यास किंवा कोणत्याही कारणानें एखाद्या मोठ्या क्षेत्रीं गेल्यास क्षौर करून घेण्यास नाखुष नसेल; सारांश, जो धर्माचें ढोंग करण्यास आणि भिक्षुकांचीं तोंडें दाबण्यास कबूल असेल त्यानें हवे ते अनाचार खुशाल करावे! त्याला तुह्मी धर्मोल्लंघनाबद्दल दोष देणार नाहीं इतकेंच नाहीं, तर असल्या भोंदूस धर्मरक्षक समजून त्याच्या पायांवर लोटांगणें घालाल, त्याचे स्तुतिपाठ व पवाडे सकाळसंध्याकाळ गाल, छबिना काढून त्याची मिरवणूक कराल, व त्याचा स्वार्थ बाहेर न पडेल तर धर्माच्या नांवावर त्याला पाहिजे ते करूं द्याल इतकेंच नाहीं, तर आंधळ्यांप्रमाणें त्याचा हात धरून तो नेईल तिकडे जाण्यास किंवा खाड्यांत लोटून घेण्यासही राजी व्हाल! धिक्कार असो अशा प्रकारच्या तुमच्या व तुमच्या वाडवडिलांच्या धर्मनिष्ठेला आणि पापभीरुत्वाला! तुह्मी खोटे, तुमचा धर्म खोटा! तुमचा धर्माभिमान त्याहून शतपट खोटा! अशा प्रकारच्या धर्महीन कपटपटू लोकांनीं धर्माचा बागुलबोवा करून संमतीच्या बिलासारख्या बिलास विरोध करावा, याहून अधिक असंबद्ध, अधिक उपहासास्पद, अधिक लज्जास्पद, व विशेष खेदजनक काय आहे, हें आह्मांस कळत नाहीं!

शहाण्याचा मूर्खपणा.

अथवा

आमचे प्रेतसंस्कार.

एखाद्या राजाच्या किंवा त्यासारख्याच दुसऱ्या एखाद्या मोठ्या पुरुषाच्या प्रेताचें दहन करतांना किंवा त्याला समाधि देतांना शेंदोनशें बकरीं, बैल, अथवा घोडे, पांचपन्नास दासी, ल-

ह्याच्या बायका, किंवा ठेवलेल्या वेश्या, दहापांच स्नेही, प्रधान, किंवा अगदीं जवळचे आप्त—अशांचे तुकडे करून ते त्यांच्या स्वामीच्या शवाबरोबर जाळले किंवा पुरले तर तशा कृत्याला, वाचकहो, तुह्मी काय ह्मणाल? अर्थात् रानटी किंवा क्रूर ह्मणाल ! कोणत्याही ठिकाणीं असा प्रघात असेल तर त्या ठिकाणचे लोक अत्यंत निष्ठूर, अत्यंत अविचारी, व अत्यंत अज्ञान असें कोणाच्यानेंही ह्मटल्यावांचून राहवणार नाहीं. पण हा 'कोण' अलीकडल्या शतकांतील एखाद्या सुधारलेल्या देशांतला इसमच असू शकणार आहे. तीनचार हजार वर्षांपूर्वींचा एखादा आर्य किंवा हिंदुस्थानचा आद्य रहिवासी अशा आचारास क्रूर ह्मणतो किंवा नाहीं, याचा संशय आहे. या वटकेस या पृथ्वीवर असे प्रदेश आहेत कीं जेथें असले आचार अत्यंत प्रशंसनीय, धर्मसंमत व अवश्य मानले जात असून, प्रतिदिवशीं ते घडून येत आहेत ! अशा देशांत जेव्हां एखादा राजा, सेनापति, अथवा दुसऱ्या कोणत्याही प्रकारचा प्रमुख मनुष्य मरतो तेव्हां त्याच्या कुटुंबांतले व मित्रमंडळांतले कांहीं इसम मोठ्या खुषीनें त्याच्याबरोबर सती जाण्यास तयार होतात, व प्रजा, नोकर, गुलाम वगैरे त्याच्या ताब्यांतील कित्येक लोक आणि पशु त्याचेबरोबर जुलमानें घालवितात ! जे इसम अशा प्रसंगीं आपखुषीनें मरण्यास तयार होतात त्यांची अशी कल्पना असते कीं, ज्या धन्याची आपण इहलोकीं प्रेमपूर्वक सेवा केली, ज्या आप्ताचें सहवाससुख यथेच्छ भोगिलें, व ज्या मित्रास मोठमोठ्या लढायांत साहाय्य देऊन त्याची मर्जी सुप्रसन्न करून घेतली, त्याच्याशीं ते ते व्यवहार मरणोत्तर परलोकींही आपणांस येथल्याप्रमाणेंच करितां येतील ! अलीकडील विचारी लोकांस ही कल्पना अज्ञानमूलक व हास्यास्पद वाटेल हें खरें आहे; तथापि तींत आश्चर्य वाटण्यासारखें किंवा शंका येण्यासारखें कांहींच नाहीं, असें मानणारे लोक आजमित्तीस अनेक रानटी प्रदेशांत अस्तित्वांत आहेत इतकेंच नाहीं, तर या सुधारलेल्या भरतखंडांतील लोकांच्या कल्पनाही अशाच होत्या, असें येथें सांप्रत कालीं रूढ असलेल्या प्रेतसंस्कारावरून

स्पष्ट अनुमान करण्यास बिलकूल हरकत दिसत नाहीं. आह्मीं आपल्याला कितीही सुधारलेले किंवा शहाणे ह्मणवीत असलों तरी यासंबंधानें आपण अद्यापि बरेच मूर्ख आहों, असें विचारांतीं प्रत्येकांस कबूल करावें लागेल!

आजपर्यंत ज्या बायका आपल्या नवऱ्यांबरोबर आपण होऊन सती गेल्या किंवा घालविल्या असतील, त्यांच्या सती जाण्यांत आणि वरील अमानुष आचारांत बरेंच सादृश्य आहे, असें कोण ह्मणणार नाहीं? सतीची चाल आपल्या देशांतली ह्मणूनच तिचा पवाडा गावयाचा, आणि जिवंत मुलास किंवा मुलीस बापाबरोबर अथवा आईबरोबर मूठमाती देण्याची चाल परक्या ठिकाणची ह्मणून तिची निंदा करावयाची—ही निःपक्षपातानें विचार करण्याची अलीकडील देशाभिमान्यांची व धर्माभिमान्यांची पद्धत सामान्य बुद्धीच्या व सामान्य विकारांच्या मनुष्यास पसंत नसल्यामुळें ते दोनही चालींस एकाच माळेंत गोंवितात, आणि सतीहून कमी निष्ठूर, पण सतीच्या तत्त्वाचाच ज्यांस आधार आहे अशा दुसऱ्या चालींस ते दोष देतात. लोकांना अनेक शतकें पूर्णपणें मान्य झालेले आचार कितीही निर्दय किंवा गूढ असले तरी त्यांचें मंडन करीत सुटणें, हें अजागळ लोकांच्या शाबासकीस हपापलेल्या डंकेखोरास, अथवा पाहिजे तें भाषण करून किंवा लेख लिहून दोन पैसे जोडण्यासाठीं रात्रंदिवस धडपड करणाऱ्या नीच लोभ्यासच योग्य आहे! लोकांचें अज्ञान कशांत आहे हें ज्यास समजलेंसें वाटत आहे, व तें दूर होऊन सदाचार आणि सुख यांचा त्यांमध्यें प्रसार व्हावा अशी ज्यास बळकट इच्छा झाली आहे, तो लोकांच्या उपहासास व छळास न भितां आपले विचार उघडपणें बोलत सुटेल तरच त्याचा हेतु सिद्धीस जाण्याचा संभव आहे. विनाकारण कोणीं कोणाचें मन दुखविणें हें अश्लाघ्य होय; पण वैद्यानें रोग्याच्या व ज्ञात्यांनीं मूढांच्या तथ्यतीप्रमाणें वागणें आणि यांना ग्रासून टाकणाऱ्या शारीर व मानसिक रोगाची आपल्या शक्तीप्रमाणें परिहार करण्याचा निर्भिडपणें प्रयत्न न करणें हें अधिकच अश्लाघ्य होय, असें आह्मांस वाटतें;

आणि ह्मणूनच सध्या " पांचजन्याचा हंगाम " चालू आहे हें ठाऊक असतां, व गतवर्षी याच हंगामांत पुण्यांतील सुबंधूंनीं आपला प्रेतसंस्कार केला हें ध्यानांत असतां, या अप्रिय विषयाची चर्चा करण्याचें धैर्य आह्मी करीत आहों. 'प्रेतविधीविषयीं' आमचें पुढील विचार वाचून त्यांबद्दल प्रथमदर्शनीं आह्मांविषयीं जो संताप उत्पन्न होईल तो विसरण्याचा जे कोणी प्रयत्न करतील, आणि त्याची ऊर्मी जिरल्यावर या विचारांचें शांतपणानें जे चिंतन करतील, त्यांना त्यांत सत्याचा बराच अंश आहे असें दिसून आल्यावांचून रहाणार नाहीं. देशपरत्वें व धर्मपरत्वें उत्तरक्रियांचे अनेक प्रकार झाले आहेत. जाळणें, पुरणें, बुडविणें, सडविणें, किंवा गिधाडांकडून खावविणें हे मेलेल्या शरिरांची वाट लावण्याचे मुख्य पांच मार्ग होत. यांपैकीं कोणत्याही एका मार्गानें शवाचा निकाल लावला ह्मणजे हें काम आटपतें तर त्याबद्दल केव्हांही विशेष चर्चा करण्याची गरज पडतीना. पण प्रत्येक धर्मानें या दुःखदायक कामामागें त्याहूनही दुःखदायक अशा विधींचें दुट्टें लाऊन दिलें आहे. ख्रिस्ती, पारशी, मुसलमान, हिंदू, बुद्ध— सारांश, कोणत्या पाहिजे त्या धर्माचा मनुष्य घ्या, मेलेल्या मनुष्याच्या प्रेताचा चट्दिशीं कांहीं तरी निकाल लाऊन मी आपला मोकळा होईन, असें कोणाच्याही ह्मणतां येत नाहीं. प्रेताचे आणि आपले बरेच हाल केल्याशिवाय व करून घेतल्याशिवाय त्याचा शेवटचा निरोप घेणें अशक्य झालें आहे. पण त्यांतल्या त्यांत हिंदु लोकांनीं, विशेषतः वैदिक धर्माचे प्यारे भक्त जे ब्राह्मण त्या आह्मीं हें और्ध्वदेहिकप्रकरण करवेल तितकें भयप्रद, अमंगळ व कष्टमय केलें आहे; निदान आह्मांस तरी आमच्या अंत्यक्रियापद्धतींत नावाजण्यासारखें कांहींएक दिसत नाहीं. प्रेताला, प्रेताच्या आत्म्याला आणि प्रेताच्या आप्तांला ब्राह्मणी प्रेतनिर्हार एकसारखा त्रासदायक आहे. प्रेत लहानाचें असो किंवा थोराचें असो; स्त्रीचें असो किंवा पुरुषाचें असो; निष्कारण त्रास ह्मणून चुकावयाचा नाहीं. पोराच्या प्रेतास न्हाऊं घातलें पाहिजे; त्याची ताळू भरली पाहिजे; त्याला हळद लाविली पाहिजे. सवाष्ण

स्त्रीला न्हाऊं घालून पातळ नेसाविल्याशिवाय व मळवट भरून तिची ओटी भरल्याशिवाय गत्यंतरच नाहीं. याप्रमाणेंच कमी-अधिक त्रासाची थोरल्या पुरुषाच्या व विधवांच्या प्रेतांची प्राथमिक व्यवस्था. नंतर तिरडीवर बांधणें व स्मशानांत नेणें वगैरे गोष्टीही शास्त्रविहित मार्गानेंच झाल्या पाहिजेत. पण स्मशानांत आल्यावर ज्या तिरस्कारक व संतापजनक गोष्टी कराव्या लागतात, त्यांपुढें येथपर्यंत झालें तें कांहींच नाहीं, असें ह्मणावें लागतें. चितेच्या गोवऱ्या रचावयास लागण्यापासून प्रेताची राख होईपर्यंत विधीच विधि! हे भीषण, बीभत्स, अमंगल हिंदुधर्मा, तुझ्या आज्ञेनें आज शेंकडों वर्षें स्मशानभूमींत आम्हीं जीं क्षौरें केलीं, डोळ्यांतून पाणी गळत असतां कणकीचे गोळे करून जे प्रेताच्या अनेक भागांवर ठेविले; क्रव्यादाग्नीच्या भयाण ज्वालांभोंवतीं मातीच्या गळत्या घागरी डोंक्यावर घेऊन ज्या प्रदक्षिणा घातल्या व उत्तरीनें गळ्यांत दगड बांधून घेऊन व तोंडाला हात लावून तुझ्या नांवानें काढूं नये तसले जे ध्वनि काढले, त्या सर्वांबद्दल तूं आम्हांस काय दिलें आहेस ? निर्दय वंचका ! गाईचें दूध पिणें, नानाप्रकारचे जिन्नस यथेच्छ खाणें, पालखींत किंवा घोड्यावर बसणें, जोडा घालून सहल करणें, शवाबरोबर जाळलेल्या प्रिय पत्नीच्या केंसाच्या धुराच्या वासावरूनच जी आपणास प्राप्त झाली आहे अशी कल्पना करून तिच्यासमवेत शय्येवर विहार करणें किंवा विश्रांति घेणें, मृत्युलोक सोडून वायुरूपानें पातालाकडे किंवा स्वर्गाकडे संचार करीत आसतां कोणी शत्रु भेटला तर तलवारीनें किंवा सोडग्यानें त्याचा समाचार घेणें, व अनेक प्रकारच्या दुर्गंधी द्रव्यांच्या समुद्रांतून प्रवास करण्याचा प्रसंग आला असतां दर्भाच्या होडग्यांत बसणें, अथवा तहान लागली असतां मडक्यांत घालून दिलेल्या पाण्यानें ती भागविणें—असल्या गोष्टी मेलेल्या मनुष्याच्या आत्म्याकडून किंवा जिवाकडून घडण्याचा संभव तरी आहे काय ? मुळींच नाहीं. पण जबरदस्त पंचाक्षऱ्याप्रमाणें आह्मां साऱ्या अज्ञ लोकांस त्वां भारून टाकून केवळ गुलाम केलें असल्यामुळें, आज कित्येक युगें अगदीं अशक्य गोष्टी आह्मी शक्य

मानीत आहों, व अत्यंत निंद्य कृत्यें वंद्य मानून तुझ्या संतोषाकरतां तीं वेलाशक करीत आहों! पण; ध्यानांत ठेव; या तुझ्या अश्लाघ्य व निर्घृण वर्चस्वाचा अंत होण्याचा काळ अगदीं समीप येऊन ठेपला आहे! आजपर्यंत त्वां आह्मांस ज्या असह्य यातना भोगण्यास लाविलें आहे, व जीं अनन्वित कर्में आह्मांकडून करविलीं आहेस त्या सर्वांबद्दल तुझीं पाळें मुळें खणून काढून विचारकुंडांत पेटलेल्या प्रचंड अग्नीच्या कल्होळांत तुझी आहुति देणाऱ्या नवीन ऋत्विग्वर्गाचा अवतार नुकताच झाला आहे! तेव्हां जर तुला आपल्या अस्तित्वाची आकांक्षा असेल तर वेळेवर शुद्धीवर ये आणि आमच्या सर्व शरीरभर कांचत असलेले तुझे पाश काढून घे; नाहीं तर भरतखंडांत तुझें नांव देखील रहाणार नाहीं! मित्रत्वाच्या नात्यानें आज तुला ही लाहनशी नोटीस दिली आहे, व आमच्यानें होतील तेवढ्या आणखीही देण्यांत येतील. तेवढ्यांनीं तूं वृत्तीवर आलास आणि कालास उचित असें वर्तन करूं लागलास तर ठीकच आहे! नाहीं तर तुझें नशीब तुझ्याबरोबर!!

मनुष्य मेल्यानंतर त्याच्या प्रेताची कांहीं तरी वाट लावलीच पाहिजे, नाहीं तर तें सडून त्याला दुर्गंधी सुटेल, व त्यापाशीं उभें रहावेंनासें होईल. तेव्हां ज्याची तुमची मृत्यूनें ताडातोड केली त्याचें शरीर तुह्मांस कितीही प्रिय असलें, आणि त्याच्या संवर्धनार्थ तुह्मीं कितीही खर्च व कष्ट केले असले तरी त्यांतला प्राण निघून गेल्यावरोबर, सर्व प्रेम एकीकडे ठेऊन त्याचें दहन करण्याच्या, त्याला समाधि देण्याच्या, किंवा तें मूकोत्सेधांत (अथवा निःशब्द मनोऱ्यांत Tower of Silence) नेऊन ठेवण्याच्या तयारीस लागलें पाहिजे. मनुष्याच्या सुधारणेंत पाहिजे तेवढे फेरफार होवोत, त्याच्या हातीं अमरत्व आल्याशिवाय, हा दुःखकारक प्रसंग कोणत्याही रीतीनें त्याला टाळतां येण्यासारखा नाहीं. आतां प्रश्न येवढा आहे कीं, हा अनावर प्रसंग कमींत कमी दुःखप्रद कशानें करतां येईल? आमच्या लोकांत जे अमंगल प्रेतसंस्कार रूढ आहेत ते राहू दिल्यानें किंवा त्यांना फांटा दिल्या-

नें? प्रेतांस मूठमाती देण्यापेक्षां किंवा निःशब्द मनोऱ्यांत तीं नेऊन तेथें गिधाडांकडून तीं खावविण्यापेक्षां चितेवर त्यांचें दहन करणें हें फार चांगलें, हें कोणाही विचारी मनुष्यास कबूल करणें भाग आहे, व हळू हळू हा प्रघात सर्वत्र रूढ होण्याचीं चिन्हें दिसूं लागलीं आहेत. ख्रिस्त्यांप्रमाणें किंवा मुसलमानांप्रमाणे हिंदू लोकांनीं प्रायः प्रेतें पुरण्याची चाल पसंत न करतां तीं जाळ-ण्याची रीति पाडली ही फार शहाणपणाची गोष्ट केली, आणि ह्मणून ती अत्यंत रक्षणीय आहे असें आह्मांस वाटतें. पण या-पलीकडे मात्र यासंबंधानें त्याची तारीफ करण्यांत यत्किंचित् देखील जागा नाहीं. सुधारलेल्या इतर लोकांत प्रेतसंस्कार आहेत, नाहींत असे नाहीं; पण आमच्या इतका तऱ्हेवाईक आचरटपणा बहुशः कोठेंही दृष्टीस पडावयाचा नाहीं! या आचरटपणांत एकदां श्रद्धेचा पुष्कळ अंश होता आणि अजूनही कांहीं आहे, हें आह्मी कबूल करतों. मरावयास टेंकलेल्या बऱ्याच हिंदु लोकांस आपल्या पाठीमागें आपली क्रिया नीट रीतीनें व्हावी असें वाटत असतें इतकेंच नाहीं, तर तीबद्दल ते कधीं कधीं विशेष व्यवस्थाही करून ठेवतात. तसेंच, जे क्रिया करतात त्यांपैकीं कित्येकांना अशा क्रियेपासून मृतांना सद्गति प्राप्त होते, व स्वतःस पुण्य लागतें, निदान पाप लागत नाहीं, असें वाटतें! अशा प्रकारच्या लोकांवर तीक्ष्ण शब्दांचे प्रहार करण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. एकतर त्यांना जें बरें वाटत आहे तें करूं दिलें पाहिजे; किंवा युक्तियुक्तीनें त्यांचें मन वळविलें पाहिजे तथापि त्यांच्या कृत्यांत जेवढा निर्दयपणाचा किंवा अमानुषपणाचा भाग असेल तेवढ्याबद्दल त्यांची कानउघाडणी करणें जरूर आहे. कोणत्याही मनुष्यानें आपल्या बापाखातर, आईखातर, बायकोखातर, किंवा दुसऱ्या कोणत्याही आप्ताखातर एक वेळेसच काय, पण दरपंधरवड्यास जरी नखशिखांत क्षौर केलें तर त्याबद्दल आह्मी त्यास फारसा दोष देणार नाहीं; पण जो कोणी दुसऱ्याच्या मर्जीविरुद्ध त्याच्या एका केसाला धक्का लावण्याचा प्रयत्न करील त्याला त्याबद्दल दोष दिला पाहिजे इतकेंच नाहीं, तर दंडही केला पाहिजे असें आह्मी समजतों!

दुसऱ्याला त्रास होऊं न देतां, ज्याला जी गोष्ट पसंत असेल त्याला ती करण्याचा पूर्ण हक्क आहे; पण अविचारी मनुष्याची वारंवार काय चुकी होत असते कीं, ज्या गोष्टी त्याला स्वतःला हितावह अशा वाटत असतात, त्या दुसऱ्यालाही तशा वाटत असतील अशा भ्रमानें तो आपल्या अधिकाराचा दुरुपयोग करून त्या दुसऱ्यावर लादीत असतो. प्रेतसंस्काराच्या संबंधानें अशा प्रकारचा जुलूम आमच्या समाजांत जितका होत आहे, तितका दुसऱ्या कोणत्याही समाजांत होत नसेल. मनुष्याला संकटावस्थेंत गांठून धर्मबुद्धीनें, लोभानें, मत्सरानें, किंवा दुसऱ्या कोणत्याही दुष्ट विकारानें त्याचा असा छल करणें हा शुद्ध अधमपणाहोय! जे लोक भाविकपणानें आज शेंकडों वर्षें अशा प्रकारचा जुलूम आपला आपल्यावर व दुसऱ्यावर करीत आहेत, त्यांना आह्मी विनयपूर्वक असें विचारतों "तुह्मी इतके गतानुगतिक कशासाठीं होऊन बसलां आहां? मनुष्याच्या जन्माला येऊन असें मेषासारखें वर्तन कां करतां? डोक्यांत जो थोडाबहुत मेंदू असेल त्याच्याकडून कांहीं एक काम करून न घेतां त्याची माती किंवा राख कां होऊं देतां? तुह्मी जे प्रेतविधि करतां त्यांवरून जिवंत मनुष्य आणि मेलेला मनुष्य यांतला भेद तुम्हांला कळत नाहीं, असें ह्मणणें भाग पडतें. जिवंत मनुष्याच्या आहारोपभोगास लागणारे पदार्थ तुह्मी मेलेल्या मनुष्यास अर्पण करतां याचा अर्थ काय? पहाणें, हुंगणें, खाणें, स्पर्श करणें, हिंडणें, फिरणें, बोलणेंसवरणें—हे सारे शरीरनिबद्ध व्यापार आहेत. मृत शरीराला अग्निकाष्ठ देऊन त्याची राख झाल्यावर त्याच्या नांवानें जें अन्नपाणी तुह्मी देतां त्याचा उपभोग कोण घेतो? मेलेल्यांच्या आत्म्यांला डोळे, नाकें, तोंडें, त्वचा, हातपाय, व काळीज-फुप्फुसें आहेत कीं काय? जर नसतील तर तुह्मीं दिलेल्या अन्नोदकापासून त्यांना काय फायदा होत असेल? पण असतील तर त्यांच्या चैतन्यावस्थेंत आणि मृतावस्थेंत भेद काय? नसेल तर वर्षांतून फक्त एकदां परामर्श घेतल्यानें त्यांचा निभाव कसा लागेल? शिवाय, त्यांच्या रहाण्यासवरण्याची व्यवस्था काय? जिवंतपणीं त्यांना जसलीं घरें लागत, तसलींच मेल्या-

वरही बांधून देणें अवश्य नाहीं काय ? तसेंच, दरआठवड्यास न्हावी, परीट वगैरे कारागीर त्यांच्या सेवेला हजर ठेवण्याची जरूर नाहीं काय ? हेंही असो; तुह्मांला हें ठाऊक आहे कीं, ज्याप्रमाणें जनन आणि मरण यांची गांठ बांधलेली आहे, त्याप्रमाणेंच अन्न खाणाराच्या पाठीमागें बहिर्दिशेला जाणें लागलें आहे. ही त्यांची अडचण दूर करण्यासाठीं तुमच्याकडून आजपर्यंत कांहींच योजना झाली नाहीं हें कसें ? पैशाचावस्थेंतील सॅनिटरी कमिशनरांकडून (आरोग्यरक्षक अधिकाऱ्यांकडून) तुमच्या अनंत पूर्वजांस प्रतिदिवशीं खडाखड दंड होत नसतील काय ? पुनः इतक्यांनीं इतकीं वर्षें उरकलेल्या देहधर्मामुळें उत्पन्न होणाऱ्या रोगजनक वायूंचें निर्दलन करण्यासारखे फेनिलाचे प्रवाह चोहोंकडे वहात नसतील, आणि गंधकाच्या व डांबराच्या होळ्या जेथें तेथें पेटलेल्या नसतील, तर सारें वातावरण रोगकृमींनीं व्याप्त होऊन जाऊन, डेंग्यू, कॉलरा, इन्फ्ल्युएन्झा वगैरे प्राणनाशक सांथींनीं ते जर्जर होऊन गेले नसतील काय ? जर गेले असतील असें मानणें स्वाभाविक आहे तर होमोपथिक, इलेक्ट्रोहोमोपाथिक, किंवा ॲलोपथिक रामबाण टिंक्चरें किंवा ग्लोब्यूल्स अथवा आर्यवैद्यकांतील खाशा खाशा मात्रा आणि काढे त्यांस देण्याची व कै॰ बापू मेहेंदळ्यासारख्या बहुतश्रुत वैद्यांकडून त्यांची परीक्षा करविण्याची कांहीं सोय कधीं केली आहे काय ? अन्नवस्त्र तेवढें मधून मधून द्यावयाचें आणि बाकी सर्व गोष्टींविषयीं उदासीन रहावयाचें—हें तुमच्यासारख्यांच्या पितृभक्तीस, धर्मबुद्धीस, आणि विचारशीलतेस बिलकुल शोभत नाहीं ! खुळ्यांनो, असे पोरांपेक्षां पोर कसे झालांत ? तुमच्या वयाला निदान तीन—साडे—तीन हजार वर्षें झालीं असून मनुष्यपणाच्या शैशवास्थेंत असलेल्या रानटी लोकांप्रमाणें विचार करण्यास व वागण्यास तुह्मांस लाज कशी वाटत नाहीं ? गरुडपुराणांतल्या किळस आणणाऱ्या गप्पांवर भरंसा ठेवणाऱ्या मूढांनो, आरबी भाषेंतील चमत्कारिक गोष्टींसारख्या गोष्टींवर श्रद्धा ठेऊन त्यांना पुराणाच्या पदवीस चढवाल तरी देखील कांहींसें बरें होणार आहे. तसें केल्यानें तुमच्या मनुष्य-

पणावरील थोडासा कलंक तरी धुऊन गेल्यासारखा होईल. मनुष्यांच्या आत्म्यांविषयीं तुमचा येवढा पक्षपात कशासाठीं? ज्या गाईचें दूधतूप खाऊन तुह्मी इतके धष्टपुष्ट होतां, ज्या बैलांच्या श्रमानें हजारों खंडी धान्य पिकवितां, ज्या घोड्यावर बसून युद्धास जातां, आणि ज्या कुत्र्यांच्या साहाय्यानें आपल्या संपत्तीचें संरक्षण करतां- त्या साऱ्या उपयोगी जनावरांचीं तुह्मीं श्राद्धें कां करीत नाहीं? त्यांच्यासाठीं उत्कुंभ कां देत नाहीं? **गाईला आत्मा नाहीं** (The cow has not a soul) असें पाद्यांप्रमाणें तुमचें तर मत नाहींना? जर नसेल तर या अत्यंत उपयोगी जनावरांच्या आत्म्याविषयीं तुह्मी इतके उदासीन कसे? वास्तविक पहातां याच्याकरतां तुह्मीं स्वतंत्र श्राद्धें करावयाला पाहिजे होतीं; पण तसें करणें अवघड झालें असल्यास निदान पितरांबरोबर त्यांची आठवण करण्यास काय हरकत आहे? मेलेल्या आईच्या, बापाच्या, किंवा बायकोच्या पिंडांबरोबर देवाज्ञा झालेल्या आवडत्या गाईच्या, घोड्याच्या किंवा कुत्र्याच्या नांवानें दोन पिंड सोडले ह्मणून काय झालें? शिवाय, आणखी एक अशी शंका येते कीं, फार झालें तर तुह्मी आजापणजापर्यंत आपल्या पितरांचा समाचार घेतां; पण आजांच्या आजांची आणि पणजांच्या बापांची काय वाट? त्यांनीं थंडा फराळ करून नित्य दिगंबर असावें कीं काय? वास्तविक पहातां विशेष वार्धक्यामुळें त्यांचा समाचार अगोदर घेणें विशेष अगत्याचें असून तुह्मी त्यांचें नांव देखील काढीत नाहीं, हें आश्चर्य नव्हे काय? किंवा तुमची अशी समजूत आहे काय कीं, अमुक वर्षें पिशाचयोनींत घालविल्यावर देवयोनींत किंवा मर्त्ययोनींत त्यांचा प्रवेश होतो? जर अशी तुमची समजूत असेल तर ती कशामुळें झाली आहे हें तुह्मी कोणास समजावून देऊं शकाल काय? पिशाचयोनीप्रत पावलेला जीव किती वर्षें त्या स्थितींत रहातो, आणि पुढें त्याचें स्थित्यंतर होण्यास काय कारणें होतात, हें तुमच्यापैकीं कोणाची सांगण्याची प्राज्ञा आहे काय? अशा प्रकारचें स्थित्यंतर होत नाहीं असें तुमचें ह्मणणें असेल तर ते पिशाचयोनींतच नेहमीं

रहातात, असें अनुमान करणें भाग आहे; आणि असें अनुमान करण्याची मोकळीक द्याल तर हे कोट्यावधि पिशाचरूपी आत्मे रहातात कोठें, आणि आपला चरितार्थ कसा चालवितात, हें सांगण्याची मेहेरबानी कराल काय? जर जुन्या भुतांना किंवा पिशाचांना अथवा, मृतपित्रात्म्यांना अन्नपाण्याची, वस्त्रपात्राची, स्त्रीपुत्रांची, आप्तस्नेह्यांची, गडीमाणसांची, व घरागुरांची गरज नसेल तर जे तुमच्या डोळ्यापुढें मरतात त्यांच्याकरतां तरी असले हास्यास्पद संस्कार तुह्मी कां करतां? हा सगळा मूर्खपणा तुमच्या हातून घडण्यास विचारशक्तीस तुह्मी करून दिलेला काडीमोड कारण होत आहे! आमचें ऐकून तिला फिरून घरांत घ्याल व प्रीतिपूर्वक नांदवूं लागाल तर तुमची वागणूक पूज्य व प्रशंसनीय होऊं लागेल!

परलोक ह्मणजे काय आणि तो आहे कोठें तें कोण जाणें! तथापि अशा प्रकारच्या अज्ञात परलोकीं प्रेताची उर्फ मेलेल्याची नीट व्यवस्था लागावी ह्मणून येथें आम्ही जे अनेक उपाय करतों त्यांविषयीं आतांपर्यंत थोडीशी चर्चा झाली. परंतु आमची पितृभक्ति येवढ्यानेंच संपत नाहीं. देह्याला जे उपभोग अवश्यक आहेत तेच विदेह्याला किंवा देहातीतालाही अवश्यक आहेत अशी कल्पना करून ब्राह्मणद्वारानें, अग्निद्वारानें, किंवा दुसऱ्या कोणत्याही द्वारानें जीं दानें आम्ही देतों तीं तर देतोंच; पण त्यांशिवाय आणखी एका विशेष प्रकारचीं दानें त्यांस देणें अपरिहार्य झालें आहे. हीं दानें कोणती म्हणाल तर मागें राहिलेल्या आत्म्यांस निष्कारण सोसावा लागणारा त्रास! या त्रासाचें प्रमाण आप्तपणाच्या सान्निध्यावर बरेंच अवलंबून आहे. हिंदुसौराचा आणि अशौचाचा जो कोणी तात्विक दृष्टीनें विचार करील त्याला हिंदू लोक मरणें हें एक प्रकारचें महापातक मानीत असावे असें वाटल्यांचून रहाणार नाहीं. समुद्रपर्यटण, अभक्ष्यभक्षण, अपेयपान, अभोग्यभोग वगैरे दोषांस क्षौरादिकाचीं प्रायश्चित्तें सांगितलीं आहेत व ज्याअर्थीं प्रेताच्या मुलाला किंवा बायकोलाही तेंच प्रायश्चित्त घ्यावें लागतें त्याअर्थीं बाप किंवा नवरा मरणें हें मुलाच्या व

बायकोच्या हातून घडणारें दंडनीय पातक आहे, असा आमच्या लोकांचा म्हणजे आम्हां सर्वश्रेष्ठ म्हणविणाऱ्या अत्यंत मूर्ख ब्राम्हण लोकांचा समज असला पाहिजे हें उघड आहे! विचाराची प्रतिष्ठा, नीतीची वढाई, व अकलेची ऐट मिरविणाऱ्या मतिमंद ब्राह्मणांना, अ गृहस्थाचा व आप्त वारल्यानें अला कोणत्या कारणानिमित्त तुह्मी सुतकी किंवा अस्पर्श्य ठरवितां हें सांगूं शकूल काय? व मेला यांत अनें काय केलें? बच्या मरणाबद्दल अला दहा दिवस वाळीत कां टाकतां? व पंचहौदमिशनांत अनें चहा घेतला नसून त्यानें क्षौर केलेंच पाहिजे, असा आग्रह धरून कां बसतां? विटाळ म्हणजे काय, हें तुम्हांला बिलकुल कळत नाहीं, असें वाटतें. जर तें तुम्हांला कळत असतें तर सुतकाहून सोयराचा विटाळ तुम्हीं अधिक दूष्य मानिला असता, व ऋतुमती झालेल्या कन्येच्या उभय कुलांतील संबंध्यांस निदान एक महिनाभर तरी निराळें रहाणें अवश्य करून ठेविलें असतें! जनन, मरण, आणि ऋतुप्राप्ति या देह्याच्या मुख्य तीन अवस्थांच्या विचारांनें तुमचीं माथीं अगदीं बिघडून गेल्यासारखीं दिसतात! मेलेल्या बापाचा मुलाच्या मिशांशीं अर्थाअर्थी काय संबंध आहे? डोकीचे, दाढीचे, व मिशाचे तुटके तोळा दीड तोळा केंस प्रेताला कोणत्या रीतीनें उपयोगीं पडणार? पिशाचयोनीप्रत पावलेले अशरीरी जीव असले केंस खातात किंवा पांघरतात अशी कल्पना केल्याशिवाय त्यांना ते अर्पण करण्याचा हेतु काय असावा, हें समजणें फार कठिण आहे? कोणी असें ह्मणतात कीं, क्षौर केल्यानें प्रेताला मान दिल्यासारखा होतो. हें जर खरें असेल तर ..्याबरोबर मनुष्याच्या मानकल्पना बदलून जातात, असें समजलें पाहिजे. कोणालाही मान देणें ह्मणजे आपल्या दर्शनानें त्याला वरें वाटेल अशा रीतीनें त्याच्यापुढें येणें हा मानाचा अर्थ आहे. दाढीमिशा काढून सारें तोंड असोल्या नारळासारखें गुळगुळित केलें आहे; गळ्यांत दगडाच्या पदकाची फडक्याची माळ घातली आहे; मातीची भोंक पाडलेली घागर डोक्यावर घेतली असून तिच्या भोंकांतून सर्वांगावर पाण्याची धार पडत आहे; ढुंगणास लावलेल्या एका पंचाशिवाय बाकी सारें

अंग उघडें बंद केलें आहे; व क्वचित् प्रसंगीं पांचजन्यरव करीत आहे—अशा थाटानें जर कोणी कोणास भेटावयास गेला तर त्याला काय वाटेल? जिवंतपणीं असलें नटणें कोणास आवडत नसतां शेवटचा श्वासोच्छ्वास केल्याबरोबर मनुष्याच्या किंवा त्याच्या पिशाचाच्या सौंदर्यकल्पनांत येवढें अंतर कां पडावें हें समजत नाहीं! आह्मांस तर हे सारे विधी रानटी स्थितींतील दुष्ट आचारांचे अवशिष्ट प्रतिनिधि वाटतात. मेलेल्या इसमाबरोबर कांहीं इसम जाळण्याच्या किंवा पुरण्याच्या प्रघातांत हळू हळू बदल होत जातां जातां केशदान व वेणीदान हें त्याचें शेवटलें क्षीण रूप राहिलें आहे, त्यांत संशय नाहीं. प्रथम जनावरें व इतर माणसें मारण्याची चाल बंद पडली असेल; मग जवळचे आप्तही मरण्यास नाखुष दिसूं लागले असतील; पुढें हातपाय, काननाक, हातापायांचीं बोटें किंवा दुसरा एखादा अवयव देऊन मृताची समजूत करण्याची तोड निघाली असेल; अखेरीस असें करणेंही कष्टावह व निरर्थक आहे असें अनुभवास आल्यावरून एकदां काढले तरी महिन्याभरानें फिरून येणारे, कांहीं दिवस नसल्यानें मोठीशी गैरसोय न होणारे, विशेष कुरूपता उत्पन्न न करणारे, काढतांना ह्मणण्यासारखा त्रास न पडणारे—असे केंस पूज्य व आवडत्या पितरांस द्यावे आणि तेवढ्यानें त्यांचें होईल तेवढें समाधान करावें—हाच मार्ग प्रशस्त व सुखावह आहे असें दिसून आलें असेल! आणखी थोडेंसें पुढें जाण्यास जागा आहे, व कांहीं वर्षांनीं तसें घडून येईल असें या मागल्या इतिहासावरून मानण्यास बराच आधार वाटतो.

पण हें सारें पुरुषाच्या संबंधाचें झालें. बायकांची काय वाट? ज्याप्रमाणें पुरुषांच्या त्याप्रमाणें बायकांच्या पाठीमागेंही ही वपनपीडा लागली असून स्त्रियांचे वपनक्लेश पुरुषांच्या वपनक्लेशापेक्षां सहस्रपटीनें जास्त असह्य करून ठेवण्यांत आले आहेत. युरोपिअन लोकांपेक्षां आमच्या लोकांतील नवराबायकोचें प्रेम विशेष दृढ असतें असा कित्येक अर्वाच्य देशाभिमानी प्रलाप करीत असतात; आणि त्याचें प्रमाण काय तर बायको मेल्यावर नवरा क्षौर करून

घेऊन आमरण अविवाहित रहातो हें नव्हे, तर नवरा मेल्यावर त्याच्या बायकोला आह्मी हव्या त्या वयांत जुलमानें सोंवळी करून मरेतोंपर्यंत तिच्याकडून संन्यासवृत्तीचें आचरण करवितों ! हें दयार्द्र ब्राह्मणांनो, खासें तुमचें प्रेम ! खाशी तुमची दया !! आणि खासा तुमचा न्याय !!! निर्घृण मंदधींनो; ज्याला तुह्मी प्रेम ह्मणतां तें प्रेम नव्हे, तर तुमच्या हाडामासांस खिळून गेलेला स्त्रीजातीविषयीं तो तुमचा प्रचंड मत्सर होय ! ज्या प्रेमाच्या तुह्मी येवढ्या वलगना करतां तें प्रेम तुमच्या अंतःकरणांत खरोखरीच वसत असतें तर एका बायकोकरतां स्मशानांतून पिंड देऊन आलां नाहीं तों दुसरीचा हात धरून बोल्यावर चढतां काय? आणि अशी गोष्ट निर्लज्जपणानें पाहिजे त्या वयांत करण्यास राजी होतां काय? सर्वांगावर मृत्यूची दाट छाया पडली आहे असें स्पष्ट दिसत असून ज्या कन्येनें नातवंडाप्रमाणें मांडीवर लोळावें अशीशीं बहुधा अस्तास गेलेल्या कामवासनेची तृप्ति करण्यासाठीं लग्न लावण्यास प्रवृत्त होऊन तिला न्हाव्याच्या तावडींत देण्याची आणि तिचे सर्व प्रकारचे आशांकुर खुडून टाकण्याची खात्रीची तयारी करून ठेवतां, हें तुमच्या स्त्रीप्रेमाचें स्तुत्य निदर्शनच असेल ! जे लोक नीतीच्या, धर्माच्या, सोईच्या किंवा दुसऱ्या कोणत्याही मिषानें पतिमरणोत्तर स्त्रियांवर वपनासारखा जुलूम करतात त्यांनीं स्त्रीप्रेमाच्या केवढ्याही वलगना केल्या तरीं ते लोक स्त्रियांविषयीं अत्यंत निष्ठुर व मत्सरी आहेत असें मानिलें पाहिजे. जिवंतपणीं बायकोचें दुसऱ्याशीं बोलणें किंवा दुसऱ्याकडे पहाणें हें देखील ज्याला फारसें खपत नाहीं, त्याला आपल्या पाठीमागें आपल्या बायकोस आणि न्हाव्यास कोणी तरी एका खोलींत कोंडून घालून ती गाईप्रमाणें हंबरडा फोडीत असतां व आपणाकडून होईल तेवढा प्रतीकार करीत असतां तिच्या अंगास स्पर्श करून तिचे केस वस्तऱ्यानें उतरून द्यावे—यांत कांहींच वाटूं नये, हें खऱ्या स्त्रीप्रेमाचें चिन्ह नव्हे. आपल्या पाठीमागें आपल्या बायकोची अशी दशा होणार आहे, अशी कल्पना मनांत आल्याबरोबर ज्याचें पित्त खवळून जात असेल, डोक्यापासून पायांपर्यंत ज्याच्या अंगा-

स ताप आल्यासारखा होत असेल, व असले राक्षसी प्रघात मोडून टाकण्यासाठीं आपणाकडून होण्यासारखें असेल तें केलेंच पाहिजे, अशी वृत्ति ज्याच्या अंतःकरणांत निदान त्या वेळेपुरती तरी उत्पन्न होत असेल, त्याच्या अंतःकरणांत स्त्रीजातीबद्दल खऱ्या प्रीतीचें कांहीं बीज आहे, असें ह्मटलें तर क्षणभर चालेल. पण दोन अथवा अधिक बायकांस एका शय्येवर घेऊन बसणाऱ्या, तोंडाचें बोळकें झालें तरी नऊ वर्षांच्या पोरीशीं लग्न लावणाऱ्या, पाहिजे त्या वयाच्या मुलीचें, सुनेचें, किंवा भावजईचें वपन करणाऱ्या लोकांच्या अंतःकरणांत खरें स्त्रीप्रेम असूं शकेल असें मानणें, ह्मणजे पृथ्वीच्या दक्षिण किंवा उत्तरध्रुवाजवळच्या हिममय प्रदेशांत विषुववृत्तांत अनुभवास येणारीं सूर्यरश्मींची उष्णता मिळूं शकेल असेंच मानण्यासारखें होय! कांहीं लोक असें ह्मणतात कीं, आह्मी शहाणेसुर्ते ब्राह्मण, स्त्रियांची जी अशी अकरुण विडंबना करतों ती त्यांच्या व आमच्या नीतीच्या रक्षणासाठीं! स्त्रीपुरुषांच्या नीतींचा बचाव होण्यास विधवांचें नित्य क्षौर अपरिहार्य असेल तर ज्या लोकांत हा जुलूम रूढ नाहीं त्यांच्या साऱ्या विधवा जारिणी असून त्यांच्या संसर्गदोषामुळें बायका असलेले बहुतेक लोकही स्वस्त्रीपराङ्मुख होऊन जार बनत असतील असें मानावयाचें कीं काय? अशीच कल्पना करणें वाजवी असेल तर नीतीचा प्रकाश काय तो विधवांचें मुंडन करविणाऱ्या आह्मां ब्राह्मण लोकांत झळकत आहे, आणि इतर लोकांत निबिड अनीतितम पसरलें आहे, असें मानणें जरूर नाहीं काय? गतभर्तृकांचे केंस काढून त्यांना कुरूप करण्यांत जर नीतीचें संरक्षण व संवर्धन होत असेल तर ज्या मानानें ही कुरूपता अधिक होईल त्या मानानें नीतीचा अधिकाधिक फैलाव झाला पाहिजे, व तो करणें हें प्रत्येक नीतिप्रसारेच्छूनें आपलें कर्तव्य मानिलें पाहिजे. गतभर्तृकांची कृत्रिम कुरूपता राष्ट्राच्या नीत्युन्नतीस अवश्य आहे असें ज्यांचें मत असेल, ते त्यांचें वपनच करून कां थांबतात कोण जाणे! शरिरांत कुरूपता आणिल्यानें वयपरत्वें कमीअधिक जोरानें पेट घेणाऱ्या विकाराग्नीचा उपशम

करणें जर शक्य असेल तर गतभर्तृकांचे पाय तोडावे ह्मणजे त्या परक्याकडे जाणार नाहींत; डोळे काढावे ह्मणजे त्या परपुरुषाकडे पाहूं शकरणार नाहींत; हात तोडावे ह्मणजे कोणतेंही दुष्कृत्य त्यांस करतां येणार नाहीं; त्यांच्या जिभा उतराव्या म्हणजे विषयवासनांविषयीं त्यांस उद्गार काढतां येणार नाहींत; त्यांचीं नाकें कापावीं म्हणजे त्यांच्या हिडिस तोंडाकडे कोणी पहाणार नाहीं; त्यांना कांहीं खाऊं न घालतां कोंडून घालाव्या ह्मणजे त्यांचे कामविकार प्रबळ होणार नाहींत व त्यांना कोणाशीं संबंध ठेवतां येणार नाहीं; किंबहुना त्यांना अफूच्या लहानशा गोळ्या किंवा सोमलाच्या पुड्या देण्याचा प्रचार पाडला अथवा पूर्वीच्या सतीच्या चालीचा जीर्णोद्धार केला तर त्यांच्या हातून अनीति घडण्याचा मुळींच संभव रहाणार नाहीं, हें उघड आहे!!! जर हें करणें अमानुष असेल तर नवऱ्याचा जीव गेला नाहीं तों आईबापांनीं सर्व अपत्यवात्सल्य एकीकडे गुंडाळून ठेऊन स्वप्राणाहून प्रिय मानलेल्या तरुण मुलींचीं डोकीं न्हाव्याच्या स्वाधीन करण्यास तयार होणें हें त्यांच्या मनुष्यपणास शोभतें असें कसें ह्मणतां येई ? शिवाय, स्त्रीच्या अनीतीपासून उत्पन्न होणारे अवान्तर दुष्परिणाम कितीही वाईट असले तरी ही गोष्ट निर्विवाद आहे कीं, स्त्रीच्या अनीतीबरोबर पुरुषासही अनीतिमान् व्हावें लागतें. पुरुष आपली नीति भ्रष्ट होऊं देणार नाहींत, तर स्त्रियांच्या हातून अनीति घडणें अशक्य होणार आहे. जातिविशिष्ट अनीतींत स्त्री व पुरुष या उभयतांकडून सारखा दोष घडत असून, आमच्या नीतिकर्त्यांनीं स्त्रियांचें वर्तनच इतकें दंड्य व दूष्य कां मानिलें आहे, हें समजत नाहीं. आह्मांस तर असें वाटतें कीं, पुरुषांचा स्वार्थ, पुरुषांचा मत्सर, व पुरुषांचें अधिक बल हें या पक्षपाताचें, या विषमतेचें, या गर्हणीय अन्यायाचें कारण होय. या निर्दयमात्सर्यामुळें वन्यपशूहून आह्मी अधिक क्रूर झालों आहों, आणि जोंपर्यंत हा क्रौर्य कलंक नाहींसा करण्याचा आह्मी प्रयत्न करणार नाहीं. तोंपर्यंत इतर सुधारलेलीं राष्ट्रें आमची फजीती उडविण्यास आणि आमच्या तोंडावर थुंकण्यास कधींही मागेंपुढें

पहाणार नाहींत. आठदहा वर्षांच्या पोरीस साठसत्तर वर्षांच्या थेरड्याच्या कबजांत देणाऱ्या, किंवा जिला बारावें वर्ष देखील लागलेलें नाहीं अशा मुलीच्या विपत्तीचा विचार न करतां तिच्याशीं संभोग करण्याचा हक्क नवऱ्यास आहे असें प्रपादणाऱ्या, अथवा नवऱ्याच्या प्रेताबरोबर त्याच्या बायकोचे केंस जाळले तरच त्यास सद्गति मिळते, अशी बडबड करणाऱ्या अमानुष लोकांनीं इंग्लिश लोकांसारख्या स्वातंत्र्याभिलाषी, दयावान् व न्यायी लोकांपुढें आह्मांस राजकीय हक्क द्या ह्मणून तोंडें वेंगाडणें आणि प्रत्येक वर्षी लाखों रुपये खर्च करून राष्ट्रीय सभेचा गोंधळ घालणें हें अत्यंत विसंगत व अस्वाभाविक आहे. बाहेरची गुलामगिरी नको असेल तर अगोदरच घरची गुलामगिरी नाहींशी करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. गृहसुधारणेस प्रतिकूल असणाऱ्या लोकांनीं कांहीं काळपर्यंत केवढीही हुल्लड करून दिली तरी अखेरीस ते मागें पडल्याशिवाय रहात नाहींत हें इजिप्शीअन, परशियन, मुसलमान, वगैरे लोकांच्या इतिहासापासून समजण्यासारखें आहे. ज्या देशांतील गृहें पारतंत्र्याच्या आणि जुलमाच्या शाळा आहेत त्या देशांत महापुरुषांचीं परंपरा निर्माण कशी व्हावी, आणि ज्ञान, कला, संपत्ति, व स्वातंत्र्य वगैरे इष्ट वस्तूंची त्यांस प्राप्ति होऊन त्यांचा उपभोग त्यांना चिरकाल कसा मिळावा, हें आम्हास समजत नाहीं. ब्राम्हणी विधवा ही हिंदु लोकांच्या निष्करुणेची, मात्सर्याची, अविचाराची, विपरीत व रानटी धर्मश्रद्धेची, आणि त्यांच्या हाडास खिळलेल्या त्यांच्या अन्यायीपणाची खूण आहे. ही नाहींशी करण्याचें धैर्य आमचे अंगीं आल्याशिवाय आमच्या हातून ह्मणण्यासारखें कांहींएक होणार नाहीं. पण ही नाहींशी करण्यास आह्मी आपल्या प्रेतसंस्कारांच्या एका भागाला गचाळ समजून अजीबात फांटा देण्यास तयार झालें पाहिजे. इतकी मर्दुमकी आमचे ठाईं उरली आहे, असें वाटत नाहीं.

आतांपर्यंत प्रेतसंस्कारांविषयीं जें अवश्य दिसले तें लिहिलें. तथापि त्यांचा निरोप घेण्यापूर्वी त्यांशीं संलग्न असलेल्या चारपांच

किरकोळ गोष्टींचा येथे उल्लेख करणें जरूर आहे असे वाटल्यावरून आणखी दोन अडीच कालमांचा वळी त्यांस देत आहों. येवढ्यानें त्यांचें समाधान होऊन आमच्या पाठीमागचा त्यांचा त्रास चुकणार आहे असें नाहीं. या संस्कारपिशाचांनीं कमींत कमी तीन हजार वर्षें तरी आमचे झाड धरिलें आहे; तेव्हां अशा जुन्या वतनदारांना हुसकून लावण्याचें काम कांहीं सोपें नाहीं! सुधारकाहून शेंकडोपटीनें बलवत्तर असे अनेक पंचाक्षरी अस्तित्वांत येऊन ते आपल्या मंत्रांनीं, तंत्रांनीं, व प्रतोदांनीं शेंपन्नास वर्षें त्यांना बेदम करीत रहातील तेव्हां कदाचित् त्यांची वरची पीडा नाहींशी होईल! आम्हीं या सत्कृत्याचा आज केवळ उपक्रम केला आहे; तें तडीला नेणें पुढल्या पिढ्यांच्या परिश्रमावर अवलंबून आहे. तथापि या कामाचा साधेल तसला नकाशा कोणीं केव्हांही काढला तरी त्यापासून झाला तर थोडाबहुत फायदाच होणार आहे.

आमच्या लोकांत प्रेतें जाळण्याची जी चाल पडली आहे ती अत्यंत प्रशस्त आहे, हे मागें ह्मटलेंच आहे. तथापि प्रेतें स्मशानांत नेण्याच्या व तीं जाळण्याच्या कामांत सुधारणा करण्यास पुष्कळ जागा आहे. आसन्नमरण झालेल्या मनुष्याचें प्राणोत्क्रमण झाल्याबरोबर त्यासभोंवतीं बसलेले निकट आप्त दुःखानें व शोकानें अत्यंत विव्हल होतात, व दुःखाचा पहिला उमाळा येऊन जाईतोंपर्यंत पुढल्या तयारीस लागण्यास ते असमर्थ असतात. तो येऊन गेल्यावर त्यांत जो सर्वांत वडिल पुरुष असतो तो आपला शोक आवरून अन्य आप्तमित्रांस बोलावणीं पाठवितो, आणि ते आल्यावर त्यांच्या साहाय्यानें पुढील कार्यभाग उरकतो. प्रेताची वाट लावण्याची आमच्यांतील ही सामान्य पद्धति झाली. पण कित्येक प्रसंगीं गरीब लोकांना मनुष्यबळ अनुकूल नसल्यामुळें फारच त्रास पडतो. जिकडेतिकडे काळोखमिट्ट झालें आहे; थंडीचा कडाका पडला आहे अथवा पावसाची संतत धार लागली आहे; कोणास बोलावणें पाठविण्यास जवळ मनुष्य नाहीं, व हाक मारली असतां कोणी येईल अशी आशा नाहीं; दहनाची जागाही थोड्या अंतरावर

नाहीं व दहनापुरता जवळ पैसा नाहीं—अशा स्थितींत ज्याचा संबंधी मरतो तो केवढ्या संकटांत पडतो बरें! कुणबीवाणी वगैरे जातींत अशा संकटाचे वेळीं जी साहाय्यतत्परता दिसून येते, ती आम्ही शहाण्या व श्रेष्ठ ह्मणविणाऱ्या ब्राम्हणांनीं खरोखरीच अनुकरण करण्यासारखी आहे. परोकारबुद्धीनें प्रेताला खांदा देण्यास तयार होणें तर एकीकडेच राहूं द्या, मुंबईतले चाळवाले आणि पुण्यांतील बिऱ्हाकरू आसपास कोणीं मनुष्य मेला आहे किंवा तास अर्ध तासांत मरणार आहे, अशी बातमी लागतांच आपापलीं दारें लाऊन घेऊन घाईनें जेवायाला बसतील किंवा डोकीवर पगड्या ठेऊन घरांतून बाहेर पडतील! असला निष्ठुरपणा फक्त आह्मी नागरिक ब्राम्हणांतच दृष्टीस पडतो. हें निर्दय व नीच औदासीन्य कदाचित् आमच्या वरिष्ठ सुधारणेचें फळ असेल; पण तें कोणत्याही प्रकारें कल्याणकारक किंवा प्रशंसनीय नाहीं, हें प्रत्येक समंजस मनुष्यास कबूल केलें पाहिजे. यासंबंधानें ब्राह्मण लोक आपण होऊन अधिक मनुष्यपणा दाखवूं लागतील तर बरेंच आहे; नाहीं तर साऱ्या जातीनें किंवा सरकारानें आमच्या अंगचा हा दुर्गुण घालविण्यासाठीं कांहीं तरी कडक उपाय योजणें गैरशिस्त होणार नाहीं, असें आम्हांस वाटतें. जुन्या ग्रीक व रोमन लोकांत यासंबंधानें फार सक्तीचे नियम असत, व येथेंही कांहीं जातींत तसेच आहेत असें दिसतें. मुंबईतील कॉरोनराच्या पंचनाम्याकरितां ज्याप्रमाणें हवा त्याला पकडून आणितात, पोलिसानें छाप दिला कीं पुढें पाऊल टाकण्याची कोणाचीही प्राज्ञा होत नाहीं, त्याप्रमाणें प्रेताला मदत करण्यासाठीं कोणाकडूनही बोलावणें आलें तरी त्याला नाहीं ह्मणण्याची कोणाचीही छाती होऊं नये. अशा प्रकारचा निर्बंध जातीनें किंवा सरकारानें केल्यास कोणी विशेष हरकत घेईल असें वाटत नाहीं. कोणी कोणाला निष्कारण त्रास देऊं नये, हा सामान्यपणें चांगला नियम आहे, व त्याच्या अनुरोधानें बहुतेक सामाजिक व्यवहार चालतो. पण ज्याप्रमाणें इतर नियमांलाही कांहीं अपवाद असतात, त्याप्रमाणें यालाही हा संकटाचा प्रसंग अपवाद करणें प्रशस्त होणार आहे.

जेव्हां एखाद्या भयंकर रोगाची सांथ येते, तेव्हां असल्या अपवादाची विशेष अवश्यकता दिसते. अशी सक्ती करणें नीट नसेल तर गांवोंगावीं आणि शहरोंशहरीं लोकांच्या किंवा सरकाराच्या खर्चानें अनाथ प्रेतांचें दहन करण्याची कांहीं व्यवस्था झाली पाहिजे. लहानसान गांवी पाटीलकुळकर्ण्यांवर यासंबंधानें बरीच जबाबदारी टाकण्यास कांहीं हरकत दिसत नाहीं. मोठ्या शहरांत हें काम मामलतदारावर व पोलिस अधिकाऱ्यांवर सोपवावें. होतां होईल तों जो तो आपली व्यवस्था आपण करतो व करीलच. पण जर क्वचित् प्रसंगीं एखाद्याला ती करतां येत नसली, तर वर सांगितलेल्या अधिकाऱ्यांपैकीं कोणा एकानें तरी अडचणींत असलेल्या मनुष्याकडून निरोप आल्याबरोबर, दहनापुरती लागेल तेवढी मदत त्यांस विलंब न लावतां कसेंही करून दिली पाहिजे; प्रसंगविशेषी खुद्द त्यानें खाद्यांदेण्यास तयार असलें पाहिजे.

स्मशानांत प्रेतें नेण्याच्या पद्धतींतही सुधारणा करण्यास पुष्कळ अवकाश आहे. कामाठी, जंगम, गोसावी वगैरे लोकांत प्रेतांचें स्वरूप होईल तितकें कमी भयंकर करण्याच्या व प्रेतांच्या आप्तांच्या दुःखास होईल तितका विसर पाडण्याच्या इराद्यानें प्रेत नेण्याच्या योजना केल्या आहेत असें वाटतें. केळींचें मखर बांधणें, सिंहासन किंवा देव्हारा करणें, माळा घालणें, फुलें पसरणें, धूपदीप जाळणें, व वाद्यें वाजविणें वगैरे गोष्टी केवळ अवश्यक आहेत असें नाहीं. तथापि कळकाच्या दोन तुकड्यांवर कडब्याची पेंढी दीडपेंढी पसरून तीवर प्रेत ठेवणें आणि मग त्याचे हात, पाय, डोकें वगैरे अवयव सुतळीनें कचकून आंवळून बांधून मानेपर्यंत एक कोरें फडकें पसरणें आणि तोंड उघडें ठेऊन बोलो भाई रामाचा कर्णकटु आणि भयप्रद प्रचंड रव करीत तें स्मशानांत नेणें हेंही बरें नाहीं. प्रेताला अशा रीतीनें करकचून बांधण्याचा किंवा दोऱ्या कांचून तें खालीं पडण्याचा प्रसंग टाळतां येईल तर बरें होणार नाहीं काय? तसेंच, प्रत्येक प्रेताला नवीन तिरडी तरी करण्याची काय गरज आहे? ज्याप्रमाणें मिशनरी किंवा बगंतील पुणेंमुंबईसारख्या शहरांत भाड्यानें पालख्या मिळतात त्या-

प्रमाणें प्रेतें नेण्यासाठीं विशेष रीतीनें तयार केलेल्या पालख्या आणि त्या वहाणारे प्रत्येक जातीचे भोई मिळूं लागले तर केवढी सोय होणार आहे? किंबहुना बैलांच्या लहानशा गाड्यांतून प्रेतें नेण्यास काय हरकत आहे? स्मशानांतील क्रिया चालविणाऱ्या कारट्यांनीं किंवा द्रव्य संपादण्यासाठीं येथें आलेल्या तेलंगी ब्राह्मणांनीं अशा जिनसांचा संग्रह केला तर त्यांचा पुष्कळ फायदा होणार आहे; तसेंच, या लोकांनींच गोवऱ्या, लांकडें, पेंड, कडबा, रॉकेल, कणीक, तीळ, गुलाल वगैरे वस्तु विक्रीस ठेवल्या तर नामी होणार नाहीं काय? सारांश, अमुक वयाच्या प्रेताच्या दहनाला अमुक रुपये दिले ह्मणजे प्रेताच्या आप्तास कोणतीहि दगदग पडेनाशी होईल तर श्रमविभागाच्या तत्त्वापासून आम्हांस अननुभूतपूर्व असें सुख होऊं लागणार आहे! ज्या ठिकाणीं प्रेत नेणारीं माणसें मिळत नाहींत, व प्रेतें जाळण्याची जागा फार दूर असते, त्या ठिकाणीं किती त्रास पडतो, याचा अनुभव साताऱ्याच्या लोकांना पाहिजे तर विचारावा! आपल्या देशांत प्रेतें गाडींत घालून नेण्याची चाल कधीं काळीं पडणार असेल तर ती प्रथम साताऱ्यास पडेल, यांत संशय नाहीं! गांवाच्या बाहेर नदीच्या किंवा ओढ्याच्या कांठीं प्रेतें जाळण्याचा जो परिपाठ आहे तो फार चांगला आहे. पण नदीचा कांठ धुंडाळीत लांब जावयाचें तरी किती? कोठें **सातारा** आणि कोठें **माहुली**? पण साताऱ्चीं प्रेतें माहुलीस नेल्याशिवाय गत्यंतर नाहीं! बरें, एक प्रेत नेऊन तरी कोठें आटपतें? दुसरे किंवा तिसरे दिवशीं राख गोळा करावयास गेलें पाहिजे, व दिवसही तेथेंच केले पाहिजेत!

राख गोळा करण्याचें काम म्युनिसिपॉलिट्यांकडे कां देऊं नये, हें आह्मांस समजत नाहीं! नानाप्रकारच्या रोगी मनुष्यांच्या राखा व हाडें नदींत किंवा ओढ्यांत टाकून त्यांचें पाणी घाण करण्यापेक्षां म्युनिसिपालिट्यांनीं असल्या राखा भरून नेण्याचा मक्ता एखाद्या कैर वाहणाऱ्या कंत्राटदारास दिला तर गांवचें पाणी स्वच्छ राहून, म्युनिसिपालिट्यांसही थोडेंबहुत उत्पन्न होईल! यावर कदाचित कोणी असा आक्षेप घेतील कीं, नदींत टाकलेल्या अस्थि पर-

परेनें समुद्रास जाऊन मिळतात, व त्याच्या पुण्योदकानें त्या पावन होतात! त्यावर आमचें असें उत्तर आहे कीं, एक तर त्या अस्थि समुद्रास जाऊन पोंहोचतात याला अनुमानाशिवाय दुसरें कांहीं सबळ प्रमाण नाहीं; पोहोंचलाच तर कदाचित् त्यांचा एखादा तुकडा किंवा कण पोंहोचत असेल. पण अशा प्रकारच्या अनिश्चित साधनावर अवलंबून राहण्यापेक्षां त्या खात्रीनें समुद्रांत किंवा गंगेंत जाऊन पडतील अशी तजवीज करणें कांहीं कठिण नाहीं. मुंबईच्या कारट्यांनीं व काशीच्या आणि प्रयागाच्या गयावळांनीं त्या समुद्राच्या किंवा गंगेच्या पाण्यांत टाकून देणाऱ्या एजन्स्या स्थापिल्या, व त्या टाकल्याबद्दल पावती पाठविण्याचा पतकर घेतला तर थोड्या खर्चांत केवढी कामागिरी होणार आहे? म्युनिसिपालिटीच्यांच्या नोकरांकडून पाहिजे तीं हाडें आणवून ठेवावीं, आणि सवडीप्रमाणें हरणाच्या कातड्याच्या किंवा रेशमाच्या ल्हानशा पिशवींत तीं घालून टपालानें मुंबईस, प्रयागास, किंवा काशीस रजिस्टर करून पाठवावीं, ह्मणजे दगदग न पडतां व पैसा खर्च न होतां, प्रेताचीं हाडें क्षेत्रांत पडून त्याला सद्गति प्राप्त होईल, व त्याला ती प्राप्त करून देणाऱ्या इसमाच्या पदरीं पुण्याची जोड होईल!

☞ दुखवट्याच्या भेटी व लेख यांविषयीं येथे विशेष लिहिण्याची गरज नाहीं. निरनिराळ्या देशाचारांप्रमाणें अशा प्रसंगीं एकमेकांनीं एकमेकांस भेटावयास जाऊन दोन उपदेशपर गोष्टी सांगणें व हातून कांहीं मदत होण्यासारखी असल्यास ती करणें, हें सुधारलेल्या मनुष्यस्वभावास उचितच आहे. तथापि आमच्या देशांत या सभ्यपणाच्या रीतीपासून व्हावा तितका फायदा होत नाहीं. नवऱ्याच्या मरणासारखें स्त्रीवर दुसरें संकट नाहीं. तथापि अशा संकटाच्या वेळीं तिच्या नवऱ्याच्या अगदीं जिवलग मित्रांसही तिच्या उपयोगीं पडतां येत नाहीं. नवरा जिवंत आहे तोंपर्यंत ज्यांच्याशीं बोलण्याचालण्यास व कांहीं काम सांगावयास देखील तिला संकोच वाटत नसतो, त्या मित्रांना नवरा मेल्याबरोबर तोंड दाखविणें सुद्धां जर तिला दुरापास्त होतें, तर त्यांच्याशीं

मन मोकळें करून बोलण्याचें धैर्य तिला कोठून होणार? काय करील बिचारी? केशकलाप दूर केलेलें मस्तक, कुंकूं पुसलेलें कपाळ, कांकणें वाढविलेले हात, मंगळसूत्र तोडलेला गळा—अशा रीतीनें सर्व अवयवांस विकलता आणून एका तांबड्या वस्त्रानें झांकलेला व अत्यंत अशुभ मानलेला देह परपुरुषापुढें घेऊन येण्यास त्या अनाथ अबलेचें धैर्य कोठून होणार? भारतीय आर्यांनों, कुटुंबवात्सल्याविषयीं तुमची सर्वत्र प्रसिद्धि असून, अनाथ स्त्रीसंबंधानेंच तुह्मी इतके निष्करुण कां होतां बरें? स्त्री जात्याच अबला असल्यामुळें व ती तुमच्या आदरास नित्य पात्र असतां, दुःसह दुःखाच्या ऐन भरांत तुह्मी तिचा असा दुर्वह छळ कां करतां? तुह्मी जें करतां तेंच सर्वथैव वंद्य व कल्याणकारक आहे असा हट्ट धरून बसूं नका. आपल्या सभोंवतालची वस्तुस्थिति प्रतिदिवशीं कशी बदलत चालली आहे तें डोळे उघडून पहा, आणि खऱ्या तत्वविचारास, खऱ्या नीतीस, व खऱ्या धर्मास मान्य अशा आचाराचा अंगीकार करा. श्राद्धानें, क्षौरानें, व वपनानें मृताला सद्गति प्राप्त होते, आणि परमात्मा समाधान पावतो, असल्या अज्ञानमय धर्मकल्पनांचा अव्हेर करा, आणि स्वातंत्र्य, समता, करुणा वगैरे सर्वमान्य सद्गुणांचें संरक्षण व संवर्धन होऊन सर्वांची संसारयात्रा सुखावह होईल अशा धर्माचें अवलंबन करा. अशा रीतीनें लौकर वागूं लागलां तरच तराल; नाहीं तर ठार बुडाल!

सुधारणा आणि कलह.

दुसरीकडे एका सोलापूरकर "अपरिचित मित्राचें" पत्र छापलें आहे. त्या पत्रावरून असें दिसेल कीं, अलीकडे समाजांत चाललेली चळवळ पाहून, विशेषतः सामाजिक अनेक प्रश्नांविषयीं जो चोहोंकडे खडाजंगी वादविवाद चालला आहे तो डोळ्यांपुढें येऊन, या आमच्या "अपरिचित मित्राचें" डोकें बुचकळ्यांत पड-

त्यासारखें झालें आहे! आणि तें ठीकच आहे. आपणांस अमुक दिशेनें अमुक ठिकाणीं जावयाचें आहे, असा संकेत करून ठेव-ल्याशिवाय, जे कोणी अफाट दर्यांत आपला पडाव घालतात, त्यांची अशीच अवस्था होते! वाऱ्याच्या प्रत्येक झुळकेनें त्यांच्या नौकेस हेलकावे बसतात इतकेंच नाहीं, तर तिच्या जोरानें ते भलत्याच दिशेस लागतात! आणि दुर्दैवानें एकादे प्रसंगीं सोसा-ट्याचा वारा लागला तर त्याचीं शिडें, वल्हीं, व सुकाणूं हीं मो-डून, एखाद्या अनपेक्षित खडकावर तें वहात जाऊन आदळतें, आणि त्यांतील उतारूंवर जलसमाधि घेण्याचा प्रसंग येऊन गुदर-तो! तेव्हां ज्यांना निर्भयपणें दूरचें जलपर्यटण करावयाचें असेल, त्यांनीं त्या प्रवासास निघण्यापूर्वीं सर्व प्रकारची नीटनेटकी तयारी केली पाहिजे. अगोदर ज्या बंदरास जावयाचें असेल तें आहे कोठें व किती लांब आहे; वाटेनें वरवा करण्याची किंवा वादळांत सा-पडल्यास आश्रय घेण्यासारखीं कोणकोणतीं ठिकाणें आहेत; ज्या जहाजांत प्रवास करावयाचा तें मजबूत आहे किंवा नाहीं; ज्या खलाशांच्या आणि तांडेलांच्या स्वाधीन आपले प्राण करावयाचे ते आपल्या कामांत पक्के वाकबगार आहेत किंवा नाहींत, आणि त्यांचेपाशीं होका वगैरे समुद्रतरणास अवश्य लागणाऱ्या साध-नांची हवी तशी सामुग्री आहे किंवा नाहीं—इत्यादि गोष्टींची नीट चौकशी करून, मग जलधिगमनास जे प्रवृत्त होतील ते स-हसा कोणत्याही प्रकारच्या धोक्यांत पडणार नाहीत; व पडले तरी त्यांतून सहज निभावतील! पण सामान्य लोक बहुधा इतकी काळजी घेत नाहीत, व त्यांनी ती घेणें शक्यही नाहीं. जगाच्या सध्याच्या स्थितींत त्यांतील नऊदशांश लोकांस शुद्ध अंधाप्रमाणें कसें तरी चांचपडत त्यांतून निघून जावें लागतें, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. बहुतेकांची अशी दशा आहे, म्हणून आह्मी त्यांचा उपहास करतो, असें कोणीं समजूं नये. निरुपायास्तव त्यांना तसें करावें लागतें, हें आह्मांस पक्कें ठाऊक आहे. मनुष्य वयांत ये-ण्यापूर्वीं व बऱ्याच विषयांचें बरेंच ज्ञान संपादण्यापूर्वीं संसारांत पडेल, आणि रात्रंदिवस त्यांत चूर होऊन राहील, तर जग चाललें

आहे कोणीकडे व त्यानें जावें कोणीकडे, हें त्याला नीटपणें समजण्याचा संभव नाहीं. ज्याप्रमाणे समोर येऊन भिडलेल्या शत्रूंशीं लढण्यांत निमग्न झालेल्या शिपायांस आपण आहों कोठें, व चाललों आहों कोणीकडे, याचें भान रहात नाहीं, त्याप्रमाणें संसारसमरांत मेटाकुटीने झगडणाऱ्या सामान्य सांसारिकांस समाजाची खरी स्थिति आहे कशी आणि ती असावी कशी, हें समजत नाहीं. ज्याप्रमाणें समुद्रपृष्ठावर सुयंत्र नौका चालविणें हें सुकाणधराचें काम आहे, किंवा लढाईंत गुंतलेल्या शिपायांस योग्य हुकूम सोडणें हें थोड्या अंतरावरून रणदिनचर्येचें शांत दृष्टीनें अवलोकन करणाऱ्या सेनापतीचें काम आहे, त्याप्रमाणें समाजाची स्थिति कशी आहे, व समाजास कोणतें वळण लागावें, याची चर्चा करून निश्चय करणें हेंही एका प्रकारच्या विशेष व्यक्तींचें काम आहे. जन्मास आल्यासारखें होईल तेवढें स्वहित साधण्यांत व अहोरात्र प्रपंचांत गढून असण्यांतच ज्यांना जीवितसार्थकता वाटत नाहीं; सुदैवानें ज्यांना दोन अक्षरें प्राप्त झालीं आहेत, विचार करण्याची ज्यांस हौस आहे, व उद्योग करून ज्ञान संपादण्याचा ज्यांना छंद लागला आहे; प्राणिमात्राची, विशेषतः मनुष्यांची आणि त्यांतल्या त्यांत स्वदेशबांधवांची विपत्ति कमी व्हावी, अशी ज्यांना स्वाभाविक इच्छा असून, तदनुसार थोडेंबहुत तरी वर्तन करण्याची सोय आहे—अशांनीं सामाजिक विषयाच्या वाटाघाटींत पडणें विशेष श्रेयस्कर होणार आहे, असें आह्मांस वाटतें. पण बहुतेकांचा असा समज नसतो. वैद्यक, चित्रकला, गायन, सुतारकाम, वक्तृत्व, शिवणकाम किंवा अशाच प्रकारच्या दुसऱ्या कोणत्याही उद्योगास लागणारें चातुर्य अंगीं नसल्यास तें नाहीं, असें उघडपणें कबूल करण्यास किंवा तशा प्रकारचें एखादें काम कर, असें कोणीं सांगितल्यास, त्याची मला माहिती नाहीं, आणि ह्मणून तें मला करतां येणार नाहीं, असें ह्मणण्यास कोणालाही बहुधा लाज वाटत नाहीं. पण राजकीय, सामाजिक, किंवा धार्मिक विषयांविषयीं अशा प्रकारचें अज्ञान कबूल करण्यांत बहुतेकांस मोठी शरम वाटते! दहा वर्षांच्या पोरापासून अक्षरशत्रु व विचारानभिज्ञ साठ

वर्षांच्या म्हाताऱ्यापर्यंत किंवा म्हातारीपर्यंत वर सांगितलेल्या विषयांत, विशेषतः सामाजिक व धार्मिक विषयांत आपण पटाईत नाहीं, व दुसऱ्यास पढविण्याचा व नियम घालून देण्याचा आपणांस अधिकार नाहीं, असें वाटणारे शेंकडा पांच इसम निघतील किंवा नाहीं, याची वरीच शंका आहे! तथापि कांहीं अंशीं ज्याला त्याला असें वाटत असणें, हें अपरिहार्य आहे. राजकीय, सामाजिक, व धार्मिक आचारांची व कल्पनांची प्रत्येकास थोडीबहुत ओळख असते; तसेंच ज्या आचारांत ज्या कल्पनांत आपण वाढतों त्या कितीही दोषार्ह असल्या तरी रोजच्या रहाटीमुळें यांची दोषार्हता लक्षांत येत नाहीं इतकेंच नाहीं, तर त्याच प्रशंसनीय व सुखावह वाटूं लागतात, आणि त्यांहून भिन्न आचार व कल्पना विशेष श्लाघ्य व कल्याणप्रद असतील, अशी शंका देखील येत नाहीं! उलट ज्याप्रमाणें ज्वर आलेल्या मनुष्यास जें अन्न स्वतःच्या तोंडांत घालवत नाहीं तें दुसरीं माणसें मोठ्या आवडीनें खात आहेत, असें पाहून मोठें आश्चर्य वाटतें इतकेंच नाहीं, तर त्यांचा तो आधाशीपणा पाहून कधीं कधीं कळमळूनही येतें, त्याप्रमाणें ज्यांना सामाजिक व धार्मिक विषयांविषयीं विशेष विचार करण्यास अवकाश सांपडलेला नाहीं, त्यांना आपणांस न रुचणारे तत्संबंधक विचार अत्यंत अमंगळ व तिरस्करणीय वाटतात यांत कांहीं नवल नाहीं! असल्या विचारांचें ताट त्यांचेपुढें आलें कीं त्यांस उमळून येतें व त्यांचेपुढें तें आणणारांवर ते क्रुद्ध होतात! तथापि ज्याप्रमाणें दुखणेकऱ्याचे हितचिंतक सुज्ञ आप्त किंवा ममताळू वैद्य त्यांच्याकडून त्यांतील पदार्थांचें होईल तेवढें सेवन कधीं धाकानें, व कधीं आर्जव करून करवितात, त्याप्रमाणें सामाजिक व धार्मिक भिषक् आपल्या विचाररूप 'अप्रिय पण पथ्यकारक' अन्नाचा स्वीकार आपल्या देशबांधवांकडून आळेंवळें करवितात!

वरील लेखांत गर्वोक्ति आहे, असें कोणींही समजूं नये अशी आमची प्रार्थना आहे. विषयाच्या ओघांत असें लिहिणें भाग पडल्यावरून लिहिलें आहे! राजकीय, धार्मिक, व सामाजिक, वि-

शेषतः शेवटल्या दोन विषयांविषयीं आज दोन अडीच वर्षें सुधारकांत जे विचार प्रसिद्ध होत आहेत, त्यांना वेडेवाकडें कसलें तरी एक ठरीव वळण आहे, येवढें तरी हें पत्र बरेच वेळां ज्यांनीं वाचलें असेल त्यांच्या ध्यानांत येऊन चुकलें. सामान्य लोकमतांहून भिन्न मतांचा स्वतः स्वीकार करून, शिवाय स्वदेशबांधवांत त्यांचा प्रसार करण्याच्या हेतूनें थोडाबहुत लोकापवाद, उपहास, व त्रास सोसण्यास जे प्रवर्त होत असतील त्यांनीं ते भिन्न विचार जाणूनबुजून व बऱ्याच शोधाअंतीं पतकरले असतील, असें साधारण प्रतीच्या उदार व समंजस लोकांस कबूल करणें भाग आहे. तसेंच ज्यानें आपल्या मनाशीं बरीच " भवति न भवति " करून असल्या विचारांचा अंगीकार केला आहे, तो अडाणी ह्मणजे अशा गोष्टींचा विशेष काथ्याकूट ज्यानें केलेला नाहीं अशा प्रतिपक्ष्यांनीं केलेल्या चमत्कारिक प्रश्नांस बुजणार नाहीं, किंवा त्यांचीं साफ उत्तरें देण्यास डगणार नाहीं, हेंही त्यांस मान्य केलें पाहिजे. आमच्या ' अपरिचित मित्रानें ' आह्मांस जे प्रश्न केले आहेत, त्यांसंबंधानें तो बराच ' अपरिचित ' असावा, असें आह्मांस वाटतें. तथापि अशा प्रकारच्या प्रश्नांला आह्मांस उचित वाटतात तीं उत्तरें देऊन, आपल्या प्रतिपक्ष्यांकडून किंवा उलट विचारांच्या लोकांकडून पक्षांतर किंवा विचारांतर करावें, हाच या सुधारकाच्या अवताराचा मूळ हेतु असल्यामुळें, आजपर्यंत अशा प्रकारच्या प्रश्नांचीं उत्तरें प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष रीतीनें देण्यांत आलीं आहेत, व पुढेंही तसें करण्यांत येईल. यावरून आमच्या ' अपरिचित मित्रानें ' असें समजूं नये कीं, ज्या शंका किंवा जे प्रश्न त्यास निरुत्तर किंवा अनुत्तर वाटताहेत त्यांचें समाधान करणें कांहीं तरी लपंडाव करून आह्मी कालांतरावर टाकतों आहों. वास्तविक पहातां तसें करण्याचें बिलकूल प्रयोजन नाहीं. तथापि त्यानें हें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे कीं, पत्रें पाठविणारांकडून ज्या शंका येतील त्यांचीं उत्तर देत बसण्याचा प्रघात पडल्यास, अशा विषयांविषयीं ज्या पद्धतीनें लिहीत गेलें असतां, ते आमच्या वाचकांस सुगम होतील असें आह्मांस वाटत आहे ती पद्धत आह्मांस सोडून

द्यावी लागेल, आणि पत्रलेखकांच्या लहरीप्रमाणें या विषयावरून त्या विषयावर आह्मास उतरावें लागेल. असा प्रकार आह्मांस सोईचा नाहीं, व वाचकांस आवडणार नाहीं. तथापि ' अपाचित मित्रास ' अगदींच निराश करणें हेंही बरें नाहीं, ह्मणून त्याच्या प्रश्नांपैकीं कांहींस अगदीं स्वल्प उत्तरें देतों. एवढ्यानें त्याची समजूत होईलच, असे नाहीं. तथापि नाइलाजास्तव त्यानें तेवढ्यांतच गुजारा करून घेतला पाहिजे. आमच्या सोलापूरकर ' अपरिचित मित्राचे ' जे चार प्रश्न आहेत त्यावर आह्मी दिलेलीं उत्तरे त्यास मानवतील, किंवा तीं सर्वांशीं बरोबर असतील, असाही आमचा अभिमान नाहीं. तथापि तीं चुकिचीं आहेत अशी आमची खातरी होईतोंपर्यंत आह्मी तीं बरोबरच समजणार ! आमच्या मित्राच्या प्रश्नांस उत्तरें देण्यास आरंभ करण्यापूर्वी, पुराणप्रिय मनुष्यांच्या अंतःकरणांतील एका सामान्य प्रवृत्तीविषयीं येथें थोडासा उल्लेख करणें जरूर आहे. ती प्रवृत्ति ही.—कांहीं मनुष्यें जुन्या चालीस व जुन्या विचारांस चिकटून असतात, किंवा आपण त्यांस चिकटून आहों असें तरी त्यांना वाटत असतें. ही एका प्रकारच्या मनुष्यांची गोष्ट झाली. दुसऱ्या प्रकारचे लोक आसमंत स्थिति फिरली आहे असें पाहून तिला अनुकूळ असें वर्तनांतर आपण व दुसऱ्यांनीं करावें असें इच्छितात, आणि जेवढ्या हितावह नवीन गोष्टी आपल्या हातून होण्यासारख्या असतात, तेवढ्या स्वतः करूं लागून त्यांचा चांगुलपणा लोकांच्या नजरेस आणितात, आणि त्या लोकांनीं कराव्या, असा उघडपणें उपदेश करतात. या दोन प्रकारच्या लोकांत वास्तविक पाहतां विशेष अंतर नसतें. दोघांचेही कर्माधिक्य प्रमाणानें वर्तनांतर होतच असतें; कारण, आसमंत स्थिति बऱ्याच अंशीं बदलली असतां, वर्तनांतर होऊं न देणें ही मनुष्यांच्या आटोक्याबाहेरची गोष्ट आहे, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. उदाहरणार्थ, येथें मुसलमानांचा अंमल होण्यापूर्वी येथील लोकांचें जें वर्तन होतें तें ९१६ शें वर्षांच्या अमलांत अगदीं कायम राहिलें असें कोणाच्यानेंही ह्मणवणार नाहीं. तसेंच, येथें इंग्रजी राज्या-

चा पाया पडल्यापासून आतांपर्यंत ज्यांच्या वर्तनावर त्यांच्या अंमलाचा बिलकुल परिणाम घडला नाहीं, असा एकही इसम मिळणार नाहीं असें वाटतें. इंग्लिश लोकांनीं स्थापिलेली राज्यपद्धति, इंग्लिश लोकांकडून मिळत असलेलें शिक्षण, इंग्लिश लोकांशीं होत असलेला सहवास, इंग्लिश पद्धतीचे कारखाने, गिरण्या, आगगाड्या, तारायंत्रें; आगबोटी इत्यादि गोष्टींनीं येथील सर्व वर्गांतल्या, सर्व पदवीच्या, व सर्व वयाच्या लोकांच्या वर्तनांत अलीकडील शंभर वर्षांच्या अंमलामुळें बराच फेरफार झाला आहे, यांत काडीमात्र संशय नाहीं. तथापि जे पुराणप्रिय लोक आहेत त्यांना आपण जशाचे तसेच आहों असें वाटत आहे ! ज्याप्रमाणें वेगानें चालणाऱ्या आगगाडींत किंवा आगबोटींत, अथवा झपाट्यानें उडणाऱ्या विमानांत बसणारांस आपण अगदीं स्थिर आहों, पण सभोंवतालच्या वस्तु मात्र वेगानें हालत आहेत असा भास होतो, त्याप्रमाणें या लोकांच्या मनाची स्थिति असते. यांत आणि सुधारकांत भेद एवढाच कीं, ज्या दिशेला हे लोक कधीं नकळत व कधीं निरुपायास्तव इच्छेविरुद्ध जात असतात, त्याच दिशेला सुधारक जाणूनबुजून, व मार्गांत जे अडथळे असतील ते होतील तितके दूर करून संतोषानें जात असतात. ‘बालविवाहाचा’ पगडा बराच कमी झाला आहे; ‘स्त्रीशिक्षणा’ चा प्रसार झपाट्यानें होत आहे; ‘विधवावपन’ बरेंच मागें पडत चाललें आहे; शेपन्नास ‘स्त्रीपुनर्विवाह’ झाले आहेत, व थोड्या वर्षांत त्यांची संख्या बरीच होऊन त्यांतील अधर्मतेचा व अप्रशस्तपणाचा भाग नाहींसा होईल अशीं चिन्हे स्पष्ट दिसूं लागलीं आहेत; ‘संमतिवया’ चा कायदा तर पसार होऊन गेला. या गोष्टी डोळ्यांपुढे घडघडीत घडून येत असतां किंवा आल्या असतां व कामधंद्याच्या आणि प्रवासाच्या निमित्तानें नानाप्रकारच्या जातींच्या व आचारविचारांच्या लोकांचें संघट्टन होतें त्यामुळें धर्मविषयक, समाजविषयक व राज्यविषयक विचारांत व कल्पनांत प्रतिदिवशीं अंतर पडत असतां, जे कोणी आह्मी आहों तेथेंच आहों, व तसेंच करणें आम्हांस हितावह आहे असें विधान करतात, त्यांस कां अंध म्ह-

णावें, का भ्रांतिष्ट म्हणावें, का वृथाभिमानी आणि हट्टी म्हणावें, हें आह्मास समजत नाहीं. तात्पर्य, सामान्य लोक कोणत्याही नवीन आचारास किंवा विचारास तो रूढ होईतोपर्यंत नांवें ठेवीत असतात, व जेव्हां त्यांना न कळत किंवा समजूनउमजून ते त्याच्या कक्षेंत सांपडून तींत भ्रमण करूं लागतात, तेव्हां ते त्यास नांवें ठेवीनासे होतात, असा साधारण नियम आहे, व हाच नियम त्यांस प्रत्येक गोष्टींत लागू पडतो असें दिसून आलें आहे. तेव्हां स्त्रियांची दास्यस्थिति नाहींशी करणें, हिंदुधर्माचें संशोधन करून त्यास निर्विकल्प स्वरूप आणणें, किंवा जातिभेदाचें निर्मूलन करून ज्याला त्याला स्वतःच्या शारीरिक व मानसिक सामर्थ्यानुरूप स्वहीतसाधन व परहितसाधन करूं देणें-वगैरे ज्या सुधारणांविषयीं अर्वाचीन सुधारक विचार करूं लागले आहेत. उघडपणे बोलूं लागले आहेत व सामर्थ्यानुरूप आचरण करूं लागले आहेत, त्या सुधारणांच्या पाशांत हे स्वतःस 'सुधारणानिंदक' 'सुधारणाद्वेष्टे' किंवा 'पुराणप्रिय' ह्मणवून घेणारे लोक सांपडले असून, त्यांच्या मनांत असो किंवा नसो, भारलेल्या किंवा तोंडें बांधलेल्या चालत्याबोलत्या वस्तूंप्रमाणें ते त्याच्यापाठीमागें जात असतां, जाणूनबुजून त्यांचा अंगीकार करणारांचा ते उपहास करितात, किंवा कधीं कधीं त्यांचा छल करण्यासही प्रवृत्त होतात, हा केवढा चमत्कार? किंवा यांत चमत्कार तरी कसला? तो त्यांचा प्रकृतिगुणच आहे, आणि प्रकृतिगुणानुसार आचरण करण्याबद्दल त्यांना विशेष दोष लावणें हेंही उचित नाहीं. अशा लोकांकडून होणारा अडथळा व त्रास यांबद्दल त्यांचा तिरस्कार न करतां, मनुष्यतेचें ऐहिक संवर्धन हा सार्वत्रिक भावी धर्माची ज्यांनीं दीक्षा घेतली त्यांनी, कोणांस न भितां, आपल्या मनास जें शुद्ध, प्रशस्त, व कल्याणप्रद वाटत असेल तें दुसऱ्यास सांगावें, आणि तदनुसार होईल तेवढें आचरण करावें, हेंच त्यांस उचित आहे. अशा रीतीनें वागत असतां, जर पूर्वपद्धतीचा कोणी मनुष्य त्यास असा प्रश्न करील कीं, तुम्ही बोलतां त्याप्रमाणें वागत कां नाहीं?' तर त्यावर असें उत्तर द्यावें कीं, हा प्रश्न विचारण्याचा

तुम्हांस अधिकार नाहीं. तुम्हांस जी मतें मान्य आहेत त्याप्रमाणें, किंवा ज्या शास्त्रकारांस तुह्मी पूज्य मानतां, त्यांच्या आज्ञेप्रमाणें ज्या दिवशीं तुह्मी आपलें वर्तन ठेऊन दाखवाल, त्या दिवशीं हा प्रश्न तुह्मी मला करण्यास या. तोंपर्यंत तुह्मांला जो मार्ग प्रशस्त वाटेल त्यानें तुह्मी जा; आणि मला वाटेल त्यानें मी जातों! असें खरमरीत उत्तर दिल्याशिवाय, उठल्याबसल्या सुधारकांच्या नांवानें खडे फोडणाऱ्या जुन्या कोरड्यांचें तोंड कोणासही बंद करतां येणार नाहीं! जुन्या पिढींतील लोकांत दुराचार व अधर्म काय थोडा आहे? खोटें बोलणें, पैसा खाणे, प्रशस्तपणें हिंदु किंवा अहिंदु जातीच्या अंगवस्त्राशीं व्यवहार ठेवणें वगैरे गोष्टी सदोष आहेत, असेंही त्यांपैकीं बऱ्याचजणांस वाटत नाहीं! वर्षप्रतिपदेपासून फाल्गून वद्य अमावास्येपर्यंत अशा प्रकारच्या आचारांत गढून गेलेल्या लोकांनीं हव्या त्या यात्रा करून, दरपौर्णिमेला व अमावास्येला सगळ्या तोंडाचें क्षौर करविलें, महिन्यांतून चारपांच उपवास केले, मधून मधून ब्राह्मण जेऊं घातले, व प्रतिदिवशीं देवांच्या डोक्यावर फुलांच्या, दूर्वांच्या, व बिल्वपत्रांच्या लाखोल्या वाहिल्या, किंवा श्रावणी पौर्णिमेस पंचकन्याच्या पंचपात्र्याच्या पंचपाड्या पीऊन फस्त केल्या, तरी त्यांनीं अलीकडील आर्यसमाजाच्या, प्रार्थनासमाजाच्या, किंवा ब्रह्मसमाजांच्या कोणत्याही अनुयायास दोष देण्यास अधिकार प्राप्त होतो, असे आह्मांस वाटत नाहीं; तसेंच हलवायाच्या घरची मिठाई, आगगाडींतल्या लाडू-करंज्या, आणि भाज्यांच्या गाडींतल्या किंवा तट्टावरच्या भाजणीच्या दशम्या, शुद्ध ह्मणून बिनदिक्कत खाणाऱ्या मनुष्यानें स्टेशनावरील घटांतलें (चाटीतलें) पाणी, सोडावॉटरची बाटली, किंवा मेसमनानें आणून दिलेला चहाचा पेला यांहीं आपली तहान भागविणाऱ्यास; किंवा पेपरमिंटाच्या वड्यांचा, जंताच्या मोदकांचा, आणि इंग्रजी दवाखान्यांतील हवें तें औषध निःशंकपणें घेणारानें भुलेश्वरच्या बाजारांतील भाज्या किंवा पुऱ्या विकत घेऊन, अथवा स्टेशनावरील एखाद्या फरनँडिसपासून किंवा नवरोजीपासून बिस्कुटांचा डबा घेऊन

त्यावर आपली भूक भागविणारांस, धर्मभ्रष्ट ह्मणून कां हंसावे, हें सांगणें कठिण आहे. तथापि धार्मिक व सामाजिक विषयांत सामान्य लोक स्वतंत्रपणें विचार करणारे असते, व अंधपरंपरेसारखे गतानुगतिक नसते, तर येवढालीं धर्मयुद्धें आणि घनघोर सामाजिक रणें कशाला झालीं असतीं? एकंदरींत, थोड्याबहुत कलहाशिवाय मनुष्याचें पाऊल पुढें पडून, त्यास कोणत्याही प्रकारची उन्नतावस्था येणे अशक्य दिसतें. हें खरें असेल तर स्थाणुवत् आचरण करणारे जुने लोक सुधारकांवर हरएक गोष्टींत तुटून पडूं लागले तर त्यांनीं तरी त्यांची येवढी मुर्वत कां ठेवावी, हें आह्मांस समजत नाहीं. प्रीति प्रीतीस व अवज्ञा अवज्ञेस प्रसवते, ही गोष्ट सर्वांनींच ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे.

आतां आमच्या मित्राच्या चार प्रश्नांस देववतील तितकीं स्वरूप उत्तरें देऊन या आजच्या सरमनाचा शेवट करून "आमेन" ह्मणतों! सोलापूरकर 'अपरिचिता'चा पहिला प्रश्न असा आहे कीं, समाजांत एकंदर सुधारणा ह्व्यात तरी कोणत्या?" सुधारकाला असा प्रश्न करणें ह्मणजे, काय झालें असतां तूं 'सुधारक' या 'पदवी' चा त्याग करण्यास तयार होशील, असें त्यास विचारण्यासारखेंच आहे! यावर त्याचें उत्तर येवढेंच आहे कीं, बालविवाहाचे नांव नाहींसें झालें, प्रत्येक स्त्रीस शिक्षण मिळूं लागलें, विधवावपन अगदीं बंद झालें, स्त्रीपुनर्विवाह सर्वत्र रूढ झाला, व संमतिवयाच्या कायद्यासारखे अनेक कायदे पसार झाले तरी त्याची "तृप्ति" होण्याचा संभव नाहीं! त्याच्या सुधारणाबुभुक्षेस मर्यादाच नाहीं, असें ह्मटले तरी चालेल! ज्याप्रमाणे समुद्राला नद्यांचा, चितेला प्रेतांचा, लोभ्याला द्रव्याचा, दुर्वासाला अन्नाचा, कर्णाला दानाचा, व धर्माला शांतीचा कंटाळा कधीं येत नाहीं किंवा आला नाहीं, त्याप्रमाणें खऱ्या सुधारकाला सुधारणेचा वीट येण्याचा कधींच संभव नाहीं. मनुष्याच्या स्थितीस पूर्णता येणें बहुधा अशक्य आहे; पण ती येईतोंपर्यंत सुधारकाच्या मनाची शांति व्हावयाची नाहीं! तेव्हां अमुक झालें ह्मणजे तुह्मी आपले तोंड बंद कराल काय? किंवा तमुक झालें ह्मणजे स्वस्थ बसाल

काय ? असले वेडगळपणाचे प्रश्न त्यास करण्यांत कांहीं अर्थ नाहीं. त्यास अवश्य वाटत असेल ती सुधारणा झाल्यावर तो कदाचित् कांहीं दिवस विश्रांति घेईल, किंवा इतर गोष्टींत दुसऱ्याशीं ऐक्य ठेवण्यासाठीं आपल्या विचाराचें घोडें फारसें पुढें ढकलणार नाहीं; पण तेवढ्यावरून त्याला सुधारणेचा किळस आला आहे, असें कोणींही समजूं नये. सध्या आपल्या देशांत ज्या सुधारणांची वाटाघाट चालली आहे त्या अमलांत आल्यावर, जातिभेद मोडणें, धर्मसुधारणा करणे, मदिरा व मांस यांचें सेवन बंद होणें वगैरे अनेक गोष्टींकडे लोकांचें लक्ष लागलें पाहिजे. सर्वांत सार्वजनिक शिक्षणाची फार अवश्यकता आहे. हिंदुस्थानांतील एकूण एक प्रौढ स्त्रीपुरुषांस लिहितां वाचतां आलें पाहिजे; तसेंच प्रत्येक व्यक्तीस आपला चारितार्थ चालविण्यासारखा एखादा तरी धंदा येत असला पाहिजे. सारांश, वयांत आलेल्या कोणत्याही व्यक्तीस आपल्या उदरनिर्वाहासाठीं दुसऱ्याच्या तोंडाकडे पहाण्याची पाळी येऊं नये असें झालें पाहिजे इतकेंच नाहीं; तर सहजगत्या उदरपोषण करतां येऊन, दिवसाचा कांहीं वेळ आत्मचिंतनाकडे, आवडत्या शास्त्राच्या अभ्यासाकडे, मनास रुचेल ती करमणूक करण्याकडे; किंवा विश्रांतीकडे लावतां आला पाहिजे. या सर्व गोष्टी घडून येण्यास किती शतकें लागतील हें सांगतां येत नाहीं. पण ज्याअर्थीं ‘ अपरिचित मित्रानें ’ समाजांत सुधारणा हव्यात तरी कोणत्या ? असा प्रश्न केला आहे, त्याअर्थीं कांहीं ठळक सुधारणांचें येथें दिग्दर्शन करणें भाग पडलें.

सोलापूरकराचा दुसरा प्रश्न असा आहे कीं, सुधारक तरी ह्मणावें कोणाला ? यावर आमचा असा उलट प्रश्न आहे कीं, सुधारकांच्या वर्तनावर किंवा विचारावर टीका करण्यास अधिकार तरी आहे कोणाला ? जोंपर्यंत या प्रश्नाचें समाधानकारक उत्तर कोणाकडूनही आलें नाहीं, तोंपर्यंत सुधारक कोणास ह्मणावें? सुधारकाची पदवी मिळण्यास कोणत्या प्रकारची योग्यता अंगीं असली पाहिजे? स्वधर्माचा, स्वाचारविचारांचा व देवांचा कंटाळा करून सुधारकपण येतें कीं काय ? इंग्लिश लोकांच्या अनुकरणांत

सुधारकपणा किती आहे ? वगैरे निंदाप्रचुर प्रश्नांचें उत्तर देत ब-सण्याची गरज नाहीं. या प्रश्नांत गर्भित केलेल्या अर्थाची व्याख्या कोणत्याही सुधारकानें दिलेली नाहीं. अशा अर्थाची व्याख्या सुधारकांचे निंदक करतात. निंदकांनीं केलेल्या व्याख्येकडे सुधारकांनीं लक्ष कां द्यावें हें समजत नाहीं. सुधारकांस निराळ्या प्रकारचें शिक्षण मिळालें असल्यामुळें त्यांचे राजकीय, सामाजिक, व धार्मिक विचार निराळ्या तऱ्हेचे बनले आणि ह्मणून त्यांना पूर्वींचे विचार नापसंत होऊं लागले तर त्यांत त्यांचा काय दोष आहे ? मेलेल्या जनावरांचें मांस खाऊन अति गलिच्छ रीतीनें जो खारवड्यांत आपलें आयुष्य काढतो अशा मनुष्याच्या आचारविचारांत आणि एखाद्या पर्वताच्या शैलावर पिकलेलीं पानें खाऊन आत्मानात्म विचारांत सर्व जन्म काढणाऱ्या योग्याच्या विचारांत केवढें अंतर असलें पाहिजे बरें ? सुधारणा करण्याचा विचार मनांत येण्यास आपल्या रीतीहून भिन्न रीति, आपल्या विचारांहून भिन्न विचार, आपल्या कल्पनांहून भिन्न कल्पना, आपल्या शास्त्रांहून भिन्न शास्त्रें, आपल्या धर्माहून भिन्न धर्म, आपल्या भाषेहून भिन्न भाषा, आपल्या पेहरावाहून भिन्न पेहराव—वगैरे अनेक गोष्टी अवलोकनांत येऊन त्यांपैकीं बऱ्या कोणत्या व वाईट कोणत्या, याचा निवाडा करतां येण्यासारखें बुद्धिसामर्थ्य असलें पाहिजे. इंग्रजांचें राज्य होऊन, आह्मांस पाश्चिमात्य शिक्षण मिळूं लागल्यापासून अशा प्रकारच्या तारतम्याचा विचार करण्यास आह्मांस बरीच संधि सांपडूं लागली आहे. पण इंग्लिश लोकांच्या आणि आमच्या आचारविचारांत बरीच तफावत असल्यामुळें, व चांगुलपणाचें पारडें त्यांच्या अंगास झुकत असल्यामुळें, त्यांचे आचारविचार उचलण्याकडे ज्यांच्या मनाची प्रवृत्ति होते ते, ज्यांना पाश्चिमात्य शिक्षण न मिळाल्यामुळें जसेच्या तसेच राहिले आहेत अशा पूर्वपद्धतीच्या लोकांच्या द्वेषास पात्र होतात. पण या कलहाचा आणि द्वेषाचा लौकरच अंत होणार आहे. थोड्या वर्षांत पहिलीं खोडें नाहींशीं होतील, आणि नवीन आचारविचारांचें चोहोंकडे साम्राज्य होईल. असें झाल्यावर पिढीपिढींत जे-

वढा मतभेद स्वाभाविकपणें होत जातो, तेवढ्यामुळेंच होणार। कलह मात्र या देशांत दृष्टीस पडूं लागेल. अशा प्रकारचा कलह सर्व काळीं सर्व देशांत कमी अधिक प्रमाणानें दृष्टीस पडतो. पण सध्यां अगदीं भिन्न अशा दोन सुधारणांचें संघट्टन झालें असल्यामुळें उभयतांचा मोठा संग्राम माजून राहिला आहे. थोड्या दिवसांनीं हिंदुसुधारणेच्या बऱ्याच भागांस पड खावी लागून रणांगणांतून आपला पाय काढून घ्यावा लागेल, आणि तिच्या जागीं विजयशाली पाश्चिमात्य सुधारणेचा बराच भाग स्थापित होईल. हिंदुलोकांच्या कमाईंत जेवढा चांगला भाग आहे तेवढा गमावण्याची कोणासही भीति नको. जें चांगलें आहे तें कोणीही टाकीत नाहीं. तात्पर्य, फार थोड्या काळांत पूर्वपश्चिमसुधारणांतील अत्यंत हितकारी भाव जींत सामील झाले आहेत अशा एका नामी सुधारणेची येथें स्थापना होऊन, भारतीय आर्य अननुभूतपूर्व अशा आधिभौतिक व अध्यात्मिक सुखाचा उपभोग घेऊं लागतील असा आमचा तर्क आहे !

सोलापूरकराच्या तिसऱ्या व चौथ्या प्रश्नांचीं उत्तरें आतां निराळीं देण्याची गरज उरली नाहीं. सुधारकांना हिंदुधर्माचा कंटाळा आला आहे कीं काय ? धर्मावांचून मूढ जनांचा निर्वाह होईल किंवा नाहीं ? श्री. शंकराचार्यांकडून धर्मसुधारणा करून घेतां येईल कीं नाहीं?—वगैरे नानाप्रकारच्या प्रश्नांस नानाप्रकारचे सुधारक नानाप्रकारचीं उत्तरें देऊं शकणार आहेत; व या नानात्वांतच सुधारणेचें रहस्य आहे ! तथापि या प्रश्नांवर जीं आमचीं उत्तरें आहेत त्यांचा आह्मीं ध्वनि तर केलाच आहे. याहून ज्यांना आमचीं मतें विस्तृत रीतीनें जाणण्याची इच्छा असेल, त्यांनीं सुधारकाचें वाचन नित्य सुरू ठेवावें ! याशिवाय त्यांचें समाधान करण्याचा दुसरा मार्ग नाहीं, याबद्दल आह्मांस मोठी दिलगिरी वाटते!

गुलामांचें राष्ट्र.

हिंदू लोक कायदे पाळणारे लोक आहेत, अशी साहेब लोकांच्या तोंडून आमची स्तुति कधीं कधीं ऐकूं येत असते. भाषेनें, धर्मानें, आचारानें, अगदीं भिन्न अशा देशांतील कांहीं इसमांनीं व्यापाराकरतां येथें येऊन शेंपन्नास वर्षांत पहिली पादशाही व इतर अंमल पादाक्रांत केले व आजपर्यंत कोणत्याही लोकांस ठाऊक नाहीं अशी अफाट सार्वभौमसत्ता स्थापिली, ही ऐतिहासिक पूर्वपीठिका ध्यानांत ठेविली असतां, लॉर्ड क्लाइव्ह व वारन हेस्टिंग्ज यांचे जे तीन सव्वातीन लाख देशबांधव आजमित्तीस या देशांतील तीस कोटी प्रजेचें राज्य अव्याहत करीत आहेत त्यांनीं आमच्या राजनिष्ठेची तारीफ करावी, आणि आह्मांस नियमभीरुत्वाचें वारंवार सर्टिफिकीट ऊर्फ शिफारसपत्र द्यावें हें अगदीं स्वाभाविक नाहीं काय? लोकांत कायदे पाळण्याची हौस असणें हा आह्मीही मोठा सद्गुण समजतों. ज्या लोकांच्या अंगीं हा सद्गुण नसेल त्यांना शांतीचा फारसा उपभोग मिळणार नाहीं, व शांतीवर अवलंबून असणाऱ्या शास्त्रांचा व कलांचा प्रसार त्यांत होणार नाहीं. तात्पर्य, शास्त्यांनीं घालून दिलेल्या नियमांचा अंतःकरणपूर्वक प्रतिपाल करणें हेंच मनुष्यसुधारणेचें मुख्य कारण आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. पण हें पालन दोन भिन्न हेतूमुळें घडून येत असतें इतकेंच नाहीं, तर हेतुभेदाप्रमाणें त्याच्या परिणामांतही मोठा भेद दिसून येतो. कोणत्याही कायद्यामुळें जुलूम किंवा त्रास होत असला तर एकदम त्या कायद्याच्या विरुद्ध न जातां योग्य रीतीनें तो रद्द करविण्याची किंवा त्यांत फेरबदल करण्याची खटपट करणें, आणि ती खटपट तडीस जाईतोंपर्यंत त्यापासून होणारी पीडा निमूटपणें साहणें हें नियमपालन, दंडाच्या, तुरुंगाच्या किंवा दुसऱ्या कोणत्याही शिक्षेच्या भयानें कायद्याचा जुलूम वर्षेंच्या वर्षें विनतक्रार सोशीत रहाणें याहून अगदीं भिन्न आहे. हवा तो मनुष्य कायदा आपल्या हातांत घेऊन समाजांत अनवस्था उत्पन्न करील तर तीपासून सर्वांचेंच नुकसान

होणार आहे, अशी पक्की खातरी झाल्यामुळें सरकारी अधिकाऱ्यांचा अंमल न तोडणें हें जितकें प्रशंसनीय आहे, तितकेंच शुद्ध भेकडपणामुळें युगेंच्या युगें पारतंत्र्यांत रहाणें खऱ्या मनुपणास अत्यंत लाजिरवाणें आहे. मनुष्यत्व प्राप्त झालें असून गृहपशूप्रमाणें सदैव वागणाऱ्या, व उन्नतावस्था प्राप्त होण्याबद्दल कोणत्याही प्रकारचे परिश्रम न करणाऱ्या, लोकांस मनुष्य ह्मणण्यापेक्षां पशूच ह्मणणें विशेष प्रशस्त आहे, व असले मनुष्यपशु किंवा नरपशु जगांतून होतील तितके लौकर नष्ट होऊन त्यांचे जागीं स्वोन्नतीसाठीं एकसारखे झटणारे लोक येणें हेंच इष्ट आहे! शुष्क स्वाभिमान एकीकडे ठेऊन जर आपण विचार करूं लागलों तर आपणास असें कबूल करावें लागणार नाहीं काय कीं, हिंदुस्थान देशासारख्या प्रचंड देशांत हिंदू लोकांसारख्या भेकड, निरुद्योगी, उत्साहशून्य, व तारतम्य न जाणणाऱ्या कोट्यावधि मनुष्यकीटांनीं वास्तव्य करण्यापेक्षां इंग्लिश, फ्रेंच, जर्मन किंवा अमेरिकन लोकांसारख्या लोकांनीं ही भरतभूमि आपलीशी करण्यांत जगाचा विशेष फायदा आहे? जोंपर्यंत कोणताही रोग सुसाध्य किंवा कष्टसाध्य वाटत आहे, तोंपर्यंत त्याच्या परिहारासाठीं होईल तेवढा प्रयत्न करणें हें योग्य व अवश्य आहे; पण तो एकदां पराकाष्ठेचा दुःसह झाला व असाध्य ठरला ह्मणजे त्याच्या अनंत यातना सोसणाऱ्या रोग्याचे डोळे जितके लौकर मिटतील तितके बरे, असें मनांत येणें दूषणीय आहे, असें आम्हांस वाटत नाहीं. त्याप्रमाणेंच गुलामगिरी ज्या लोकांच्या हाडामांसास खिळून गेली आहे, व स्वतंत्र राष्ट्रमालिकेंत जें राष्ट्र कधींही गुंफलें जाण्याची आशा नाहीं, असें राष्ट्र अजीबात नष्ट झालें तर कांहीं वावगें नाहीं, असें कोणी ह्मणेल तर त्याला समर्पक प्रत्युत्तर देतां येणार नाहीं, अशी आमची समजूत आहे. एका राष्ट्रानें दुसऱ्या राष्ट्राच्या नेहमीं अंकित रहाणें हें योग्य आहे असें समजणें ह्मणजे मनुष्याच्या दोन पृथक् जाती आहेत, व एकीचें पशूंशीं विशेष साम्य असून सहजगत्या तीस मनुष्यपदवी देण्यांत आली आहे, असें ह्मणण्यासारखेंच होय. प्लेटो, ॲरिस्टॉटल वगैरे

जुन्या ग्रीक तत्वेत्त्यांचा कांहीं अंशीं अशा प्रकारचा समज होता, व सांप्रत कालींही दुर्बल परक्या लोकांवर राज्य करणाऱ्या बलाढ्य राष्ट्रांतील कांहीं इसमांच्या तोंडूनही मधून मधून अशा प्रकारचे उद्गार निघतात. पण अलीकडे या मतास सामान्य विचारी मनुष्य बहुधा संमति देत नाहीं. हेलिनिक (ग्रीक) लोक मात्र राज्य करण्यास योग्य आहेत असा बुद्धिवाद आतां कोणी ऐकणार नाहीं. प्रयत्नानें पाहिजे त्या लोकांस पाहिजे ती स्थिति प्राप्त करून घेतां येणार आहे, असें वळण अलीकडील राज्यविषयक विचारास लागलें आहे. तथापि जर कोणी समाधानपूर्वक असें सिद्ध करून देईल कीं अमुक लोकांचें पाऊल कांहीं केलें तरी पुढें पडण्याची आशा नाहीं, तर असे लोक केव्हां तरी समूळ नष्ट होतील असें ह्मणणें हें खोटें तर्कशास्त्र नाहीं, किंवा असे लोक त्वरित नष्ट व्हावे अशी इच्छा करणें हें कोणत्याही नीतिशास्त्राला सदोष ह्मणवणार नाहीं. हिंदुलोक या थराला येऊन पोंचलेले आहेत किंवा नाहींत याचा निश्चय आजच आमच्यानें करवत नाहीं; तथापि ते त्या अवस्थेप्रत पावले आहेत, असें कोणास वाटत असेल तर तें बऱ्याच अंशीं सकारण होणार आहे. राष्ट्राचें ऐक्य होण्यास लागणारा एक तरी गुण आम्हांत भरपूर आहे काय ? धैर्य नाहीं; उत्साह नाहीं; बल नाहीं; ज्ञान नाहीं; तर्क नाहीं; उद्योग नाहीं; कला नाहीं; खरा देशाभिमान नाहीं; खरी धर्मश्रद्धा नाहीं; खरें बोलण्याची किंवा खरें आचरण करण्याची संवय नाहीं; सारांश चांगलें असें कांहीं नाहीं. ज्याची त्याची अहोरात्र वर्तमान क्षुद्र स्वार्थावर दृष्टि लागली असल्यामुळें आपल्या विचाराचा व आचाराचा भावी संततीवर काय परिणाम होणार, याचा कोणीही फारसा विचार करीत नाहीं. उदाहरणार्थ, अलीकडील राष्ट्रसभेची चळवळ घ्या. ही चळवळ आह्मांस सर्वथैव कल्याणकारक व्हावी अशी तिची योजना केली आहे. कोणालाही उघडपणें या चळवळींत जाऊन मिळण्यास हरकत दिसत नाहीं. असें असून तीविषयीं केवढी हेळसांड ती पहा ! अगदीं खालच्या प्रतीच्या लोकांनीं अजून तिचें नांवही ऐ-

कळें नसेल. तेव्हां त्यांच्याकडून तिला द्रव्यद्वारा मदत होण्याची अपेक्षा करणें दुधाच्या आशेनें पारठ्या गाईचे आंचळ ओढीत ब-सण्यासारखें होय! जे मध्यम प्रतीचे लोक आहेत, व ज्यांना या संस्थेचें महत्व समजत आहे, ते देखील हिला हवी तेवढी मदत क-रीत नाहींत हें आश्चर्य नव्हे काय? ह्यांच्या कांसा शुष्क नाहींत; पण राष्ट्रसभा ही आपलें वासरूं आहे, असें यांस वाटत नसल्यामुळें हे आपल्या कांसेला त्यास बिलकुल तोंड लावूं देत नाहींत! पण याहीपेक्षां विशेष चमत्कार व विस्मय वाटण्यासारखी गोष्ट ही कीं, ज्या ह्यूमसाहेबानें ही राष्ट्रसभा अस्तित्वांत आणिली, आणि आपलें सामर्थ्यसर्वस्व खर्च करून तिचें हरएक प्रकारें आज सात वर्षें संरक्षण केलें, त्यावर त्याच्या जातभाईंनीं राजद्रोहाचा बडगा उच-लतांच आमच्यांतले शहाणेसुर्ते ह्मणविणारे कांहीं लोकही त्यावर तुटून पडूं लागले! खासा न्याय! खासें धैर्य! खाशी देशभक्ति! हिंदु-स्थानच्या कांळींचें उत्पन्न सुमारें वीस कोटी रुपये आहे, व तेव-ढाच लष्करी खात्याचा खर्च आहे. हिंदुस्थानच्या सैन्याइतकें महा-गडें सैन्य दुसऱ्या कोणत्याही देशांत नाहीं, व या सैन्यावर हो-णाऱ्या धिप्पाड खर्चाचा बराच भाग हिंदु लोकांच्या खिशांत प-डत नाहीं. जवळ जवळ याचप्रमाणें इतर खात्यांचीही व्यवस्था आहे, त्यामुळें हिंदुस्थानच्या पाऊणशें किंवा ऐशीं कोटी उत्पन्नां-पैकीं सुमारें दोनतृतीयांश उत्पन्नापासून आम्हांस द्रव्यद्वारा क-वडीचाही मोबदला मिळत नाहीं, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. असा प्रकार एक वर्ष नाहीं, दोन वर्षें नाहीं, सुमारें शंभर वर्षें चा-लला आहे. या शंभर वर्षांत हिंदुस्थानचें उत्पन्न सरासरीनें चाळीस कोटी पडलें असें धरिलें, आणि त्याचा फक्त अर्धा भाग प्रतिवर्षी इंग्लिश लोकांच्या खिशांत अचानक पडला असें मानिलें, तरी ए-का शतकांत दोन निखर्व रुपये या देशांतून परदेशांत गेले, असा हिशेब होतो. ज्या देशाच्या द्रव्याला असा पाझर लागला आहे त्या देशांतील लोकांना अन्नान्नदशा प्राप्त होणें हें किती स्वाभाविक आहे? इंग्रजी राज्यापासून या देशावर घडणाऱ्या या भयंकर प-रिणामाची पुरी कल्पना ज्यांच्या मनांत पक्की ठसली असेल, त्यां-

ना आणखी पांच पंचवीस वर्षें असाच क्रम चालू राहील तर हिंदुस्थानांतील लोक एकमेकांस खाऊं लागतील, किंवा भुकेच्या दुःसह यातनमुळें बेफाम होऊन जाऊन ते आपल्या राज्यकर्त्यांचें जूं झुगारून देण्यास प्रवृत्त होतील, असें डोळ्यांपुढें ढळढळीत दिसून आल्यावांचून राहील काय? व ज्यांच्या अंतःकरणांत खऱ्या देशाभिमानाचा व खऱ्या मनुष्यपणाचा कांहीं अंश आहे, त्याला ही गोष्ट उघडपणें बोलल्यावांचून रहावेल काय? ह्यूमसाहेबांनीं आपल्या पत्रांत याहून अधिक काय म्हटलें आहे? हिंदुस्थानच्या भयप्रद दारिद्र्याचें त्यांत जें भयंकर चित्र काढलें आहे तें खोटें आहे असें ह्मणण्याची कोणाची छाती आहे? दादाभाई नौरोजी, सर एव्हेलिन बेआरिंग, डॉक्टर हन्टर, सर चार्लस डिल्क वगैरे बहुश्रुत गृहस्थ तर राजद्रोही नाहींत ना? पण त्यांनीं प्रसिद्ध केलेल्या हिशेबावरूनही असें उघड होतें कीं, ब्रिटिश अमलांतील मनुष्याचें वार्षिक उत्पन्न सरासरीनें तीन रुपयांपेक्षां अधिक नाहीं; तसेंच हिंदुस्थानांतील निम्मे किंवा दोनतृतीयांश लोक अर्ध्या पोटीं सारा जन्म काढतात! राजानष्ठ लोकांनीं अशी जबानी दिली असून ॲंग्लोइंडियन पत्रांबरोबर आमच्या लोकांनीं ह्यूमसाहेब अतिशयोक्ति करतात, ह्यूमसाहेब पराचा कावळा करतात, वार्धक्यामुळें ह्यूमसाहेबांस वेड लागल्यासारखें झालें आहे, असें बरळणें हा केवढा प्रमाद व कृतघ्नपणा होय? चार साहेब लोकांकडून बरें म्हणवून घेण्यासाठीं हिंदुस्थानच्या व इंग्लंडच्या खऱ्या हितचिंतकावर अशा रीतीनें उलटून पडणें हें आह्मां भेकड, लोभी, अविचारी, व स्वार्थी हिंदु लोकांशिवाय दुसऱ्या कोणाच्यानेंही होण्यासारखें कर्म नाहीं. ज्यांनीं ह्यूमसाहेबांस भ्रमिष्ट ठरविलें आहे त्यांनाच तसें ठरविणें विशेष उचित होणार आहे! ह्यूमसाहेबांसारखी आमची आह्मास कळकळ असती तर राजद्रोहाचा किंवा दुसरा कसलाही आरोप आपणावर आणून घेण्यास व त्याचे परिणाम साहण्यास आह्मी तयार झालों असतों. ह्यूमसाहेबांस बेवकूफ ठरविणाऱ्या या वृद्ध शहाण्यांना येवढें तरी समजावयाला पाहिजे होतें कीं, ह्यूमसाहेबांस अगोदर फांशीं चढविल्याशिवाय फांसाचे

पदर आपल्या गळयाभोंवतीं बसण्याचा संभव नाहीं. पण इतकें धैर्य आमच्या अंगीं असतें तर आमची सांप्रत दास्यावस्था आ-म्हांस कोठून आली असती ?

कोणताही नवीन प्रघात रूढ होण्यापूर्वी त्याला तीन पहाऱ्यां-तून जावें लागतें. पहिला पहारा मनाचा, दुसरा वाणीचा, आणि तिसरा आचरणाचा. यांपैकीं प्रत्येक पहाऱ्यांतून जात असतां त्या-ला ' मज्जाव ' झाल्याखेरीज राहत नाहीं ! लोकोत्तर पुरुषाची गोष्ट एकीकडे राहूं द्या; शेंकडा नव्याण्णव लोकांस नवीन कल्पना सुचत नाहीं, व सुचली तरी तिला डोक्यांत थारा द्यावा असें त्यां-स वाटत नाहीं. सामान्य मनुष्याचें डोकें पूर्वापार चालत आले-ल्या व लहानपणापासून अनेक द्वारांनीं संपादिलेल्या साधारण क-ल्पनांनीं ठिक्कींसारखें गच्च भरून गेलेलें असतें. त्यांत एखादी नवीन कल्पना शिरूं देण्यास त्याला अतिशय प्रयास पडतात. ख-चून भरलेल्या व सुतळीनें तोंड शिवलेल्या पोत्यांचे दोन तीन टां-के तोडून त्यांतील पायली दोन पायली धान्य बाहेर काढल्याशि-वाय ज्याप्रमाणें त्यांत नवीन धान्य सांठविणें शक्य नसतें, त्याप्रमाणें वेड्यावांकड्या विचारांनीं ज्याच्या मनांतील तिळन्तीळ जागा व्यापून टाकली आहे, त्याच्या मनांतील वतनदार होऊन बसलेल्या कांहीं विचारांस हुसकून लाविल्याशिवाय तेथें नवीन विचारांची डाळ मुळींच शिजत नाहीं ! कोणतीही गोष्ट आचारांत आणण्या-पूर्वी किंवा तिजविषयीं लोकांत चर्चा सुरू करण्यापूर्वी ती चांगली आहे, अशी ज्याच्या त्याच्या मनांत पक्की खातरी झाली पाहिजे. एकांतांत बसला आहे; स्वच्छ उदकाप्रमाणें किंवा आरशाप्रमाणें मनाचें दर्पण पुढें मांडिलें आहे, आणि त्यांत प्रतिबिंबित झालेल्या विचारांचें व कल्पनांचें हुबेहुब स्वरूप अवलोकन करीत आहे; अशा स्थितींत एखाद्या आगंतुक विचाराचें प्रतिबिंब त्या दर्पणांत पडूं दे-ऊन त्याच्या रूपाची व आकाराची इतरांच्या रूपाशीं व आका-राशीं तुलना करण्यास भीति कशासाठीं वाटावी ? अ-भ्यासाच्या खोलीचें दार लाऊन घेऊन मनाच्या कपाटाचीं दारें खुलीं टाकण्यास व त्यांतून पाहिजे त्या विचारांस बाहेर पडूं देण्यास व पा-

हिजे त्यांस आंत शिरूं देण्यास ज्याची छाती होत नाहीं, तो मनुष्य कुचक्या कसपटापेक्षांही नादान होय असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. पण असलेच मनुष्य जगाच्या सांप्रत स्थितींत जेथें तेथें फार आढळतात; निदान हिंदुस्थानांत तरी ते असावे त्यापेक्षां फार फाजील आहेत; आणि हा फाजीलपणाच आमच्या चिरकालीन दैन्यावस्थेस आद्य कारण झाला आहे. स्वतंत्रपणें विचार करतां करतां तो बोलून दाखविण्याचें धैर्य येतें, व बोलतां बोलतां क्रिया करण्याचीही इच्छा उत्पन्न होते. मननाच्या देवडींतून जी कल्पना जोरानें निसटते ती वाचेच्या किंवा कायेच्या देवडीवरील रखवालदारांस फारशी डगणारी नसते! मनांतल्या मनांत पाहिजे त्या विषयाविषयीं हवा तसला विचार करण्यास कशाचीही भीति नसतां, पुष्कळांचीं मनें तसें करण्यास कां कचरतात कोण जाणें. बहुधा त्यांना अशी दहशत वाटत असेल कीं जे विचार लोकमतानें अश्लाघ्य किंवा त्याज्य मानले आहेत त्यांना आपण आपल्या मनांत आश्रय दिला तर कदाचित् आपल्या मनांतील चांगल्या विचारांस ते हुसकून लाऊन त्यांची जागा बळकावतील; आणि या आंगतुकांचें एकदां का वर्चस्व झालें ह्मणजे आपल्या तोंडावाटे ते बाहेर पडूं लागतील, आणि न जाणों आपल्या आचरणावरही त्यांचा परिणाम होऊं लागून त्याबद्दल लोक आपणांस दूषण देऊं लागतील. नवीन विचाराविषयीं मनुष्यांच्या मनांत जी दुर्मुखता दृष्टीस पडते तिचें खरें कारण हेंच असेल, व त्यामुळें इतके लोक विचाराच्या कामीं गतानुगतिक होत असतील तर आज आह्मांस जी स्थिति प्राप्त झाली आहे, ती अगदीं स्वाभाविकपणें प्राप्त झाली आहे, असें ह्मटल्यावांचून गत्यंतर नाहीं; कारण या देशांत अशाच लोकांचा भरणा फार आहे; व ह्या भरण्याचें प्रमाण असेंच राहणार असेल तर या देशाचें डोकें वर निघण्याची आशा करणें शुद्ध वेडेपण होय. पृथ्वीवर आजपर्यंत जे स्वतंत्र व सुखी देश होऊन गेले आणि आजमित्तीस ज्या देशांत तीं सुखें नांदत आहेत, त्या देशांत मधून मधून स्वतंत्रपणें विचार करणारे अनेक पुरुष होऊन गेले व होत आहेत, हें स्पष्टपणें दाखवितां येणार आहे. अशा पुरु-

यांकडून वेळोवेळीं बऱ्यावाइटाची चर्चा झाल्याखेरीज कोणत्याही देशाची प्रगति होण्याचा संभव नाहीं. अपसर्गकारी कारणांचा लय आणि उत्सर्गकारी कारणांची उत्पत्ति व अभिवृद्धि झाल्याशिवाय जिला आपण सुधारणा ह्मणतों ती कशी होणार ? ज्या गोष्टींपासून त्रास किंवा अडचण होते त्या दूर करणें, आणि ज्यांपासून सोय व सौख्य होतें त्या जवळ आणणें याचेंच नांव सुधारणा. तेव्हां चांगल्या गोष्टी कोणत्या व वाईट कोणत्या, याचा विचार करण्यासच जर कोणी तयार नसेल, व यदाकदाचित् तसें करण्यास कोणी प्रवृत्त झाला असतां त्याची विटंबना होईल, तर चांगल्यावाइटाचें परीक्षण होणार कसें, आणि जें चांगलें असेल तें लोकांपुढें येऊन तें त्यांच्या अंगीकारास पात्र होणार कसें ? कोणतीही गोष्ट अमलांत आणण्यापूर्वीं तिचा हवा तितका खल करण्यास आमची बिलकुल हरकत नाहीं इतकेंच नाहीं, तर तसें झाल्याखेरीज सामान्य लोकांनीं कोणत्याही नवीन गोष्टीचा स्वीकार करूं नये असें आमचें मत आहे. पण जेवढें जुनें तेवढें निर्दोष व चांगलें असा आग्रह धरून बसून जर कोणी नवीन गोष्टींचें चिंतन व चर्चा करणार नाहीं, तर रूढ विचारांतले व आचारांतले प्रमाद दूर होणार कसे, व नवीन विचारांचें व आचारांचें चांगुलपण प्रस्थापित होऊन ते रूढ होणार कसे ? आपल्या देशांतील लोकांस नवीन विचारांची जशी भीति वाटते तशी दुसरी कोणत्याही देशांतील लोकांस वाटत नसेल. उदाहरणार्थ, देव आहे किंवा नाहीं, हा प्रश्न आपला आपणास विचारण्याची कितीकांची छाती होणार आहे ? तसेंच, वेद पौरुष आहेत कीं अपौरुष आहेत; जातिभेद अस्तित्वांत कशामुळें आले, व ते चट्सारे मोडून टाकले असतां काय परिणाम होतील; मुंज, लग्न वगैरे संस्कार केव्हां, कोणीं, व कशासाठीं स्थापिले, आणि ते मुळींच नाहींसे केले तर काय होईल; पुरुषांप्रमाणें स्त्रियांनीं अविवाहित रहाण्यास, किंवा वाटेल तेव्हां हवें त्याशीं लग्न करण्यास काय हरकत आहे ; पुरुषांप्रमाणें स्त्रियांस सारे राजकीय हक्क कां देऊं नयेत ; एका बायकोनें पांचचार नवरे करण्यास, अथवा दहापांच

लोकांनीं पांचचार बायका ठेवण्यास किंवा करण्यास प्रत्यवाय कां असावा; जेवढीं रोगी व कुरूप मुलें अस्तित्वांत येतील तेवढीं एकदम मारून टाकण्याबद्दल कायदा कां नसावा; ज्या रोग्यांचे रोग वैद्यांच्या मतानें असाध्य ठरतील, व ज्या रोग्यांचें जीवित रोगांच्या असह्य यातनांमुळें अत्यंत कष्टमय झालें आहे, अशांस विष किंवा गोळी घालून यातनामुक्त कां करूं नये; रक्तपितीच्या रोग्यासारखे रोगी मोठ्या नदींत किंवा समुद्रांत बुडवून त्या रोगाचा बीमोड करण्यास काय हरकत आहे; पाहिजे त्याला पाहिजे त्या स्त्रीशीं समागम करण्याची परवानगी दिल्यास काय परिणाम घडतील; व्यक्तीचा अथवा कुटुंबाचा संपत्तीवरील हक्क नाहींसा करून देशांतील साऱ्या संपत्तीचे सारे लोक समाईक मालक कां न मानावे; आळीपाळीनें साऱ्यांस साऱ्या तऱ्हेचीं कामें करण्यास लावून उच्चनीचत्वाचा भाव मोडून टाकण्याचा प्रयत्न कां करूं नये; लोकसत्ताक राज्यपद्धतीशिवाय इतर प्रकारच्या राज्यपद्धति नाहींशा करण्यास काय हरकत आहे; वगैरे प्रश्नांचा आपापल्या मनाशीं शांतपणानें विचार करण्याची गोष्ट तर राहूंच द्या. पण असले प्रश्न कानावर पडल्याबरोबर ज्यांचें धाबें गडबडणार नाहीं, व हें ऐकल्यानें आपल्या हातून मोठें पाप घडलें असें ज्यांस वाटणार नाहीं—असे किती लोक सांपडणार आहेत? तथापि एका काळीं वैभवाच्या शिखरास चढलेल्या युरोपांतील कित्येक देशांतल्या तत्ववेत्त्यांनीं, मनुष्यानें आपल्या आईशीं किंवा सख्ख्या बहिणीशीं लग्न करण्यास काय हरकत आहे, किंवा ज्याला त्याला लग्न करण्याची व संतती वाढविण्याची सदर परवानगी असण्यापेक्षां ज्याप्रमाणें जातिवंत घोडे उत्पन्न करण्यासाठीं आपण विशेष प्रकारच्या व्यवस्था करतों, त्याप्रमाणें सदृढ व सुरूप मनुष्य उत्पन्न करण्यासाठीं मनुष्यपोळ संस्थानच्या खर्चानें कां ठेऊं नयेत, अशाही प्रश्नांचा यथास्थितपणें विचार केला आहे इतकेंच नाहीं, तर त्या प्रश्नांस त्या तत्ववेत्त्यांनीं जीं उत्तरें दिलीं आहेत त्यांच्या अनुरोधानें त्या देशांतील राज्यकर्त्यांनीं अनेक विलक्षण संस्था स्थापून त्या देशाच्या विचारावर, नीतीवर, वर्तनावर, व इतिहासावर आश्चर्यकारक परिणाम घडवून आणिला. युरोप

खंडांतील जुन्या ग्रीक लोकांसारखे लोक या पृथ्वीतलावर पुनः अवतरतील किंवा नाहीं याची वरीच शंका आहे. या अद्भुत लोकांनीं आपल्या विचारविहंगमांस पाहिजे तेवढ्या उंचीच्या भराऱ्या हव्या त्या दिशेनें मारूं दिल्यामुळें, ते पराकाष्ठेचे काल्पनिक लोक ठरले आहेत इतकेंच नाहीं, तर त्यांनीं आपल्या शौर्यानें जे पराक्रम केले व बुद्धिसामर्थ्यानें ज्या अनेक शास्त्रांचे पाये घातले, ते आज अडीच तीन हजार वर्षांनंतर शोधक विचारी लोकांच्या प्रशंसेस पात्र होत आहेत! तसेंच, राजकीय विषयांत रोमन लोकांनीं जी कीर्ति संपादिली ती मनुष्यजातीच्या अन्तापर्यंत टिकेल असें खात्रीनें ह्मणतां येणार आहे. युरोपांतील अर्वाचीन राष्ट्रें आज हजारपांचशें वर्षें प्लेटो, अरिस्टॉटल, जस्टिनिअन वगैरेंच्या ग्रंथांचें प्रेमपुरःसर चालन व अध्ययन करीत आहेत, पण अजून त्यांची तृप्तीच झाली नाहीं तेव्हां त्यांचा त्यांस कंटाळा येण्याचें नांव कशाला पाहिजे? बरें, पण अलीकडील युरोपिअन लोकांना ग्रीक व रोमन लोकांविषयीं येवढी पूज्यबुद्धि आहे ह्मणून ते त्यांचें दोषाविष्करण करण्यास मागेंपुढें पहातात, असें मात्र कोणी समजतां कामा नये. त्यांच्या करामतीबद्दल ते त्यांची अतिशय प्रशंसा करतात हें जरी खरें आहे, तरी त्यांची प्रमादस्थलें ते कधींही छपवीत नाहींत. असा प्रकार कोणाकडून झालाच तर तो थोडाबहुत तिकडील धर्माभिमान्यांकडून होतो! आमची गोष्ट याहून अगदीं निराळी आहे. जें जें ह्मणून जुनें आहे तें सारें आह्मांस निर्दोष, पूज्य, व संरक्षणीय वाटतें. आमच्या मनाच्या या खोडीमुळें जमिनींत खोल पुरलेल्या खांबाप्रमाणें आमची स्थिति झाली आहे! जुन्या वेदांतापलीकडे वेदांत नाहीं; जुन्या गणितापुढें गणित नाहीं; जुन्या अलंकाराहून अलंकार नाहींत; जुन्या व्याकरणापुढें गति नाहीं; जुन्या न्यायापेक्षां दुसऱ्या न्यायांत अर्थ नाहीं! असल्या भ्रमामुळें आमचे डोळे बांधल्यासारखे होऊन आज कित्येक शतकें तेल्याच्या बैलाप्रमाणें आह्मी जुन्या शास्त्रांच्या आणि पुराणांच्या घाण्याभोंवतीं घिरट्या घालीत आहों! हें आमचें परिभ्रमण केव्हां संपेल तें संपो; पण यांतून आमची

सुटका झाल्याखेरीज कोणत्याही शास्त्रांत किंवा कलेंत आमचें पाऊल पुढें पडण्याचा संभव नाहीं! सायणाचार्य, पाणिनी, मंमठ, दंडी, चरक, सुश्रुत, भास्कराचार्य वगैरें फार मोठे पुरुष होऊन गेले असें रोज सकाळीं उठून ह्मणा आणि त्यांस व त्यांच्या ग्रंथांस पाहिजे तर साष्टांग नमस्कार घाला. पण यापलीकडे त्यांच्या नांवाचे पवाडे गात बसण्यांत किंवा त्यांच्या ग्रंथांना पुनः पुनः प्रेमानें कवटाळण्यांत काय अर्थ आहे? त्यांत जेवढा ग्राह्यांश असेल तेवढा अलबत घ्या, व त्याचें काळजीपूर्वक रक्षण करा. पण त्यांच्या कृतींत जीं दोषस्थलें असतील तीं काढून टाकून तींत नवीन भर टाकण्याचा प्रयत्न केल्याशिवाय तुमचा निभाव कसा लागेल? पुढील उपमेबद्दल कदाचित् कोणास वाईट वाटेल, पण सारासार विचार करतां एखाद्या पराक्रमी पुरुषाच्या बहुभाष विधवेप्रमाणें आह्मां भारतीयांची स्थिति झाली आहे, असें आह्मांस वाटतें! पतिनिधनामुळें नवीन संतानाची आशा खुंटलेली ती गतभर्तृका ज्याप्रमाणें असलेल्या अपत्यांचें वारंवार दृढालिंगन करून 'आमचे पुरुष असे होते, आमच्या पुरुषांनीं असें केलें, आमच्या पुरुषांनीं तसें केलें' अशा प्रकारचे गुणानुवाद गाण्यांतच आपलें समाधान मानून घेते, व आपल्या जीविताची कृतार्थता समजते त्याप्रमाणें जुन्या थोर पुरुषांचे गुण गाण्यांतच आमच्या पुरुषार्थाची परमावधी होऊन बसली आहे!

आमचे लोकांस स्वतंत्रपणें विचार करण्याची संवय किती कमी आहे, आणि तीमुळें आमचें किती नुकसान होत आहे, हें मागल्या अंकांत थोडक्यांत सांगितलें. आज उघड बोलण्याच्या कामीं आह्मी किती भेकड आहों, हें पहावयाचें आहे.

आपल्या मनाशीं स्वतंत्रपणें विचार करण्यापेक्षां मनास शुद्ध वाटेल तें बेधडक बोलणें हें विशेष कठिण असल्यामुळें त्या मानानें आमचा भेकडपणाही विशेष व्यक्त होतो. या भेकडपणास बहुधा तीन कारणें होतात; एक गुरुभय, दुसरें राजभय, व तिसरें लोकभय. गुरु शब्दांत ज्या आप्तांवर आपण अवलंबून असतों, ज्यांनीं आपणांवर अनेक द्वारांनीं उपकार केलेले असतात, आणि

ज्यांच्यांपासून मागेंपुढें आपणांस पुष्कळ फायदा होण्याचा संभव असतो, अशांचें मन दुखावेल, आणि ते आपणावर रागावल्यामुळें आपलें नुकसान होईल, अशा प्रकारच्या भीतीस ' गुरुभय ' ह्मटलें आहे. वरिष्ठाची मर्जी खप्पा होईल, अधिकारी द्वेष करतील, व राजा दंड करील अशा भीतीनें त्यांना असंमत असलेल्या गोष्टींचा उच्चार न करणें हा राजभयाचा परिणाम ह्मणण्यास हरकत नाहीं. या दोन भयांहून इतर साऱ्या भयांचा एका व्यापक लोकापवादभयांत समावेश केला तरी चालेल. देवभयाचा येथें विचार करण्याची गरज नाहीं; कारण दैविक दोषाचे परिणाम प्रत्यक्ष व तात्कालिक नाहींत ! शिवाय वडील, राजा व लोक यांना ज्या गोष्टी अप्रशस्त वाटतात त्याच देवांसही अप्रशस्त वाटतात. यांना प्रशस्त वाटत असून देवास अप्रशस्त वाटणारी गोष्ट सहसा सांपडावयाची नाहीं; आणि ह्मणून जो ह्या ऐहिक त्रिकुटाची मर्जी खप्पा होऊं देणार नाहीं, तो बहुतकरून देवांच्या मर्जीसही उतरल्यावांचून रहाणार नाहीं !

चिंतन, चर्चा, आणि आचार यांचें राज्य, धर्म, व रीति हे तीन मुख्य विषय होत, व राजा, गुरु, आणि लोक हे त्यांचे मुख्य नियामक होत. या तिघांच्या अनुरोधानें पहिल्या तीन गोष्टी दुसऱ्या तीन विषयांच्या संबंधानें घडत असतात. पैकीं पहिली ह्मणजे चिंतन अथवा मनन ज्यानें त्यानें आपापल्या तव्यतीप्रमाणें चालविण्यास हरकत नाहीं, असें आह्मास वाटतें. बापाला वैदिक धर्म मान्य असून मुलानें आपल्या मनांत बौद्ध धर्म चांगला आहे असें ठरविलें तर त्यानें पित्याची अवज्ञा केली असें कोणाच्यानेंही ह्मणवणार नाहीं. लढाई करावी असें राजाचें मत असून तह करावा असें विचाराअंतीं प्रधानास वाटलें तर त्यावर राजद्रोहाचा आरोप कोणीही ठेवणार नाहीं. चंद्राला ग्रहण लागतें तें राहूनें त्यास ग्रासल्यामुळें लागतें, व स्नानावांचून आणि दानावांचून द्विजाचा तत्संबंधक दोषपरिहार होत नाहीं, असा सामान्य लोकांचा ग्रह असला तरी भास्कराचार्यासारख्या गणितज्ञानें राहू ह्मणजे चंद्रावर पडणारी पृथ्वीची छाया असें मानण्यास कोणत्या-

ही प्रकारची हरकत नाहीं. जोंपर्यंत हा सारा मतभेद ज्याच्या त्याच्या मनाशीं थबकून राहिला आहे तोंपर्यंत सारें ठीक आहे; कारण ज्याअर्थी कोणत्याही व्यवहाराला त्यामुळें ह्मणण्यासारखा बाध येत नाहीं, त्याअर्थी तो असून नसल्यासारखाच आहे. तथापि व्यक्तिविशेषाला त्यापासून कांहींच फायदा नाहीं असें नाहीं. वरील तीन भयांपैकीं कोणत्याही भयामुळें मनुष्याला आपले विचार बोलून दाखविण्याची छाती होत नसली, तरी सामान्य लोकांचीं पावलें भ्रमामुळें व अज्ञानामुळें वेडींवांकडीं पडत आहेत; वारंवार त्यांस ठेंचा लागत आहेत; ज्ञानरश्मीचा मार्गदर्शक प्रकाश नसल्यामुळें मूढतेच्या गाढ विचारांत त्यांस चांचपडावें लागत आहे; व असे हाल सोसावे लागत असूनही आह्मी सरळ मार्गानें चाललों आहों, आह्मांला वाटाड्याची किंवा मशालीची गरज नाहीं, आणि अशा रीतीनें आयुःपथ आक्रमिला तरच आह्मी सुखी राहून आमचें वर्तन देवादिकांस मान्य होणार आहे—अशा प्रकारच्या वल्गनांचा अहोरात्र घोष करणाऱ्या मूर्खांची दुर्दशा पाहून ज्ञात्यास जो विस्मय व आनंद होतो त्याची गोडी त्यावांचून इतरांस कधींही समजावयाची नाहीं, व अशा गोडीचा उपभोग तो घेत असतां सामान्य ऐंद्रिय सुखांचें क्षुद्रत्व त्याच्या अनुभवास आल्यावांचून रहाणार नाहीं! आमच्या स्मशानांतील अत्यंत अमंगल व भयप्रद विधि; आमच्या गतभर्तृकांची अमानुष वागवणूक; आमच्या श्रावण्यांतील हास्यास्पद कवायत; आमच्या लग्नांतील मूर्खपणाचे सोहळे; आमचे उत्सव व तत्संबंधक मुक्तद्वार अन्नव्यय, धुळवडीसारखे आमचे खेळ—वगैरे गोष्टींचें अवलोकन करून, अनेक प्राचीन व अर्वाचीन विचारी पुरुषांस आमच्या धार्मिक व सामाजिक विचारशून्यतेबद्दल वाईट वाटलें असेल, तिरस्कार उत्पन्न झाला असेल, व कदाचित् करुणाही आली असेल. ज्ञानबलामुळें मनाची जी अशा प्रकारची स्थिति होते तींत तें व्यग्र होऊन गेलें असतां तत्वज्ञास जें समाधान होतें त्यापुढें त्याला सार्वभौमत्व देखील कस्पटाप्रमाणें वाटतें! तेव्हां स्वतंत्रपणें विचार करण्यापासून प्राप्त होणाऱ्या अशा प्रकारच्या असामान्य मान-

सिक सुखासाठीं व धैर्यासाठीं तरी मनास त्याची होईल तितकी संवय लावणें फार अवश्यक आहे. पण त्याचे परिणाम बहुधा येथेंच थांबत नाहींत. बाहेरील दडपण फारच जबरदस्त असलें तर मात्र गोष्ट निराळी; बाकी कोणत्याही प्रकारच्या विचारांचें मनांत पक्कें वर्चस्व प्रस्थापित झाल्यावर त्यांचा भाषणावर व आचरणावर परिणाम घडल्यावांचून रहात नाहीं; कारण, कोणत्याही महत्वाच्या प्रश्नाच्या संबंधानें आपल्या जातिबांधवांची चूक होत आहे, त्यांतील खरें तत्व आपणांस पक्कें समजलें आहे, अशी ज्याची खातरी झाली आहे, त्याला मनाच्या स्वाभाविक चांचल्यामुळें वारंवार असा उमाळा येऊं लागतो कीं, आपणास जें तत्व समजलें आहे त्याची होईल तितकी प्रसिद्धि करणें, व इतरांकडून हरएक प्रयत्नानें त्याचा अंगीकार करविणें हें आपलें आद्यकर्तव्य किंवा चैतन्य कारण आहे. असल्या विचाराचा मनांत एकवार संचार झाला ह्मणजे तो चैन पडूं देत नाहीं. निजतांउठतां, बोलतांचालतां, खातापितां, सारांश प्रत्येक क्रिया करतांना ती गोष्ट डोळ्यापुढें दिसूं लागून ज्याप्रमाणें कंसाचें मन कृष्णमय झालें त्याप्रमाणें त्याचें तन्मय होतें. अशी अवस्था झाल्यावर कोणाच्याही भयास्तव मनुष्याला आपले विचार गुप्त ठेवणें अशक्य होतें! तेव्हां आतां प्रश्न असा आहे कीं, ज्याचें मन त्याच्या स्वाधीन आहे अशी कल्पना केली तर इतरांस असंमत असे आपले विचार त्यानें कोणासाठीं किती वेळ व्यक्त करूं नये.

पुष्कळांचें ह्मणणें असें पडतें कीं, तुह्मी दुसऱ्या तिसऱ्याकरितां पाहिजे तर मुळींच पर्वा करूं नका, पण ज्या मातापितरांनीं तुह्मांस जन्म दिला; ज्यांनीं रात्रंदिवस खस्त खाऊन तुह्मांस लहानाचें थोर केलें; तुमच्यासाठीं ज्यांचा जीव तिळतिळ तुटतो; तुमचें कल्याण व्हावें, लोकांनीं तुह्मांस चागलें ह्मणावें; तुह्मांस व तुमच्या संततीस कोणत्याही प्रकारचे कष्ट पडूं नयेत;—सारांश तुह्मांस सर्व प्रकारचें ऐहिक व पारमार्थिक सुख प्राप्त व्हावें असें ज्यांचें अहोरात्र चिंतन चालतें, अशा मातापितरांस दुःख होण्यासारखे तुमचे विचार असतील तर तुह्मी ते त्यांचेपाशीं बोलूं नयेत, किंवा दुसऱ्यापाशीं

बोलून तुह्मी त्या विचारांचे आहां; असें त्यांचे कानावर येऊं देऊं नये; अशा प्रकारच्या स्नेहार्द्र मातापितरांनीं डोळे झांकले, व तुमच्याकडे कुटुंबाधिपत्य आलें म्हणजे पाहिजे तर तुह्मी आपले विचार प्रसिद्ध करा. पण तो काल येण्यापूर्वी तसें करून त्यांच्या अंतःकरणास दुखवूं नका, व कृतघ्नपणानें त्यांविषयीं क्रूर निष्ठुरता प्रकट करूं नका. अशा प्रकारच्या निषेधक विधानांत बरेंच अवसान आहे हें आह्मी कबूल करतों. सामान्य दृष्टीस तर अशीं विधानें स्मृतितुल्य भासतात! पण केवळ तत्वदृष्ट्या त्यांचा विचार केला तर तीं दिसतात तितकीं मजबूत नाहींत असें लक्षांत आल्यावांचून रहाणार नाहीं. मनुष्याच्या कृतज्ञतेवर आईबापांचा जितका हक्क आहे तितका दुसऱ्या कोणाचाही नाहीं, हें आह्मांस कबूल आहे; तसेंच हा हक्क त्यांच्या निःसीम व निर्व्याज प्रेमामुळें त्यांस प्राप्त होतो, हेंही आह्मांस मान्य आहे. पण जर एखाद्या मातापितराकडून अशा प्रकारचें प्रेम दाखविण्यांत आलें नसेल, व जन्म देण्यापलीकडे त्यांनीं मुलाकरतां कांहीं केलें नसेल तर मुलाच्या कृतज्ञतेवर त्यांचा तितका हक्क पोंचूं शकेल काय? पुष्कळ अविचारी गरीब आईबापें आपणास प्रतिपाल न करण्याइतकीं संतानें अस्तित्वांत आणितात आणि उपजल्यापासून मरेतोंपर्यंत त्यांचें जीवित त्यांस शुद्ध दुःखभार करून ठेवतात. अशा आईबापांची कोरडी कळकळ काय कामाची? अशा आईबापांच्या अंतःकरणांत खरें अपत्यवात्सल्य असतें तर त्यांनीं असली संतति जगांत आणिलीच नसती. कित्येक लोक असें ह्मणतात कीं मुलें होणें ही कांहीं कोणाच्या हातची गोष्ट नाहीं! नसेल बापडी! पण आह्मांस येवढें ठाऊक आहे कीं जरी प्रत्येक लग्न अपत्यावह होतेंच असें नाहीं, तरी लग्नावांचून ह्मणजे स्त्रीपुरुषांच्या संयोगावांचून अपत्योत्पत्ति होते असें नाहीं. पावसाप्रमाणें मुलें आकाशांतून पडत असतीं, आणि स्वेच्छेनें घडून येत असलेल्या स्त्रीपुरुषांच्या संयोगाशीं त्यांचा कांहीं एक संबंध नसून त्यांची पीडा त्यांच्या पाठीमागें लागत असती, तर आईबापांचें निःसीम व निर्व्याज प्रेम आणि त्या-

बद्दल मुलांची कृतज्ञता यांचें खरें महत्व कोणाच्याही मनांत बरो-
वर उतरलें असतें. मुलें अस्तित्वांत आणणें यांत मुलांवर आईबाप
कोणता उपकार करतात हें समजणें थोडें कठिण आहे. जन्माच्या
आधींची स्थिति ज्याची त्याला समजत असून कष्टमय असती,
आणि तींतून मुक्त होण्यासाठीं मुलें आईबापाकडे प्रार्थना करण्यास
येतीं, आणि आईबापें त्यांची विनंति मान्य करून आपल्या संयो-
गामुळें त्यांस त्या कष्टावस्थेंतून मुक्त करतीं, तर त्यांच्या हातून
मुलांवर मोठे उपकार होते खरे! पण वास्तविक तसा प्रकार नाहीं.
जन्मास येऊन कळूं लागल्यावर मरणें सहसा बरें वाटत नाहीं, हें
जरी निर्विवाद आहे, तरी जन्मास येण्यापूर्वी जन्मास जातां काय,
असा कोणास प्रश्न केला तर त्याकडून 'होय' असें उत्तर खास
येईल असें वाटत नाहीं! निदान ज्यांनीं आयुष्यांतील सुखदुःखें
अनुभवलीं आहेत, ते तरी फिरून जन्मास येण्याबद्दल रुकार
देण्यापूर्वी बराच विचार करतील! तात्पर्य, अन्य कारणामुळें
घडलेल्या संयोगापासून अस्तित्वांत आलेल्या संततीचा, केवळ
जन्म दिला येवढ्याच मुद्याच्या आधारानें कृतज्ञतेवर
ह्मणण्यासारखा हक्क शाबीद करतां येत नाहीं! तसेंच, मुलें अजाण
असतां मातापितरांनीं प्रीतिपूर्वक केलेलें त्यांचें संगोपनही त्या हक्का-
चें विशेष पुष्टीकरण करीत नाहीं! कारण एक तर मुलांना तें
प्रेम कळत नसतें, आणि शिवाय आईबापाकडून तें प्रेम कर्तव्य
ह्मणून नव्हे तर सहज घडत असतें; ह्मणजे तसें प्रेम करणें हा
त्यांचा स्वभावधर्मच आहे; क्रूर वाघीण देखील आपल्या पिलांवर
मनुष्यस्त्रीसारखें प्रेम करते. तेव्हां जो स्वभाव बहुधा सर्व जीवकोटीस
साधारण आहे, त्याबद्दल मनुष्यसंततीनेंच विशेष कृतज्ञ कां अ-
सावें, हें समजत नाहीं! तथापि समजूं लागण्यापूर्वी किंवा समजूं
लागल्यावर ज्यांनीं ज्यांनीं निरपेक्ष प्रीति केली असेल, त्याबद्दल
समजूं लागल्यावर कृतज्ञता उत्पन्न होणें हाही मनुष्याचा स्वभाव-
धर्म आहे, व ज्याअर्थी आईबापाइतकी निःसीम व निर्व्याज
प्रीति कोणीही करीत नाहीं, त्याअर्थी मुलांनीं आईबापांस होईल
तितकें सुख देण्याविषयीं व दुःख न होऊं देण्याविषयीं तत्पर

असावें, हें त्यांचें कर्तव्य आहे. तथापि येवढ्यावरून असें सिद्ध होत नाहीं कीं, आपणांस कळूं लागल्यापासून आइबापें मरेतों-पर्यंत मुलांनीं हरएक गोष्टींत त्यांचे निखालस गुलाम होऊन रहावें. सामान्य गोष्टींत आईबापांची आज्ञा पाळणें, त्यांना गरज पड-ल्यास आपणाकडून होईल तेवढी मदत करणें, दुखणेंबाणें अस-ल्यास प्रीतिपूर्वक त्यांस जपणें--सारांश होतां होईल तों त्यांस कोणत्याही प्रकारचे मानसिक किंवा शारीरिक क्लेश न होऊं देणें हें सुपुत्राचें कर्तव्य होय. पण येवढ्यावरून जर एखादा बाप आपल्या मुलास असें ह्मणूं लागेल कीं, राजकीय, सामाजिक, व धार्मिक विचाराच्या संबंधानें माझ्या मतापलीकडे एक तिळभर देखील तूं जाऊं नको, गेलास तर माझ्या मनाला पराकाष्ठेचे क्लेश होऊन मी मृत्यूच्या पंथास लागेन, किंवा त्यांच्या यातनांतून सुटण्यासाठीं मी आत्महत्या करून घेण्यास प्रवृत्त होईन, तर अशा बाप पुढें त्या गरीब बिचाऱ्या मुलानें काय करावें? संध्या न के-ल्यामुळें किंवा गंध न लाविल्यामुळें विहिरींत उडी टाकणारा बाप भेटला तर त्याला तसें करूं देऊन पितृहत्येचा दोष माथीं मारून घेण्यापेक्षां गंध लावावें आणि संध्या करावी हें बरें, पण तें लावण्यांत आणि ती करण्यांत अशी कुचराई करावी कीं तीबद्दल त्याला वाईट तर वाटावें, पण जीव देण्याची इच्छा मात्र होऊं नये! अशा प्रकारें लहानसान गोष्टींत त्याला वाईट वाटून घेण्याची संवय लागली ह्मणजे पुढें मोठ्या गोष्टींतही तसें होऊं लागेल; व ज्यामानानें ही त्याची संवय दृढ होत जाईल त्यामानानें मुलानें आपला पाय अधिकाधिक सरकावीत असावें! जीं मुलें तापट आईबापांची खोड अशा रीतीनें काढून टाकण्याचा प्रयत्न करणार नाहींत, त्यांना त्यांच्या मनाविरुद्ध एक ब्र देखील काढवणार नाहीं, व तीं मरेतोंपर्यंत आपले विचार आप-ल्याशीं धुमसत ठेऊन त्यापासून होणारे कष्ट सोसावे लागतील. पण अशा तंट्याच्या बाबींत असा एक प्रश्न उत्पन्न होतो कीं, सारी पड मुलांनींच कां घ्यावी? आईबापांचें ह्मणणें सयुक्तिक असेल तर त्यांचा हट्ट मुलांनीं पुरवावा हें योग्य आहे; पग ते भलतेंच

कांहीं धरून बसतील तर सयुक्तिक विचार गुप्त ठेवण्यापासून होणारें सारें दुःख मुलांनींच कां सोसावें? ज्याप्रमाणें मुलांनीं आईबापाविषयीं कृतज्ञ असणें अवश्य आहे त्याप्रमाणें आईबापांनींहीं मुलांच्या सुखाविषयीं आपली पराकाष्ठा करणें हें त्यांचें कर्तव्य आहे. जीं आपलपोटीं, विचारशून्य आईबापें कालमानाचा विचार न करतां साऱ्या शहाणपणाचा गड्डा आपल्याच हातीं आहे असें समजून मुलांच्या मनाच्या स्थितीकडे न पहातां त्यांवर सुलतानगिरी चालवूं पहातात, अशा आईबापांस मुलांनींही जुलमी अंमलदारांस भोगाव्या लागणाऱ्या त्रासाची झांक दाखविण्याचा अल्पस्वल्प प्रयत्न केला तर त्यांस त्याबद्दल विशेष दोष देतां येणार नाहीं!

मागल्या अंकांत गुरुजनांच्या भयामुळें तोंड कितपत आवरून धरावें याचा विचार केला आहे. आज राजभय आणि लोकभय यांचा पगडा आपणावर कोठवर चालूं द्यावा, हें पहावयाचें आहे.

सामान्यपणें असा एक नियम घालतां येईल कीं, मनुष्याचे विचार कोणत्याही तऱ्हेचे कां असेनात, जर तो ते प्रसिद्ध करतांना ह्मणजे भाषणद्वारा किंवा लेखनद्वारा स्पष्ट करतांना बरीच खबरदारी घेईल तर त्याला ते प्रसिद्ध करण्यास मोठीशी पंचाईत पडणार नाहीं. "माझ्या सारख्यांनीं लहान तोंडीं मोठा घांस घेऊं नये; महान् महान् पूर्वाचार्यांनीं लिहून ठेविलेल्या वचनांस चूक ह्मणणें हें मोठें धाडस आहे; मी जें ह्मणत आहे तें बरोबर आहे असा माझा मुळींच आग्रह नाहीं; त्यांतील चुकीची दुरुस्ती करून घ्यावी, येवढाच माझा हेतु आहे. प्रत्येक गोष्टीस बहुधा दोन बाजू असतात; एका बाजूनें असें ह्मटलें तर दुसऱ्या बाजूनें असें ह्मणतां येईल येवढेंच सांगण्याचा माझा हेतु आहे"—अशा रीतीनें अत्यंत नम्रतापूर्वक जर उत्तरपक्ष केला तर बहुधा कोणत्याही प्रकारचे विचार बोलून दाखविण्याची पंचाईत पडणार नाहीं असें वाटतें. तसेंच, बोलणें तऱ्हेवाईक असून आचरण रूढ पद्धतीस धरून असेल, तर देखील रूढ विचारांच्या उलट पाहिजे तें बोलण्यास कोणी फारसा अडथळा करणार नाहीं. सूर्योदयापूर्वी स्नान करून होमकुंडांतील अग्नीस आहुति देणारानें, किंवा प्रति-

दिवशीं नवीन तयार केलेल्या पार्थिवाची सहस्रबिल्वदलांसह यथासांग पूजा करणाऱ्यानें दुपारीं विद्यार्थीवर्गास चार्वाकमतांचा पाठ दिला तरी त्याला कोणी विशेष नांवें ठेवणार नाहीं. रूढ आचाराविरूद्ध सांगूनसवरून इंचभर जाणें आणि रूढ विचाराविरूद्ध टनभर बोलणें यांपैकीं दुसरें पुरवेल; पहिलें बिलकुल पुरवणार नाहीं! असें नसतें तर वेद पौरुष ह्मणणारे धार्मिकांत मोडून जुन्या लोकांच्या स्तुतीस पात्र कां होते? व खित्याच्या हातचें चहाच्या पाण्यासारखें निरुपद्रवी पाणी घेण्यास्तव नैसर्गिक पितृवात्सल्यास पराङ्मुख होऊन वृद्ध मातापितरें पोटच्या गोळ्यास घरांतून बाहेर काढण्यास तयार कां होतीं, व तुकत्याच शेवटास लागलेल्या ग्रामण्यासारखीं प्रकरणें कां माजतीं? अविचारी लोकांस पुष्कळ प्रतिकूल बुद्धिवादापेक्षां यत्किंचित् प्रतिकूल आचार फार विघातक आहे, असें वाटत असल्यामुळें असा परिणाम घडतो हें उघड आहे. तथापि सध्यां लोकांस, अधिकाऱ्यांस व गुरुजनांस न रुचणारे विचार बोलतां येण्यास कोणत्या हिकमती उपयोगी पडतात, येवढेंच सांगावयाचें असल्यामुळें या हिकमतशास्त्राची येथें विशेष चर्चा करण्याची गरज नाहीं! यांत थोडीबहुत फसवणूक आहे, हें कबूल केलें पाहिजे. पण जे लोक, किंवा जे अधिकारी, किंवा जे गुरुजन केवळ तुजऱ्या तट्टासारखे नवीन गोष्ट ऐकली कीं पाठीवरच्या स्वारीस फेंकून देण्याचा प्रयत्न करतील; त्यांच्या डोळ्याला दांभिक आचरणाचीं झांपडें लाऊन व मिथ्या नम्रतेच्या शब्दांनीं त्यांस चुचकारून, शहाण्या मनुष्यानें आपलें काम करून घेतलें पाहिजे! भास्कराचार्यासारख्या पूर्वींच्या अनेक विद्वानांनीं अशा प्रकारची हूल दाखवून समकालीन लोकांचीं आपणांवरील श्रद्धा उडूं न देतां आपल्या मताचा प्रसार केल्याचीं उदाहरणें या देशांत अगदींच ठाऊक नाहींत असें नाहीं! या गणित्यास चंद्रग्रहणाची खरी उपपत्ति अवगत असून व ज्योतिःशास्त्रविषयक त्याचे विचार सामान्य लोकांच्या समजुतीस अगदीं विरुद्ध असून, तो अत्यंत भाविकांत मोडे असें सांगतात! ठीकच आहे. चंद्रग्रहणांत लोक दोन स्नानें करीत

असतील तर भास्कराचार्यांनीं तीन करून लोकांच्या दुप्पट दानें दिलीं ह्मणजे ते आपल्या ग्रंथांत राहूला काय ह्मणतात हें कोण पाहतो ? तथापि हें दुहजबी वर्तन सर्वांनाच संमत होईल असें नाहीं. वागणें एका तऱ्हेचें आणि बोलणें दुसऱ्या तऱ्हेचें—असलें वैपरीत्य बहुधा साऱ्यांच्या आचरणांत कमी अधिक प्रमाणानें दृष्टीस पडतें. तथापि तें हिंदु लोकांच्या वर्तनांत जितकें दृष्टीस पडतें तितकें दुसऱ्या कोणत्याही सुधारलेल्या लोकांच्या वर्तनांत दिसत नाहीं. भाषण व वर्तन यांतील परस्पर विरोध हा आमच्या लोकांचा राष्ट्रीय दोष आहे. पर्वा ह्यूमसाहेबांनीं काय सांगितलें तें वाचकांच्या ध्यानांत असेलच. आपले खरे विचार उघडपणें बोलून दाखविण्याचें धैर्य आमच्या अंगीं नाहीं, ही आमच्या अंगीं एक मोठी गोम आहे, असें ते उघडपणें ह्मणाले, आणि आह्मीं तें माना खालीं घालून निमुटपणें ऐकून घेतलें ! अशा प्रकारचा अप्रामाणिकपणा आमच्या हाडामांसास खिळून गेलेला आहे. साहेबलोकांमध्यें आमचें वजन न राहण्यास जीं अनेक कारणें झालीं आहेत, त्यांत हें प्रधान कारण आहे. युरोपांतील मोठ्या लोकांस असल्या अप्रामाणिकपणाचा पराकाष्ठेचा कंटाळा असतो. मतें कितीही विपरीत असलीं ह्मणून काय झालें ? मनुष्याच्या अंगीं खरी योग्यता असेल, व लोकांच्या कल्याणाबद्दल त्याला खरी कळकळ वाटत असेल, तर लोकांच्या रागाची पहिली लाट निघून गेल्यावर ते त्याच्या बोलण्याचा शांतपणानें विचार करूं लागतात. या गोष्टीचें प्रत्यंतर हवें असल्यास अगदीं अलीकडले मि. ब्रॅडलॉ यांचें उदाहरण घ्या. हा पुरुष पक्का नास्तिक होता. या नास्तिकपणामुळें त्याला प्रथम किती हाल सोसावे लागले हें सर्वांना ठाऊक आहेच. पण कोणाची भीड किंवा मुर्वत न ठेवितां सत्यास निरंतर जागृत राहून, गरीब लोकांच्या उन्नतीसाठीं आपला देह झिजवायाचा, असा याचा निश्चय असल्यामुळें, याशीं मारामारी करणारे, याला पार्लमेंटांतून घालवून लावणारे, याला कारागृहांत पाठविणारे—सारांश, याला मनुष्यरूपी सैतान मानून याचा पाहिजे त्या प्रकारचा छळ करणारे व करविणारे, याचे सामाजिक,

राजकीय, व धार्मिक कट्टे शत्रु अखेरीस याला वचकूं लागले इतकेंच नाहीं तर पूज्य मानूं लागले. एकदां याच्या जिवावरचें दुखणें गेलें तेव्हां लोकांनीं व धर्माधिकाऱ्यांनीं देवळयांत जाऊन याच्या अनामयासाठीं प्रार्थना केल्या व घांटा वाजविल्या! पुढें या सत्यनिष्ठ पुरुषानें आमचा पक्ष घेतला तेव्हां आह्मीं त्याचा केवढा उत्सव केला हेंही सर्वश्रुत आहेच! हेंही असो. ग्लॅडस्टन—मोरले यां जिवंत जोडप्याचें ठळठळीत उदाहरण या वटकेस आपल्या डोळ्यापुढें आहे. मि. मोरले यांचा नास्तिकपणा जसा सर्वांस श्रुत आहे तसाच मि. ग्लॅडस्टन यांची धर्मश्रद्धाही सर्वांस ठाऊक आहे. धर्मसंबंधानें उभयतांत शुद्ध छत्तीसाचा आंकडा आहे, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. असें असून राज्यप्रकरणांत, विशेषतः ऐरिश प्रकरणांत " शिवस्य हृदयं विष्णू विष्णुस्य हृदयं शिवः " या असंस्कृत सर्वप्रसिद्ध वचनाप्रमाणें यांची गट्टी जमली आहे! कांहीं गोष्टींच्या संबंधानें, उदाहरणार्थ मनास शुद्ध वाटेल तें स्पष्ट बोलण्याच्या संबंधानें किंवा कोणत्याही प्रकारच्या लटपटी पासून अलिप्त राहण्यासंबंधानें इंग्रज लोकांमध्यें मि. ग्लॅडस्टनपेक्षां मि. मोरले यांनाच कांकणभर अधिक मान मिळतो, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. आणि हा सारा प्रकार मि. मोरले यांनीं आपलें नास्तिकपण कोणत्याही प्रकारें गुप्त ठेवलें नसून! तेव्हां काय दिसतें कीं, चार दोन गोष्टींत लोकांस न रुचणारे असे तुमचे विचार असले, आणि ते तुह्मी उघड बोललांत तर कांहीं दिवस ते तुह्मांस त्रास देतील, तुमचा तिरस्कार करतील, व तुमचें बोलणें ऐकून घेणार नाहींत, हें जरी खरें आहे तरी सत्य तुमच्या पक्षांत असेल, निदान कोणत्याही क्षुल्लक स्वार्थासाठीं हातीं घेतलेल्या पक्षाच्या वतीनें तुह्मी भांडत नसाल, लोकांच्या कल्याणाची खरी कळकळ तुमच्या अंतःकरणांत वसत असेल, व तें कल्याण घडवून आणण्यासाठीं निरपेक्षबुद्धीनें तुह्मी आपल्या जिवापाड श्रम करीत असाल, तर तुमच्या हातून तें कल्याण होवो अथवा न होवो, तुमचे चांगले हेतु आणि तुमचे निर्लोभी कष्ट यांमुळें लोकांच्या मनांत तुमच्याविषयीं उत्पन्न झालेला पीळ हळूं हळूं नाहींसा

होत जाऊन अखेरीस त्यांना तुमच्या गुणांचें महात्म्य समजूं लागेल, व तुह्मांपासून होणाऱ्या फायद्याबद्दल त्यांच्या मनांत तुह्मांविषयीं कृतज्ञता व पूज्यबुद्धि उत्पन्न होतील. तेव्हां कोणत्याही पक्षाच्या किंवा पंथाच्या निशाणाखालीं जाऊन उभें रहाण्यापूर्वी तो कसा आहे याचा आपल्या मनाशीं पक्का विचार करावा, आणि तो सत्पक्ष आहे अशी आपली बालंबाल खात्री होईल तर बेलाशक त्याचा अंगीकार करावा, आणि त्याच्या प्रसाराकरतां भाषणद्वारा किंवा लेखनद्वारा आपणाकडून होईल तेवढी खटपट चालू करावी. कित्येक असें विचारतात कीं, अशी खटपट करण्यापासून स्वतःच्या अन्नावरच पाय येत असेल तर ती करावी किंवा नाहीं? यावर आमचें साफ उत्तर असें आहे कीं, शेंकडा नव्याण्णव लोकांनीं शेंकडा नव्याण्णव बाबींत तसें करूं नये. जर तुमचें अन्नच नाहींसें होईल तर तुमच्या हातून पुढें काय होणार? रिकामपोटीं किंवा अर्धपोटीं कोणतेंही काम चांगलें वठावयाचें नाहीं. कांहीं झालें तरी पोटभर भाकर आणि अंगभर कपडा यांची वाण पडावयाची नाहीं अशी खात्री झाल्यावर मतप्रसाराकरतां पुढें सरण्याचें धैर्य करावें. तोंपर्यंत आंतल्या आंत तयारी करीत असावें. कित्येकदां अकालीं वाफ दवडल्यापासून फार नुकसान होतें; तें थोड्या घाईनें करून बेऊं नये. वर्ष दोन वर्षे दम न खालला तर जें काम जेमतेम पांचचार वर्षे करतां येईल तें तो दम खाल्यानें जर पांच पंचवीस वर्षे सुरेखपणानें करतां येणें शक्य असेल, तर उतावीळपणानें मताभिमानाच्या आधीन होऊन अकालीं फुटून निघणें हें ज्याचें त्याला किंवा कोणालाच श्रेयस्कर नाहीं. असें समजा कीं, एका धनाढ्य गुजराचा किंवा ब्राह्मणाचा सोळा सतरा वर्षांचा मुलगा मॅट्रिक्युलेशनपर्यंत शिकलेला असून, समाजांत अलीकडे नेहमीं चर्चा होत असलेल्या बालविवाहनिषेधादि विषयांच्या संबंधानें नवीन लोकांच्या मतांसारखीं त्याचीं कांहीं मतें झालीं आहेत. त्याला असें वाटूं लागलें आहे कीं आपण आपलें लग्न स्वतःच्या कमाईनें आपल्या वयाच्या पंचवीस सत्ताविसावे वर्षी बऱ्याच वाढलेल्या ह्मणजे अठरा एकुणीस व-

षांच्या वयाच्या मुलीशीं किंवा त्याच वयाच्या गतभर्तृकेशीं करावें. बाप तर असा हट्ट घेऊन बसला आहे कीं, करावयाचें असेल तर मी सांगतों त्या आठ दहा वर्षांच्या मुलीशीं लग्न करण्यास तयार हो, नाहीं तर या घटकेस माझ्या घरांतून नीघ आणि वाट फुटेल तिकडे भीक मागत चालता हो. माझें न ऐकशील तर माझ्या येवढ्या संपत्तीपैकीं एक कवडी देखील मी तुझ्या हातीं पडूं देणार नाहीं; मग येथून पुढें तुझ्या विद्याभ्यासाच्या खर्चाची गोष्ट कशाला पाहिजे ? वाचकहो अशा संकटांत अशा मुलानें काय करावें ? आमचें तर असें ह्मणणें आहे कीं, शेंकडा नव्याणव मुलांनीं अशा स्थितींत आपल्या आईबापांची आज्ञा निमुटपणें मानावी, आणि त्यांस संतुष्ट राखून त्यांनीं कमावले संपत्तीवर हवा तितका विद्याभ्यास करावा, आणि कालेंकरून त्यांचें डबोलें आपल्या हातीं आलें ह्मणजे त्याच्या आणि विद्येच्या जोरावर आपल्या पिढींत हवी तितकी सुधारणा करावी. भाविक व अभाविक, सुधारक व दुर्धारक, धर्मनिष्ठ व पाखंड यांपैकीं नऊशें नव्याणव लोक ईझीगोइंग ह्मणजे खुशालचेंडू असतात! कोणत्याही गोष्टीकरतां मानेवर खडा ठेऊन घेऊन किंवा भूकतहान वगैरे पडतील ते हाल सोसून श्रम करण्याचा त्यांचा मगदूर नसतो. व्याख्यानास जावें, गोडगोड बोलावें ; पांचचार वर्तमानपत्रांस किंवा एखाद्या दुसऱ्या पुस्तकास उदार आश्रय द्यावा ; मनाची फारच प्रसन्नता असल्यास एखादें छोटेखानी व्याख्यान झोडावें किंवा लहानसें आर्टिकल खर्डावें ; आणि फारच झालें तर प्रसंगविशेषीं ज्यानें त्यानें पवित्र मानलेल्या कामाकरतां रुपया दोन रुपये वर्गणी द्यावी इतकें केलें ह्मणजे बहुतेकांची शिकस्त होते. ज्यांचा इतपतच मगदूर आहे (आणि बहुतेकांचा इतपतच असतो) त्यांनीं आपली भाकरी कायम होईतोंपर्यंत आपल्या आईबापांची किंवा आपल्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांची मर्जी आपणावर खप्पा न होऊं देण्याबद्दल फार जपत असावें. कारण अशांना दैन्यावस्थेनें घेरलें तर त्यांच्या हातून पुढें कांहींच व्हावयाचें नाहीं. तेव्हां परावलंबन सुटेतोंपर्यंत किंवा स्वतंत्रता प्राप्त होईतोंपर्यंत अशा लोकांनीं बहुधा तोंडांस कुलूप घा-

लून ठेवावें हेंच बरें. कधीं लाडक्या हट्टानें, कधीं गोडीगुलाबीनें, कधीं बुद्धिवाद करून, कधीं मृदु भाषणानें अंतःकरणास पाझर आणून, कधीं खोटेंच रुसून बसून जर यांना आपलें काम करून घेतां येत असेल तर त्यांनीं तें खुशाल करून घ्यावें! पण कोणत्याही कारणानें त्यांनीं आपलें सर्वस्वी नुकसान करून घेऊं नये. बुद्धिमंदिरांत सत्याचा दीप प्रकाशित झाल्याबरोबर वृत्ति आनंदमय होऊन एका प्रकारें ज्यांचें देहावसान सुटतें असा एखादा महात्माच आईबापांची, गणगोताची, धनद्रव्याची, जातीची, देशाची, किंबहुना समग्र मनुष्यतेची पर्वा न ठेवतां अन्तरोत्थित अमर्याद प्रेरणाबलाच्या भरंशावर हवें तेवढें महत्कृत्य हातीं घेऊन तें तडीस नेतो! सामान्य मनुष्यांनीं अशा नरवरांचें आश्चर्य करावें, पूजन करावें, स्मरण करावें, शिष्यत्व करावें, पण अनुकरण करूं नये. ज्यांच्या हातून कांहींच होत नाहीं व जे कोणाच्याही साहाय्यावांचून पाहिजे तें करूं शकतात अशा दक्षिणोत्तर ध्रुवापाशीं असणाऱ्या दोन प्रकारच्या व्यक्तींच्या दरम्यान निरनिराळ्या वृत्तांत पडणारे निरनिराळ्या प्रकृतीचे मनुष्य आहेत. तेव्हां ज्यानें त्यानें आपल्या अंगीं शीतोष्ण साहण्याचें कितपत सामर्थ्य आहे याचा नीट विचार करून आपल्या भाषणानें आपल्या गुरुजनांस, आपल्या अधिकाऱ्यांस, किंवा आपल्या लोकांस किती नाखुष करावयाचें याचें अनुमान करावें!

आजपर्यंत या विषयावर लिहून गेलेल्या चार निबंधांत विचार, उच्चार, आणि आचार या त्रयीपैकीं पहिल्या दोहोंची बरीच चर्चा झाली आहे, हें वाचकांच्या ध्यानांत असेलच. आज आचारावर दोन ओळी लिहून तूर्त या विषयाचा निरोप घेण्याचा इरादा आहे.

शरीराच्या कोणत्याही भागांत परस्परांशीं संलग्न असलेलीं हाडें, स्नायु, आणि ज्ञानतंतु यांचा पृथक्त्वानें विचार कर्तव्य असला तरी ज्याप्रमाणें एकाच्या संबंधानें लिहित असतां, दुसऱ्या दोहोंचा उल्लेख केल्यावांचून चालत नाहीं, त्याप्रमाणें विमर्षण, भाषण, आणि आचरण यांपैकीं एकाबद्दल भवति न भवति करीत

असता इतरांविषयीं थोडेंबहुत लिहिल्यावांचून रहावत नाहीं. आपल्या विचारांचा आपल्या उद्गारांवर, आणि त्या दोहोंचा आपल्या वागण्यावर कमी अधिक परिणाम न होणें अशक्य आहे. तेव्हां आतांपर्यंत जें लिहिण्यांत आलें आहे त्यांत आचार अगदींच अस्पृष्ट राहिला आहे असें नाहीं. तथापि पहिल्या दोहोंपेक्षां ह्याच विशेष प्रमुख असल्यामुळें, त्याविषयीं थोडासा विस्तार करणें जरूर आहे.

विचाराच्या संबंधानें कोणीं कोणाची मुरवत ठेवण्याची गरज नाहीं; वाटेल त्यानें वाटेल त्या विषयावर वाटेल तसा विचार करावा, हें मत अलीकडील सर्व विचारी लोकांस मान्य झालें आहे. भाषणाच्या संबंधानें थोडा मतभेद आहे. पुष्कळांचें असें ह्मणणें आहे कीं, खऱ्या कळवळ्यानें प्रीति करणाऱ्या मातापितरांस व ज्यांच्या सुप्रसन्नतेवर आपला चारितार्थ अवलंबून असतो अशा आपल्या वरिष्ठ अधिकाऱ्यांस होतां होईल तों आपल्या भाषणानें दुखवूं नये. यांपैकीं दुसऱ्यांची ह्मणजे वरिष्ठ अधिकाऱ्यांची आमच्या मतें फारशी परवा करण्याची गरज नाहीं. वडतर्फ होऊन घरीं बसण्याचा प्रसंग येणार असला, व दुसऱ्या कोणत्याही रीतीनें बायकामुलांचें व स्वतःचें पोषण करण्याचा मार्ग नसला तर स्वमताविषयीं उघडपणें विशेष आग्रह धरून बसणें एकंदरीनें चांगलें नाहीं. पण जर स्वमतप्रकाशन या थराला जाण्याचा संभव नसेल तर तें बेलाशक प्रसिद्ध करावें. या दोहोंशिवाय तिसऱ्या कोणत्याही मनुष्याच्या भीतीनें मनास शुद्ध वाटेल तें बोलण्यास डगणें हें भित्रेपणाचेंच चिन्ह होय! वास्तविक पाहिलें तर ज्यांना आपण लोक ह्मणतों व ज्यांच्या अपवादाला आपण भीत असतों, त्यांवर आपलें फारच थोडें अवलंबून असतें. लोकांना संतुष्ट राखण्याकरतां स्ववंचन करणें हें महापातक आहे असें समजलें पाहिजे. सामान्य लोक अंधासारखे गतानुगतिक असतात. विचारी पुरुष अशांच्या छंदानें नेहमीं वागतील तर सत्पक्षाचा प्रसार कधींच व्हावयाचा नाहीं. तेव्हां अज्ञानमग्न, अविचारी, आणि ज्यांच्यांशीं आपला अर्थाअर्थी संबंध नाहीं

अशा लोकसमुदायाच्या निंदेकडे आणि स्तुतीकडे दुर्लक्ष्य करून, ज्याच्या मनाला जीं मतें प्रशस्त वाटत असतील त्यांचें त्यानें निर्भयपणें प्रतिपादन करावें. असें केल्यानें उलट पक्षांचें ह्मणणें ऐकून घेण्याची व विचारपूर्वक सत्यासत्याचा निर्णय करण्याची संवय सर्वांस लागेल.

आतां कोणते विचार अमलांत आणावे, हा एक कठिण प्रश्न राहिला. यासंबंधानें बहुतेक देशांत फार मोठा मतभेद दृष्टीस पडतो. आचरण रूढ पद्धतीप्रमाणें असल्यास बोलणें तिला कितीही विरुद्ध असलें तरी खपतें, हें मागें एकदां सांगितलेंच आहे. तेव्हां आतां लोक वाईट ह्मणतील ह्मणून मळलेल्या वाटेबाहेर पाऊल टाकण्याचा मुळींच प्रयत्न करूं नये कीं काय, व करणें योग्य असेल तर तो कसा व किती करावा याचा निश्चय करणें जरूर आहे. या प्रश्नाचा सहज रीतीनें उलगडा करतां यावा ह्मणून मनुष्याच्या सामाजिक आचरणाचे दोन भाग करूं; एक ज्या आचरणाचा इतरांशीं प्रत्यक्ष संबंध आहे तें, व दुसरें ज्याचा तसा संबंध नाहीं तें. यावर कोणी असा आक्षेप घेतील कीं, समाजांत राहणाऱ्या कोणत्याही मनुष्याच्या आचरणाचा समाजाच्या बऱ्यावाईटाशीं मुळींच संबंध नाहीं असें कसें होईल? हा आक्षेप केवळ निःसत्व आहे असें आह्मी ह्मणत नाहीं. तथापि सारासारविचार करून कोणत्या गोष्टींचा खासगी वर्तनांत आणि कोणत्यांचा लौकिक वर्तनांत समावेश केला पाहिजे हें ठरविणें केवळ अशक्य नाहीं. कोणीं किती व कसलें अन्न खावें; कसल्या घरांत रहावें; कोणत्या प्रकारचे कपडे वापरावे, कोणता धंदा करावा; दानधर्म किती करावा; कोणते खेळ खेळावे; कशा प्रकारचा व्यायाम करावा— वगैरे गोष्टींचा लोकांशीं ह्मणण्यासारखा संबंध नाहीं. अशा गोष्टींत ज्याचें त्याला पूर्ण स्वातंत्र्य असलें पाहिजे. याच्या उलट कोणत्याही मनुष्याशीं केलेले करार पाळणें; कोणासही निष्कारण पीडा न देणें; खरें बोलणें; शक्त्यनुसार परोपकार करणें; कायदे पाळणें; कर देणें वगैरे गोष्टींत लोकांशीं संबंध येतो, आणि ह्मणून त्या गोष्टी रूढ राजकीय व सामाजिक नियमांस अनुसरून करणें जरूर

आहे. पण हे नियम ज्याला मान्य नसतील त्यानें काय करावें ? या प्रश्नाचें उत्तर देण्यापूर्वी लौकिक वर्तनाचेही जे दोन पोटविभाग आहेत ते येथें सांगणें जरूर आहे. एक लोकांस संमत पण लोकांत अद्यापि रूढ न झालेलें वर्तन; दुसरें असंमत व अरूढ वर्तन. उदाहरणार्थ वेळाच्या संबंधानें कडक नियमितपणा हा गुण कोणालाही वाईट आहे असें तर ह्मणवत नाहीं; पण त्याप्रमाणें वर्तन करणारा मनुष्य सहसा लोकप्रिय होत नाहीं. कारण बहुतेक लोकांस 'वेळाचें मोल' समजत नसतें! याप्रमाणेंच सत्य भाषण, प्रामाणिकपणा, व्यवस्थितपणा वगैरे लोकसंमत पण लोकांच्या प्रत्यक्ष आचरणांत बातावेतानेंच दृष्टीस पडणाऱ्या गुणांची गोष्ट आहे. अशा गुणांच्या संबंधानें लोक आपणास काय ह्मणतील याचा बिलकुल विचार करूं नये. ज्यानें त्यानें आपल्या अंगीं असेल तेवढ्या धैर्यानें असले गुण आपल्या वर्तनांत आणून लोकांत त्यांचा पसार करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. आतां लोकांस असंमत पण स्वतःस पसंत वाटणाऱ्या गोष्टींच्या-संबंधानें काय करावें, येवढ्या प्रश्नाचें उत्तर द्यावयाचें राहिलें. व तें उत्तर इतकेंच आहे कीं, ज्या असंमत वर्तनाचा लोकांशीं प्रत्यक्ष संबंध नसेल, पण जें स्वतःच्या मनाला प्रशस्त वाटत असेल त्यांत त्यांच्या भीतीनें बिलकुल फेरफार करूं नये. **मनःपूतं समाचरेत्** या मंत्राच्या खऱ्या अर्थाच्या अनुरोधानें असलें वर्तन चालूं द्यावें. राहतां राहिलें लोकांशीं प्रत्यक्ष संबंध येण्यासारखें पण त्यांस पसंत न पडणारें वर्तन. असें वर्तन परिणामीं लोकांस खरोखरीं कल्याणावह होणार आहे अशी ज्याची पक्की खातरी झाली असेल, त्यानें असा विचार केला पाहिजे कीं, जर आपण लोकांस न जुमानतां हवेंतसें वागत सुटलों तर परिणामीं आपल्या वर्तनांतील चांगुलपण त्यांच्या नजरेस येऊन ते आपलें अनुकरण करतील किंवा त्यांस आपला तिट्कारा येऊन ते आपणास मुळींच सोडून देतील. ज्याला आपण बहिष्कार ह्मणतों तो अशाच प्रकारच्या लोकांच्या तिट्काऱ्याचा परिणाम होय. ज्या बहिष्कारामुळें लोकांशीं मुळींच संबंध तुटण्याचा

संभव आहे, ह्मणजे ज्यामुळें बाहिष्कृतांची कायमची निराळी जात होण्याचा संभव आहे, असा बहिष्कार होतां होईल तों टाळावा. कारण, लोकांची सुधारणा व्हावी अशी ज्यांची खरी इच्छा असेल ते लोकांपासून अजबात तुटून निघाल्यानें तीं कधींच होण्याचा संभव नाहीं. तथापि कांहीं वर्षें लोकांपासून निराळें राहिल्यानें, त्रास सोसल्यानें, ती होण्याची खात्री असेल, व त्या सुधारणेच्या चांगुलपणाचें उदाहरण त्यांस घालून देणें अवश्य असेल तर मनुष्यजातीचें हित चिंतणाऱ्या सत्यनिष्ठ धीरांनीं तसें करण्यास मागेंपुढें पहातां कामा नये. तात्पर्य काय कीं लोकांच्या कल्याणाचा जो हेतु मनांत धरला असेल तो कोणत्या उपायानें लौकर तडीस जाईल व कोणत्या साधनानें एकंदरींत आपल्याला किंवा दुसऱ्याला कमींत कमी त्रास होईल याचा शांतपणानें निश्चय ठरवून तदनुसार वर्तन करावें, हेंच सत्पुरुषास योग्य आहे. हा निश्चय करतांना खरी सुधारणा कशांत आहे हें फारच काळजीनें ठरविलें पाहिजे. कारण वारंवार होतें काय कीं विशिष्ट वासनाधीन किंवा मताधीन झालेल्या मनुष्यास वास्तविक सुधारणा कशांत आहे हें नीट न समजून, जेवढें जुनें असेल तेवढें फेकून देण्यांत व कसल्या तरी नवीन गोष्टींचा अंगीकार करण्यांत आपण सुधारणा करीत आहों असा भ्रम होतो! असल्या लोकांस सुधारक ह्मणण्यापेक्षां दुर्धारक ह्मणणें हेंच बरें! उदाहरणार्थ, हिंदु धर्मांत बरींच व्यंगें आहेत ह्मणून यहुदी, महंमदी, ख्रिस्ती किंवा अशाच प्रकारच्या दुसऱ्या एखाद्या धर्माचा अंगीकार करणाऱ्या मनुष्यास विचारी ही संज्ञा सहसा देतां येणार नाहीं. तसेंच, आमचे कांहीं रीतरिवाज मूर्खपणाचे आहेत ह्मणून प्रत्येक गोष्टींत परकीयांचें अनुकरण करणें हेंही कोणत्याही दृष्टीनें ज्याचें त्याला किंवा इतरांला परिणामीं विशेष सुखावह होण्याचा संभव नाहीं, असें आह्मांस वाटतें. उदाहरणार्थ, कित्येक प्रसंगीं धोतरें नेसणें सोईकर नाहीं ह्मणून युरोपीअन लोकांप्रमाणें दिवसभर पाटलोण घालून बसणें, किंवा ते लोक विशेष कामाकडे कागदांचा उपयोग करतात ह्मणून आपणही तसें करणें हें केवढें मूर्खपण आहे बरें? ज्या देशांत

आपले शेंकडों पूर्वज जन्मास आले, वाढले, व मरण पावले; ज्या देशांतील हजारों पिढ्यांनीं अनेक गोष्टींत मोठ्या कष्टानें केलेल्या अनेक सुधारणांचें फळ आपणास ऐतेंच प्राप्त झालें—अशा देशांतील धर्माचा, रीतरिवाजांचा, व लोकांचा सर्वथैव त्याग करणाऱ्या मनुष्यास खऱ्या सुधारकाची पदवी कधींही शोभणार नाहीं. स्वभूमींत, स्वलोकांत, स्वधर्मात, आणि स्वाचारांत राहून अविचारी व अज्ञान देशबांधवांच्या निंदेस किंवा छलास न भितां, त्यांच्याशीं कधीं भांडून, कधीं युक्तिवाद करून, कधीं लाडीगोडी लावून, अथवा सामर्थ्य असल्यास कधीं त्यांना दटावून त्यांची सुधारणा करणें यांतच खरी देशप्रीति, खरी बंधुता, खरा देशाभिमान, खरें शहाणपण व खरा पुरुषार्थ आहे. यांच्या उलट जे वर्तन करतात ते सुधारणा करींत नाहींत तर फक्त शृंखलांतर करतात! अशांच्या कपाळीं लिहिलेली खरी गुलामगिरी कधींही सुटावयाची नाहीं. भरतखंडांत अशा प्रकारचे नवीन गुलाम उत्पन्न होण्यापेक्षां तें आहे त्या प्रकारचेंच गुलामांचें राष्ट्र राहिलें तरी हरकत नाहीं! पण अलीकडील चिन्हांवरून आह्मी नवीन खोड्यांत आपले हातपाय अडकूं न देतां ते जुन्या खोड्यांतूत वातावितानें काढून घेण्यास समर्थ होऊं, अशी आशा दिसत आहे! या उप्पर भवितव्यता काय असेल कोण जाणे!!

शिक्षणाबद्दल सक्ती कां नको काय?

"Educate the people" was the first admonition addressed by Penn to the colony which he founded. "Educate the people" was the legacy of Washington to the nation which he had saved. "Educate the people" was the unceasing exhortation of Jefferson.

Speech on Education delivered by Lord Macaulay in the House of Commons in 1847.

हौस ऑफ् कामन्स सभेंत प्रसिद्ध लॉर्ड मेकॉले यांनीं लोकशिक्षणावर १८४७ त जें भाषण केलें त्यांतून वरील उतारा घेतला आहे. पेननें जी वसाहत केली तिला त्याचें पहिलें सांगणें असें होतें कीं, "लोकांस शिक्षण द्या." ज्या राष्ट्राला वाशिंगटननें दास्यांतून सोडविलें त्याकरतां "लोकांस शिक्षण द्या" या उपदेशाचें धन त्यानें मागें ठेविलें होतें. "लोकांस शिक्षण द्या" अशी जेफरसन याची अहर्निश प्रार्थना असे.

पेन्सिलव्हॅनिआ प्रांताचा प्रख्यात प्रस्थापक क्वेकर वुइलिअम पेन, अमेरिकेस स्वातंत्र्य देणारा वीरमणि जॉर्ज वॉशिंग्टन् व अमेरिकेंत लोकसत्ताक राज्याचा मजबूत पाया घालण्यासाठीं ज्यानें आपलें बुद्धिसर्वस्व खर्च केलें, तो सर्वश्रुत तिसरा प्रेसिडेंट जेफरसन—अशा तीन पुरुषांच्या नांवाचा उच्चार करण्यांत आपण आपल्या पक्षास मोठी सबळता आणीत आहों, असें लॉर्ड मेकॉले यास वाटून त्यानें हीं तीन मोठीं नांवें हौस ऑफ् कॉमन्स सभेंत काढलीं असावीं हें उघड आहे. १८४७ मध्यें इंग्लंडांत प्राथमिक शिक्षणाबद्दल सरकारानें सक्तीचा कायदा करावा किंवा नाहीं या विषयीं मोठ्या कडाक्याचा वाद चालला होता. मेकॉलेसाहेब अस्तिपक्षास होते. या प्रश्नाचा विचार करण्याकरतां जी कमिटी नेमिली होती तिचे ते सेक्रेटरी होते. विद्येपासून मनावर होणारे परिणाम आणि विद्याप्रसाराची अवश्यकता यांसंबंधानें मेकॉलेच्या विचारांइतके विशद उदार विचार त्या पिढींत फारच थोड्या विद्वान् लोकांचे होते. गरीब लोकांस थोडेंबहुत शिक्षण सरकारानें देणें यांत सरकाराकडून लोकांवर जुलूम होत नाहीं इतकेंच नाहीं, तर तशा प्रकारच्या शिक्षणाकरतां कमी अधिक सक्ती करणें हें सरकाचें कर्तव्य होय, असें त्याचें पक्कें मत झालेलें होतें. ज्यांना इंग्रजी येत असेल त्यांनीं मेकॉलेसाहेबांचें हें भाषण अवश्य वाचून पहावें. आह्मांस त्यांतील उतारा येथें घेण्याची बुद्धि होण्यास सध्यां बडोद्याकडे यासंबंधानें जी जागृति झाल्यासारखी दिसत आहे ती कारण झाली. बडोद्याच्या एजुकेशनकमिटीनें जे प्रश्न काढले आहेत त्यांत कंपल्सरी एजुके-

शन बद्दल ह्मणजे सरकारानें कांहीं एक प्रकारच्या शिक्षणाबद्दल लोकांवर सक्ती करणें योग्य आहे कीं नाहीं, असा प्रश्न घातला आहे ; आणि शिक्षणाच्या संबंधानें दुसऱ्या कोणत्याही सूचना करण्यापूर्वी या प्रश्नाचें स्पष्ट उत्तर देणें जरूर आहे असें आह्मांस वाटतें. लोकशिक्षणाशीं सरकारचा संबंध असावा किंवा नाहीं, व तो असावा असें असेल तर प्रत्येक व्यक्तीस थोडेंबहुत शिक्षण मिळेल अशी व्यवस्था करणें हें सरकारचें कर्तव्य आहे किंवा नाहीं, हे प्रश्न सयामी जुळयाप्रमाणें एकमेकांशीं संलग्न आहेत. महत्वाच्या इतर प्रश्नांप्रमाणें यांसही उपपत्ति आणि क्रिया अथवा शास्त्र आणि प्रयोग, अशीं दोन अंगें आहेत. गेल्या शतकाच्या अखेरीस व चालू शतकाच्या आरंभास या प्रश्नाविषयीं युरोपांत मोठा वादविवाद चालला होता. अलीकडे बहुतेक सुधारलेल्या लोकांत यासंबंधानें ऐकमत्य होऊन त्या वादाचा निरास झाला आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. युरोपांतील बहुतेक देशांनीं लोकशिक्षण हें सरकारचें कर्तव्य मानून तें अमलांत आणण्यासाठीं निरनिराळ्या तऱ्हेचे कायदे केले आहेत. फक्त रशिया देशांत शिक्षणाबद्दल सक्तीचा कायदा नाहीं. पण याचा परिणाम असा झाला आहे कीं, रशियासारखी अज्ञान प्रजा दुसऱ्या कोणत्या ी देशांत नाहीं. मुसलमानी तुर्कस्थानांत देखील यासंबंधानें सक्तीचा कायदा झालेला आहे. आतां त्या लोकांच्या विशिष्ट प्रकारच्या सामाजिक व धार्मिक स्थितीमुळें त्याचा नीट अंमल होत नाहीं ही गोष्ट निराळी. पण साऱ्या लोकांस लिहितां वाचतां व हिशेब करतां येणें हें अत्यंत उपयोगी आहे अशी या शूर, मिजासखोर, बेपर्वा, आळशी, स्त्रीमत्सरी, व विधिप्रसक्त लोकांतील मुत्सद्यांची व राजकारणी पुरुषांचीही खात्री झाली आहे! आमच्या देशांत साऱ्या विद्येचा मक्ता ब्राह्मण जात बळकावून बसल्यामुळें, किंवा ज्यांनीं हा मक्ता बळकाविला त्यांना आणि त्यांच्या वंशजांना ब्राह्मण ही संज्ञा प्राप्त होऊन बाकीचे लोक अक्षरशत्रु राहिल्यामुळें, या घटकेस या प्रश्नाहून अधिक महत्वाचा दुसरा प्रश्न दिसत नाहीं. आमच्या सांप्रत शोचनीय स्थितीचा

जो कोणी शांतपणानें विचार करील त्याला लोकशिक्षणाशिवाय ही आमची स्थिति सुधारण्याचा दुसरा उपाय नाहीं असें दिसून आल्यावांचून रहाणार नाहीं. सरकारापाशीं हें काम तडीस नेण्याइतके पैसे असोत किंवा नसोत; सरकारानें किंवा लोकांनीं हें काम मनापासून हातीं घेतल्याशिवाय आमची खरी, टिकाऊ, व वाढत जाणारी सुधारणा होण्याचा बिलकुल संभव नाहीं. पण ही पैशाची अडचण फक्त ब्रिटिश अमलांतल्या प्रजेसच लागू आहे; ती नेटिव संस्थानांस लागू नाहीं; कारण, इंग्लिश राज्यामुळें नेटिव संस्थानिकांस स्वसंस्थानांतर्गत शांतिमय सुधारणांशिवाय दुसरें कांहींच करावयाचे राहिलेलें नाहीं. बहुतेक संस्थानिक स्वसुखाभिलाषी बनून जाऊन या व इतर कर्तव्याकडे मुळींच लक्ष देत नाहींत ही गोष्ट निराळी; पण देतील तर या किंवा दुसऱ्या खंडांतल्या कोणत्याही स्वतंत्र राष्ट्रापेक्षांही त्यांस या कामांत विशेष यश कां मिळवितां येऊं नये हें आह्मास समजत नाहीं.

लोकशिक्षणाविषयीं विचार करतांना गोंधळ होऊं न देण्यासाठीं ज्या दोन गोष्टी नेहमीं डोळ्यापुढें ठेविल्या पाहिजेत त्या ह्या लोकशिक्षण ह्मणजे उच्चप्रतीचें किंवा धंदेशिक्षण नव्हे. लहानापासून थोरास व गरीबापासून श्रीमंतास नित्याच्या व्यवहाराला घडोघडी उपयोगी पडणारें असें जें बुद्धिविकासक अत्यंत स्वल्प प्राथमिक शिक्षण त्याचाच सक्तीच्या शिक्षणांत अंतर्भाव केला पाहिजे. कोणत्याही प्रकारच्या धर्ममतांशीं या शिक्षणाचा बिलकुल संबंध नाहीं; तसेंच या शिक्षणापासून चारितार्थ चालविण्यास उपयोगी पडणाऱ्या कोणत्याही धंद्याचें ज्ञान प्राप्त होत नाहीं. तसेंच, अशा प्रकारच्या शिक्षणाविषयीं सक्ती करणें ह्मणजे अमुक प्रकारच्या शाळांत, अमुक फी देऊन, अमुक वर्षें मुलें पाठविणें असाच केवळ अर्थ नाहीं; तर अमुकएक शिक्षण अमुकएक वयाच्या आंत प्रत्येक मुलीस व मुलास मिळण्याची खबरदारी त्यांच्या आईबापांनीं किंवा पालकांनीं घेतलीच पाहिजे, न घेतल्यास ते अमुक दंडास पात्र होतील, असा अर्थ आहे. प्रजेचें हित चिंतणाऱ्या प्रत्येक सरकारानें असा नियम करून तो अमलांत आणावा, व त्याकर-

तां लागेल तेवढा खर्च आनंदानें करावा, असें आमचें मत आहे. तथापि कोणत्याही लोकांस किंवा सरकारास ज्ञानाचें खरें महत्व समजून येऊन या गोष्टीची योग्यता कळण्यास वरींच वर्षें लोटावीं लागतात ! स्पार्टन व अथीनिअन लोकांस लोकशिक्षणाची थोरवी चांगली समजली होती, व त्यामुळें त्या दोन्हीही लोकांनीं सर्व प्रतीच्या लोकांस प्राथमिक शिक्षण मिळण्याबद्दल फार वाखाणण्यासारख्या सोई केल्या होत्या. रोमन लोकांनीं अर्ध्या अधिक पृथ्वीचें राज्य केलें, पण लोकशिक्षणाचें खरें महत्व त्यांस शेवटपर्यंत समजलें नाहीं. अलीकडील युरोपीय राष्ट्रपद्धतीचा मूळ प्रस्थापक फ्रेंच लोकांचा इतिहासप्रसिद्ध राजा शार्लमेन याने लोकांत विद्याप्रसार करण्यासाठीं पराकाष्ठेचे परिश्रम केले. त्यानंतर ल्यूथर व त्याचा मित्र मिलँक् थॉन यांसारखे या शिक्षणाचे कैवारी सोळाव्या शतकापर्यंत युरोपाच्या इतिहासांत दृष्टीस पडत नाहींत. या धर्मसुधारकांची बालंबाल अशी खात्री होऊन गेली होती कीं, रुग्णावस्थेप्रत पावलेल्या ख्रिस्ती धर्माचें संशोधन करण्यास विद्याप्रसाराहून दुसरें चांगलें साधन नाहीं. या दोघांनीं या कामीं जी मेहनत घेतली तीमुळें युरोपांतील इतर लोकांपेक्षां जर्मन लोकांस विद्येचें खरें महत्व अगोदर समजून आलें, आणि ह्मणून अलीकडील युरोपीय राष्ट्रांत विद्यावृद्धीच्या व विद्याप्रसाराच्या कामांत जर्मनीचा पहिला नंबर आहे. इंग्लंड, इटली, ऑस्ट्रिया, युनायटेड स्टेट्स वगैरे मोठमोठ्या देशांनीं प्राथमिक शिक्षणाकरतां सक्तीचे कायदे केले आहेत यांत कांहीं नवल नाहीं; पण पोर्तुगाल, स्वीडन, बेलजम, डेन्मार्क इत्यादि व ह्मैसूर, बडोदें, किंवा (निझाम) हैद्राबादेसारख्या संस्थानतुल्य लहान लहान स्वतंत्र देशांनीं देखील प्रत्येक मुलास व मुलीस प्राथमिक शिक्षण मिळण्याकरतां नानातऱ्हेचे नियम करून त्यांचा बरोबर अंमल होण्यासाठीं मोठा खर्च ठेविला आहे. इतर थोर पुरुषांप्रमाणें पीटर धी ग्रेट यालाही विद्याप्रसाराचें खरें महत्व समजलें होतें. पण राशियन लोकांच्या मूढ अज्ञानामुळें व रानटीपणामुळें त्याच्या प्रयत्नास यश आलें नाहीं. चिनी लोक पूर्वींपासून या गोष्टीची म-

हती जाणून आहेत. जपानी लोकांनीं अलीकडे प्रत्येक चांगल्या गोष्टींत युरोपिअन व अमेरिकन लोकांचें अनुकरण झपाट्यानें चालविलें आहे हें आपणांस ऐकून व वाचून ठाऊक झालेंच आहे. आरंभीं दिलेला उतारा वाचल्यावर युनायटेड स्टेट्समध्यें या संबंधानें कशी व्यवस्था असेल हें कोणासही सांगावयास नको. या सर्व गोष्टी मनांत आणिल्या असतां काय दिसून येईल कीं, आमच्या पूर्वेस आणि पश्चिमेस ज्ञानरवि कमी अधिक तेजानें प्रकाशूं लागला असून आह्मी मात्र अज्ञानाच्या गाढ तिमिरांत चांचपडत पडलों आहों! आह्मी खालसा मुलखांतले लोक त्यांतून केव्हां पार पडूं ते पडूं. पण मोठमोठ्या संस्थानिकांनीं आपापल्या संस्थानांत 'ज्ञानमय प्रदीपाचें' प्रज्वलन करण्यास मागेंपुढें कां पहावें हें समजत नाहीं. या संबंधानें त्यांच्या मनांत येण्यासारख्या ज्या चारदोन शंका आहेत त्या सहज परिहार करण्यासारख्या आहेत, असें आजच दाखविलें असतें; पण स्थलसंकोचामुळें पुढल्या आठवड्यापर्यंत लेखणीस व मनास ओढून धरणें भाग पडत आहे.

प्राथमिक शिक्षण सरकारचें अवश्य कर्तव्य आहे.

सरकारानें काय करावें आणि काय न करावें याविषयीं युरोपांत पुष्कळ मतभेद आहे; पण त्या मतभेदांत आह्मास पडण्याची गरज नाहीं; कारण, राजा कालस्य कारणम् या तत्वाचे आह्मी आशिया खंडांतील लोक परम भक्त आहों. कुटुंबाधिपतीला कुटुंबांत जो अधिकार असतो तो राजाला राष्ट्रांत असावा, अशी आमची फार जुनी समजूत आहे. प्रजा राजाचीं लेंकरें; राजा प्रजेचा पिता; राजानें स्वापत्याप्रमाणें प्रजापालन करावें; सूर्याचे प्रखर कि-

रण आपल्या शिरावर घेऊन ज्याप्रमाणें महावृक्ष आश्रयास येणाऱ्या पादचाऱ्यांस सुखकर छाया देतात त्याप्रमाणें राजांनीं रात्रंदिवस कष्ट साहून लोकाराधन करावें हीच त्यांची खरी वृत्ति होय. अशा प्रकारच्या राजधर्मसंबंधक कल्पना ज्यांच्या हाडास खिळून गेल्या आहेत त्यांना 'राजानें लोकांस प्राथमिक शिक्षण अवश्य दिलें पाहिजे' असें प्रतिपादणारा कांहीं तरी वहकतो आहे असें कधींच वाटण्याचा संभव नाहीं; दुसरें युरोपीय लोकांनीं राजाच्या किंवा सरकाराच्या व्याख्येची व्याप्ति कितीही संकुचित केली तरी प्राथमिक शिक्षण तींत आल्यावांचून राहत नाहीं; कारण, कर्तव्याची मर्यादा ज्यांनीं अत्यंत सूक्ष्म केली आहे त्यांचें देखील असें ह्मणणें आहे कीं, लोकांच्या मालमत्तेचें आणि जीविताचें संरक्षण करणें हें सरकाराचें आद्य कर्तव्य होय. सरकाराच्या कोणत्याही व्याख्येंतही गोष्ट येत नाहीं असें होत नाहीं; आणि ही गोष्ट घडवून आणण्यास लोकशिक्षणासारखें प्रशस्त साधन नाहीं, तेव्हां लोकशिक्षण हें सरकाराचें अवश्य कर्तव्य आहे हें सिद्ध झालें. यावरून काय दिसतें कीं, राजा अथवा सरकार यांच्या कर्तव्याविषयीं पाश्चिमात्य लोकांची समजूत घ्या, किंवा पूर्वात्य लोकांची समजूत घ्या; लोकांस थोडेंबहूत शिक्षण देण्याची जवाबदारी कोणत्याही शास्त्यास वाजवी रीतीनें टाळतां येणार नाहीं. यावर कोणी अशा शंका घेतील कीं, हें कर्तव्य स्पष्ट आहे तर आजपर्यंत तें सर्व ठिकाणीं बजावण्यांत कां आलें नाहीं, व लोकांच्या मालमत्तेचें आणि जीविताचें संरक्षण करण्यास लोकशिक्षणाइतकें दुसरें प्रशस्त साधन कशावरून नाहीं ? यांपैकीं पहिल्या शंकेचें उत्तर असें आहे कीं, आजपर्यंत खुद्द राजे लोकांस किंवा सरकारासच लोकशिक्षणाचें खरें महत्व नीट समजलें नव्हतें; तेव्हां त्याबद्दल त्यांनीं ह्मणण्यासारखी दक्षता दाखविली नाहीं, याबद्दल त्यांच्याकडे दोष नाहीं; पण अलीकडे हें महत्व सर्वांस समजून आलें आहे किंवा समजावून देतां येण्यासारखी स्थिति प्राप्त झाली आहे; आणि ह्मणून आतां किंवा येथून पुढें लोकानुशासनाचें काम ज्यांच्याकडे येईल त्यांनीं लोकशिक्षणाची जबाबदारी आपल्या अंगावर न

येणें अत्यंत दूषणीय होणार आहे. दुसऱ्या शंकेच्या संबंधानें आह्मी उलट असा प्रश्न करतों कीं, लोकशिक्षण हें लोकांच्या मालमत्तेच्या आणि जीविताच्या संरक्षणाचें प्रशस्त साधन नसेल तर दुसरें कोणतें आहे? फटकें मारणें, खोड्यांत घालणें, मुसक्या बांधणें, अंधेऱ्या कोठडींत कोंडून घालून कांजी पाजणें, साध्या किंवा सक्त मजूरीची शिक्षा देणें, बिड्या ठोकणें, तोफेचे गोळे उचलावयास लावणें, काळ्या पाण्यावर धाडणें, फांशीं देणें, गोळ्या घालणें—हींच प्रशस्त साधनें आहेत कीं काय? रोग होऊं देऊन मग ते तीव्र उपायांनीं बरे करीत बसणें किंवा ते मुळींच न होऊं देणें हें प्रशस्त? रोगाविर्भाव झाल्यावर त्याचा प्रतिकार करणें प्रशस्त असेल तर देवी कशासाठीं काढूं देतां? महारोग्यांस इतरांप्रमाणें समाजांत हवें तसें मिसळूं कां देत नाहीं? घरांत व घराबाहेर घाण करणारास शिक्षा देण्याचे अधिकार म्युनिसिपालिट्यांस, लोकलबोर्डास, पाटीलकुळकरण्यास, मामलतदारांस आणि इतरांस कशासाठीं दिले आहेत? वाख्याच्या उपद्रवाचा आरंभ झाला नाहीं तों पाण्याची स्वच्छता राखण्याबद्दल, एका गांवचे लोक दुसऱ्या गांवांत जाऊं न देण्याबद्दल, ठिकठिकाणीं डांबराच्या व गंधकाच्या भट्या पेटवून फेनिलानें घाणीच्या जागा शिंपडण्याबद्दल इतकीं धडपड कां करतां? कुजलेलें मांस, सडलेलीं फळें, व नासलेल्या भाज्या बाजारांत कां विकूं देत नाहीं? या सर्व गोष्टी झालेल्या रोगाच्या प्रतीकारार्थ आहेत, कीं ते न होऊं देण्याचे उपाय आहेत? तसेंच यासंबंधानें सरकारानें सक्ती करणें वाजवी आहे असें ह्मणतां कीं गैरवाजवी आहे असें ह्मणतां? जर या गोष्टी, रोगांची होतां होईल तों उत्पत्ति किंवा त्याचा प्रसार न होऊं देण्यासाठीं करण्यांत येत असतील, आणि त्या सरकारानें करणें प्रशस्त व अवश्य असेल तर बाकी साऱ्या रोगांहून अतिशय भयंकर व दुष्ट जो अज्ञानरोग तो नाहींसा करण्याबद्दल किंवा त्याचे दुष्परिणाम न घडूं देण्याबद्दल जो प्रशस्त उपाय आहे तो सरकारानें न करावा असें तुह्मी कोणत्या आधारावर ह्मणणार? हा अज्ञानरोग तुह्मांस क्षुद्र वाटतो काय? जर

तो तुह्मांस तसा वाटत असेल तर तुमच्या विचारांत मोठी चूक होत आहे. हा अज्ञानरोग सर्व शारीरिक रोगांच्या मुळाशीं आहे इतकेंच नाहीं, तर झाडून साऱ्या मानुषीय विपत्तींचें हाच बीज आहे असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. पारतंत्र्याच्या यातना कोण सोशीत आहेत ? दारिद्र्यानें कोण पीडिले आहेत ? नित्याच्या चरितार्थाची कोणास पंचाईत पडते ? दुसऱ्याच्या लाथाबुक्या नित्यशः कोणास खाव्या लागतात ? यत्किंचित् कारणास्तव मारामाऱ्या करण्यास व खून पाडण्यास कोण तयार होतात ? तुरुंग बहुधा कोणत्या प्रकारच्या लोकांनीं भरलेले असतात ? वेडेपणाच्या धर्मसमजुतीनें नानाप्रकारचे देहदंड कोण सोसतात व धर्मसंबंधीं तंटे कोण माजवितात ? अल्प वस्त्र, अल्प अन्न, व अमंगल वसति यांच्या योगानें होणारे अनंत हाल कोणास भोगावे लागतात ? या सर्व विपत्ति विशेषतः अज्ञान लोकांस छळीत नाहींत असें जर कोणी सिद्ध करून देईल तर लोकशिक्षणांत सरकारानें हात घालण्याची किंवा तें आपलें अवश्य कर्तव्य आहे असें मानण्याची गरज नाहीं, असें आह्मी खुशाल कबूल करूं ! कोणत्याही मनुष्यावर चोरीचा किंवा खुनाचा आरोप शाबीद झाला असतां त्याच्या अपराधाच्या मानानें त्याला हवी ती शिक्षा ठोठावण्याचा अधिकार न्यायाधीशाकडे ठेवण्यांत जर तुम्हांला अवघड वाटत नाहीं तर त्या मनुष्याला चोर किंवा खुनी न होऊं देणाऱ्या साधनांचा उपयोग करण्याचा अधिकार त्याकडे ठेवण्यास तुम्ही इतके आढेवेढे कशासाठीं घ्यावे हें समजत नाहीं.

या विचारसरणीवर कित्येक लोक असा आक्षेप घेतील कीं, अगोदर शिक्षणापासून किंवा ज्ञानार्जनापासून हटकून चांगले परिणाम होतात असें कोणासही ह्मणतां येणार नाहीं. व ते होतात असें वादाकरितां क्षणभर मानिलें तरी तें शिक्षण सरकारानें सक्तीनें दिलेंच पाहिजे असें होत नाहीं; तें मुलाच्या आईबापांनीं किंवा लोकांचें लोकांनीं दिलें तरी चालणार आहे. अमुक गोष्ट चांगली आहे असें पक्कें समजल्यावर लोक ती आपण होऊन करतात; सरकारानें तीबद्दल सक्ती करण्याची गरज नाहीं. द्रव्य संपादन क-

रणें, लौकिक मिळविणें, सुख भोगणें, रुचेल तो पदार्थ विकत घेणें वगैरे गोष्टी ज्याप्रमाणें जात्या इष्ट असल्यामुळें ज्याचा तो त्या मिळविण्याचा प्रयत्न करतो, व सरकारास त्याबद्दल सक्ती करावी लागत नाहीं, त्याप्रमाणेंच शिक्षण ही चांगली व इष्ट वस्तु आहे ह्मणून ती ज्याचा तो आपल्या शक्त्यनुसार संपादन करील; तींत सरकारानें पडण्याची गरज नाहीं. या दोन आक्षेपांपैकीं दुसऱ्याचें उत्तर फार थोडक्यांत देण्यासारखें आहे तें असें:—शिक्षणाचें महत्व साऱ्या लोकांस चांगलें समजून आलें आहे, असें असेल तर आजपर्यंत त्याचा आपोआप प्रसार कां झाला नाहीं? उदार लोकांच्या औदार्यानें किंवा समंजस लोकांच्या परिश्रमानें प्राथमिक शिक्षणाच्या शाळा स्थापण्यांत येऊन लोकसंख्येच्या मानानें त्यांची संख्या वाढत जाती तर या कामीं सरकारानें सक्ती करावी किंवा नाहीं, असा प्रश्न कधींच न उद्भवतां, व कोणत्याही सरकारास त्यासंबंधानें सक्तीचे कायदे करावे न लागते. पण खरी स्थिति अशी आहे कीं, साऱ्या लोकांस शिक्षणाचें महत्व समजलेलें नाहीं, व तें समजलें तरी तें सर्वांस प्राप्त होण्याची तजवीज त्याच्या हातून घडून येणें या दोन अगदीं निराळ्या गोष्टी आहेत. आळस हा घातक आहे असें कळत असून आळसांत वर्षेंच्या वर्षें लोटणारे, आणि ज्ञान फायदेशीर आहे हें समजत असून त्याची पर्वा न करणारे काय थोडे लोक आहेत? त्याप्रमाणेंच प्राथमिक शिक्षण अत्यंत उपयोगी आहे अशी साऱ्या लोकांची पक्की खातरी झाली तरी सरकारानें थोडीबहुत सक्ती केल्याशिवाय प्रत्येक मुलीस व मुलास वयांत येण्यापूर्वीं तें शिक्षण देण्याची व्यवस्था लोकांच्या हातून होईल असें आह्मांस वाटत नाहीं. मुलें घरच्या घरीं शिकोत; जर्मनीप्रमाणें स्थानिक कमिट्यांनीं किंवा खाजगी लोकांनीं घातलेल्या शाळांत शिकोत; किंवा इंग्लंदाप्रमाणें सरकारी किंवा मदतीच्या शाळांत शिकोत, सहा आणि चौदा किंवा आठ आणि चौदा वर्षांच्या दरम्यान त्यांस अमुक एक शिक्षण मिळालेंच असलें पाहिजे, अशी सरकारानें सक्ती केल्याशिवाय प्रत्येक प्रौढ स्त्रीस किंवा पुरुषास आपलें पत्र आपण लिहितां किंवा वाचतां ये-

ण्याची व आपल्या निशाणीची रेघ काढण्याकरतां दुसऱ्यास न बोलावण्याची वेळ कधींही येणार नाहीं. प्राथमिक शिक्षण देण्याची जबाबदारी कोणावरही पडो, तें दिलें आहे किंवा नाहीं, हें सरकारानें पाहिलेंच पाहिजे. लोकांकडून तें देण्याची तजवीज होईल तर सरकारानें त्यांत पडण्याची गरज नाहीं; पण त्यांच्याकडून तसें न होईल तर सरकारानें त्याची जबाबदारी आपल्या अंगावर घेतलीच पाहिजे. साखरेसारखी उपभोग्य वस्तु ज्याची त्यानें मिळवावी हें खरें; पण साखरेच्या आणि विद्येच्या खरेदींत फरक आहे. जो साखरेची खरेदी करीत नाहीं त्याला साखरेवांचून रहावें लागतें एवढेंच काय तें! पण जो शिक्षण संपादीत नाहीं तो स्वतः अशिक्षित रहातो येवढेंच नाहीं, तर त्याच्या अशिक्षणापासून इतरांस फार त्रास होतो. एकापासून दुसऱ्याला निष्कारण त्रास न होऊं देणें हें सरकारचें आद्य कर्तव्य आहे, व ज्याअर्थी अशिक्षित मनुष्य इतरांस त्रासदायक होतो त्याअर्थी त्याला सुशिक्षित किंवा सज्ञान करून तो इतरांस त्रासदायक न होईल असा करणें हें सरकारचें प्रमुख कर्तव्य आहे. आतां शिक्षणापासून नीति वाढतेच असें नाहीं, असा दुसरा आक्षेप राहिला. आह्मांस हें मत कांहीं अंशीं कबूल आहे. पण शिक्षणापासून नीति वाढत नसेल तर दुसऱ्या कोणत्या साधनानें वाढते, व शिक्षणापासून ती वाढत नसली तरी ती बिघडते कीं काय, असा आह्मी उलट प्रश्न करतों. नीत्याचारानें नीति वाढते असें कोणाचें ह्मणणें असेल तर अमुक गोष्ट नीतीची आहे आणि अमुक अनीतीची आहे, हें तरी कोण ठरवणार? शिवाय शिक्षणापासून नीति वाढत नाहीं असें मानिलें तरी त्यापासून जे दुसरे शेंकडों फायदे होतात त्यासाठीं तें देणें अवश्य नाहीं काय? बुद्धिमत्ता आणि नीतिमत्ता हे मनुष्याच्या मनाचे निराळे धर्म आहेत असें मानिलें तरी त्याचा एकमेकांवर कांहींच परिणाम घडत नाहीं असें ह्मणणें मोठी चूक आहे. ज्याची दुराचरणाकडे स्वाभाविक प्रवृत्ति आहे त्याला सुशिक्षण मिळालें तर त्याच्या हातून फार थोडा दुराचार घडेल, व ज्याला सदाचरणाची नैसर्गिक आवड आहे त्याची ती सुशिक्षणानें दुप्पट होईल, असा मानसशास्त्र-

विशारदांनीं पुष्कळ अनुभवांतीं ठाम सिद्धांत ठरवून ठेविला आहे. तेव्हां शिक्षणाच्या कमी अधिक प्रमाणाप्रमाणें नीतीस अडथळा न येतां उलट तिला त्यापासून साहाय्यच होणार आहे हें ध्यानांत ठेवून, सर्व राजांनीं व सरकारांनीं आपल्या प्रजेस निदान प्राथमिक शिक्षण देण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. ज्ञानाचा नीतीवर कसला व किती परिणाम घडतो हा प्रश्न येथें काढण्याची गरज नाहीं; कारण त्यापासून जे दुसरे शेंकडों फायदे होतात त्यांसाठींच तें संपादन करणें अवश्य आहे हें आतांपर्यंत तत्संबंधानें केलेल्या चर्चेवरून ध्यानांत येण्यासारखें आहे. मनुष्याचा व्यवहार सुरळित चालण्यास व उत्तरोत्तर त्याचें पाऊल पुढें पडत जाण्यास ज्ञानवृद्धि आणि ज्ञानप्रसार यासारखें साधन नाहीं, हें कोणत्याही सुधारलेल्या राष्ट्राकडे नजर फेंकली असतां ध्यानांत येणार आहे. मानसिक व शारीरिक क्षीणता, दारिद्र्य, पारतंत्र्य, धर्मसंबंधानें वेड्याखुळ्या समजुती, जातिभेदासारखे हजारो पिढ्या चालत आलेले जबरदस्त निर्बंध—इत्यादिकांनीं गांजून, पिळून अथवा चिरडून जाऊन मरणोन्मुख झालेल्या देशास शिक्षणावांचून दुसरा तरणोपाय आहे, असें आह्मास वाटत नाहीं.

मुलांइतकीच मुलींच्या शिक्षणाची अवश्यकता.

गेल्या दोन अंकांत प्राथमिक शिक्षणाविषयीं सरकारानें सक्ती करावी असें जें ह्मटलें आहे, तें मुलगे व मुली या उभयतांच्या शिक्षणाविषयीं ह्मटलें आहे, हें वाचकांच्या ध्यानांत आलें असेलच. नसले आल्यास आमच्या लिहिण्याचा तसाच भाव होता, हें येथें उघडपणें सांगतों! लहान मुलांच्या शिकण्याबद्दल सरकारानें जितकी सक्ती केली पाहिजे तितकी मुलींच्या शिकण्याबद्दलही केली पाहिजे; किंबहुना मुलींच्या शिकण्याबद्दल थोडीशी अधिक केली पाहिजे! मुलींना मुलांबरोबर युनिव्हर्सिटीच्या मोठमोठ्या

ण्याची व आपल्या निशाणीची रेघ काढण्याकरतां दुसऱ्यास न बो- लावण्याची वेळ कधींही येणार नाहीं. प्राथमिक शिक्षण देण्याची जबाबदारी कोणावरही पडो, तें दिलें आहे किंवा नाहीं, हें सर- कारानें पाहिलेंच पाहिजे. लोकांकडून तें देण्याची तजवीज होईल तर सरकारानें त्यांत पडण्याची गरज नाहीं; पण त्यांच्याकडून तसें न होईल तर सरकारानें त्याची जबाबदारी आपल्या अंगावर घे- तलीच पाहिजे. साखरेसारखी उपभोग्य वस्तु ज्याची त्यानें मिळ- वावी हें खरें; पण साखरेच्या आणि विद्येच्या खरेदींत फरक आहे. जो साखरेची खरेदी करीत नाहीं त्याला साखरेवांचून रहावें लागतें एवढेंच काय तें! पण जो शिक्षण संपादीत नाहीं तो स्वतः अशिक्षित रहातो येवढेंच नाहीं, तर त्याच्या अशिक्षणापासून इ- तरांस फार त्रास होतो. एकापासून दुसऱ्याला निष्कारण त्रास न होऊं देणें हें सरकारचें आद्य कर्तव्य आहे, व ज्याअर्थी अशिक्षित मनुष्य इतरांस त्रासदायक होतो त्याअर्थी त्याला सुशिक्षित किंवा सज्ञान करून तो इतरांस त्रासदायक न होईल असा करणें हें सरकारचें प्रमुख कर्तव्य आहे. आतां शिक्षणापासून नीति वाढतेच असें नाहीं, असा दुसरा आक्षेप राहिला. आह्मांस हें मत कांहीं अंशीं कबूल आहे. पण शिक्षणापासून नीति वाढत नसेल तर दु- सऱ्या कोणत्या साधनानें वाढते, व शिक्षणापासून ती वाढत नसली तरी ती बिघडते कीं काय, असा आह्मी उलट प्रश्न करतों. नी- त्याचारानें नीति वाढते असें कोणाचें ह्मणणें असेल तर अमुक गोष्ट नीतीची आहे आणि अमुक अनीतीची आहे, हें तरी कोण ठरवणार? शिवाय शिक्षणापासून नीति वाढत नाहीं असें मानिलें तरी त्यापा- सून जे दुसरे शेंकडों फायदे होतात त्यासाठीं तें देणें अवश्य नाहीं काय? बुद्धिमत्ता आणि नीतिमत्ता हे मनुष्याच्या मनाचे निराळे धर्म आहेत असें मानिलें तरी त्याचा एकमेकांवर कांहींच परिणाम घडत नाहीं असें ह्मणणें मोठी चूक आहे. ज्याची दुराचरणाकडे स्वाभाविक प्रवृत्ति आहे त्याला सुशिक्षण मिळालें तर त्याच्या हा- तून फार थोडा दुराचार घडेल, व ज्याला सदाचरणाची नैसर्गिक आवड आहे त्याची ती सुशिक्षणानें दुप्पट होईल, असा मानसशास्त्र-

ईतोंपर्यंत त्याच्या संगोपनाचें काम जिच्यावर पडतें तीवर प्राथमिक शिक्षणाचा निदान नवशिक्या कवाईतवाल्याइतका तरी परिणाम झालाच पाहिजे ! सरासरीनें इतर गोष्टींत सारख्याच स्थितींत असलेल्या वीस स्त्रियांपैकीं दहांना थोडेंबहुत शिक्षण मिळालें आहे आणि दहांना त्याचा स्पर्श झालेला नाहीं---अशी स्थिति कोठें असेल तर तेथें शिकलेल्या स्त्रियांच्या मुलांचें संगोपन विशेष चांगल्या रीतीनें होत असून एकंदरींत त्यांचे संसारही अधिक चांगल्या पद्धतीनें चालले आहेत असें दिसून आल्यावांचून रहाणार नाहीं. " लहानपणीं लग्नें केलीं ह्मणून काय होतें ? स्त्रियांना स्वातंत्र्य नसलें ह्मणून काय होतें ? स्त्रियांना अक्षरशत्रु ठेवल्या ह्मणून काय होतें ? " अशा रीतीचा निरर्गल प्रलाप करणाऱ्या विचारशून्य, मतलबी, किंवा मत्सरी लोकांचीं तोंडें एकदम बंद करितां येत नाहींत, याचें कारण असें आहे कीं, राजकीय, धार्मिक व सामाजिक गोष्टींत पदार्थविज्ञान शास्त्रांतल्या प्रयोगांसारखे तत्काल खात्री करून देणारे प्रयोग करतां येत नाहींत. या गोष्टींतील बराच भाग अनुमानावर सोंपवावा लागतो ; आणि हा पंथ एकदां पतकरला ह्मणजे मग पाहिजे त्यानें पाहिजे तसें बहकत सुटावें अशी अनवस्था होऊन जाते ! या अनवस्थेचा परिणाम असा होतो कीं, परस्परांशीं अगदीं उलट असे दोन सिद्धांत दोन प्रकारच्या लोकांस बरोबर दिसूं लागतात व तदनुसार त्यांच्या आचारांतही फरक पडतो ! तथापि हा सारा गोंधळ कल्पनेच्या अनावरपणामुळें घडून येत असतो. अनुभव वाढत जाऊन कल्पनेचा जोर कमी होऊं लागला, आणि सारासार विचार वाढत चालला ह्मणजे खऱ्या उपयुक्त गोष्टी सर्वांस ग्राह्य होऊं लागतात, इतकेंच नाहीं, तर त्या अमलांत आणण्याबद्दल सारे सहाय्य करूं लागतात. लोकशिक्षण व स्त्रीशिक्षण यासंबंधानें अमेरिकेंत व युरोपांत वादी लोकांचीं अनेक तुंबळ रणें होऊन अखेरीस उभयपक्षांची आपापसांत समजी झाल्यासारखी दिसते. निदान प्राथमिक शिक्षणाच्या संबंधानें तरी आतां फारसा मतभेद राहिलेला दिसत नाहीं. प्रत्येक मुलीस व मुलास चवदाव्या वर्षापर्यंत कोणाकडून

तरी अमुक ज्ञान प्राप्त झालें आहे, हें पहाण्याची जबाबदारी सरकारानें किंवा संस्थानानें आपल्या शिरावर घेतली पाहिजे असें सारे लोक कबूल करतात. येथें अजून तें रण माजावयाचें आहे. पण ज्याप्रमाणें इतर गोष्टींत त्याप्रमाणेंच हींतही आम्ही पाश्चिमात्य लोकांच्या परिश्रमाचा फायदा घेतला, तर कष्ट न करितां त्याच्या फलाचा उपयोग आह्मांस आजच्या आज घेतां येणार आहे.

सार्वजनिक शिक्षणाची अवश्यकता ही अगदीं अलीकडली कल्पना असल्यामुळें कोणत्याही जुन्या राष्ट्रांत स्त्रियांच्या शिक्षणाकडे लोकांचें मन गेलें नाहीं यांत कांहीं नवल नाहीं. असीरिआ, इराण, ईजिप्त, हिंदुस्थान, चिन वगैरे जुन्या देशांत ज्ञानाचा बराच प्रसार झाला होता. पण तें ज्ञान त्या त्या लोकांतील एक किंवा अधिक वर्गांच्या हातीं असे; त्याशिवाय बाकीचे सारे लोक केवळ अडाणी असत, गार्गीवाचकनवी किंवा वडवाप्रातियेयी अशा पूर्वकालीन स्त्रियांच्या नांवावरून किंवा रामायणमहाभारतादि पुराणांत अथवा कालिदासभवभूत्यादिकांच्या ग्रंथांत स्त्रीशिक्षणाचा जो अप्रत्यक्ष उल्लेख आला असेल त्यावरून भरतखंडांत बायकांस शिक्षण देण्याचा परिपाठ होता, असें ह्मणणें ह्मणजे झांशीच्या लक्ष्मीबाईच्या उदाहरणावरून साऱ्या हिंदु स्त्रिया लढाऊ आहेत, किंवा अहिल्याबाईच्या उदाहरणावरून त्या राजकार्यकुशल आहेत असें ह्मणण्यासारखेंच होय. पंडिता रमाबाईच्या वडिलांसारख्या कांहीं असामान्य पुरुषांनीं आपल्या बायकांस, मुलींस, सुनांस, किंवा बहिणींस त्या काळीं उपलब्ध असलेली सारी विद्या दिली असेल, कित्येक राजघराण्यांतील स्त्रियांस नर्तनगायनवादनादि कलांबरोबर वाचनलेखनादि कला शिकविण्याची रूढि असेल, वेदांतविषयाकडे मनाची विशेष प्रवृत्ति असल्यामुळें मुक्ताबाईसारख्या कांहीं भाविक स्त्रियांनीं तत्वज्ञानसंपादनाच्या अत्युत्कट इच्छेनें कित्येक ग्रंथांचें अवलोकन केलें असेल, पण तेवढ्यावरून मुलींस शाळेंत पाठविण्याचा किंवा घरच्या घरीं लिहिण्यावाचण्यास शिकविण्याचा प्रचार कोणत्याही वर्गांत रूढ होता, असें दाखविण्यास आह्मापाशीं

ा नाहीं. सर्व देशांतील सामान्य लोकांच्या स्त्रिया अशिक्षित
त. नाहीं ह्मणायला स्पार्टन लोकांत मात्र पुरुषांप्रमाणें स्त्रियांस
एक प्रकारचें शिक्षण देण्याचा परिपाठ होता. या परिपाठामुळें
र्टन कुटुंबांत स्त्रियांचें जितकें वजन असे, व त्यांच्या सुशिक्षित-
चा त्यांच्या संततीवर जितका परिणाम घडे, तितकें वजन व
ा परिणाम दुसऱ्या कोणत्याही राष्ट्रांत दिसून आला नाहीं. आ-
प्रमाणेंच आथेन्सचे लोक प्रसंगविशेषाशिवाय स्त्रियांस मोकळे-
नें समाजांत वावरूं देत नसत. स्पार्टन लोकांवर त्यांच्या स्त्रि-
ंचा जो दाब असे त्याबद्दल त्यांना टोंचून बोलतांना "हे स्त्रीरा-
तले लोक' असें अथीनिअन्स ह्मणत. रोमन लोकांत स्त्रियांना
ा मान देत इतकेंच नाहीं, तर लहान मुलांप्रमाणें ते मुलींनाही
ळेंत धाडीत असत. असें ह्मणण्यास पुष्कळ आधार आहे.
ापि हा प्रचार सर्व वर्गांतील रोमन लोकांत रूढ असेल किंवा
ीं याची शंकाच आहे. ग्रीक व रोमन लोकांचीं राज्यें लयास
यावर जी अलीकडील राज्यपद्धति स्थापित झाली, तिचा मूळ
ा घालणारा राजा शार्लमेन यानें मुलांप्रमाणें मुलींच्या शि-
ाबद्दलही पुष्कळ व्यवस्था केल्या होत्या. तथापि युरोपांत धर्म-
ते होईतोंपर्यंत स्त्रीशिक्षणाकडे लोकांनीं फार लक्ष दिलें नाहीं.
प्रमाणें पुरुषांच्या त्याप्रमाणेंच स्त्रियांच्या शिक्षणाविषयींही
थरचा मोठा आग्रह असे. बायबलांतील खरें रहस्य जसें पुरु-
ा तसें स्त्रियांना कळल्याशिवाय खरी धर्मसुधारणा होणार
ीं; अतएव सर्वांनीं बायबल वाचण्यास शिकलें पाहिजे; अशा
ावर तो सुधारक त्या वेळेस भांडत होता. युरोपियन धर्मम-
ईश्वरभक्तिपरायण ज्या स्त्रिया असतात त्यांस नन्स ह्मणतात.
नन्स स्वतः सुशिक्षित असून इतर स्त्रियांसही त्या शिक्षण देत
त. तथापि अशाच्या परिश्रमानें स्त्रीशिक्षणाचा हवा तेवढा
र होण्याचा संभव नव्हता व तो कधींही झाला नाहीं. स्त्रियांचें
ण पुरुषांच्या शिक्षणाच्या मागून किंवा फार झालें तर बरोबर
रें आहे. आपल्या हातीं सत्ता असून आपण अज्ञान रहाणें
णे स्त्रियांस सज्ञान होऊं देणें इतकी परोपकारबुद्धि पुरुषांच्या

हृदयांत खचित वसत नाहीं. एका बाजूस ज्ञानाचा मुळींच गंध नाहीं व दुसऱ्या बाजूस पुरुषांप्रमाणें मोठमोठ्या विद्यालयांत पढून हव्या त्या पदव्या संपादण्याची व पाहिजे तो धंदा स्वतंत्रपणें करण्याची सदरपरवानगी, अशी जी विलक्षण स्थिति सांप्रत कालीं पृथ्वीच्या पाठीवर दिसत आहे तीवरून अनुमान करतां, पुरुषांप्रमाणें स्त्रियांना ज्ञानमंदिराचीं द्वारें आह्मांस आज नाहीं उद्यां, खुलीं करून द्यावीं लागणार हें ध्यानांत आणून श्री. सयाजीराव महाराज गायकवाड मुलांच्या शिक्षणाप्रमाणेंच मुलींच्या प्राथमिक शिक्षणाबद्दलही सक्तीचा कायदा करतील तर उच्च कुलांतल्या मराठ्यांनीं आपल्या स्त्रियांस आजपर्यंत गोषांत कोंडून घातल्यामुळें जी अपकीर्ति संपादिली आहे तिचें परिमार्जन होऊन प्रख्यात लोकशास्त्यांच्या नाममालिकेंत त्यांचें नांव चिरस्थाई होऊन बसेल.

स्त्रियांस वरिष्ठ प्रतीचें शिक्षण द्यावें किंवा नाहीं ?

या देशांत या प्रश्नांची एव्हां चर्चा करीत बसणें ह्मणजे कांहीं-अंशीं वेडेपणच आहे ! विद्या ही एकप्रकारचें धन आहे, व इतर धनिकांप्रमाणें विद्यारूप धन ज्यांस प्राप्त झालें आहे त्यांपैकीं कित्येकांना तें दुसऱ्यांस येऊं नये असें वाटतें. ग्रीक लोकांशिवाय इतर लोक विद्याधन संपादण्यास अपात्र आहेत असें अरिस्टॉटलचें मत होतें. ग्रीक लोकांनीं शास्त्रें पढावीं, ज्ञान संपादावें, ऐषआराम भोगावे, व अंमल करावा, आणि इतर लोकांनीं ग्रीक लोकांचे गुलाम होऊन रहावें; कारण ग्रीक लोकांच्या बरोबरीनें रहाण्यास ते जात्याच असमर्थ आहेत असा त्या जगत्प्रसिद्ध अथीनिअन तत्त्ववेत्याचा पूर्ण ग्रह झालेला होता. गुलामांचा व्यापार बंद होईतोंपर्यंत आफ्रिकेंतील नीग्रो लोकांविषयीं अनेक खिस्ती लोकांचेंही असेंच ह्मणणें होतें; इतकेंच नाहीं, तर तदनुसार आच-

रणही होतें. राज्यविस्तार करण्याची ज्यांची महत्वाकांक्षा अद्या-पि पूर्ण तृप्त झाली नाहीं, अशा कित्येक राष्ट्रांस या घटकेस असें वाटत आहे कीं, कांहीं लोकांनीं बादशाही मिरवावी आणि कांहींनीं नेहमीं त्यांचें पादांकित होऊन रहावें, हा निःसंशय सृष्टिनियम आहे! ब्राह्मणांनीं विद्या संपादावी; क्षत्रियांनीं राज्य करावें; वैश्यांनीं व्यापार करावा; आणि शूद्रांनीं कनिष्ठ प्रतीची सेवा करावी—ही आमची पूर्वीची व्यवस्था. तात्पर्य काय कीं, संपत्ति, अधिकार, व विद्या हीं ज्यांस प्राप्त होतात त्यांस तीं आपणच बळकावून बसावें, असें वाटूं लागतें! तसें करणें हा आपला हक्क आहे; तसें करण्यांत आपलें व दुसऱ्याचें परम हित आहे; अशीच व्यवस्था असावी असा परमेश्वराचा किंवा सृष्टीचा आद्य हेतु होता किंवा आहे, असा तर्कवाद मोठमोठे विद्वान, धनिक, व अधिकारी दिवसाढवळ्या बेलाशक करीत आले आहेत व आणखी अनेक शतकें करीत रहातील! पण वारंवार होतें काय कीं, यांच्याच कंपूंतून कांहीं इसम फितुर होऊन उलट पक्षास मिळतात, आणि त्यांचे पुढारी होऊन त्यांच्या वतीनें पूर्वीच्या आपल्या जातभाईशीं भांडूं लागतात! कालांतरानें उलट पक्षांतही फांकडे लढवय्ये तयार होऊन हक्कवाल्या थोड्यांचा बिन हक्कवाल्या बहुतांशीं तुंबळ संग्राम होऊं लागतो, आणि बिन हक्कवाल्या सामान्य लोकांचा हक्कवाल्या मर्यादित वर्गाच्या गोटांत शिरकाव होतो. बहुजनसमाजाचें पाऊल जें हळूं हळूं पुढें पडत चाललें आहे तें या रीतीनें पडत चाललें आहे. आपापल्या हिताकरितां होत असलेला कलह जसा कैलासपतीच्या घरीं तसाच सर्व पृथ्वीच्या पाठीवर रात्रंदिवस चालू आहे! 'अमुक गोष्ट करूं नको, त्यांत तुझा फायदा नाहीं'—असा मायावी वेदांत एक दुऱ्यास सांगत रहाणार; व दुसरा आपल्या हितावर नजर देऊन पहिल्याशीं भांडत रहाणार;—हें या मृत्युलोकींचें शाश्वत चिन्हच असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. आजपर्यंत पुरुषापुरुषांचा संग्राम चालला आहे; येथून पुढें तो स्त्रीपुरुषांत सुरू होणार आहे; किंबहुना कित्येक देशांत तो सुरू झाला आहे. येथें त्याचा प्रादुर्भाव

होण्यास अजून बरींच वर्षे लागतील. इतर सुधारलेल्या राष्ट्रांना एवढें तरी वाटूं लागलें आहे कीं झाडून साऱ्या स्त्रियांना व पुरुषांना व मुलांना आणि मुलींना प्राथमिक शिक्षण मिळालेलें असावें अगर मिळावें. आमच्या येथें अजून असें वाटूं लागावयाचें आहे. ब्राह्मणेतर प्रत्येक जातीच्या मनुष्यास थोडेंबहुत शिक्षण मिळालें तर हिंदुस्थानावर दुर्धर प्रसंग गुदरणार नाहीं, अशी आमच्यांतील कित्येक शहाण्या ह्मणविणाऱ्या पुढाऱ्यांची व लोकमत लोकांपुढें व सरकारापुढें आणणाऱ्या आणि त्यास योग्य वळण लावणाऱ्या पत्रकर्त्यांची खातरी झाली पाहिजे. ती होण्यास निदान पांचपंचवीस वर्षे तरी लोटलीं पाहिजेत. ती झाल्यावर पुढें स्त्रीशिक्षणाचा विचार! किंवा सुदैवानें मुलांच्या शिक्षणाबरोबर मुलींच्या शिक्षणाविषयींही चर्चा सुरू झाली तर मुलांप्रमाणेंच साऱ्या मुलींसही प्राथमिक शिक्षण जरूर आहे, अशी या लोकमतप्रकाशकांची किंवा स्वनियुक्त लोकप्रतिनिधींची खातरी होण्यास किती काळ लागेल कोण जाणे! बहुधा साऱ्या मुलींस प्राथमिक शिक्षण मिळालें पाहिजे, हें विधान त्यांच्या पसंतीस पूर्णपणें कधींही उतरणार नाहीं, पण लाजेकाजेस्तव ते त्याला आपली बाह्यात्कारी कबूली दाखवूं लागले, तरी ज्या वेळेस मु ींस मुलांप्रमाणें मध्यम किंवा वरिष्ठ शिक्षण द्यावें किंवा नाहीं असा प्रश्न निघेल तेव्हां ते त्याचा निषेध करण्यासाठीं आपल्या बुद्धिसामर्थ्याची, लेखनकुशलतेची, व वाक्पांडित्याची पराकाष्ठा करून सोडतील याविषयीं आह्मास शंका नाहीं! पुढें मागें इतर न्याय्य, अवश्य, व कल्याणप्रद गोष्टींप्रमाणें या गोष्टींतही सुधारकांचा वरचष्मा होऊन या हताश, विचारशून्य, मत्सरी, भेकड, मूर्ख अथवा अपमतलबी आणि कोडग्या लोकांस आपलीं डोकीं गुडघ्यांत घालून मुळू मुळू रडत बसावें लागेल हें तर त्यांचें कपाळ ठरलेलेंच आहे! पण ते तशी वेळ येईतोंपर्यंत आपल्याकडून होईल तितक्या गमजा, टिवल्याबावल्या व व्रात्यपणा केल्यावांचून रहावयाचे नाहींत! ज्याप्रमाणें प्रत्येक मुलास व मुलीस आईबापांनीं किंवा बापानें प्राथमिक शिक्षण दिलें पाहिजे, असें अलीकडे लोकमत सर्वत्र झालें

आहे, त्याप्रमाणेंच स्त्रियांनीं व पुरुषांनीं पाहिजे तो धंदा स्वतंत्रपणें करावा; पाहिजे ती विद्या हवी तितकी संपादावी; पाहिजे त्या परीक्षा द्याव्या आणि पदव्या मिळवाव्या; आणि पाहिजे तेव्हां लग्नें करून हवा तसा संसार करावा—अशी मोकळीक कालांतरानें सर्वांस मिळणार आहे, याची जरी आह्मास शंका नाहीं तरी या निबंधाच्या आरंभीं ह्मटल्याप्रमाणें हिंदु स्त्रियांस वरिष्ठ शिक्षणाचीं द्वारें खुलीं असावीं कीं नाहीं या प्रश्नाच्या चर्चेंत आज विशेष वेळ दवडणें ह्मणजे त्याचा थोडासा दुरुपयोग करण्यासारखेंच आहे; कारण, मध्यम प्रतीचें किंवा वरिष्ठ प्रतीचें शिक्षण स्त्रियांना देण्याचा प्रघात पडण्यापूर्वीं, आमच्या विवाहकालांत व विवाहपद्धतींत बराच फरक होणें अवश्य आहे. लग्न झालेले मुलगे हायस्कुलांत व कॉलेजांत असून मध्यम व वरिष्ठ प्रतीचें शिक्षण संपादीत असतात हें खरें आहे; पण मुलींना तसें करतां येणार नाहीं. बायकोला न्हाण आलें असो, बायको गर्भार असो, किंवा बायकोला मूल झालें असो, मुलाचें लक्ष विद्येकडे असेल तर त्याची ही विलक्षण गृहस्थिति त्याच्या मार्गांत फारशी येत नाहीं. अल्पवयांत प्राप्त झालेली गृहस्थता किंवा पितृता विद्यार्थिपणास केवळ विघातक होत नाहीं, असा पुष्कळांचा अनुभव आहे. पण जर तेराव्या किंवा चौदाव्या वर्षापासून मुलीच्या पाठीमागें गर्भारपण, बाळंतपण, व अपत्यसंगोपन हीं लचांडें लागलीं असतील तर तिनें हायस्कुलांत किंवा कॉलेजांत जावें कसें? आणि मॅट्रिक्युलेशनची, बी. ए. ची, एल्. एम् ॲन्ड एस्‌ची, एल्, सी. ईची, अथवा एल्–एल् बीची परीक्षा द्यावी कशी? मुलींकडून असल्या परीक्षांचा अभ्यास होण्यास त्या त्या परीक्षा आटपतपर्यंत त्या अविवाहित राहिल्या पाहिजेत, किंवा विवाहित असून त्यास अविवाहितासारखे त्यांच्या नवऱ्यांनीं व सासूसासऱ्यांनीं राहूं दिलें पाहिजे. पण या पिढींत हें होणें शक्य दिसत नाहीं. रजोदर्शनापूर्वीं साऱ्या मुलींचीं लग्नें झालींच पाहिजेत, व रजोदर्शन झाल्याबरोबर गर्भाधानविधि उरकलाच पाहिजे; तसें न केलें तर मुलीकडल्या व मुलाकडल्या चाळीस पिढ्यांस दुर्गति प्राप्त होते, अशा प्रकारच्या अधर्मी धर्मापुढें लोटांगणें

घालणारे आणि त्याचे आज्ञापाश काळजाला जाऊन भिडले तरी बिलकूल कांकूं न करतां, त्या क्लेशांलाच सुख मानणारे वेडेपीर जोंपर्यंत नाहींसे झाले नाहींत तोंपर्यंत आमच्या मुलांप्रमाणें मुलींना मध्यम किंवा वरिष्ठ शिक्षण संपादितां येणार नाहीं. अगोदर हें सासुरवासाचें घोडें मुळींच नाहींसें झालें पाहिजे. लग्न झाल्यावर मुलीनें आईबापांचें घर सोडावें तें एकदम नवऱ्याच्या संसाराचें स्वतंत्र अधिपत्य पत्करावें. तिला मध्यंतरीं सासूसासऱ्याच्या हाताखालीं ह्मणजे सासुरवासांत उमेदवारी करण्याची मुळींच गरज पडूं नये; आणि खरेंच पाहिलें तर आईबापांनीं मुलांच्या विद्येकडे व आपल्या सुखाकडे लक्ष द्यावयाचें सोडून, त्यांना लौकर लौकर आईबाप करून टाकण्याचा, व त्यांच्या पोरांची नसती जबाबदारी आपल्या शिरावर घेऊन सगळ्यांनाच हालांत पाडण्याचा, आग्रह कशासाठीं धरावा, हें आह्मास समजत नाहीं. जातिविशिष्ट सुखाविषयीं आईबापांनीं व भटांनीं इतकी काळजी वहाण्याची गरज नाहीं. त्या सुखाचें बीज स्त्रीपुरुषांच्या प्रकृतींत विधात्यानें फार काळजीपूर्वक पेरलेलें आहे. या देशांतील दूष्य व निंद्य वैवाहिक संस्थांमुळें आणि आचारांमुळें मात्र त्याची प्रथम हवीतशी वाढ आणि पुढें पुष्ट फलनिष्पत्ति होत नाहीं. मुली व जांवई यांचें अल्पवयांत सुखसोहळे पाहण्याची आह्मांस जी दुष्ट अभिरुचि किंवा खोड लागली आहे तीमुळें आम्ही आपल्या मुलांमुलींचें आणि त्याबरोबर साऱ्या राष्ट्राचें अतोनात नुकसान करीत आहों, हें आमच्या लक्षांत येऊं नये, ही मोठ्या दुःखाची गोष्ट आहे. आमची ही खोड गेल्याशिवाय या देशांत अनेक मोठ्या स्त्रिया किंवा मोठे पुरुष उत्पन्न होण्याचा संभव नाहीं; आणि तसल्या स्त्रीपुरुषांशिवाय कोणत्याही देशास चिरस्थाई मोठेपणा यावयाचा नाहीं. तेव्हां स्त्रियांस वरिष्ठ प्रतीचें शिक्षण द्यावें किंवा नाहीं या प्रश्नाचें उत्तर देण्यापूर्वी आह्मी त्यांचा विवाहकाल वाढविण्यास तयार होणार किंवा नाहीं याचें उत्तर देण्यास तयार झालें पाहिजे !

स्त्रीपुरुषांना एकच शिक्षण द्यावें, व तेंही एकत्र द्यावें !

आजच्या निबंधाचा मथळा दृष्टीस पडल्याबरोबर कित्येकांच्या चित्तवृत्तींत कल्होळ झाल्यावांचून रहाणार नाहीं. पण त्याला आमचा इलाज नाहीं. आह्मास जें प्रशस्त वाटत आहे तेंच लिहिणें भाग आहे. स्त्रीपुरुषांस एकत्र शिक्षण दिल्यामुळें कित्येक पुरुषांस घरीं बसून मुलें खेळविण्याचें, लुगडीं धुण्याचें, भांडीं घांसण्याचें, स्वयंपाक करण्याचें, व दळणकांडण करण्याचें काम करावें लागतें तर त्याला आह्मी काय करणार? असलीं कामें स्त्रियांनींच करावीं हा कांहीं ईश्वरी नियम नाहीं! तसेंच मुलें जीं होतात तीं स्त्रियांना होतात, ह्मणून त्यांनींच तीं कामें केलीं पाहिजेत असेंही कोणास सिद्ध करून देतां येणार नाहीं! श्रीमंतांच्या बायकांस कितीही मुलें झालीं तरी त्यांना बहुधा असलीं कामें करावीं लागत नाहींत, हें आपण नित्यशः पहातों. साहेब लोकांत मुलें पाजण्याचें काम सुद्धां भाड्याच्या उपमातांकडून करविण्याचा प्रचार पुष्कळ रूढ आहे, हेंही आपणांस ठाऊक आहे. तेव्हां मुलें फार होणें आणि प्रपंचांतील हलकीं कामें अवश्य करावीं लागणें यांचा अपरिहार्य संबंध आहे असें नाहीं. पण प्रत्येक स्त्रीला दहा किंवा बारा वेतें झालींच पाहिजेत, असें तरी आपण कां घेऊन चालावें? सध्यां स्त्रियांना जीं इतकीं मुलें होतात तीं त्यांच्या संतोषानें होतात असें आह्मांस वाटत नाहीं. यासंबंधानें पुरुषांकडून स्त्रियांवर जुलूम होतो असा आमचा समज आहे. बाळंतपणाच्या क्लेशांची यत्किंचित् झांक पुरुषांच्या स्वप्रत्ययास येण्यासारखी असती तर त्यांनीं आपल्या मनोविकारांस इतकें सैल सोडिलें नसतें! "परदुःख शीतळ" या तत्त्वावर सध्यां त्यांचें वर्तन चाललें आहे. स्त्रियांप्रमाणेंच त्यांनाही कधीं कधीं प्रसूतिवैराग्य होण्याचा संभव असता, तर उभयतांच्या संयमानें बराच भूमार कमी होता. तथापि हा सांप्रतचा अन्याय फार दिवस चालेल असें दिसत नाहीं. जसाजसा पुरुषांत विद्येचा अधिकाधिक प्रसार होत जाईल तसतसा

स्त्रियांतही त्याचा उपक्रम होऊन तो वाढत जाणार. तो वाढत गेला ह्मणजे स्त्रियांस आपलें खरें हित कशांत आहे आणि तें साधावें कसें हें समजूं लागणार, आणि तें समजूं लागलें कीं, पुरुषांस हा आपला सांततिक जुलूम सोडून द्यावा लागणार! विवाहाच्या कामीं स्त्री-पुरुषांची संमति जितकी अवश्य आहे तितकीच संमति विवाहाच्या अमलांतही दृष्टीस पडूं लागली पाहिजे. तसें होऊं लागेल तेंव्हांच स्त्रियांची पुष्कळ विपत्ति टळेल. हें सारें घडून येण्यास एकच उपाय आहे तो हा कीं, सध्यां ज्या प्रकारचें शिक्षण पुरुषांस मिळत आहे त्याच प्रकारचें शिक्षण स्त्रियांस मुबलक मिळालें पाहिजे. स्त्रियांस शिक्षण देण्याचा विचार निघाल्यापासून प्रत्येक देशांत त्यांस कोणत्या प्रकारचें शिक्षण द्यावें याबद्दल चर्चा सुरू झाली आहे. लिहिणें, वाचणें व हिशेब करणें या तीन गोष्टी साऱ्या मुलांप्रमाणें साऱ्या मुलींस शिकविण्यास कांहीं हरकत नाहीं, असें सामान्य मत आहे. पण येथून पुढें मतभेदास आरंभ होतो; व वरिष्ठ शिक्षणाच्या संबंधानें त्याचा कळस होतो. प्राथमिक शिक्षण आटपलें ह्मणजे मुलींना घरीं ठेऊन घेऊन प्रपंचव्यवस्था शिकवावी असें कित्येकांचें मत आहे. तसें नच करावयाचें असेल आणि त्यांना शाळेंत पाठवाव्या असा आग्रहच असेल तर निदान ज्या शाळेंत शिवणकाम, गायन, पाकसिद्धि, गृहव्यवस्था, रेशमाचीं, लोंकरीचीं किंवा अशाच प्रकारच्या कसल्या तरी धाग्याचीं वस्त्रें विणण्याचें काम; वेत, गवत वगैरे तंत्वात्मक द्रव्यांनीं होणारीं करंड्या वगैरे नक्षीचीं व साधीं कामें; लहान मुलांचें संगोपन व रोगचिकित्सा; स्त्रियांचे रोग व त्यांवर औषधोपचार इत्यादि विषय ज्या शाळांत शिकवितात अशांतच त्यांस पाठवाव्या. भूगोल, इतिहास, गणित, पदार्थविज्ञान, ज्योतिष वगैरे मेंदूचा खराबा करणारे विषय त्यांच्यापुढें कधींही आणूं नयेत. त्यांत त्यांचा व जगाचा मूळींच फायदा नाहीं. कोणतेंही शिक्षण देतांना ज्याला तें द्यावयाचें त्याच्या मानसिक व शारीरिक शक्ति जात्या कशा आहेत याचा विचार केला पाहिजे इतकेंच नाहीं, तर त्या व्यक्तीस आपलें आयुष्य कोणत्या स्थितींत घालवावें लागणार याचाही विचार केला पाहिजे. पुरुषांच्या विचार-

शक्तीपेक्षां स्त्रियांची विचारशक्ति स्वाभाविकपणें कमकुवत आहे, व मुलें होण्याचें आणि त्यांना वाढविण्याचें काम विधात्यानें त्यांचेकडे ठेविलें असल्यामुळें, त्यांना पुरुषांशीं स्पर्धा करूं न देतां, त्यांच्या नैसर्गिक क्षीण बुद्धिमत्तेस व त्यांच्या वांट्यास आलेल्या स्वाभाविक कामास योग्य असेंच शिक्षण त्यांस दिलें पाहिजे. ज्याला जें करतां येणार आहे तेंच त्याला करूं देण्यांत कोणत्याही प्रकारचा अन्याय नाहीं इतकेंच नाहीं, तर उलट त्याचें हित आहे. बायकांनीं विद्या शिकून बाहेरचीं कामें करावीं, आणि पुरुषांनीं अक्षरशून्य राहून घरचीं कामें करावीं, असा व्युत्क्रम करण्यांत दोघांचेंही नुकसान आहे. पुरुषांच्या सुदृढ हातांनीं व पायांनीं बाहेरचे धक्के बुक्के खावे; उन्हाचा, थंडीचा, व वाऱ्याचा त्रास सोसावा; तात्पर्य, बायकांच्या, मुलांच्या, व आपल्या चरितार्थाकरतां लागतील तितके मानसिक व शारीरिक कष्ट करून द्रव्य संपादावें हें जसें त्यांना उचित आहे, त्याप्रमाणेंच कोमलांगी स्त्रियांनीं सुखकर गृहच्छायेंत राहून पुरुषांनीं कमावून आणिलेल्या जिनसांची व्यवस्था लावावी; थकल्याभागलेल्या पतीस सुग्रास करून घालून त्यांचें पादसंवाहन करावें; मुलांबाळांची खस्त खाऊन त्यांस चांगल्या रीतीनें वाढवावें, आणि प्राणप्रियाच्या इच्छेनुरूप अष्ट, दश, किंवा द्वादशपुत्रा सौभाग्यवती ह्मणवून घेण्यास एका पायावर उभें असावें, यांतच स्त्रियांचें खरें हित व सुख आहे; ह्मणजे सध्यां जी रूढ रहाटी आहे तीच उत्तम आहे; तींत फेरफार करणें इष्ट नाहीं, असें पुष्कळांचें मत आहे. या मतास अनेक डाक्टर लोकांची संमति पडली असल्यामुळें कित्येकांच्या समजुतीनें त्यास वेदवाक्याची प्रमाणता प्राप्त झाली आहे! परंतु असला आग्रह काय कामाचा? असल्या एकदेशीय तत्त्वज्ञानास कोण विचारतो? पाहिजे त्या पुरुषानें पाहिजे ती विद्या संपादावी, या मतास तरी साऱ्यांची अनुकूलता कोठें आहे? व जी आहे ती तरी त्यास एकाएकीं थोडीच प्राप्त झाली आहे! स्त्रियांना प्राथमिक शिक्षण देण्यास हरकत नाहीं, येवढा रुकार पुरुषांकडून मिळण्यास काय थोडें रण करावें

लागलें ? सत्ता वापरण्याची अक्कल अंगीं असो अथवा नसो, ज्यास ती प्राप्त झाली आहे, त्यांस ती सोडूं नये, असें वाटतें. अनेक कारणांमुळें स्त्रियांवर पुरुषांचें वर्चस्व स्थापण्यांत आलें आहे, व त्यांना त्याची गोडी समजून चुकली आहे, तेव्हां त्यांस तें आपल्या हातून जाऊं नये असें वाटणें हें अगदीं स्वाभाविक आहे. स्त्रियांच्या संबंधानें पुरुषांस पॅट्रीशिअन्स आणि पुरुषांच्या संबंधानें स्त्रियांस प्लिबिअन्स ह्मणण्यास कांहीं हरकत नाहीं. पण ज्याप्रमाणें जुन्या रोमन लोकांतील हा विलक्षण स्वामिसेवकसंबंध हळू हळू लयास गेला, त्याप्रमाणेंच स्त्रीपुरुषांतील सेव्यसेवक संबंध कालांतरानें नाहींसा होणार आहे. सध्यां पुरुष जीं कामें करतात तीं रोमन पॅट्रिशीअन्स ह्मणजे उच्च कुलांतील लोक करीत असत; व सध्यां बायकांस जीं कामें करावीं लागतात तीं प्लिबियन्स ह्मणजे तेथला दासवर्ग करीत असे. रोमन लोकांची प्राथमिक स्थिति सुटत जाऊन ते जसजसे उन्नतावस्थेप्रत जाऊं लागले तसतसा हा स्वामिसेवक संबंध कमी होत जाऊन अखेरीस बुद्धीनें, अनुभवानें, कर्तबगारीनें जे श्रेष्ठ ठरले त्यांस संस्थानांतील अधिकार त्यांच्या योग्यतेप्रमाणें मिळूं लागले आणि प्लिबिअन्स व पॅट्रीशिअन्स हा भेद शेवटीं नाहींसा झाला ! होतां होतां स्त्रीपुरुषांसही ज्याच्या त्याच्या किंवा जिच्या तिच्या योग्यतेप्रमाणें अधिकार प्राप्त होऊं लागतील. पुरुषांच्या मेंदूपेक्षां स्त्रियांचा मेंदू सरासरीनें कमी वजनाचा आहे, आणि स्त्रीपुरुषांमधील कामाची वांटणी त्यांच्या मेंदूच्या वजनावर अवलंबून असावी हें योग्य आहे असें जरी मानिलें, तरी साऱ्या पुरुषांचे मेंदू साऱ्या स्त्रियांच्या मेंदूपेक्षां अधिक जड आ ेत, असें प्रतिपादण्याचें धारिष्ट अत्यंत अधिकारलोलुप पुरुषास देखील करतां येणार नाहीं. अनेक स्त्रियांचे मेंदू अनेक पुरुषांच्या मेंदूहून जड भरतील यांत संशय नाहीं. तेव्हां मेंदूच्या मुद्यावरच स्त्रियांनीं अमुक कामें करावीं आणि पुरुषांनीं अमुक कामें करावीं, असा निर्बंध करणें शुद्ध अन्याय व क्रूरपणा आहे. ज्याला जें काम साधेल त्यानें तें करावें अशी प्रत्येकास मोकळीक देण्यांत तें करणाराचा अथवा करणारीचा आणि

जगाचा फायदा आहे. सध्यां पुष्कळ स्त्रियांच्या बुद्धिमत्तेची विनाकारण नासाडी होत आहे. ज्या कामास जे पुरुष बुद्धिसामर्थ्यानें योग्य नाहींत त्यांच्याकडून तीं कामें होत असल्यामुळें व स्त्रियांस तीं करण्याची परवानगी नसल्यामुळें एकंदरींत तीं कामें व्हावीं तशीं होत नाहींत, व तसें न झाल्यामुळें मनुष्यजातीच्या सुखास चट्टा बसत आहे. हरएक शास्त्रांत, कलेंत, व धंद्यांत स्त्रीपुरुषांची चढाओढ लागून ज्याच्या त्याच्या व जिच्या तिच्या योग्यतेनुरूप व्यवस्था लागली पाहिजे. शास्त्राभ्यास किंवा कलाभ्यास करण्यास स्त्रिया असमर्थ असतील तर त्या तशा ठरतील. पण अनुभवानें तसें ठरेतोंपर्यंत त्यांना कोणत्याही प्रकारचा प्रतिबंध करणें हा शुद्ध सुलतानी दांडगेपणा होय. अमेरिकेंत मुलांप्रमाणें मुलींस वरिष्ठ शिक्षण देण्याचा उपक्रम केल्यापासून जे परिणाम घडून आले आहेत, त्यांचें अवलोकन केलें असतां असें दिसून येईल कीं, जीं शास्त्रें व ज्या कला केवळ पुरुषासच सुसाध्य आहेत असें आपणास वाटत होतें, तीं शास्त्रें व त्या कला स्त्रियांसही तितक्याच सुसाध्य आहेत, व शास्त्रकलांच्या अभ्यासामुळें स्त्रियांचें नैसर्गिक चारुत्व कमी होऊन अपत्यसंगोपनाचें काम त्यांच्यानें बरोबर वठेनासें होईल अशी जी आपणास भीति होती ती केवळ निराधार होती—या दोन गोष्टी उत्तम रीतीनें सिद्ध झाल्या आहेत. अमुक कामें स्त्रियांनीं करावीं आणि अमुक पुरुषांनीं करावीं, असा आपल्या बुद्धींत सध्यां जो आग्रह उत्पन्न होतो त्याचें बरेंच कारण कामाची वांटणी करण्याचें काम आमच्या हातीं आहे हें होय. ती बायकांच्या हातीं असती तर त्यांनींही अशीच एकदेशीय वाटणी करून आपणांकडे उंच कामें आणि आह्मांकडे हलकीं कामें ठेवलीं असतीं! कोणत्याही विद्वान् व विचारी स्त्रीचें मत घ्या. ती कधींही असें ह्मणणार नाहीं कीं, स्त्रीपुरुषांना एकच शिक्षण देण्यांत स्त्रियांचें नुकसान आहे. हा स्त्रीपुरुषांत चालत आलेला वाद नाहींसा करण्याचा एकच उपाय आहे तो हा कीं, मुलांना व मुलींना हव्या त्या शाळेंत जाऊन हवें तें ज्ञान पाहिजे तितकें संपादूं द्यावें. श्रीमंत सयाजीराव महाराजांस हें मत

पसंत पडेल किंवा नाहीं याची आह्मास बरीच शंका आहे. तथापि त्यांच्या कमिटीनें पुढें आणलेल्या प्रश्नास जें उत्तर देणें आह्मास बरोबर वाटलें तें आह्मीं दिलें आहे. गायकवाडांच्या विद्याखात्याला रुचावें ह्मणून तें दिलेलें नाहीं, तर आमच्या वाचकांच्या वाचण्यांत तें येऊन त्याविषयीं त्यांनीं विचार करावा यासाठीं तें दिलें आहे. असो. आजच्या निबंधाचा उत्तरभाग पुढल्या खेपेवर टाकणें किती अवश्य आहे हें वरील लेखाच्या लांबीवरून उघड होतच आहे, तेव्हां त्याबद्दल जास्त लिहिण्याची गरज नाहीं.

मागल्या अंकांत स्त्रीपुरुषांना एकच शिक्षण देणें कां योग्य आहे. हें दाखविलें आहे. आज त्यांना एकाच ठिकाणीं शिकविणें योग्य आहे, हें दाखवावयाचें आहे.

गायकवाडी दरबाराला व खुद्द महाराजांना हें आमचें मत केवळ हास्यास्पद आहे असें प्रथमदर्शनीं वाटणार आहे. पण श्रीमंत सयाजीराव महाराजांनीं युरोपखंडांत पुष्कळ दिवस घालविले असल्यामुळें व तेथील अनेक संस्था पाहिल्या असल्यामुळें, त्यांना हें मत इतकें विपरीत वाटण्याची गरज नाहीं. युरोपांतील समाजघटना अथवा समाजरहाटी येथील समाजरहाटीहून अगदीं निराळी आहे. आह्मी आपल्या भाषगांत स्त्रियांना अर्धांगी ह्मणतों, व धर्म, अर्थ, काम वगैरे गोष्टींत त्यांस सहचारिणीत्व देतों. पण हीं दोन अर्धांगें बहुधा पोकळ धर्माज्ञांपलीकडे कधींही जात नाहींत. बायकांनीं घराबाहेरच्या पंचायतींत पडणें योग्य नाहीं. हें जें विलक्षण मत आह्मां पूर्वेकडील लोकांच्या मनांत हजारों वर्षें खिळून राहिलें आहे, त्यामुळें व आणखी कांहीं कारणांमुळें, स्त्रीपुरुषांचा मिश्र समाज आह्मांस अगदीं नापसंत वाटतो. स्त्रीपुरुषांस मोकळेपणीं एकत्र वागूं दिलें असतां समाजावर मोठा दुर्धर प्रसंग गुदरेल असा आमचा पक्का ग्रह होऊन गेला आहे. युरोपांत असा परिणाम घडत नाहीं ही गोष्ट प्रत्यक्ष आमच्यापुढें असून आह्मी इतके घाबरून जातों, हें तरी एक आमच्या अविचाराचें निदर्शनच आहे. पण त्यांतल्या त्यांत ध्यानांत ठेवण्यासारखी एक मौज अशी आहे कीं, ज्या युरोपखंडांत कोणताही ठळक सामाजिक समारंभ

किंवा विधि स्त्रियांच्या सांनिध्यावांचून होत नाहीं त्या युरोपखं-डांतही स्त्रीपुरुषांस एकत्र शिक्षण द्यावें किंवा नाहीं याविषयीं मोठा मतभेद आहे. घोड्यांच्या शर्यती, चेंडूफळीचे खेळ, बक्षिसें वांटणें, पाये घालणें, इमारती उघडणें, व्याख्यानें देणें, लग्नसमारंभ, प्रेत-संस्कार, मोठमोठ्या मेजवान्या, प्रदर्शनें, नानाप्रकारच्या पार्ट्या व नाच—या व अशाच प्रकारच्या अनेक युरोपीय समारंभांस व वि-धींस स्त्रिया न येतील तर त्या लोकांस हे समारंभ व विधि मुळींच नकोसे वाटतील. युरोपीय समाजास जी एका प्रकारची उल्हासवृत्ति प्राप्त झाली आहे, ती त्याच्या मिश्रणामुळें प्राप्त झाली आहे, असें ह्म-णण्यास हरकत नाहीं. मिश्र समाजाचें नीतिसत्व ढिलें पडतें असें कित्ये-कांचें ह्मणणें आहे. पण ज्यांना मिश्र समाजाचा प्रत्यक्ष अनुभव नाहीं त्यांचें हें मत आहे येवढें ध्यानांत ठेविलें पाहिजे. गोषाबाहेर किंवा झनान्याबाहेर नीति असण्याचा संभव नाहीं, हें बोलणें जि-तक्या शहाणपणाचें आहे तितक्याच शहाणपणाचें वरील मत आहे. स्त्रीपुरुषांचें पाऊल वांकडें न पडणें यांत समाजाचें मोठें हित आहे, हें आह्मी कबूल करतों. पण तें हित साधण्यासाठीं बायकांस मागल्या दारीं कोंडून घालण्याची अवश्यकता आहे, किंबहुना तसें केल्यानें नीतीचें रक्षण होणारच आहे, असें आमच्यानें ह्मणवत नाहीं. जी वस्तु दुष्प्राप्य असते तीविषयीं आपल्या मनांत नसतें. महत्व उत्पन्न होऊन आपण तिच्या प्राप्तीविषयीं फार उत्सुक होतों. तीच हवी तेव्हां मिळण्यासारखी असेल तर तिची तुह्मांस आठवण देखील होणार नाहीं. एखाद्याला जर असें सांगितलें कीं तुला महिनाभर अमुक ठिकाणीं जाण्याची मनाई केली आहे, तर त्याला त्या ठिकाणीं वर्षोंगणती जाण्याचें कांहींएक कारण नसून, या मनाईमुळें आपलें स्वातंत्र्य गेलें व पराकाष्ठेचें नुकसान झालें, असें वाटूं लागणार आहे. निःपक्षपातदृष्टीनें विचार करतां कदाचित् असें कबूल करावें लागेल कीं, ज्या लोकांत स्त्रियांना झनान्यांत, पडद्यांत, किंवा गोषांत कोंडून ठेवण्याची चाल आहे, त्यांतच युरो-पीयन लोकांपेक्षां कमी नीतिमत्ता असण्याचा संभव आहे. क्षणोक्ष-णीं, हरप्रसंगीं, सर्वत्र ठिकाणीं स्त्रीपुरुषें एकमेकांस भेटूं लागलीं

ह्मणजे विषयवासनेचा विचार त्यांच्या मनांत फार क्वचित् येण्याचा संभव आहे. चैत्रमासीं हळदीकुंकवास जाणाऱ्या येणाऱ्या बायका, अक्षतीस किंवा पायघड्यांस निघालेल्या बायका, स्टेशनावर गाड्यांन जाणाऱ्या बायका किंवा शाळेंत येणाऱ्या मोठ्या मुली यांकडे सभ्य म्हणविणारे लोक वांकड्या नजरेनें व निर्लज्ज लोक वेळाशक टक लावून पहातात, याचें कारण येवढेंच आहे कीं, या खंडांतील इतर लोकांप्रमाणें आह्मां हिंदू लोकांस घडोघडीं स्त्रियांचा समागम घडत नाहीं. तसें होईल तर आमच्या या असभ्यपणाच्या खोडी जातील इतकेंच नाहीं, तर आमच्या भाषणांत आणि वर्तनांत आतांपेक्षां पुष्कळ सभ्यपणा येईल. अत्यंत सहनशील दहा-पांच लोकांची गोष्ट सोडून द्या; शेंकडा नव्वद हिंदूच्या—निदान महाराष्ट्रीयांच्या सामान्य भाषणांत बरीच अश्लीलता असते असें आम्हांस वाटतें. आमच्या समाजांत स्त्रीपुरुषांच्या गांठी वारंवार पडूं लागतील तर ही अश्लीलता नाहींशी होईल याविषयीं आम्हांस शंका नाहीं. युरोपांत प्रवास करून आलेल्या अनेक लोकांशीं आम्ही यासंबंधानें बोललों आहों व त्या सर्वांचें असें म्हणणें आहे कीं, येथील अत्युच्च वर्णांतील पुरुषांच्या व इतर वर्गांतील पुरुषांच्या व स्त्रियांच्या बोलण्यांत जो अमर्याद विचकटपणा दिसून येतो, त्याचा एक शतांश विचकटपणाही युरोपांतील कनिष्ठ प्रतीच्या लोकांच्या भाषणांत असत नाहीं. तात्पर्य, मिश्र समाजपद्धति आम्हांस वाटते त्याप्रमाणें स्त्रीपुरुषांच्या नितिमत्तेस प्रतिकूळ नसतां उलट अनुकूळ आहे यांत शंका नाहीं. तथापि मनुष्यांच्या शहराप्रमाणेंच कांहीं अंशीं त्यांच्या समाजाची स्थिति असते. शरीर वाढींत आहे तोंपर्यंत त्याला कसलेंही वळण लावणें कठीण पडत नाहीं. पण एकदा त्याची वाढ खुंटून त्याच्या अंगीं ताठपणा आला ह्मणजे त्याला नवीन वळण लावण्याची आशा खुंटली असें समजावें. समाजाची तशीच गत आहे. मुसलमानांप्रमाणें कित्येक लोकांस स्त्रियांना पुरुषदर्शन देखील होऊं देण्याची भीति वाटते! आम्हांस मिश्र समाजापासून घोर परिणाम घडतील अशी भीति आहे. स्त्रीपु-

रुपांस एकत्र शिक्षण दिलें असतां त्याचा चांगला परिणाम घडेलच, अशी युरोपियन लोकांची खात्री झालेली नाहीं. अमेरिकन लोकांनाही ही शंका वरींच वर्षे होती; पण अलीकडील प्रत्यक्ष अनुभवावरून तिचा परिहार होत चालला आहे. ज्या खेड्यांत मुलांकरतां व मुलींकरतां दोन स्वतंत्र शाळा घालण्याची सोय नाहीं, त्या खेड्यांतील लोक लहान मुलींस व मुलांस एकाच शाळेंत धाडण्याबद्दल युरोपांत व अमेरिकेंत फारशी हरकत घेत नाहींत; व आमचे लोकही बहुधा तसें करणार नाहींत असें वाटतें. आठदहा वर्षांचीं मुलें एकत्र वागूं देण्यास कोणाच्याही मनांत विशेष शंका येत नाहीं, व ती येण्याचें कारणही नाहीं; आणि याच वयाचीं मुलें बहुधा प्राथमिक शाळांत असावयाचीं. पण त्यांतही कित्येक दोष काढतात. त्यांचें ह्मणणें असें आहे कीं, ज्याअर्थी स्त्रीपुरुषांचा आयुष्यक्रम अगदीं निराळा आहे, त्याअर्थी त्यांना भिन्न शिक्षण भिन्न स्थळींच पहिल्यापासून दिलें पाहिजे. पण या दुराग्रहाच्या मताला अलीकडे कोणी जुमानीनासें झाल्यामुळें तें मंदगतीनें अस्ताचलास जात आहे! ही प्राथमिक शिक्षणाची हालहवाल झाली. मध्यम व वरिष्ठ शिक्षण संपादणाऱ्या विद्यार्थिणी व विद्यार्थी एका ठिकाणीं असूंच नयेत, हें मत युरोपखंडांतील बहुतेक देशांत व युनायटेडस्टेट्सच्याही कांहीं भागांत कायम आहे. एकंदरीनें विचार करतां या मताची रचना अनुभवावर न करतां तर्कावर लोक करतात असें आह्मास वाटतें. तरुण स्त्रिया व तरुण पुरुष यांस एका वर्गांत बसवून त्यांना एकाच शिक्षकाकडून व्याख्यानें देवविण्याचा अनुभव प्रथम अमेरिकेनें घेऊन पाहिला व तो वाटला होता त्याहून अधिक फलप्रद दिसून आला. एकत्र शिक्षणाचे शत्रु बहुधा पुढील तीन मुद्यांवर भांडतात: १ ला—स्त्रीपुरुषांत नैसर्गिक मोठा भेद आहे. तेव्हां त्यांस एकत्र शिक्षण दिल्यानें त्या भेदानुरूप त्या शिक्षणांत जो फरक करणें जरूर आहे तो कधींही करतां येणार नाहीं. २ रा—मुलांच्या दांडग्या वर्तनाचा मुलींच्या मर्यादशील वर्तनावर मात्र दुष्परिणाम होतो. मुलींच्या सहवासानें मुलांस कांहीं फायदा होत नाहीं. ३ रा—अल्पवयांत मुलगे व मुली

वारंवार एकत्र येऊं लागतील तर त्यांच्या विषयवासना लौकर जागृत होऊन त्यांचे दुःखकारक परिणाम त्यांच्या वर्तनावर घडूं लागतील. वयांत आलेल्या मुली व मुलगे एकाच वर्गांत बसत असून जर त्या वर्गाची व्यवस्था नीट रीतीनें ठेवण्यांत येत नसेल तर कदाचित् वरच्यासारखे परिणाम क्वचित् प्रसंगीं घडून येण्याचा संभव आहे. पण उत्तम व्यवस्था असली कीं फारच चांगले परिणाम घडून येतात असें विस्तृत अनुभवावरून सिद्ध झालें आहे. जे या पद्धतीचे अनुभवावरून मोठे कट्टे भक्त बनले आहेत, ते असें ह्मणतात कीं (१) मुलांस व मुलींस एके ठिकाणीं शिकविल्यानें मुलांना धाक लावणें फार सोपें जातें. मुलांचा हट्टीपणा, उद्धटपणा, व दांडगेपणा, हा मुलींच्या सान्निध्यामुळें बराच कमी होतो. (२) मुलगे आणि मुली यांस एकेच ठिकाणीं पढवावयाचें असलें ह्मणजे उभयतांस समजेल अशा शिक्षणपद्धतीचा अंगीकार करणें अवश्य होऊन खुद्द मुलांकरितां शिक्षणाच्या ज्या विलक्षण पद्धति अस्तित्वांत आल्या आहेत त्यांची निःसत्वता आणि एकदेशीयता व्यक्त होते. मुलगे आणि मुली नेहमीं एकत्र वागल्यानें त्यांच्या विषयवासनेवर अपायकारक परिणाम न घडतां उलट त्या शांत व गंभीर होतात, आणि उभयतांच्या मैत्रीचा पाया कोणत्याही बाह्यांगावर न घालतां अंतरंगाची चांगली परीक्षा करून त्यावर तो घालण्याचा त्यांचा कल होतो.

वडिलपणाचे हक्क.

ज्या देशांतील सुधारणेस खळ पडलेला नाहीं त्या देशांतील जुन्या व नव्या पिढीच्या लोकांत मतांतर असल्यावांचून रहात नाहीं; आणि ज्या मानानें हें मतांतर कमी अधिक असतें त्या मानानें उभयतांत कमी अधिक कलह दृष्टीस पडतो. तथापि अशा प्रकारचा कलहच वाढत्या सुधारणेस अवश्यक आहे. ज्या ठिकाणीं हा

कलह दृष्टीस पडेनासा होतो त्या ठिकाणीं सुधारणेची वाढ खुंटते. पूर्वजांनीं किंवा वाडवडिलांनीं घालून दिलेल्या मार्गांचें डोळे मिटून अवलंबन करण्यापासून एक चांगला परिणाम होतो व एक वाईट परिणाम होतो. पूर्वापार चालत आलेल्या पद्धतीनें पुढें जाण्यांत समाजाची स्थिरता रहाते. पण याच स्थिरतेपासून नवीन काळास योग्य अशा फेरफारास प्रत्यवाय घडतो. तेव्हां स्थिरते-पासून होणारा फायदा न गमावतां स्थित्यंतरामुळें अवश्य वाटूं लाग-लेला फेरबदल कसा करावा हा मोठा गूढ प्रश्न आहे. ज्या समा-जाची साधारण सुस्थिति आहे त्यांत हीं दोन परस्परविरुद्ध कामें दोन प्रकारच्या लोकांकडून होत असतात. अशा समाजांतील जुन्या पिढींतले किंवा वृद्ध लोक जुन्या आचारविचारांचे कट्टे भक्त अ-सून ते राखण्याबद्दल झटत असतात; व नव्या पिढींतले किंवा त-रुण लोक समयानुरूप नवीन आचारविचारांचा उपक्रम करण्या-साठीं आपली पराकाष्ठा करीत असतात. एकाचें सामर्थ्य समाजाची स्थिरता राखण्याडे लागलेलें असतें; व दुसऱ्याचें सामर्थ्य त्याला गति देत असतें. ज्याप्रमाणें तारवांतील ओझ्यानें त्याला स्थिरता येते व शिडानें गति मिळते, त्याप्रमाणें समाजरूप तारवावर नव्या-जुन्या लोकांच्या सामर्थ्याचे उलट परिणाम घडत असून निरुपयोगी झालेल्या आचारविचारांचा लय आणि उपयुक्त अशा नवीन आचा-रविचारांचा प्रादुर्भाव होत असतो. समाजाच्या सुस्थितीस दोन्ही सामर्थ्यें अवश्य आहेत, व समंजस लोक उभयतांचाही प्रतिपाल करण्यास तयार असतात.

पण या सामोपचाराच्या गोष्टी ज्या समाजाच्या अंगांत कांहीं लवचिकपणा असेल त्यासच लागू पडतात. जुने लोक जरठ लांकडाप्रमाणें किंवा दगडाप्रमाणें कठिण होऊन गेले असतील व नवीन पिढींतील लोकांच्या गरजांचा विचार करण्यास बिलकुल नाराज असतील तर वर सांगितलेल्या बिनबोभाट रीतीनें समाजाच्या स्थितींत फेरबदल होत जाणें अशक्य आहे. आम-च्या समाजांत अशा प्रकारची अवश्यकता बऱ्याच गोष्टींत दृष्टीस पडूं लागली आहे. जुन्या लोकांस आपला हेका सोडावा असें वा-

टत नाहीं. नव्यांना त्यांच्या मर्जीप्रमाणें चालतां येत नाहीं. जुन्यांना नवें आवडत नाहीं, व नव्यांना जुनें आवडत नाहीं! हरएक बाबतींत नव्यांचे विचार जुन्यांच्या विचारांहून अगदीं निराळे होत चालले आहेत, व आणखी कांहीं वर्षांनीं त्यांत केवढें अंतर पडेल हें कोणासही सांगतां येणार नाहीं. या अंतरास आमचें पाश्चिमात्य शिक्षण कारण झालें आहे हें आह्मी कबूल करतों. पण त्याबद्दल आह्मांस बिलकुल खेद वाटत नाहीं! ब्रिटिश अमलामुळें या देशांत ज्या दोन सुधारणांचा एकाएकीं संगम झाला आहे त्यास एका दर्जाच्या दोन भिन्न सुधारणा ह्मणण्यापेक्षां पाश्चिमात्य सुधारणेला फार पुढें गेलेली सुधारणा आणि हिंदुस्थानच्या सुधारणेला मागें राहिलेली सुधारणा ह्मटल्यास बरें होणार आहे. आमच्या मतें सुधारणेंत जातिभेद नाहीं; अंशभेद मात्र आहे; ज्यांच्या अंतःकरणांत पाश्चिमात्य विद्येचें खरें हृद्गत प्रतिबिंबित झालें आहे, त्यांचा आणि जुन्या लोकांचा खरा समेट होणें अशक्य आहे. पाश्चिमात्य ज्ञानरवीचे किरण ज्याच्या नेत्रपटलावर पडून ज्याच्या डोक्यांत प्रकाश झालेला नाहीं; त्याला अर्वाचीन विचारांचें व आचारांचें महत्व समजण्याचा संभवच नाहीं. असल्या मनुष्याचें मतांतर करण्याचा प्रयत्न करण्यापेक्षां त्याच्या विचाराप्रमाणें त्याला वागूं द्यावें, आणि पश्चात् सुधारणेचा उपक्रम अर्वाचीनांनीं आपल्या कुटुंबांत करावा हें आह्मांस बरें दिसतें. तथापि तसा दिवस येईतोंपर्यंत जेठा मारून केवळ स्वस्थच बसावें असें आह्मी सांगत नाहीं. पूज्य वडिलांचें डोकें फिरूं न देतां अथवा त्यांची अत्यंत अप्रीति करून न घेतां ज्यानें त्यानें नवीन सुधारणेचें घोडें आपल्या घरांत जितकें घालवेल तितकें घातलेंच पाहिजे! हें अवघड काम विशेष त्रासावांचून करण्याचे दोन तीन मार्ग आहेत ते असे.

ज्यांच्यावर आईबापांचे किंवा दुसऱ्या कोणत्याही निकट आप्तांचे विशेष उपकार असतील त्यांना कृतज्ञतेमुळें त्यांस विशेष दुखवितां येणार नाहीं, व त्यांनीं तसें न करावें हेंच बरें. ज्या आईबापांनीं आपल्या मुलांसाठीं विशेष खस्त खाल्ली आहे; ज्यांनीं त्यांच्या विद्याभ्यासासाठीं आपल्या सुखाकडे न पहातां बरीच मा-

या जोडून ठेविली आहे—अशा आईबापांच्या मुलांचीं मतें त्यांच्या मतांहून कितीही निराळीं झालीं असलीं तरी त्यांना त्यांच्या मर्जीबाहेर विशेष जातां येणार नाहीं. असलीं मुलें—अथवा असले तरुण सुशिक्षित लोक हे नवीन सुधारणेचे मुख्य प्रचारक नव्हत. यांच्यानें त्या सुधारणेचा उघडपणें अंगीकार होणें अशक्य आहे. तथापि आपल्या हातून ती थोडीबहुत व्हावी अशी त्यांची उत्कट इच्छा असेल तर त्यांनीं उद्योगाच्या किंवा दुसऱ्या कोणत्या तरी निमित्तानें आपला संसार दुसऱ्या ठिकाणीं स्थापावा आणि तेथें आपल्या मर्जीप्रमाणें वर्तन करावें व त्याची बातमी दुसऱ्यांच्या तोंडून आपल्या वडिलांच्याकानीं जाऊं द्यावी! आपणांस वडिलांकडे जाण्याचा प्रसंग आल्यास किंवा ते आपल्या घरीं आल्यास तेवढ्यापुरतें त्यांच्या इच्छेप्रमाणें वागावें पण त्यांचा समागम सुटला कीं, फिरून आपला पूर्वक्रम सुरू करावा! असें करणारांनीं आपणास अति प्रिय अशा ज्या एक दोन सुधारणा असतील त्यांशिवाय इतर बाबींत आपल्या वडिलांची मर्जी आपणांवर अत्यंत सुप्रसन्न राहील अशा प्रकारचें वर्तन त्यांशीं ठेवावें. फाजील पैसा त्यांच्या हवालीं करावा; खर्च त्यांच्या विचारानें करावा; दागदागिने त्यांच्याकडून करवावे; त्यांच्याशीं ममतेचा पत्रव्यवहार ठेवावा; त्यांच्याशीं मोठ्या अदबीनें व प्रीतीनें वागावे; दुखण्याबाण्यांत त्यांची उत्तम प्रकारची बरदास्त स्वतः ठेवावी, त्यांनीं एखादें धर्मकृत्य आरंभिलें असल्यास त्याला आपल्याकडून होईल तितकी मदत करावी—अशा रीतीनें बाकी साऱ्या गोष्टींत त्यांचे मन जितकें संतुष्ट ठेववेल तितके ठेवण्याचा प्रयत्न केल्यास त्यांच्या मनांतही प्रेम व कृतज्ञता उत्पन्न होऊन तुमच्या अप्रिय वर्तनाकडे कानाडोळा करण्याची किंवा त्याबद्दल तुम्हास क्षमा करण्याची इच्छा त्यांस होईल; आणि एकदां ते तसें करूं लागले ह्मणजे तुम्हास बातांबेतानें हवें तसें पुढें सरतां येणार आहे! एकंदरींत हें मोठें नाजूक काम आहे, व तें फार जपून केलें पाहिजे. ज्या मुलांच्या आईबापांनीं त्यांच्यसाठीं विशेष झीज सोसलेली नाहीं, त्यांना आपले विचार बऱ्याच सहज रीतीनें अमलांत आणितां येतात.

आईबापांचा त्यांच्या कृतज्ञतेवर ह्मणण्यासारखा हक्क नसतो; आणि मुलांना त्यांच्या मर्जीविरुद्ध जाण्यास फारसें अवघड वाटत नाहीं, व त्यांनाही त्यांनीं तसें केल्याबद्दल फारसा विषाद वाटत नाहीं! " आपण प्रीति दिली नाहीं तर ती आपणांस उलट मिळणार कोठून ? " असें ह्मणून तीं आपलें समाधान करून घेतात! पण अशा प्रकारच्या आईबापांच्या मुलांनींही आपणांस ज्या सुधारणा अत्यंत अवश्यक वाटत असतील तेवढ्यांशिवाय इतर गोष्टींत त्यांचें मन बिलकुल दुखवूं नये इतकेंच नाहीं, तर तें जितकें सुप्रसन्न ठेववेल तितकें ठेवण्याचा प्रयत्न करावा. असें केल्यानें असलीं आईबापें उपकृत झाल्यासारखीं होऊन आपल्या मुलाचें मन दुखविण्यास फार भितात, आणि कधीं कधीं तर त्यांच्या मर्जीप्रमाणें आपणच वागूं लागतात! एकाच कुटुंबांतल्या माणसांपैकीं कुटुंबाधिपतीचे अथवा वडिलपणाचे अशा प्रकारचे हक्क आहेत, आणि त्यांचें तरुणांनीं होईल तितकें संगोपन केलें पाहिजे. पण हें सारें ज्याच्या त्याच्या वडिल माणसांबद्दल झालें. समाजांतील एकंदर तरुणांनीं एकंदर वडिलांबद्दल कसें वागावें हा अगदीं निराळा प्रश्न आहे व त्याचें उत्तरही फार निराळें आहे! तें लवकरच देण्यांत येईल!

आमचे दोष आह्मास कधीं दिसूं लागतील !

अलीकडे देशाभिमान्यांची जी एक जात निघाली आहे तिच्यापुढें इंग्रजांची किंवा दुसऱ्या कोणत्याही अर्वाचीन युरोपिअन लोकांची उद्योगाबद्दल, ज्ञानाबद्दल, किंवा राज्यव्यवस्थेबद्दल प्रशंसा केली कीं तिचें पित्त खवळून जातें! या जातवाल्यांना दुसऱ्याचा उत्कर्ष किंवा त्याची स्तुति साहण्याचें बिलकुल सामर्थ्य नाहीं! पण करतात काय बिचारे! सूर्याला सूर्य ह्मटल्याखेरीज जसें गत्यंतर नाहीं, तसें युरोपिअन लोकांचें श्रेष्ठत्व या घटकेस तरी नाकबूल केल्यास आपलें हंसें झाल्यावांचून राहणार नाहीं

हें त्यांना पक्कें ठाऊक आहे! तेव्हां ते काय हिकमत करितात कीं, नेटिव-युरोपियनांची तुलना करण्याची वेळ आली कीं, ते आपल्या गतवैभवाचें गाणें गाऊं लागतात! इंग्रज लोक अंगाला रंग चोपडीत होते; इंग्रज लोक कच्चें मांस खात होते; इंग्रज लोक कातडीं पांघरीत होते; इंग्रज लोकांस लिहिण्याची कला ठाऊक नव्हती त्या वेळेस आह्मी मोठमोठाल्या हवेल्या बांधून रहात होतों; कापसाच्या किंवा लोंकरीच्या धाग्यांपासून मोठ्या परिश्रमानें विणून तयार केलेलीं वस्त्रें वापरीत होतों; बैलाकडून जमीन नांगरून तींत नानाप्रकारचीं धान्यें, कंदमुळें, व फळें उत्पन्न करीत होतों; आणि रानटी लोकांप्रमाणें मांसावर अवलंबून न राहतां आपला बराच चरितार्थ वानस्पत्यांवर चालवीत होतों. यावरून मांसाहार आह्मीं अगदींच टाकला होता असें कोणी समजूं नये. ज्या गाईच्या संरक्षणासाठीं सांप्रत काळीं जिकडे तिकडे ओरड होऊन राहिली आहे, व जें संरक्षण कित्येकांच्या मतें हिंदुमुसलमानांचा वेबनाव होण्यास बऱ्याच अंशीं कारण होत आहे, त्या गाईचा देखील आह्मी प्रसंगविशेषीं समाचार घेण्यास मागेंपुढें पहात नव्हतों! कोणी विशेष सलगीचा मित्र किंवा आप्त पाहुणा आला आणि बाजारांत हवा तसा जिन्नस न मिळाला ह्मणजे लहानपणापासून चारा घालून व पाणी पाजून वाढविलेल्या गोऱ्याच्या अथवा कालवडीच्या मानेवर सुरी ठेवण्यास आह्मांस भीति वाटत नव्हती! आतां येवढें खरें आहे कीं हें गोमांस रानटी लोकांप्रमाणें आह्मी हिरवें कच्चें खात नव्हतों! तर सुधारलेल्या लोकांप्रमाणें त्यांत निरनिराळ्या तऱ्हेचे मसाले घालून व त्याला नानाप्रकारच्या फोडण्या देऊन तें अत्यंत स्वादिष्ट करून खात होतों! मत्स्याशनही आह्मांस ठाऊक नव्हतें असें नाहीं! कोणत्या माशाची रसई कोणत्या रीतीनें करावी याबद्दल आह्मांपाशीं फार पुरातन नियम सांपडतात! मांसभक्षणानंतर उत्तम मद्यप्राशन केल्यास फार मौज होते ह्मणून सांगतात! आमच्या पूर्वजांस ही मौजही ठाऊक नव्हती असें नाहीं! सोमरस हा मादक पेय असो अथवा नसो; त्याशिवाय दुसरीं कसलीं तरी मादक पेयें येथें वहिवाटींत होतीं

अशाबद्दल जुन्या ग्रंथांत भरपूर आधार सांपडतो. याप्रमाणें आह्मी खाण्यापिण्याच्या कामांत अगदीं पुरातन कालीं सुद्धां पुरे पटाईत होऊन गेलों होतों. लिहिण्यापुसण्यांत व कुटुंबव्यवस्थेंत आणि ग्रामव्यवस्थेंतही आह्मी अगदीं अनभिज्ञ होतों असें नाहीं. लेखनकला आह्मांस केव्हां आली हें जरी खात्रीनें सांगतां येत नाहीं तरी ती इतिहासकालापूर्वींच आह्मांस प्राप्त झाली होती असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. लेखनकला अभ्युदयास आणून नीति, न्याय, नाटक, अलंकार, व्याकरण, गणित व वैद्यक इत्यादि शास्त्रांतही आमची वरीच गति झाली होती. आह्मांमध्यें उत्तम प्रकारची कुटुंबव्यवस्था व ग्रामव्यवस्था स्थापण्यांत आली असून राष्ट्र ह्मणजे काय हें आह्मांस कळूं लागलें होतें. आमच्यांत स्वतंत्र व मांडलिक राजे असून त्यांच्या पदरीं चतुरंग सेना असत. मोठमोठे दुर्ग बांधण्याची कला त्यांस अवगत होती. साम, दाम, दंड, भेद इत्यादि शत्रूस वळणीस आणण्याचीं साधनें ते वारंवार उपयोगांत आणीत असत. यावरून काय दिसतें कीं, अलीकडल्या इंग्रज लोकांनीं किंवा युरोपांतील दुसऱ्या कोणत्याही लोकांनीं कितीही शेखी मिरविली तरी ज्या आह्मीं इतक्या पुरातन कालीं येवढी मोठी सुधारणा करून बसलों त्या आमच्यापुढें त्यांची मात्रा बिलकुल चालावयाची नाहीं ! न चालो बिचारी ! पण या एककल्ली देशाभिमान्यांना आह्मी असें विचारितों कीं, बाबांनों, तुह्मी अशा प्रकारें गतवैभवाचें गाणें गाऊं लागलां--ह्मणजे तुमच्या पक्षाचें मंडन न होतां उलट मुंडण होतें ! इंग्रज लोक रानटी होते त्या वेळेस जर तुह्मी इतके सुधारलेले होतां, तर आतांही त्यांच्यापेक्षां अधिक सुधारलेले असायला पाहिजे होतां. पण तसे तर तुह्मी खचित नाहीं ! तेव्हां हें सिद्ध आहे कीं केव्हां तरी तुमच्या सुधारणेस खळ पडला असावा; किंबहुना ती मागेंच हटूं लागली असावी; कारण सुधारणा ही स्थिर वस्तु नाहीं; ती पुढें चालेल किंवा मागें सरेल ! आमची सुधारणा क्षणैक निश्चल होऊन मग तिची पिछेहाट होऊं लागली असावी असें मानिल्याखेरीज ज्यांस आह्मी रानटी ह्मणत होतों तीं राष्ट्रें दोन हजार वर्षांच्या अवकाशांत

आह्मांपुढें इतकीं कशीं गेलीं याचा उलगडा होत नाहीं. सुधारणे-च्या शर्यतींत जे एकदां आमच्या फार पाठीमागें होते, त्यांनीं आह्मांस गांठलें इतकेंच नाहीं, तर पाठीमागें टाकलें, असें आप-ल्या स्थितीवरून कबूल करावें लागणें यांत आमच्या मतें प्रतिष्ठा मारण्यासारखें कांहीं नाहीं. "दुसरे लोक रानटी होते तेव्हां आह्मी फार सुधारलेले होतों!" असाल कदाचित्. पुनः पुनः गत गोष्टींबद्दल मिटक्या मारीत बसण्यांत काय अर्थ आहे? आम्हांस तर असल्या निरुपयोगी प्रतिष्ठेचा मनापासून कंटाळा येतो. असल्या प्रतिष्ठेमुळें स्वदोष दिसेनासे होतात इतकेंच नाहीं, तर आपण सर्वगुणसंपन्न आहों, आपणांस कशाचीही उणीव नाहीं, असें वाटूं लागून उद्योग करण्याची हौस नाहींशी होते, मानसिक व शारीरिक श्रमाचा तिरस्कार येऊं लागतो, बढाईखोर नुसत्या गप्पा मारीत बसण्यांत मोठा आनंद वाटतो, आणि दिवसें-दिवस वाढत चाललेल्या दारिद्र्याचा व आपत्तीचा परिहार करण्या-चा विचार देखील मनांत येईनासा होतो! पण या आत्मवंचक व परवंचक देशाभिमान्यांचा आह्मांस जो विशेष राग येतो तो यासाठीं कीं, आपल्या जुन्या सुधारणेची तुलना न करितां ते आपलीच सुधारणा सर्वांत श्रेष्ठ होती असें घेऊन चालून तिचे पवाडे गात सुटतात! लिहितां वाचतां येणाऱ्या लोकांत ज्यांना दुसऱ्या देशाविषयीं कमींत कमी माहिती आहे असे कोणी लोक असतील तर ते हिंदुलोक होत. यांना स्वतःस इतिहास लिहि-ण्याची अवश्यता कधींही वाटली नाहीं, व लिहिण्याची अक्कल आली नाहीं. इतकेंच नाहीं, तर दुसऱ्यांचे इतिहास अवलोकन करून त्यांपासून आपली सुधारणा करण्याची पर्वाही त्यांनीं कधीं केली नाहीं. एकंदरीत यांना इतिहासाचें माहात्म्यच समजलें नाहीं असें तरी कां ह्मणूं नये? अथवा त्यांना तें समजलें नाहीं यांत त्यांच्याकडे फारसा दोष नाहीं इतिहास ह्मणजे व्यक्तींनीं किंवा राष्ट्रांनीं केलेल्या मोठमोठ्या पराक्रमांचें वर्णन. आतां ज्या दे-शांतील व्यक्तींनीं किंवा व्यक्तिसमुदायांनीं केव्हांही मोठमोठे पराक्रम केलेले नाहींत, ते इतिहास लिहिणार कशाविषयीं आणि वाचणार

काय ? पौराणिक कालांत भारतीय आर्यांनी जे पराक्रम केले त्यांची गाथा भारत–रामायणरूपानें व्यासवाल्मीकांनीं करून ठेविली आहे. अशाच प्रकारची ग्रीक आर्यांची गाथा होमर कवीनें रचिली आहे. पण या गाथांत काव्य आणि इतिहास यांचें इतकें संमिश्रण झालें आहे कीं, यांना काव्य अथवा इतिहास यांपैकीं कोणती संज्ञा द्यावी याचा संशय पडतो. शिवाय आमच्या पुराणांत धर्म व वेदांत यांचा प्रवेश होऊन त्यांचें जें एक विलक्षण पढम झालें आहे तें पाहिजे तो पाहिजे त्या कामाला वापरतो. तथापि असल्या पुराणांचीं पारायणें करून अर्वाचीन विचारपद्धतीप्रमाणें त्यांपासून निघण्यासारखीं असतील तितकीं सारीं अनुनानें काढलीं आणि तीं एकवट केलीं तरी त्यांपासून आह्मी अगदीं सुधारणाचलाच्या शिखरास पोंचलों होतों आणि त्यापुढें जाण्यास आह्मास अवकाश राहिला नव्हता, असें सिद्ध होण्याचा कांहीं संभव नाहीं. आमच्या आणि ग्रीक लोकांच्या पौराणिक स्थितींत विशेष अंतर होतें असें आह्मांस आमच्या पुराणांची आणि होमरच्या काव्याची जी जुजबी माहिती आहे तीवरून वाटतें. पण पौराणिक काल उलटून गेल्यावर, ग्रीक लोकांनीं सुधारणेचे कामांत जो झपाटा मारिला त्याच्या एक-चतुर्थांश झपाटाही आमच्यानें मारवला नाहीं. जुन्या ग्रीक व रोमन लोकांच्या राज्यविषयक कल्पना अद्यापि आह्मांत आल्या नाहींत व आह्मांस कळूं लागल्या नाहींत; तेव्हां तीन हजार वर्षांपूर्वीं त्या आमच्या स्वप्नांतही आल्या नसतील असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. पण इतर गोष्टींत तरी आह्मी ग्रीक लोकांकडून श्रेष्ठ किंवा त्यांच्या बरोबरीचे होतों का ? आमच्या मतें खचित नाहीं. त्या कालीं ठाऊक असलेल्या बहुतेक कलांत व शास्त्रांत ग्रीक लोकच सर्वांत श्रेष्ठ होते असा आमचा ग्रह झाला आहे, आणि तो साधार असेल तर जुन्याचें वृथा प्रस्थ माजविणाऱ्यांचा आम्हांस तिरस्कार येणें स्वाभाविक नाहीं काय ?

पौराणिक कालांत आमची व ग्रीक लोकांची स्थिति सारखीच होती, असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. वर्तमानपत्रांत अशा विष-

यांचा यथास्थितपणें उहापोह करतां येत नाहीं एवढीच नड आहे; नाहीं तर ग्रीक पुराणांतल्या आणि भारतीय पुराणांतल्या अनेक कथा घेऊन त्यांचें साम्य दाखविलें असतें; व त्यावरून त्या लोकांचे आणि आमचे आचार व विचार किती एकसारखे होते हें वाचकांच्या डोळ्यापुढें उभें केलें असतें. तथापि होमरच्या महाकाव्याचा आणि वाल्मीकीच्या रामायणाचा येथें उल्लेख करण्यास हरकत दिसत नाहीं. या दोन महाकवींच्या मुख्य कथानकांत इतकें साम्य आहे कीं युरोपियन कवींचा स्वाभाविकपणें पक्षपात करूं इच्छिणाऱ्या कित्येक अर्वाचीन युरोपियन पंडितांनीं अशी शंका प्रदर्शित केली आहे कीं, रामायणाचें कथानक भारतीय कवीनें बहुधा ग्रीक कवीच्या इलिअडपासून घेतलें असावें. रामायणांत ज्याप्रमाणें रामाची सीता रावणानें हरण करून नेली, व ती लंकेहून परत आणण्यासाठीं रामानें राक्षसांशीं तुंबळ युद्ध केलें; त्याप्रमाणेंच इलिअडमध्येंही एका राजानें दुसऱ्या राजाची सुंदर स्त्री पळवून नेली, व ती फिरून काबीज करण्यासाठीं त्या चंचल वनितेच्या नवऱ्यानें घनघोर युद्ध केलें, अशी मुख्य गोष्ट आहे. प्रधान कथानकांत एवढें साम्य दिसून आल्यावर तें एकानें दुसऱ्यापासून उचललें असावें, अशी शंका येणें स्वाभाविक आहे; आणि त्याप्रमाणें ती एका प्रसिद्ध जर्मन पंडिताला आली यांत कांहीं नवल नाहीं. पण अशा प्रकारच्या वादांत मूळ रचना कोणाची असावी, आणि तिचें अनुकरण करणारा कोण असावा— याचा निर्णय करण्याची मोठी मारामार पडते. कथानकाच्या साम्य वांचून दुसरा पुरावा नसेल तर वाचकांच्या किंवा टीकाकारांच्या तव्यतीप्रमाणें पाहिजे त्याकडे आद्यत्व देतां येतें! ज्या वेळेस जर्मन पंडितानें रामायण होमरपासून उतरलें असावें असें आपलें मत दिलें त्या वेळेस वाल्मीकीपासून इलिअड उतरलें असावें असें मत देणेंही तितकेंच योग्य होणार आहे, असा विचार त्याच्या मनांत कसा नाहीं आला कोण जाणे! कै. आ. मि. जस्टिस तेलंग यांनीं आपल्या मनाला हाच प्रश्न घातला; आणि पुष्कळ शोध करून असें सिद्ध करून दाखविलें कीं, होमर व वाल्मीकि

यांपैकीं एकानें दुसऱ्याची प्रत किंवा नक्कल केली असें ह्मणणें शक्य असेल तर ती होमरनें ह्मणजे ग्रीक कवीनें केली असावी, हें विशेष संभवनीय आहे! ज्यांना या वादाविषयीं विशेष माहिती हवी असेल, व तो करण्यांत मि. तेलंग यांनीं बुद्धीचें किती कुशाग्रत्व दाखविलें आहे हें पहाण्याची इच्छा असेल त्यांनीं त्यांचा "Is Ramayana copied from Homer?" (रामायण होमरवरून उतरलें आहे काय?) या नांवाचा निबंध वाचावा.

असो; प्रस्तुत विषयाच्या संबंधानें ह्या गोष्टीचा आह्मीं येथें येवढ्यासाठींच उल्लेख केला आहे कीं, पौराणिक काळांत आमचें ग्रीक लोकांशीं इतकें साम्य असतां पुढें आह्मां उभयतांत जें अंतर पडत गेलें त्यामुळें त्यांच्या व आमच्या इतिहासास पराकाष्ठेची विभिन्नता आली. कांहीं कलांत व विद्यांत अजरामर कीर्ति संपादून व त्या कलांचें आणि विद्यांचें वीं नवीन लोकांत लावून, जुने ग्रीक लोक अंतर्धान पावले! आह्मी आमची जी थोडीबहुत पुंजी होती तिला घट्ट मिठी मारून काळाच्या तीव्र प्रहारांस न जुमानतां, आजपर्यंत कशी तरी प्राणयात्रा करीत आलों! अशा रीतीनें युगेंच्या युगें जगणें हें चांगलें, किंवा थोडींच शतकें कां होईना, पण स्वतःचें नांव अमर करून व जगाच्या इतिहासाला चांगलेपणाचें वळण लावून नाहींसें होणें चांगलें, याचा निश्चय करणें फार कठिण आहे! तथापि येवढें खास ह्मणतां येईल कीं, आमच्या सुधारणेस खळ पडल्यापासून ज्या स्थितींत आह्मी कुजत पडलों आहों त्याच स्थितींत आह्मांस युगेंच्या युगें लोटावयाचीं असतील तर आह्मीं एकदम नाहींसें व्हावें हें इष्ट आहे! ज्यांना कधींही चांगला दिवस येण्याची बिलकुल आशा नाहीं, त्यांनीं चैतन्याला बिलगून रहाणें हें शुद्ध पिसेपण नव्हे काय? आह्मांस अशी दशा येऊन ठेपली आहे असें आह्मी पाहिजे तर ह्मणत नाहीं, पण गेल्या दोन हजार वर्षांचा आमचा जो इतिहास आहे त्यावरून पहातां केवळ जीवरक्षणापलीकडे आह्मीं कांहींएक केलें नाहीं, असें ह्मणणें भाग पडेल! आणि पुढेंही जर अशाच रीतीनें वागण्याचा आमचा विचार असेल तर आह्मी मोठे अद्वितीय जंतु आहों असें मानिलें पाहिजे!

पुष्कळ देशाभिमान्यांस अशा प्रकारचें लिहिणें आवडत नाहीं! पण आह्मीं त्याला काय करावें? जी गोष्ट उघडपणें बोलून न दाखविणें ह्मणजे आजमित्तीस मोठा अपराध करणें असें आह्मास वाटतें, ती बोलून टाकल्यावांचून आमच्यानें राहवत नाहीं, याला आमचा काय इलाज आहे? ज्या लोकांना आमची ही आत्मानंदा रुचत नाहीं, त्यांनीं आह्मांस आत्मस्तुति करण्यासारखें आह्मीं गेल्या दोन हजार वर्षांत काय केलें आहे हें दाखविण्याची कृपा करावी. ज्या देशांत प्रतिवर्षी कोट्यावधि मनुष्यप्राणी जन्मास येत आहेत व परलोकास जात आहेत, त्या देशाच्या एखाद्या कोंपऱ्यांत एखाद्या शतकांत एखाद्या व्यक्तीनें किंवा लहानशा व्यक्तिसमुदायानें थोडीशी चळवळ केली तर तेवढीवरून येवढें विस्तीर्ण राष्ट्र वास्तविकपणें सचेतन असून त्याची प्रगति होत आहे असें ह्मणतां येत नाहीं. चंद्रगुप्तापासून रावबाजीपर्यंत जो आमचा लांबच्यालांब इतिहास आहे किंवा जो आह्मी लांबच्यालांब कळघालविला त्यांत तोडरमल्ली पूर्णय्या, किंवा भवभूति यांसारखे कांहीं पुरुष होऊन गेले, अथवा राजपुतान्यांतील रजपुतांसारखे किंवा महाराष्ट्रदेशांतील मराठ्यांसारखे कांहीं लढवय्ये होऊन गेले, असें सांगितल्यानें आमच्या ऐतिहासिक शून्यतेस विशेष बाध येतो असें आह्मास वाटत नाहीं. खरें म्हटलें तर चंद्रगुप्तापूर्वीच आमचा राष्ट्रचंद्र मावळला होता असें ह्मणण्यास हरकत नाहीं. दोन किंवा अडीच हजार वर्षांपूर्वी ज्या प्रकारच्या राज्यविचारांनीं, धर्मविचारांनीं, व सामाजिक विचारांनीं आह्मी निगडित झालों होतों, व त्या वेळीं ज्या आचारांचे आह्मी गुलाम होतों तेच आचार व तेच विचार अद्यापि आह्मांस बहुधा आपल्या कक्षांत ठेवीत नाहींत काय? कोणतीही अचेतन वस्तु बहुधा दोन हजार वर्षे टिकत नाहीं. पण टिकलीच तर तींत जमीन अस्मानाचें अंतर झाल्याखेरीज राहावयाचें नाहीं. पण आह्मी पहा कसे आकाशासारखे अथवा समुद्रासारखे जसेच्या तसे! बिचाऱ्या आकाशाच्या किंवा समुद्राच्या स्थितींत देखील येवढ्या कालांतरानें शास्त्रज्ञ प्रेक्षकांच्या नजरेस येण्यासारखा फेरफार होत असेल किंवा

झाला असेल. पण आमच्या शोचनीय राष्ट्रस्थितींत गेल्या दोन हजार वर्षांत ह्मणण्यासारखा फेरफार झाला आहे, असें बहुधा कोणाही विचारी पुरुषास म्हणतां येणार नाहीं! येथें राहणाऱ्या पांच कोटी लोकांच्या जागीं दहा कोटी लोक झाले असतील, किंवा दहांचे जागीं वीस कोटी झाले असतील; सिथिअन लोकांनीं आमची मानगुटी सोडली असेल तर ती मुसलमानांनीं धरली असेल, व मुसलमानांनीं ती सोडली असेल, तर ती इंग्रजांनीं धरली असेल; जेथें पूर्वीं जमिनीचा एक बिघा लागवडींत होता तेथें आतां तीन असतील; व जेथें पूर्वीं दहा खोपटीं होतीं तेथें आतां कदाचित् शंभर असतील; कधीं मुसलमानांपुढें घट्ट तुमान व लांब आंगरखा घालून कोंपरापासून सलाम करीत पळावें लागत असेल, तर कधीं पाटलून व बूट चढवून आणि कोट घालून विलायतेच्या गोऱ्यांपुढें धांवावें लागत असेल; पूर्वीं मर्जीविरुद्ध कर द्यावे लागत असले, तर आतां कदाचित् ते कायद्यानें द्यावे लागत असतील, पूर्वींचे राज्यकर्ते उघड उघड पक्षपात करीत असले, तर आतांचे कदाचित् न्यायाच्या पांघरुणाआड करीत असतील—पण असल्या स्थित्यंतरास स्थित्यंतर ह्मणावें किंवा नाहीं याचा आह्मास बराच संशय आहे. अगदीं अलीकडे लाखपन्नास हजार लोकांच्या आचारविचारांत जें अंतर पडलें आहे तें सोडून द्या. तें पडूं लागेतोंपर्यंत आमचा ह्मणण्यासारखा काय फेरफार झाला होता, व या घटकेस देखील सामान्य लोकांच्या स्थितींत ह्मणण्यासारखा काय फरक पडला आहे हें आह्मास कोणी समजाऊन सांगेल तर आह्मी त्याचे मोठे आभारी होऊं. 'राजा कालस्य कारणम्' राजा आई, राजा बाप राजा करील ती पूर्वदिशा, लोक राजाचे गुलाम—ह्या ज्या आमच्या नीच राजकीय कल्पना त्या जशा रामराज्यांत होत्या तशा अजूनही कायम आहेत. ज्याला ह्याचें प्रत्यंतर पाहिजे असेल त्यानें बडोदें, इंदूर, लष्कर, हैदराबाद, ह्मैसूर वगैरे पाहिजे त्या लहान मोठ्या नेटिव संस्थानाची फेरी करून तेथील जुन्या पद्धतीच्या लोकांचें विचार व आचार कसे आहेत याची बारका-

ईनें चौकशी करावी. या संस्थानच्या शास्त्यांपैकीं एखाद्यानें आपल्या प्रजेपैकीं एखाद्याला केवळ चैनीखातर चाबकाचा खरपूस मार दिला, अथवा राखेचा तोबरा चढवून पाठीवर भला मोठा दगड दिला, किंवा प्रसंगविशेषीं एखाद्याचे नाहीं तसले हाल करून खूनही केला तरी देखील भोगणाऱ्याचे आप्त किंवा इतर लोक आपल्या स्वामीविरुद्ध उठावयाचे नाहींत ! ही आमची राजभक्ति आणि राजनिष्टा ! धिक्कार असो आह्मांला, आमच्या राजभक्तीला, आणि आमच्या शास्त्यांला ! सारेच एका माळेचे मणि ! आजमित्तीस कोणत्याही नेटिव संस्थानांत ब्रिटिश पोलिटिकल एजंटच्य सान्निध्यांत असा प्रकार घडत असेल असें आह्मी ह्मणत नाहीं पण घडल्यास निदान आमचे लोक तरी आपण होऊन त्याबद्दल बोभाटा करणार नाहींत अशी आमची पक्की खातरी आहे. अशा राजभक्तांनीं परक्या लोकांच्या झुंडींच्या झुंडी आपल्या देशांत येऊं दिल्या आणि एकाच्या जुलमाचें जूं निघालें नाहीं तो दुसऱ्याच्या जुलमाचें जूं आपल्या मानेवर घेतलें आणि आपल्या बायकांपोरांसह शतकेंच्या शतकें, हवे तसले हाल सोशीत हीन दास्यावस्थेंत काढलीं यांत नवल तें काय? ग्रीक लोकांना अशा स्थितींत एक वर्ष देखील काढवलें नसतें, मग शतकांची काय कथा?

समाप्त.